

*The Academy of Management
and Administration in Opole*

**ORGANIZATIONAL PROBLEMS
OF LIFE QUALITY MANAGEMENT
IN THE CONDITIONS
OF GLOBALIZATION**

Opole 2020

The Academy of Management and Administration in Opole

**Organizational problems of life quality
management in the conditions of globalization**

Monograph

Edited by Marian Duczmal

Tetyana Nestorenko

Opole 2020

ISBN 978 – 83 – 66567 – 20 – 7

Organizational problems of life quality management in the conditions of globalization. *Monograph.* Editors: Marian Duczmal, Tetyana Nestorenko. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-20-7; pp.428, illus., tabs., bibls.

Editorial Office:

The Academy of Management and Administration in Opole
45-085 Poland, Opole, 18 Niedziałkowskiego Str.
tel. 77 402-19-00/01
E-mail: info@poczta.wszia.opole.pl

Reviewers

Professor, dr hab. Olena Martyniuk, Ukraine
Professor WSZiA, dr Tadeusz Pokusa

Editorial Board

Marian Duczmal – Professor, dr hab. Academy of Management and Administration in Opole
Tetyana Nestorenko – PhD in Economics, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine
Nadiya Dubrovina – CSc., PhD, Associate Professor, School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, Slovakia
Wojciech Duczmal – Doctor, Academy of Management and Administration in Opole
Olena Kolhan – PhD in Pedagogy, Associate Professor, State Higher Educational Institution «Donbass State Pedagogical University», Ukraine
Jadwiga Ratajczak – Doctor, Academy of Management and Administration in Opole
Olena Shenderuk – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Academy of the State Penitentiary Service, Ukraine
Sławomir Śliwa – Doctor, Academy of Management and Administration in Opole
Olena Tryfonova – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Central Ukrainian State Pedagogical University, Ukraine

Publishing House:

The Academy of Management and Administration in Opole
45-085 Poland, Opole, 18 Niedziałkowskiego Str.
tel. 77 402-19-00/01

Authors are responsible for content of the materials.

© Authors of articles, 2020

© Publishing House WSZiA, 2020

CONTENT

PREFACE	6
Section 1. SPIRITUALITY AS A FACTOR IN IMPROVING THE LIFE QUALITY AND STRENGTHENING THE PERSONAL RESOURCE OF HUMAN	8
1.1 Over-professional skills «soft skills» in the process of personal self-improvement of future teachers of higher educational institutions	8
1.2 Faith as a resource for personal growth	12
1.3 Asking questions as a universal life-affirming skill of the XXI century	20
1.4 Spiritual determinant of creative self-realization of personality of future teacher-musician	28
1.5 The child as the most important value in the modern humanistic paradigm (from the experience of the scientific pedagogical school N. Lysenko).....	37
1.6 Innovative pedagogical activity in primary school as a factor of ensuring quality of life during the coronavirus pandemic	42
1.7 The stylistic devices of expressing humanism and tolerance in the contemporary American short stories	51
1.8 Applied arts basis of teaching individualization in specializing educational sphere at Kyiv State Academia of Decorative and Applied Art and Design named after Mykhailo Boychuk	57
1.9 Key competencies as the factors in personal and professional development of prospective skilled workers	70
1.10 Education of humanistic values of schoolchildren	76
1.11 Art therapy as the factor of strengthening the personal resource of life activities	84
1.12 Ukrainian decorative art in the harmonization of the human environment ...	91
1.13 Humane pedagogy as a fundamental vector of preparation of the future primary school teacher for the organization of interactive educational interaction of students	101
1.14 Features of overcoming behaviour in individuals with different loci of control	114

	The development of the spiritual worldview of the future choreographers	
1.15	as a factor in strengthening personal resources and improving the quality of life	123
1.16	Education and employment of employees with higher education in Śląsk Opolski until 2050	129
1.17	Periodization of the Ukrainian music culture development as a basis for the formation of music education	136
1.18	Tolerance in the context of pedagogical culture of a teacher of higher education	141

Section 2. THE PHYSICAL CULTURE AND SPORTS IN THE HEALTHY LIFESTYLE FORMATION..... 152

2.1	Students attitude towards health and healthy lifestyle during the Covid-19 pandemic	152
2.2	Olympism and its ideas as a source of value and quality of an athlete's life	158
2.3	Theoretical and methodological substantiation of the formation of professional and applied knowledge and skills and positive motivation of students to systematic independent physical education and sports.....	168
2.4	Development of local public health programs prevention and treatment of diabetes mellitus in Slovakia	176
2.5	The explanation of the effectiveness of using health-improving techniques during physical education with schoolchildren	190
2.6	Formation of a healthy lifestyle of student youth by means of physical culture in the practice of European universities	196
2.7	Formation of sanogenic thinking of schoolchildren	204
2.8	Influence of health-improving exercises on the physical development of high school girls	209
2.9	Improving the sense of rhythm in students of the Faculty of Physical Education	212
2.10	Formation of a healthy lifestyle by tourism	219
2.11	Method of using moving games for purposeful formation of mental processes in preschool children	225
2.12	Differentiation and individualization of learning in the lesson of physical culture.....	229

Section 3. FINANCIAL AND ECONOMIC INSTRUMENTS FOR IMPROVING LIFE QUALITY.....	234
3.1 The concept of logistics management as a subsystem of enterprise management	234
3.2 Management control as a management function	252
3.3 Market and state in innovative economy	270
3.4 Towards modern management	275
3.5 Innovation management – practical aspect	284
3.6 Public services as tasks of the commune	300
3.7 Existing and intended logistic projects	309
3.8 Innovation of the organizational and economic system of the restaurant business enterprise in the context of ensuring quality of consumption	334
3.9 Formation of the agrarian sphere labour potential in the sustainable development conditions	344
3.10 The financial potential of the enterprise as an object financial management	352
3.11 Features of goodwill valuation and accounting as intangible asset with the negative depreciation/obsolescence	358
3.12 Managing change in a post-industrial production and exchange environment	368
3.13 The economic significance of selecting a wealthy personality for management position	384
3.14 Organization of trade via the Internet in terms of social distancing	402
ANNOTATION.....	408
ABOUT THE AUTHORS.....	423

PREFACE

The beginning of the third millennium puts before society new requirements for ensuring human security. At present, the mechanisms of interaction between man and nature, man and technology, the individual and society, are increasingly disrupted, which leads to many new dangers to normal life.

Problems of life quality and human safety are one of the most pressing in modern society. They are closely related to the rapid development of scientific and technological progress, the deterioration of the ecological state of the planet as a whole.

Ensuring the development of the country, the welfare of its population depends entirely on the correct social policy of the state. Social policy is aimed at improving the life quality. The relationship between economic growth and human development has traditionally been one of the key issues in economic, philosophical, sociological and other scientific studies.

The direction and pace of further transformations in the country depend on solving the problems of the level and life quality. This is necessary to ensure socio-economic stability in society.

Despite the significant theoretical basis for the study of the life quality of the population and methods of measuring it, it should be noted the lack of a unified approach to its definition.

The structure and mechanisms of increase in the growing role of the social imperative of the world economy have not been sufficiently studied.

Despite the fact that recently scientists are paying more and more attention to the problems of life quality, this topic remains insufficiently studied.

The works of scientists substantiate, first of all, the fundamental directions of development of the social economy, the formation of income, an assessment of improving the level and life quality of the population.

Issues of determining the standard of living require constant research. Because some aspects (incomes and expenditures of the population, financial situation of socially vulnerable groups, poverty, etc.) and global problems of measuring human development are considered. Therefore, the issues of effective management of changes in life quality continue to provoke scientific discussions and determine the relevance of the study.

The presented collective monograph is an attempt to unite different directions of research in the interests of social development and to create a unique landscape of innovative research.

In the first section of the monographs, the spirituality as a factor in improving the life quality and strengthening the personal resource of human is considered. The directions of research of innovative approaches to the treatment of the phenomenon of "life quality" are combined. The second section is devoted to the physical culture and sports in the healthy lifestyle formation. Special attention is paid to the problem of forming a healthy lifestyle for young people. In the third section of the monographs, the modern financial and economic instruments for improving life quality are analysed.

The main thing that brings together the positions of any areas that deal with life quality – they all proceed from the general initial principle: normal life quality provides such living conditions that meet the needs of the population, family, individual on a qualitatively and quantitatively acceptable levels.

The monograph is a collection of scientific research in which the authors try to find the value-semantic horizons of modern life under new existential conditions and anthropological landmarks.

In our opinion, this collective monograph may be of interest to specialists in various fields of knowledge – managers, logisticians, economists, financiers, teachers, philosophers, sociologists, etc., as well as students, undergraduates, postgraduates.

On behalf of the editorial board

*Marian Duczmal
Tetyana Nestorenko*

Section 1

SPIRITUALITY AS A FACTOR IN IMPROVING THE LIFE QUALITY AND STRENGTHENING THE PERSONAL RESOURCE OF HUMAN

1.1. Over-professional skills «soft skills» in the process of personal self-improvement of future teachers of higher educational institutions

The development of a teacher's personality today is becoming an important component of a holistic educational process, and its result should be a person who is a model for moral behaviour and spiritual development, who is focused on the values of world and national culture, capable of creative self-realization and self-improvement in the professional and pedagogical sphere and in the world, cultural values. Therefore, we can conclude that the search for a solution to the entire complex of civilizational problems lies on the path of the spiritual revival of man and society, namely through the process of personal self-improvement.

Personal self-improvement is a complex integral process, the mechanisms of which are studied in philosophy, psychology, pedagogy. Differentiation of the subject of study between the sciences is often quite difficult to make, since personal self-development and the higher of its forms – self-improvement – the problems have not been sufficiently studied [1].

The basis for defining the leading ideas of personal self-improvement was the ideas of pedagogical acmeology, which examines ways for a person to reveal his potential and achieve, on this basis, the most optimal results of progressive positive improvement of the personality, subject, individual and individuality of specially created educational conditions (K. Abulkhanova-Slavskaya, B. Ananiev, A. Bodalev, V. Vakulenko, Y. Gagin, N. Guziy, G. Danilova, A. Derkach, N. Kuzmina, V. Palchevsky, V. Maksimova, L. Rybalko, A. Stepanova).

Analysis of the problem of personal self-improvement in the context of training future teachers is fundamentally important for the scientific substantiation of ways and means of effectively ensuring the quality of this process. Indeed, in the conditions of the formation of the Ukrainian statehood, the question of an intensive search for ways of a person's exit from the spiritual crisis and awareness of the goals of upbringing and educational tasks becomes especially urgent.

We assume that the «soft qualities» of a person play a leading role in the process of personal self-improvement.

The *purpose* of the article is to reveal their meaning of «soft skills» in the process of self-improvement of future teachers of higher education.

Today in science there is no unambiguous interpretation of concepts denoting non-objective, over-professional competencies of a specialist, in particular: «soft skills», «key competencies (skills)», «universal competencies (skills)», «skills of the XXI century», «metasubject skills (skills)», soft skills. For example, in the Oxford Dictionary, «soft skills» or soft skills are defined as the personal qualities of a person that make it possible to interact more effectively and harmoniously with other people [2].

Personal self-improvement is a complex integral process, the mechanisms of which are studied in philosophy, psychology, pedagogy. Differentiation of the subject of study between the sciences is often quite difficult to make, since personal self-development and the higher of its forms – self-improvement – the problems have not been sufficiently studied.

Scientists A. Ivonina, O. Chulanov give an integrated definition of soft skills. In their opinion, soft skills are «a social and labor characteristic of a set of knowledge, skills, skills and motivational characteristics of an employee in the field of interaction between people, the ability to competently manage his time, the ability to persuade, negotiate, leadership, emotional intelligence, possessing emergence, necessary for successful performance of work and meeting the requirements of the position and the strategic goals of the organization, this is a characteristic of the potential quality that allows you to describe almost all elements of staff readiness for effective work in a given situation at the workplace in the work collective» [4, p. 4].

The developers of the international project «Key competencies and new literacy» suggest using the term «universal competencies», understanding competence as «the ability to effectively mobilize (select and use the most appropriate) knowledge and skills to solve problems, including in new non-standard situations». At the same time, it is emphasized that the universality of these competencies reflects both their massive (necessary for all) nature, and their unlimitedness in any specific field of activity [5].

In this study, we use the formulation «over-professional skills» or soft skills, in contrast to hard skills, which we understand as professionally conditioned skills (competencies).

In 2016, at the World Economic Forum in Davos (Switzerland), the main soft skills (or soft skills) necessary for a person in the 21st century for a successful professional activity and everyday life were formulated. They represent a set of skills or competencies that could be called metasubject or common for various types of activity, and include some characteristic features of cognitive and intellectual activity

in general, emotional intelligence, management of one's own activity and constructive interaction with other people [5].

We believe that the development of soft skills in people engaged in pedagogical activity deserves special attention, since they are called upon to form «flexible skills» in the younger generation.

T. Yarkov and I. Cherkasova rightly note that since the teaching profession is public, the skills of self-presentation are especially important; the ability to build relationships with all participants in the educational process; ability and willingness to solve creative problems; show leadership qualities [6, p. 223].

These skills and abilities become especially relevant in the era of digitalization, characterized by the processes of transformation of both society in general and education in particular, which entails the transformation of the concept of the teaching profession [7].

Let us define the content of the main soft skills in relation to pedagogical activities for personal self-improvement of a teacher of a higher educational institution.

- *Comprehensive multi-level solution of pedagogical problems.* This competence provides for an independent definition of the problem and the entire complex of causes and sources of it; identifying and eliminating the cause of the situation, and not its consequences; systemic interdisciplinary approach to problem solving. The teacher must be able to determine the range of tasks within the framework of the goal and choose the best ways to solve them, based on the current legal norms, available resources and restrictions.

- *Critical thinking as a professionally oriented type of thinking contributing to the productivity of teaching.* Competence presupposes doubts about the reliability of all incoming information, already existing rules and even their own ideas about the world; choosing facts, not information, as the basis for decisions and actions. According to the Educational Standard of Higher Education, the teacher should be able to search, critically analyse and synthesize information, apply a systematic approach to solving the tasks.

- *Creativity as an ability for creative search, non-standard solution of pedagogical problems, characterized by the criteria:* speed (productivity) and flexibility of thought, originality, curiosity, accuracy and courage. It means the skill in creating a situation of doubt about the reliability of all incoming information, already existing rules and even your own ideas about the world; choosing facts as a basis for decisions and actions, and not just information received.

- *Managing people (learners).* This competence presupposes the skill of creating conditions for the disclosure of creative potential and maximum achievements in the

people around them; a combination of having a «vision» for solving the situation and organizing people to implement this «vision».

- *Collaboration with others (colleagues, management, parents, learners, external partners)*. This competence involves the ability to build interaction with participants in the educational process at various levels from the exchange of information to the exchange of meanings; creation of a common field of activity for solving educational problems.

- *Emotional intelligence*. This implies the skills to: recognize emotions and understand the intentions of others; managing your own emotions and states; influence on the emotions and emotional state of others.

- *Judgment and decision making*. Competence involves the skills of forming one's own opinion and the courage to make independent decisions and their consequences.

- *Customer focus*. This competence means the skill of interacting with others and solving people's problems based on an understanding of their values and needs.

- *Ability to negotiate*. This is the skill of communication from the perspective of the negotiation process aimed at long-term cooperation; convincing communication of their position through verbal and non-verbal techniques, taking into account the specifics and interests of the second party to the negotiations.

- *Cognitive flexibility*. It involves quickly switching from one thought to another, as well as thinking over several ideas and tasks at the same time.

- *Self-management*. Competence involves a multilevel process of self-organization and self-realization of the teacher's personality

As part of the study, the authors of the article in 2020 conducted a questionnaire survey of teachers of higher pedagogical institutions regarding their assessment of the importance of soft skills in teaching.

The most developed from the point of view of all respondents are the following competencies: the ability to conduct a dialogue and management of students. The teachers also identified the competencies «cooperation with others» and «the ability to manage oneself, one's professional and personal development». At the same time, the teachers singled out as the most developed in their competence «managing their own emotional state, influencing the emotions of students». At the same time, university professors considered the competencies «focus on the development of students» and «judgment and decision-making in pedagogical activity» to be more highly formed in themselves and in their colleagues.

So, today, in the context of the moral disintegration of society, the decline in the value of mental work, science, creativity, education leads to inhibition of the development of the personality of a specialist who is free from stereotypes in thinking, one who has knowledge of the world and the features of interaction with it.

Raising spirituality in the system of social values and needs is one of the main features of our time. The modern world requires us not to be limited only to the improvement of moral, aesthetic or any other type of education. We must look for integral ways in the implementation of the formation and education of people.

References

1. Bagatovy`mirny`j obraz lyudy`ny`. Nauka. 2001. URL: <https://eknigi.org/psihologija/137592-mnogomernyj-obraz-cheloveka-kompleksnoe.html>
2. Davy`dova V. Clushat`, govory`t` y` dogovary`vat`sya: chto takoe soft skills y` kak y`x razvy`vat`. [Elektronnyj resurs]. Rezhym` dostupa: <http://theoryandpractice.ru/posts/11719-soft-skills> (Data obrashheny`ya: 11.12.2018).
3. Shaparenko K. A. Preparation of the future teacher to the patriotic education of preschool children. Sydney University Press : australian Journal of Education and Science / University of Sydney. 2015. V. II. № 2 (16). P. 389–394.
4. Y`vony`na A. Y`. Chulanova O. L., Davletshy`na Yu.M. Sovremennye napravleny`ya teorety`chesky`x y` metody`chesky`x razrabotok v oblasti` upravleny`ya: rol` soft-skills y` hard skills v professy`onal`nom y` kar`ernom razvy`ty`y` sotrudny`kov // Y`nternet-zhurnal «Naukovedeny`e» Tom 9, № 1 (2017). Rezhym` dostupa: <http://naukovedenie.ru/PDF/90EVN117.pdf>
5. Kazachiner O. S. «Hard Skills» ta «Soft Skills» inklyuzy`vno kompetentnogo vchy`telya inozemnoyi movy` // Teoriya i metody`ka 25 profesijnoyi osvity` 2019. Vy`pusk 10. T. 1. S. 153-156. Rezhym` dostupa: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/10/part_1/35.pdf
6. Yarkova T. A., Cherkasova Y`. Y`. Formy`rovany`e gy`bky`x navykov u studentov v uslovy`yax realy`zacy`y` professy`onal`nogo standarta pedagoga // Vestny`k Tyumenskogo gosudarstvennogo uny`versy`teta. Gumany`tarnye y`ssledovany`ya. 2016. Tom 2. 4. S. 22.
7. Leongard K. Akcentuy`rovanye ly`chnosty`. K.: Vy`shha shkola, 1989.

1.2. Faith as a resource for personal growth

Віра як ресурс особистісного зростання

Стрімкі та кардинальні трансформаційні процеси, що відбуваються в політичній, економічній, соціальній і духовній сфері сучасного українського суспільства спричинюють у людини відчуття невпевненості в майбутньому, у власних можливостях, невизначеність свого існування, розгубленість і безпорадність. Тому особливо актуальними постають питання пошуку особистісних ресурсів, що допомагають людині адаптуватися до нових умов, фактично виживати в сучасному світі. Одним з таких ресурсів є віра.

Феномен віри – поняття, яке для наукового дослідження дуже складне і не може бути повністю осягнуте і вивчене. В той же час воно складає

феноменальний інтерес як об'єкт наукового дослідження для багатьох фундаментальних та прикладних наук, таких як філософія, психологія, екзистенційна психологія, релігієзнавство, психологія релігії, соціальна психологія, соціологія, політологія та інших наук, які ставлять за мету пізнати людину як найскладніше (в теологічному значенні найвище) творіння в цьому світі. Внутрішній світ людини, її психіка своєю складністю обумовлює необхідність дослідження її як комплексного явища, що включає в себе різні психічні феномени.

Віра, духовний світ людини та всі психічні почуття, стани і процеси, що з ними пов'язані, не важливо це буде релігійність чи навпаки – протилежна їй не релігійність – є системоутворюючими, базовими категоріями такого культурологічного поняття як образ світу. Тобто, на нашу думку, саме вони є фундаментальною основою особистісного світосприйняття, що надалі формує певні мотиви та поведінкові моделі.

На Заході психологія духовності та релігії, досягла більших успіхів свого розвитку, оскільки не мала таких рудиментарних залишків атеїзму як це випало на долю нашої країни. Там наукові дослідження цієї сфери вже мають інституалізований характер та інтегровані в наукову психологію. На основі вищесказаного можемо говорити про актуальність досліджуваної теми, що також підкріплюється недостатністю науково-практичних досліджень в Україні цієї сфери людського буття.

Віра – це складний багатофункціональний феномен, який має свій прояв майже в кожній сфері людського життя та на протязі всієї історії людства. Її універсальність обумовлюється однією із концепцій творення світу та надає певної загадковості, що визиває інтерес для світової наукової спільноти.

Протягом багатьох століть феномен «віри» привертає увагу філософів, теологів, соціологів, психологів. Витоки вчення щодо сутності віри були закладені ще в античній філософії Платоном і Аристотелем. Подальші спроби дослідити феномен віри відображено у філософських трактатах І. Канта, М. Бубера [4], М. Бердяєв [1], Х. Ортега-і-Гассета [10], М. Хайдегера [18], К. Ясперса [20], С. Франка [16] та ін. Як одне із базових релігійних понять концепт віри виступає предметом вивчення Августина Блаженого, П. Абеляра, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та ін. Психологічний аспект феномену віри висвітлено в роботах М. Й. Боришевського [2], Р. М. Грановської [6], У. Джеймса [7], В. Франкла [17], М. В. Савчина [13], Д. М. Угриновича [15] та ін.

Слід зазначити, що неоднозначний змісту поняття віри пояснюється різними підходами. Залежно від наукового підходу дослідників віра визначається як «особливий психічний стан, який виникає у досить

невизначеній ситуації, при умові дефіциту точної інформації про досяжність поставленої мети, але коли існує можливість для успішної дії чи успішного результату» [6], як «почуття, що забарвлює образи фантазії і створює ілюзію реальності і їх пізнання» [12], як «здатність людини, що пов'язана з її ставленням до оточуючих людей і природи» [5], як «феномен свідомості, психологічно пов'язаний з актом приймання» [14], як «екзистенційний ресурс особи, що мобілізує та спрямовує її дії на подолання кризових періодів життя» [10; 16; 19], як «самостійне явище внутрішнього світу (і не тільки релігійне), що не зводиться до інших явищ, властиво всім людям, незалежно від ступеня сформованості у них переконань» [15]. Отже, як бачимо дослідники вказують на те, що віра це впевненість в собі, віра в себе, у власні сили і можливості впоратись з проблемами, здатність змінити своє ставлення до проблеми, спрямувати сили на саморозвиток, самоактуалізацію. Віра в нашому розумінні не обов'язково релігійна, і її не можна ототожнювати з релігійністю. Ми більш схильні вважати, що віра це динамічна система образів, цінностей і зобов'язань, якими керується людина в житті, спосіб людини зануритися в життя і осмислити його.

З точки зору теологічних концепцій, в людині з народження закладено великий потенціал її вдосконалення і від її особистого вибору буде залежати розгортання та збільшення цього потенціалу. Особистісне зростання людини – це перманентний внутрішньо особистісний процес, який спрямований на розкриття потенціалу людини за рахунок її внутрішньої динаміки та соціальної взаємодії. Така думка обґрунтовується словами Святого Писання, що «Людина – є образ і подоба Божа», а образ Бога завжди інтерпретується як Ідеал, Абсолют, досконала Особистість. В цьому ж одухотвореному джерелі зазначається, що «людина – є вінцем творіння», отже в ній закладено все саме найкраще.

В науковому осмисленні особистісного зростання існує також багато підходів, які роблять акцент на природному розгортанні закладеного потенціалу, що підтверджує, або принаймні не суперечить, сутності теологічного розуміння розвитку особистості. В цьому контексті І. Ялом, зазначає, що «тільки взаємодіючи з світом, людина може стати творцем власного Я» [19, с. 89]. Тобто в особистому вимірі саме віра в себе, свої можливості, удачу, плани («я впораюся», «у мене вийде») заснована на оцінці власної самоефективності, яка виступає важливою складовою будь-якого починання та високу ймовірність успіху. Л. М. Кулікова вважає, що «саморозвиток – це процес самостійної, цілісної, цілеспрямованої, ціннісно-орієнтованої діяльності особистості по безперервному самозмінюванню як

збагачення індивідуального досвіду і духовно-моральних сил відповідно до внутрішнього образу «Я» і актуальним соціальним очікуванням» [7].

За визначенням С. Б. Кузікової, «особистісний саморозвиток – це свідомо, цілеспрямована і самокерована активність особистості, мета якої полягає у самозміні в позитивному напрямі, що і забезпечує особистісне зростання, самовдосконалення» [8]. Дослідниця вказує, що «факт власного вільного вибору та акцент на певній self-структурі розвитку особистості, вказує на його залежності від внутрішнього спрямування людини та головної складової – саморозвиток» та вважає, що «важливими факторами саморозвитку суб'єкта є ступінь значущості життєвих обставин і відносин особистості, а також рівень її психологічної культури, духовності» [8]. Отже, досить складна структура саморозвитку диференціює більш широке поняття – особистісне зростання та обумовлює його якісні зміни. Саме ця внутрішня структура людської психіки відповідає за її духовне наповнення та зв'язок із вірою.

Мета дослідження полягає у викладі результатів емпіричного дослідження феномену віри як ресурсу особистісного зростання. *Завдання* дослідження: 1) виявити характер співвідношення показників персональної релігійності та саморозвитком особистості; 2) дослідити специфіку персональної релігійності у представників груп осіб з високим і низьким рівнем саморозвитку.

Методи дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Національного університету «Одеська юридична академія». Вибірку склали 88 осіб віком від 19 до 45 років, серед яких: 33 особи – студенти денної форми навчання НУ «ОЮА»; 35 осіб – семінаристи Одеської духовної семінарії; 20 осіб – слухачі недільних церковних шкіл.

У дослідженні використано систему методів, що включає: теоретичний аналіз літератури, тестування; статистичні методи обробки даних із використанням комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Windows (кореляційний аналіз, параметричний критерій t-Стюдента); метод якісного аналізу обробки емпіричних даних (метод «асів», метод «профілів»).

Діагностика показників саморозвитку здійснювалась за допомогою методики «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості» (С.Б. Кузікова), для діагностики віри застосовано методику «Шкала персональної релігійності» (Р. Яворський) [21]. Результати кореляційного аналізу викладено в табл. 1.

Отже, результати кореляційного аналізу вказують на наявність додатного взаємозв'язку між досліджуваними показниками. Так, показник потреба в саморозвитку (ПС) виявив додатні зв'язки з показниками релігійні практики (РР) ($p \leq 0,05$), релігійне «Я» (RS) ($p \leq 0,01$), загальний рівень персональної релігійності (TF) ($p \leq 0,01$). Показник управління саморозвитком (УС) та

загальний рівень саморозвитку (ЗРС) додатньо пов'язані ($p \leq 0,01$) з показниками віра (FA) ($p \leq 0,01$), мораль (МО) ($p \leq 0,01$), практики (RP) ($p \leq 0,01$), релігійне «Я» (RS) ($p \leq 0,01$), загальний рівень персональної релігійності (TF) ($p \leq 0,01$). Показник механізми саморозвитку (МС) виявив додатний зв'язок з показниками мораль (МО) ($p \leq 0,05$), практики (RP) ($p \leq 0,05$), релігійне «Я» (RS) ($p \leq 0,05$), загальний рівень персональної релігійності (TF) ($p \leq 0,05$).

Таблиця 1

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками саморозвитку та персональною релігійністю

Показники релігійності	Показники саморозвитку			
	ПС	УС	МС	ЗРС
FA		325**		316**
МО		238*	236*	327**
RP	270*	425**	235*	451**
RS	285**	389**	226*	434**
T	277**	370**	242*	431**

Примітки. 1) коми та нулі опущені; 2) позначка ** наявність кореляційного зв'язку на 1% рівні, «*» - на 5% рівні значущості. 3) Умовні скорочення показників саморозвитку: ПС – потреба в саморозвитку, УС – управління саморозвитком, МС – механізми саморозвитку; 4) Умовні скорочення показників персональної релігійності: FA – віра, МО – мораль, RP – релігійні практики, RS – релігійне «Я» (самоідентифікація), TF – загальний рівень персональної релігійності.

Результати кореляційного аналізу статистично підтвердили наше припущення щодо наявності взаємовпливу персональної релігійності та саморозвитку особистості, тобто саморозвиток активізується певним набором релігійних настанов. Отримані статистичні дані між показниками досліджуваних явищ дозволяють перейти до обговорення результатів якісного аналізу. Важливо відзначити, що даний вид аналізу дає можливість не тільки виділити групи обстежуваних, що розрізняються за рівнем вираженості показників саморозвитку, але проаналізувати індивідуально-психологічні особливості персональної релігійності в кожній з виділених груп.

Для виділення груп, обстежуваних з високим і низьким рівнем саморозвитку бальні оцінки було переведено в процентилях (метод процентиля). За допомогою даного методу отримано дві групи обстежуваних, результати представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Розподіл обстежених за критерієм саморозвитку

Умовні скорочення	Кількість обстежених (n=88)	%
Група S+	23	26,1
Група S-	18	20,4

Примітки. Умовні скорочення: S (+) – група осіб з високим рівнем саморозвитку, S (-) – група осіб з низьким рівнем саморозвитку;

За результатами діагностики за методикою «Шкала персональної релігійності» (Р. Яворський) [21] побудовані профілі структури персональної релігійності, які презентовано на рис. 1.

Кожне значення конкретного показника є середньоарифметичним значенням, який вказує на високий або низький рівень параметра, що виражений процентилями оцінками.

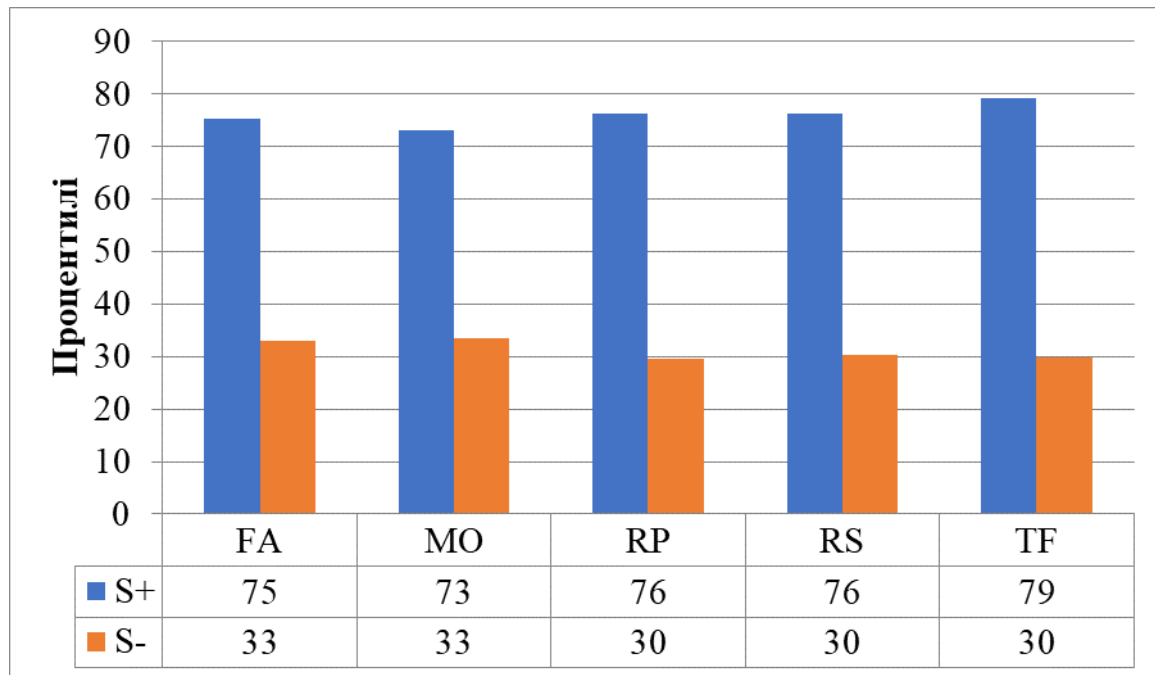

Рис. 1. Профілі персональної релігійності в групах осіб з високим і низьким рівнем саморозвитку

Примітки. Умовні скорочення: S (+) – група осіб з високим рівнем саморозвитку, S (-) – група осіб з низьким рівнем саморозвитку; FA – віра, MO – мораль, RP – релігійні практики, RS – релігійне «Я» (самоідентифікація).

Візуальний аналіз отриманих профілів вказує на наявність розбіжностей в досліджуваних групах. Інтерпретація отриманих результатів, що викладено надалі відповідає змістовному наповненню кожного показника відповідно до авторської інтерпретації. Наявність розбіжностей підтверджено t-критерієм Стюдента, результати якого викладено в табл. 2.

Таблиця 2

Статистичні значення t-критерія Стюдента між однойменними показниками персональної релігійності

t-критерій	Показники персональної релігійності				
	FA	MO	RP	RS	TF
	-5,85***	5,31***	7,56***	6,93***	7,92***

Примітки. Позначка *** вказує на статистичну значимість $p=0,001$.

На підставі отриманих емпіричних даних складено психологічні портрети обстежуваних респондентів.

Так, для особи з *високим* рівнем саморозвитку мають почуття внутрішнього зв'язку з Богом, який активний по відношенню до людини. Вони довіряють Богу, якого сприймають як люблячого Отця, акцептують плани Бога у своєму житті. У переживанні нещастя висловлюють смиренність. Вірять в милосердя Бога. Події інтерпретують як Божу волю (FA+). Їх моральна поведінка мотивується релігійними переконаннями. Можна сказати, що релігія управляє їхніми щоденними рішеннями, узгодження особистого життєвого плану з Божим планом. Почуття відповідальності перед Богом за думки і вчинки пов'язано більше з бажанням кожною дією висловити Богу любов, ніж зі страхом перед Божою карою (MO+). Представники даної групи надають великого значення релігійним практикам, виконують їх незалежно від громадської думки, поглиблюють релігійні знання. Часто їх практикою є подячні молитви і молитви про заступництво. Приймають участь у благодійних церковних заходах (RP+). У повсякденних справах ідентифікують себе із Богом (RS+). Загалом мають високий рівень персональної релігійності.

В групі осіб з *низьким* рівнем саморозвитку також спостерігається віра в Бога, проте ця віра ґрунтується на сприйнятті Бога як Судді, події, що з ними відбуваються вважають «приречення долі», тому схильні до бунтарства проти Бога через виниклі життєві негаразди, не вірять в Боже провидіння, вважають що Він до них байдужий, мають сумніви щодо милосердя Божого (FA-), тому схильні «пливти за течією» подій. Їх моральна поведінка не мотивується релігійними переконаннями, однак якщо вони і уникають поганих вчинків, то роблять це швидше від страху перед покаранням, ніж через любов до Бога (MO-). Молитва та відвідування храму для них не має великого значення і частіше обумовлено суспільною думкою або традицією, тому не вважають доцільним поглиблювати релігійні знання (RP+). Виявляють байдужість щодо причетності до певної релігійної спільноти (RS+).

За результатами проведеного дослідження встановлена наявність виключно додатних зв'язків переважно на 1% рівні між показниками персональної релігійності та саморозвитку.

2. Доведено, що особам з *високим* рівнем саморозвитку мають внутрішній зв'язок з Богом, для цих осіб особливу цінність має внутрішня гармонія, виявляють інтерес до внутрішнього світу. Вони послідовні, цілеспрямовані, рівноважені, впевнені в собі, наполегливі в досягненні мети. Мають розвинене почуття відповідальності. Моральна поведінка мотивується переважно релігійними переконаннями. Їм притаманні соціальна орієнтованість, емпатичність, готовність допомагати іншим, альтруїстичне ставлення до оточення, відкритість у міжособистісному спілкуванні, оптимістичне позитивне ставлення до життя. Демонструють спрямованість на самовдосконалення,

усвідомлене самотворення. Їх життя наповнене змістом, вони прагнуть до розширення внутрішнього світу.

У осіб з *низьким* рівнем саморозвитку також спостерігається віра в Бога, проте ця віра ґрунтується на сприйнятті Бога як Судді, події, що з ними відбуваються вважають «приречення долі», не вірять в Боже провидіння, вважають що Він до них байдужий, тому схильні «пливти за течією» подій. Їх моральна поведінка не мотивується релігійними переконаннями, однак, якщо вони і уникають поганих вчинків, то роблять це швидше від страху перед покаранням, ніж через любов до Бога. Вони більш зосереджені на собі, стримані у сосунках, виявляють байдужість до проблем інших людей. Їм властиві прагматичність, недовірливість.

Загалом результати вказують на те, що віра в Бога може бути ресурсом для особистісного зростання особистості, її спрямованості на саморозвиток в різних сферах життєдіяльності.

Перспективою подальших досліджень є більш поглиблене теоретичне та емпіричне вивчення внутрішньої (духовної) сфери людського буття, дослідження віри та її конструктивного впливу на особистість в рамках дисциплін «Екзистенційна психологія», «Психологія релігії». На основі даних дослідження можлива розробка навчальної дисципліни «Основи духовного розвитку особистості» та спецкурсу для недільних церковних шкіл, а також створення діагностичних, психокорекційних методів в межах християнської психотерапії.

Література

1. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. Москва: Республика, 1994. 480 с.
2. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: [монографія] / М.Й. Боришевський. Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.
3. Братусь Б.С. Вера как общепсихологический феномен сознания человека / Б. С. Братусь, Н. В. Инина // Вестн. Моск. ун-та. М.: Изд-во МГУ, 2011. № 1. Сер. 14. Психология. С. 25-39.
4. Бубер М. Два образа веры. М.: Аст, 1999.
5. Букин, В.Р. Ерунов, Б.А. На грани веры и неверия. Издательство: Л.: Лениздат. 1974. 64 с.
6. Грановская Р.М. Психология веры / Р.М. Грановская. СПб.: Питер, 2010. 480 с.
7. Джеймс У. Воля к вере. М.: Республика, 1997. 431 с. Серия Мыслители XX века
8. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці [Текст]: монографія / С. Б. Кузікова ; Сум. держ. пед. ун-т ім. А.С.Макаренка. Суми : МакДен, 2012. 410 с.
7. Кулікова Л.Н. Личностное саморазвитие учащегося и учителя – основа гуманистической педагогики [Текст] / Л.И. Куликова // Педагогика развития. 2001. С.229.

10. Леонтьев Д.А. Духовность, саморегуляция и ценности/ Леонтьев Д.А.: Гуманитарные проблемы современной психологии // Известия Таганрогского гос. радиотехн. ун-та, 2005. № 7. С.16-21.
11. Ортега-и-Гассет Х. Вера и разум в сознании европейского средневековья // Человек. 1992. № 2. С. 84. Origin: <http://www.chat.ru/~scbooks/>
12. Платонов К. К. О системе психологии. М., 1972. С. 109.
13. Савчин М. В. Духовний потенціал людини (Навчальне видання) : [монографія] / М. В. Савчин. Вид. 2-ге, пер. доп. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 508 с.
14. Скрипкина Т. П. Психология доверия: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М., 2000.
15. Угринович Д.М. Психология религии / Угринович Д.М. М.: Политиздат, 1986. 352 с.
16. Франк, С.Л. Духовные основы общества : Введение в социальную философию / С.Л. Франк. Paris : YMCA Press, 1930. 311, [4] с.
17. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990. 175 с.
18. Хайдеггер М. Феноменология и теология / Пер. с нем. В.К.Зелинского // Хайдеггер и теология. М: Ин-т философии, 1974. С. 1-23.
19. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. М.: НФ «Класс», 2000. С.29.
20. Jaspers K. Der philosophische Glaube. Muenchen, 1962. 94 S.
21. Jaworski R. The Role of Religious Trust in Overcoming Conflicts. Empirical Verification of the Pastoral Psychology Paradigm. 34-57. http://fapsyou.ru/world_projects/stati_world_conference/lichnostnaya_i_bezlichnaya_1133

1.3. Asking questions as a universal life-affirming skill of the XXI century

Запитування як універсальна життєутворювальна навичка XXI століття

«Наука – це організовані знання, мудрість – це організоване життя», – стверджував німецький філософ Іммануїл Кант. В умовах сучасних викликів цей афоризм набув іще більшої актуальності.

За визначенням експертів, нині людство перебуває у кризі – ціннісній, філософській, світоглядній, – яка охопила всі сфери – соціальну, гуманітарну, освітню, культурну; політику, економіку, екологію тощо. Гуманітарна криза в усьому світі поглибилася з огляду на пандемію коронавірусу COVID-19.

Стрімке оновлення і зміна технологій, неконтрольований розвиток інновацій і штучного інтелекту, посилення технократичного снобізму й споживацтва за рахунок інтелектуальних, духовних і моральних цінностей, панування файлового, кліпового мислення, розбалансованість технологічного й гуманітарного складників життя світової спільноти нівелюють гуманістичні цінності. Це створює нові виклики для України і світу, пов'язані з

«розлюдненням» людства і знеособленням особистості в умовах кіберпростору. Різке падіння попиту на знання, мислення й пам'ять в умовах прогресуючих викликів загострюють проблему збереження, збагачення й нарощування рятівного інтелекту, що входить у сферу відповідальності гуманітаристики, і спонукають збалансувати цифровий і гуманітарний складники освіти¹.

Чи не тому глобалізована сучасна освіта визначила пріоритетом розвитку до 2025 року топ-10 найзапитаніших життєво важливих навичок, оприятнених на Світовому Економічному Форумі. На першому місці – аналітичне мислення й інноваційність. На другому – активне навчання та навчальні стратегії. Лідер списку 2015–2020 – здатність комплексно вирішувати проблеми – перемістилася на третє місце, однак не втратила своєї вагомості. Традиційно важливими залишаються критичне мислення й аналіз, уміння вирішувати складні проблеми, креативність, оригінальність та ініціативність. Осучаснили список цифрові навички використання, моніторинг і контроль технологій, володіння технологією проектування й програмування, технологічний дизайн і програмування. До топових увійшли навички самоконтролю – стійкість, витривалість, опірність стресам і пластичність, а також лідерські якості, здатність до комунікаційної взаємодії та соціального впливу, спроможність аргументувати, обґрунтовувати свої думки й продукувати ідеї. Усі ці перелічені життєво важливі навички, які впродовж кількох найближчих років визначатимуть стратегічний напрям світових освітніх систем, ґрунтуються на запитанні як пусковому механізмі світопізнання, моделювання, проектування й успішного життєздійснення і ключовій життєутворювальній навичці – ставити доцільні посутні запитання й адекватно відповідати на них.

Важливо, як виникає запитання – спонтанно чи передбачувано, кому воно адресоване – комусь чи собі. Ці запитання – ззовні чи самому собі – по-різному впливають на становлення інтелекту. Саме в постановці запитань самому собі й самостійному пошукові відповіді вбачають сплеск інтелектуальної активності. Взаємоувідповіднення характеру запитань і рівнів мислення починаючи від простого відтворення знань до створення нового освітнього продукту у вигляді проекту чи ідеї розвиває в учнів життєво важливу здатність орієнтуватися у щоденних звичних і нетипових ситуаціях, розв'язувати проблеми, пропонувати нові ідеї та різноманітні оригінальні рішення, цінність яких зростає².

Ознайомлення з історіями найуспішніших особистостей свідчить, що майстерність у формулюванні запитань і влучність відповідей стала одним із

¹ Бондаренко Н. В. Як збалансувати цифрове й гуманітарне в освіті. *The world of science and innovation. Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference.* Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2020. Pp. 267–277. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721818>

² Бондаренко Н. Україна під «ною парасолькою грамотності». *Нова педагогічна думка.* 2020. № 2(102). С. 55–59. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721413>

ключових чинників їх феєричного життєвого і професійного успіху. Цінність уміння точно, грамотно формулювати й коректно ставити доцільні запитання відповідно до мети й обставин посилюється з огляду на невизначеність і непрогнозованість сучасного мінливого світу³.

Як і саме життя, серцевинний його складник – комунікування – нездійсненне без запитань. Люди ставлять їх не лише одне одному й самим собі, а й пошуковим системам у Всемережжі, і саме з цим в учнів виникають найбільші проблеми. Передумовою виникнення запитання є знання (інформація) й потреба з'ясувати або вирішити якусь проблему. Постановка запитань і пошук відповідей на них – важливий прийом осмислення інформації і ресурс формування ціннісно-сміслових орієнтацій особистості^{4; 5; 6}. Розвинена здатність формулювати запитання дає змогу вдосконалювати такі універсальні пізнавальні й комунікаційні уміння: актуалізувати й знаходити інформацію, аналізувати її, висловлювати своє ставлення до неї, відсепарувувати зайву, тобто, формулювати запитання й знаходити на них відповіді⁷.

Усі ці вміння становлять життєутворювальний каркас мислення особистості загалом, споглядального, раціонального, аналітичного, творчого і критичного його різновидів зокрема. Технологію критичного мислення розробив відомий американський психолог і педагог Бенджамін Блум.

Автори публікацій звертають увагу на те, що англійський аналог запитання – слово *question* – походить від *quest* – пошук у ситуації невизначеності. Стимульована компетентнізацією освіти здатність учнів правильно ставити запитання й адекватно відповідати на них передбачає обізнаність у питанні й потребує сформованості таких життєво важливих *умінь*: актуалізувати й пріоритетизувати проблему; аналізувати; синтезувати; відділяти відоме від невідомого; відокремлювати істотне від неістотного, виділяти основне; визначати об'єкт пошуку; обґрунтовувати власну позицію; приєднуватися до думки інших; додавати нове до сказаного (написаного) іншими; формулювати запитання; ставити запитання щодо проблеми, яка щойно виникла або була озвучена; бачити й вирішувати проблему в ситуації невизначеності, непередбачуваності; уточнювати думку співрозмовника; заперечувати (якщо це

³ Бондаренко Н. В. Storytelling як комунікаційний тренд і всепредметний метод навчання. *Молодь і ринок*. 2019. № 7(174). С. 130–135. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716893>

⁴ Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Дидактико-методичні засади сучасного уроку української мови у старшій школі. *Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка*. Полтава: ПолтНТУ імені Юрія Кондратюка, 2017. Вип. 1. С. 81–89.

⁵ Васківська Г. О. Дидактичні умови реалізації інтерактивних технологій навчання у процесі формування у старшокласників системи знань про людину. *Молодь і ринок*. 2013. №1 (96). С. 18–22.

⁶ Русалкіна Л. М., Косянчук С. В. Засоби риторики як основа особистісного зростання учнів. *Українська мова і література в школі*. 2009. №8. С. 28–31.

⁷ Косянчук С. В. Формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників в умовах особистісно-орієнтованого навчання. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2014. Вип. 8(51). С. 132–136.

дасть змогу вирішити проблему); обстоювати власну позицію, аргументуючи її (тобто вміння формулювати тезу), наводити приклади; робити висновки, зокрема й ґрунтуючись на думках співрозмовників тощо⁸.

На окрему увагу заслуговують проблеми, пов'язані з розвитком (за карантинних обмежень – і з занепадом) змісту, форм і методів реалізації курсів за вибором як важливого складника здобуття освіти, про що йдеться у низці праць В. Кизенка^{9; 10; 11; 12}.

Актуальність проблеми запитань визначається тим, що саме вони споконвіку відігравали ключову роль у пізнанні й навчанні, у формуванні активного члена суспільства. Давні мислителі Протагор, Зенон, Сократ, Платон, Аристотель, Ксенофонт цікавилися роллю запитань у процесі пізнання й передавання знань. Роллю запитань у навчанні переймалися великий український педагог К. Ушинський і російський письменник Л. Толстой.

Проблему запитань-відповідей як ефективного прийому навчання досліджували і закордонні, й вітчизняні науковці: Дж. Борґ, Б. Блум, А. Кроуфорд, Дж. Макінстер, С. Метьюз, Е. В. Саул, Е. Суссо, І. Томан, Н. Бондаренко, О. Гін, О. Грединарова, Н. Гупан, Л. Добраєв, В. Кизенко, С. Косянчук, В. Малахов, О. Пометун, П. Сікорський, В. Шмідт та ін.

Аналіз праць відомих педагогів, психологів і соціологів свідчить, що Л. Петерсон, Д. Ельконін і В. Давидов, Дж. Дьюї розглядали запитання як основний дидактичний інструмент педагога і приділяли значну увагу доцільним запитанням як можливості ефективно скерувати пізнавальну діяльність учнів. Л. Аверьянов, Б. Блум, О. Гін, О. Савенков, К. Ушаков розробили класифікацію запитань і запропонували прийоми формування відповідних умінь. Роль запитань у пізнавальному процесі досліджував Л. Добраєв крізь призму розуміння тексту підручника як системи, що містить приховані запитання, умови для їх виявлення й знаходження відповідей на них. Він дійшов висновку, що самостійна постановка запитань до тексту (самопостановка) й знаходження в ньому відповідей – найкращий спосіб розуміння й активізації результативної пізнавальної діяльності учнів.

⁸ Бондаренко Н. В. Запитання як пусковий механізм світопізнання й компетентнісного навчання. *Fundamental and applied research in the modern world*. Abstracts of the 3rd International scientific and practical conference. VoScience Publisher. Boston, USA. 2020. Pp. 195–204. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722079>

⁹ Кизенко В. Факультативні курси в структурі профільного навчання. *Освіта і управління*. 2006. Т. 9. Ч. 3/4. С. 161–167.

¹⁰ Кизенко В. І., Орішак Л. Л., Чернега В. Г. Курси за вибором у структурі профільного навчання. *Профільне навчання: теорія і практика*. Київ: ВВП «Компас», 2007. С. 52–58.

¹¹ Кизенко В. Профільне навчання: проблеми впровадження. *Біологія і хімія в школі*. 2008. №3. С. 42–44.

¹² Кизенко В. І. Педагогічні функції і зміст факультативного навчання в основній школі. *Педагогіка і психологія*. 1997. №2. С. 24–32.

Дослідники О. Пометун і Н. Гупан^{13; 14} характер запитань узалежнюють від цілевизначення, відстежують взаємозв'язок між запитуванням і розвитком критичного мислення із застосуванням класичної та переглянутої таксономії Б. Блума. Наразі науковці:

– визначили застосовність запитань в освітньому процесі за компетентнісного підходу і/або функційну обмеженість;

– витлумачили поняття «запитання», «відповідь», «види запитань», «типи запитань», «форми запитань»;

– з'ясували роль і місце запитань у структурі сучасного уроку (зокрема на прикладі історії) тощо.

– описали основні класифікації запитань на різних підставах;

– проаналізували поширені помилки під час запитування;

– розглянули сильні й слабкі сторони запитань різних видів, типів і форм;

– розкрили взаємозв'язок між запитуванням і відповіддю, а також пізнавальним процесом, розвитком мислення загалом і критичного зокрема;

– схарактеризували їх функційні можливості.

Серед іншого, визначається місце запитань на уроці; аналізуються типові помилки учителів під час запитування; описуються методи і прийоми навчання, засновані на різних типах запитань.

Усі види запитань важливі й корисні, тому що кожен розрахований на певний тип мислення й усі вони різноспособово активують думання крізь багатоступеневі мисленнєві процеси й досвід.

У статті Н. Бондаренко «Запитання як пусковий механізм світопізнання й компетентнісного навчання»¹⁵ з'ясовано сутність понять запитання – відповідь та схарактеризовано їх основні ознаки; розкрито роль, місце і функції в системі компетентнісно орієнтованої освіти; визначено вміння, пов'язані з опануванням мистецтва формулювати й ставити доцільні присутні запитання й відповідати на них; накреслено шляхи вирішення проблеми.

Здійснювана в Україні компетентнізація освіти спонукає надати пріоритет учням (а не вчителям, як це було досі) у формулюванні й постановці запитань, щоб підготувати їх до успішного життєздійснення й гідного адекватного реагування на сучасні і майбутні виклики^{16; 17; 18}. Вихід за межі простих,

¹³ Пометун О. Запитання на уроці: Навіщо? Для кого? Як і про що? : метод. посіб. Київ. 2019. 96 с.

¹⁴ Пометун О., Гупан Н. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 3. С. 50–58.

¹⁵ Бондаренко Н. В. Запитання як пусковий механізм світопізнання й компетентнісного навчання. *Fundamental and applied research in the modern world*. Abstracts of the 3rd International scientific and practical conference. WoScience Publisher. Boston, USA. 2020. Pp. 195–204. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722079>

¹⁶ Бондаренко Н. В. Компетентнізація шкільної освіти: українська версія. *Science and society: Proceedings of the 13th International conference*. Accent Graphics Communications & Publishing. Hamilton, Canada, 2019. Pp. 124–135. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716810>

буквальних запитань і робота з усистемненими на основі науково обґрунтованої теорії дасть учням розуміння того, що знання виходять далеко за межі написаного в підручнику й повідомленого вчителем, а опанування фактичних знань – лише перша надважлива освітня сходинка. У школі вони мають навчитися здобувати інформацію звідусіль, визначати її цінність, аналізувати, синтезувати, зіставляти, трансформувати, інтерпретувати, оцінювати, інтегрувати й доцільно застосовувати на практиці^{19; 20 ; 21; 22}, що дасть змогу істотно покращити якість їхнього життя й життя інших людей.

Різноманіття запитань, обумовлене етичними, психологічними, логічними й граматичними особливостями, потребує їх наукової класифікації, орієнтованої на ефективну комунікацію з метою вирішення життєво важливих проблем. Водночас аналіз наявних класифікацій запитань свідчить про невдалість спроб окремих авторів, ігнорування підстав поділу або взагалі їх неузгодженість. Недостатньо коректне визначення підстав поділу запитань зумовлює дискусійний характер подібних класифікацій. Науковці радять батькам ставити дітям запитання для зміцнення довірливих стосунків і покращення їхнього мислення. Наведемо 10 прикладів таких запитань із рекомендованих 15-ти.

1. Які п'ять слів найкраще тебе опишуть?
2. Що з того, що ти любиш робити, приносить тобі задоволення?
3. Чого ти можеш навчити інших?
4. Що було найкращого і що найгірше трапилося у твоєму житті?
5. Чого навчили тебе найкращий випадок і найбільша невдача в житті?
6. Що з того, що ти вчиш і чого вчишся, найбільше знадобиться тобі, коли подорослішаєш?
7. Що ти сам собі порадив би, якби повернувся на машині часу на три роки назад?

¹⁷ Бондаренко Н. Україна під «новою парасолькою грамотності». *Нова педагогічна думка*. 2020. № 2(102). С. 55–59. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721413>

¹⁸ Косянчук С. В. Читання у процесі формування культури інтелектуального життя особистості: соціальний вектор реалізації педагогічних технологій профільного навчання. *Problems of implementation of science into practice: abstracts of XIII international scientific and practical conference*. Oslo, Norway 2020, April, 20–21. Pp. 258–261. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720160>

¹⁹ Васюківська Г. О. Інтернет-середовище як чинник формування ціннісних орієнтацій учнів. *Молодь і ринок*. 2015. №11 (130). С. 11–16.

²⁰ Косянчук С. Інваріантні чинники модернізації освіти: соціальне спрямування педагогічних технологій в умовах профільного навчання. *Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи* : матер. Третьої міжнар. наук.-практ. конф., м. Умань, 16–17 лют. 2018 р. // *Folia Comeniana*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. С. 174–178.

²¹ Косянчук С. В. Соціалізація та самовизначення особистості: апгрейдери процесу реалізації педагогічних технологій в умовах профільного навчання. *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень*. Київ: Талком, 2018. С. 138–141.

²² Косянчук С. В. Чи справді риторика так потрібна старшокласникам? *Вивчаємо українську мову і літературу*. Харків: Вид. група «Основа». 2010. №34. С. 7–14.

8. За що й кому твоя найбільша вдячність? 9. Що відчуває людина, коли...?

10. Як ти уявляєш своє майбутнє?

Аналіз запитань для діалогу з батьками й самоаналізу свідчить, що вони:

- виробляють звичку вчитися на власних помилках і робити правильні висновки, щоб уникнути їх і запобігти розчаруванням;
- вчать цінувати зроблене добро й бути вдячним, розуміючи, що вдячність – ознака благородної, шляхетної людини, яка невластива рабам;
- допомагають сприймати життя як чергування успіхів і тимчасових невдач та звертатися по допомогу в разі потреби;
- запобігають егоїзмові, надають упевненості й утверджують в самодостатності, вчать взаємодопомоги;
- мотивують і цілеспрямовують у прийдешнє;
- спонукають ставити себе на місце іншого у різних життєвих ситуаціях, відчувати чужий біль, співпереживати й співрадіти;
- стимулюють робити висновки з власного досвіду, щоб надалі унебезпечитися від помилок;
- удосконалюють навички проектування власного прийдешнього й спонукають думати над тим, що потрібно для реалізації мрії;
- фокусують увагу на майбутній улюбленій справі, на тому, що дає насолоду;
- формують у дітей об'єктивну оцінку через самопізнання²³;

Перспективи подальших досліджень полягають у:

- визначенні ситуаційної обумовленості запитань і динаміки процесу запитування;
- з'ясуванні можливостей формулювання запитань, їх постановки й використання в освітній діяльності учнів;
- розробленні класифікаційної моделі запитань, орієнтованої на ефективну комунікацію у її широкому розумінні – між співрозмовниками, між читачем і автором/книгою, між здобувачем інформації та різними її джерелами;
- створенні узагальненої алгоритмізованої моделі постановки запитань, що сприятиме прийняттю оптимальних життєво важливих рішень;
- упорядкуванні правил і прийомів формулювання запитань різних видів, типів і форм.

Навчаючи здобувачів освіти мистецтва запитування, слід мотивувати їх засвоїти такі правила:

1. Запитання має бути коректним, правильно сформульованим за змістом і за формою.

²³ 15 запитань, які варто ставити дітям для покращення їхнього мислення. URL: <https://life.prawda.com.ua/society/2017/09/3/226192/>

2. Формулюйте прості запитання стисло і зрозуміло; якщо запитання складне, розбийте його на прості.
3. Уникайте багатозначних слів і риторичних запитань.
4. За необхідності конкретизувати щось зробіть стислу передмову.
5. Формулюючи запитання, враховуйте персональний досвід співрозмовника у сфері обговорюваної проблеми.

Література

1. 15 запитань, які варто ставити дітям для покращення їхнього мислення. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/09/3/226192/>
2. Бондаренко Н. Україна під «ноюю парасолькою грамотності». *Нова педагогічна думка*. 2020. № 2(102). С. 55–59. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721413>
3. Бондаренко Н. В. Storytelling як комунікаційний тренд і всепредметний метод навчання. *Молодь і ринок*. 2019. № 7(174). С. 130–135. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716893>
4. Бондаренко Н. В. Запитання як пусковий механізм світопізнання й компетентнісного навчання. *Fundamental and applied research in the modern world. Abstracts of the 3rd International scientific and practical conference*. BoScience Publisher. Boston, USA. 2020. Pp. 195–204. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722079>
5. Бондаренко Н. В. Компетентнізація шкільної освіти: українська версія. *Science and society: Proceedings of the 13th International conference*. Accent Graphics Communications & Publishing. Hamilton, Canada, 2019. Pp. 124–135. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716810>
6. Бондаренко Н. В. Як збалансувати цифрове й гуманітарне в освіті. *The world of science and innovation. Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference*. Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2020. Pp. 267–277. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721818>
7. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Дидактико-методичні засади сучасного уроку української мови у старшій школі. *Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка*. Полтава: ПолтНТУ імені Юрія Кондратюка, 2017. Вип. 1. С. 81–89.
8. Васьківська Г. О. Дидактичні умови реалізації інтерактивних технологій навчання у процесі формування у старшокласників системи знань про людину. *Молодь і ринок*. 2013. №1 (96). С. 18–22.
9. Васьківська Г. О. Інтернет-середовище як чинник формування ціннісних орієнтацій учнів. *Молодь і ринок*. 2015. №11 (130). С. 11–16.
10. Кизенко В. Профільне навчання: проблеми впровадження. *Біологія і хімія в школі*. 2008. №3. С. 42–44.
11. Кизенко В. Факультативні курси в структурі профільного навчання. *Освіта і управління*. 2006. Т. 9. Ч. 3/4. С. 161–167.
12. Кизенко В. І. Педагогічні функції і зміст факультативного навчання в основній школі. *Педагогіка і психологія*. 1997. №2. С. 24–32.
13. Кизенко В. І., Оршак Л. Л., Чернега В. Г. Курси за вибором у структурі профільного навчання. *Профільне навчання: теорія і практика*. Київ: ВВП «Компас», 2007. С. 52–58.

14. Косянчук С. Інваріантні чинники модернізації освіти: соціальне спрямування педагогічних технологій в умовах профільного навчання. *Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи* : матер. Третьої міжнар. наук.-практ. конф., м. Умань, 16–17 лют. 2018 р. // *Folia Comeniana*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. С. 174–178.
15. Косянчук С. В. Соціалізація та самовизначення особистості: апгрейдери процесу реалізації педагогічних технологій в умовах профільного навчання. *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень*. Київ: Талком, 2018. С. 138–141.
16. Косянчук С. В. Формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників в умовах особистісно-орієнтованого навчання. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2014. Вип. 8(51). С. 132–136.
17. Косянчук С. В. Чи справді риторика так потрібна старшокласникам? *Вивчаємо українську мову і літературу*. Харків: Вид. група «Основа». 2010. №34. С. 7*14.
18. Косянчук С. В. Читання у процесі формування культури інтелектуального життя особистості: соціальний вектор реалізації педагогічних технологій профільного навчання. *Problems of implementation of science into practice* : abstracts of XIII international scientific and practical conference. Oslo, Norway 2020, April, 20*21. Pp. 258–261. URI: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720160>
19. Пометун О. Запитання на уроці: Навіщо? Для кого? Як і про що? : метод. посіб. Київ. 2019. 96 с.
20. Пометун О., Гупан Н. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 3. С. 50–58.
21. Русалкіна Л. М., Косянчук С. В. Засоби риторики як основа особистісного зростання учнів. *Українська мова і література в школі*. 2009. №8. С. 28–31.

1.4. Spiritual determinant of creative self-realization of personality of future teacher-musician

Духовні детермінанти творчої самореалізації особистості майбутнього педагога-музиканта

Становлення гуманістичного менталітету суспільства характеризується значним зростанням інтересу до самовизначення, саморозвитку та самореалізації особистості. Названа проблема активно і всебічно розглядається провідними вітчизняними та зарубіжними науковцями. Багатоаспектність її висвітлення зумовлена складністю та глибиною поєднання у названому процесі особливостей притаманних філософським, соціокультурним, психолого-педагогічним напрямкам досліджень духовного становлення та творчого самовираження особистості.

Наукові пошуки вчених щодо означеної проблеми стосуються різноманітних аспектів особистісної самореалізації, особливостей творчого

самовираження, взаємозв'язку самореалізації та професійної діяльності, самореалізації у життєтворчості людини. У доробку філософів, психологів, педагогів, мистецтвознавців домінує твердження про те, що метою та смислом існування індивіда, його соціальним призначення та провідною життєвою функцією є прагнення до здійснення генетично закладених у організмі творчих програм і можливостей. При чому, саме прагнення до самореалізації виступає як головна рушійна сила особистісного саморозвитку та самовираження. Духовна енергетика, яка створюється, таким чином, безвідмовно та позитивно впливає на психіку людини, задіюючи приховані резерви саморегуляції діяльності та життєтворчості. Доцільним у цьому контексті є звернення до здобутків гуманістичної психології, представниками якої є А. Маслоу, Дж. Мерфі, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм та ін. Провідна дефініція названого напрямку - утвердження здатності людини до саморозвитку, самовдосконалення та творчого самовираження, самоактуалізації та самореалізації. Відтак ключовою настановою є гуманне ставлення до особистості як найважливішої цінності буття. Гуманістична світоглядна позиція є віддзеркаленням трансверсальних компетентностей у освітній стратегії, акумулюючи у собі знання та розуміння духовних ідеалів та культурних цінностей суспільства та здатність утверджувати їх у власному способі життя. На жаль, унікальна духовна парадигма самореалізації особистості, яку постулює християнський світогляд, на сьогодні залишається поза увагою науковців.

Представники гуманістичної психології А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс та ін. дотримуються концепції, згідно до якої самореалізація розглядається як внутрішня, генетична потреба людини. Кожен з дослідників висвітлює різноманітні грані даної концепції, але всі вони єдині в тому, що людина – унікальна, активна, інтенціональна, творча істота, наділена потенціями безперервного розвитку та самореалізації як частиною власної природи.

У дослідженнях А.Маслоу виділено п'ять категорій базисних потреб людини, що знаходяться у постійному зростанні – від фізіологічних потреб до потреб у особистісному становленні та самоактуалізації. Однак його аналіз не обмежується тільки класифікацією. А.Маслоу постулює існування ієрархії потреб, залежних від фази розвитку індивіда: фізіологічні потреби, потреби в безпеці, соціальні потреби, потреби в повазі, потреби в самоактуалізації. Останні потреби перебувають на вершині ієрархії та включають прагнення людей подолати самих себе, використати всі свої можливості, досягти найвищого рівня особистісного розвитку – самореалізації [9, с. 37-39].

Реалізація гуманістичної спрямованості сучасної парадигми музичної освіти має на увазі опору на цінності, що мають основне значення в організації

навчально-виховного процесу. Актуальні проблеми музичної педагогіки допомагають осмислити, зокрема, ідеї О. Рудницької, яка вважала, тільки діалектична єдність, гармонія наукового і духовно-інтуїтивного світорозуміння дозволяє людині бути почутою, отримати відповіді і актуалізувати духовну свободу визначати своє життя та самореалізуватись [10, с. 12].

Наявність потенційного джерела самореалізації у внутрішньоособистісній сфері людини, що проявляється в прагненні реалізувати власний потенціал життєвої енергії, задатків та здібностей, висвітлюється у наукових дослідженнях сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених. За переконанням Л. Когана, особистість спонукають до самореалізації не зовнішні мотиви (матеріальне забезпечення, кар'єра престиж, чужа воля), а настійлива потреба до виконання життєвої мети в процесі самоздійснення [4, с. 137]. В центрі концепції К. Роджерса знаходиться твердження про те, що прагнення до реалізації себе закладене від народження в кожній людині і вона має потенціал для розвитку всіх своїх можливостей. Сила, яка спонукає індивіда до постійного удосконалення власних здібностей (від оволодіння елементарними моторними навичками до найвищих творчих досягнень), визначається науковцем як самоактуалізація [цит. за 14, с. 90-94].

Отже, у контексті вказаного вище, самореалізація визначається як потреба кожної людини в реалізації власних спадкових здібностей та набутих потенціальних можливостей, яка зумовлена наявністю визначеної мети особистісного розвитку.

На відміну від окресленого гуманістичного підходу у теологічній парадигмі православного християнства самореалізація особистості не розглядається у потребовій площині, як це ми споглядаємо у гуманістичній психології, а є проявом гріховності людської натури, породженої ще першородним гріхом праотця Адама, відповідно, основою духовного внутрішнього зростання особистості є прагнення до пізнання Божественної повноти. Окреслена позиція відображена у творах представників християнської антропології В. Зеньковського, В. Лосського, Л. Сурової та ін.

Осмислення сучасної картини світу дозволяє констатувати, що у смисловому емердженті нового часу відсутні смисли людського буття, усталені в християнстві, та замінені зовні схожими, але відмінним, точніше, протилежними за своєю суттю сурогатними словосполученнями (наприклад, християнські добродетелі – замінені «загальнолюдськими» цінностями, жертвне кохання – альтруїзмом тощо). Як наслідок такого збіднення та знецінення життєвих смислів у нинішньому суспільстві утверджується індивідуалізм, що став символом ідеології атомізації (роз'єднання). О. Лосєв характеризує гуманізм як «вільнодумну свідомість і повністю світський

індивідуалізм» [6, с.109]. У наукових дослідженнях гуманістичного напрямку релігійне розуміння особового початку в гуманізмі було відхилене, проте сам термін «особистість» міцно увійшов до арсеналу наукового знання (хоча й став використовуватися як правило, для позначення не особистості, а індивіда). Пояснюючи зміст лексеми «гуманізм» з позицій християнства слід зазначити, що він кардинально відрізняється від загальноприйнятого термінологічного тлумачення, що виражає собою погляд на навколишній світ крізь призму саме людини, а не Бога. Тому, приймаючи необхідність гуманного виховання, ми вважаємо можливим говорити про теоцентричний християнський гуманізм.

Філософські ідеї християнського екзистенціалізму (Н. Бердяєв, В. Соловйов, В. Лосський та ін.) особливу увагу приділяли духовній природі особистості натхненності внутрішнього світу людини, його наповненості високими гуманістичними устремліннями. В. Соловйов у цьому контексті відслідковує три основні здатності: здатність уяви, яка передбачає відому активність особистості; інтелектуальну інтуїцію, через яку людині відкриваються божественні істини і містичне одкровення, здатність прориву в трансцендентний світ – натхнення, в якому філософ бачить джерело мистецтва [15, с. 87]. Стосовно мистецтва погляди В. Соловйова споріднені з позицією О. Лосєва про сенс мистецтва і втіленні в ньому аксіологічних ідей єдності людини і світу, їх взаємовідносин. Особливе значення для розуміння сутності музичної освіти має культура як загальнолюдська цінність. Аксіологічні патерни знаходять особистісні смисли і осягаються людиною у процесі освоєння культури. До основоположних цінностей музично-педагогічної практики відносяться: культура, особистість, розвиток, толерантність, істина, добро, краса, свобода, відповідальність тощо. Представляючи собою історично визначений рівень розвитку суспільства, виражений в типах і формах організації життєдіяльності людини і втілений в створених нею матеріальних і духовних цінностях, культура найяскравіше проявляє свій людинотворчий потенціал сутність саме в царині духу.

Повертаючись до духовних витоків творчої самореалізації особистості як взаємодії сутнісних сил людини у процесі здійснення власного «Я», слід виокремити процесуально-діяльнісний підхід до її вивчення. Прихильники діяльнісного підходу, розглядаючи багатогранність процесу самореалізації спираються на твердження про те, що названий процес знаходить своє вираження у активній цілеспрямованій діяльності особистості, а соціальне становлення особистості та побудова стратегії власної життєтворчості виступає як спосіб та форма самореалізації. Визначення самореалізації як певного різновиду діяльності, що притаманна тільки людині у дослідженнях науковців розгалужується на: 1) опрідметнення потенційних творчих можливостей

індивіда у формі реальних результатів, в цьому контексті змістом процесу особистісної самореалізації виступають практичні досягнення, індивідуальна трансформація внутрішніх станів та якостей, (В. Доній, Л. Коган, В. Муляр, Г. Несен, Л. Сохань та ін.); 2) вираження потенційного джерела “само” – у трансформації внутрішніх якостей особистості відповідно до досягнення ідеальної мети (Л. Коган, Н. Кривда та ін.); 3) процес самопізнання, активного творення індивідом самого себе та позитивної зміни навколишнього середовища (Г. Аммон, О. Асмолов, О. Олексюк, та ін.).

Відповідно до практичного втілення творчих ідей у реальних продуктах діяльності, у науковому доробку В. Муляра, самореалізація визначається як процес свідомого, найбільш повного і вільного опредметнення сутнісних сил особистості в ході її багатогранної життєдіяльності [11, с.97]. Дослідження Л. Сохань, В. Донія та інших науковців дозволяють розглядати самореалізацію як поєднувальну ланку між суб’єктивним та реально-процесуальним планами життєвого шляху, що виявляється у опредметненні індивідуальних здібностей особистості як у формі практичних результатів діяльності, так і у внутрішньо-особистісних якостях і станах [12, с.99, 157].

Наступний аспект діяльнісного підходу до самореалізації як до самовираження потенційного джерела внутрішньої творчої енергії особистості відображений у дослідженнях Н. Кривди, яка стверджує, що актуалізуючи власні здібності у процесі творчості, художник не тільки створює зовнішній йому продукт чи результат, а й вдосконалює самого себе, вибудовує нові структури своєї особистості, самореалізується [5, с. 7-10]. За переконанням Н. Кривди, механізмом самореалізаційного процесу виступає розв’язання суперечностей, що виникають у життєдіяльності художника та відбуваються на різних рівнях, а саме: а) на рівні індивіда художник стикається із зовнішніми проблемами, об’єктивно обумовленими життєвими ситуаціями; б) на рівні особистості він (художник) вступає у внутрішньоособистісні, рефлексивні суперечності, котрі або є результатом інтеріоризації суб’єктивних конфліктів у внутрішній світ, або назрілих протиріч у самій свідомості особистості; в) на рівні індивідуальності художник стикається з внутрішніми індивідуально-художніми суперечностями (боротьба художнього та нехудожнього ставлення до дійсності), які є основою самореалізації [5, с. 8].

Основною рушійною силою професійної самореалізації є внутрішньоособистісне протиріччя між “Я-діючим” і “Я-відображеним”, де вектором професійного розвитку виступає “творче Я” особистості. Отже, інтеріоризоване самоусвідомлення (внутрішнє «Я») та екстеріоризоване самоздійснення (зовнішнє «Я») є відображенням ставлення особистості до навколишнього світу та її самореалізації, що відбувається у процесі діяльності,

завдяки чому створюється можливість виходу людини за межі власного світогляду. О. Асмолов стверджує, що самовираження особистості відбувається в процесі постановки нею певних надзавдань та творчої трансформації способів їх вирішення відповідно до вимог соціального середовища [1, с. 350]. Як бачимо, всі наведені вище аспекти висвітлюють різноманітні грані самореалізації з позицій активної діяльності особистості. Отже, *самореалізація в даному випадку виступає як активна самотійна діяльність людини спрямована на втілення особистого творчого потенціалу у соціальному оточенні з метою позитивної зміни навколишнього буття, індивідуального саморозвитку, самотворення та побудови стратегії власного життєвого шляху.*

Оскільки у нашому дослідженні розглядається поняття “творча самореалізація”, ми вважаємо необхідним розглянути роль творчості у процесі особистісного самоусвідомлення, самовизначення та самореалізації. Творчість як особливий процес діяльності індивіда має два етапи: задум та його здійснення. В свою чергу, виникнення задуму ідеї має три взаємопов’язані між собою етапи: а) абстрактний задум (найбільш загальне спрямування образу що формується); б) імпровізацію (творчі пошуки засобів для втілення задуму); в) конкретний задум (практичне втілення створених образів у творчості)

Метою та результатом творчого процесу є створення нового продукту, який має певну практичну та духовну цінність. Дж. Гілфорд у концепції творчості одним з її факторів виділяє оригінальність, яка виявляється у експериментах із встановлення віддалених асоціацій та створення у результаті нових продуктів мислення [17, с. 3]. Внутрішніми умовами творчості, за К. Роджерсом, є: а) *відкритість досвіду*: (екзистенціональність), яка протилежна психологічному захисту; б) *внутрішній локус індивіда*: наявність особистісної життєвої позиції; в) *здатність до незвичайних поєднань елементів, понять*: гра з ідеями, формами, відношеннями, що приводить до висування неймовірних гіпотез, а далі – до відшуку таких якостей творчого продукту, котрі мають незмінну суспільну цінність [13, с. 558-560].

Підсумовуючи вказані вище дефініції щодо творчості та творчого процесу, ми дійшли висновку, що творчість є діяльністю позитивного творення і виступає як внутрішньоособистісна діяльність, котра має наступні аспекти: *процесуальний* – відрізняється розвиненістю у суб’єкта здібностей, мотивів, знань, вмінь, завдяки яким створюється новий унікальний продукт діяльності; *особистісний* – характеризується наявністю стійкої потреби в самоактуалізації, в розкритті та розширенні власних творчих можливостей.

Останній із вказаних вище аспектів відображає спорідненість процесів творчості та самореалізації особистості у будь-якому виді діяльності. Спільним

для всіх видів творчості є потреба людини у самовираженні, оскільки творча діяльність людини мотивується не із-зовні, а зсередини, є породженням внутрішньої потреби до вираження власної індивідуальності. Порівнюючи особливості творчості та самореалізації, ми дійшли висновку, що названі процеси мають спільні складники, близькі за змістовим наповненням, а саме:

- *наявність стійкої потреби до самовираження індивідуального потенціалу* – існування у внутрішній сфері особистості прагнення до реалізації індивідуальних задатків з метою створення творів мистецтв, винаходів, наукових відкриттів та реалізація здібностей, творчих потенцій, спрямованих на досягнення успіху у певній сфері діяльності та в житті

- *самостійність у виборі сфери діяльності* – при обиранні сфери розкриття творчого потенціалу домінує орієнтація на індивідуальні емоційні переваги особистості та їх відповідність задаткам та здібностям до певного виду діяльності; при виборі сфери самореалізації опора йде на поєднання емоційного вибору, та індивідуально-типологічних особливостей особистості;

- *необхідність перспективного планування подальших дій* – у процесі творчості відбувається визначення напрямку удосконалення внутрішньоособистісної сфери (якостей, почуттів, емоцій) залежно від обраної сфери діяльності; встановлення провідної мети творчості – створення нового матеріального чи духовного продукту; самореалізація передбачає побудову стратегії розвитку індивідуальних здібностей; коригування особистісних якостей відповідно до обраної сфери діяльності; формування генеральної мети особистісно-професійного саморозвитку – *творчої самореалізації*;

- *оригінальність у доборі засобів виконання поставлених завдань* – у процесі творчої діяльності відзначається емерджентним підходом: нетрадиційним застосуванням вже знайомих практичних засобів, віднайденням нових поєднань у структурі виконання дій та створення нових способів для успішного досягнення конкретної мети діяльності; у творчій самореалізації названий складник має компетентнісні ознаки поєднуючи емерджентність у віднайденні нетрадиційних прийомів застосування звичних засобів виконання діяльності та евристичне структурування, що полягає у зміні алгоритму виконання діяльності та рефлексивному застосуванні усталених способів виконання дій у нових, нетрадиційних ситуаціях;

- *відчуття задоволеності працею у творчому режимі* – у контексті творчої діяльності відображає здатність підтримувати стан емоційно-мисленної напруги під час творчої діяльності, досягнення результатів якої приносить відчуття полегшення та почуттєво-інтелектуальної гармонії; у самореалізації даний складник має гедоністичне значення, що визначається як здатність

відчувати стан емоційного та інтелектуального комфорту та гармонії як у процесі творчої діяльності, так і після досягнення її результатів;

- *відсутність константного результату* – розкривається у творчій спіралі, коли досягнення певного рівня майстерності, високих результатів у обраному виді професійної діяльності та створення продуктів творчої діяльності виступає як активний спонукальний фактор до подальшого розвитку особистості з метою самовираження та самореалізації.

Отже, спільність складових творчості та самореалізації дозволяє стверджувати, що самореалізація, виступаючи як активна самостійна діяльність особистості, вбирає в себе особливості творчого процесу. В свою чергу, творчість є засобом, метою та формою самореалізації особистості.

Підготовка майбутнього педагога-музиканта спрямована на розвиток музичних потенцій особистості для її самоактуалізації. Методологія музичної педагогіки має бінарний характер, внаслідок чого музично-педагогічний процес поєднує в собі виконавський потенціал музичного мистецтва та теоретичний базис мистецтвознавства та педагогічної науки. Основними векторами музичного навчання та розвитку є: самоактуалізація особистості через довільно обрану музичну діяльність; використання компенсаторних можливостей музичного мистецтва для корекції індивідуально-особистісного розвитку суб'єкта діяльності; розробка методів, прийомів і засобів музично-педагогічної діяльності; визначення природи і сутності музично-педагогічного впливу; створення необхідної навчально-методичної бази для музичної освіти підростаючого покоління і для підготовки педагогів-музикантів.

Грунтуючись на окреслених векторах музична освіта здатна вирішити завдання самовизначення, саморозвитку і самоактуалізації особистості в культурному середовищі. Значний інтерес для музичної педагогіки мають філософські погляди М. Бахтіна, зокрема його принцип діалогічності. Природна діалектичність діалогу дозволяє людині продуктивно, творчо співвідноситися з самим собою, в уявному внутрішньому діалозі усвідомлювати свій внутрішній світ і на цій основі будувати ідентифікацію з самим собою. На думку Бахтіна, виникає діалектичний взаємозв'язок індивідуальної свідомості людини з діалогічною моделлю світу, при якій створюється «простір для розвитку», формується культурний простір думки, духовність людини [2, с. 190]. Внутрішній діалог породжує самоідентифікацію, а діалогічна взаємодія індивідуальної та загальнолюдської картини світу стає механізмом самосвідомості людини і формування його духовності в процесі освоєння простору «планетарної культури».

Підсумовуючи викладене вище, ми дотримуємось постулатів діяльнісного підходу, то ґрунтуючись на попередньому визначенні самореалізації як

свідомої активної діяльності особистості, котра спрямована на реалізацію творчого потенціалу у процесі самопізнання та саморозвитку внутрішнього “Я”, а також беручи до уваги тлумачення творчості як позитивностворюючої діяльності, результатом якої є поява реального цінного (матеріального та духовного) продукту, ми констатуємо, що спорідненість названих процесів дозволяє розглядати *самореалізацію як індивідуальну самотворчість особистості, а творчу реалізацію внутрішнього потенціалу у професійній, соціальній та інших різновидах діяльності – як творчу самореалізацію.*

Духовні детермінанти творчої самореалізації виступають як цілісність трьох аспектів: 1) аксіологічно важливої мети – самоудосконалення індивідуальних задатків та здібностей та їх реалізації у професійній діяльності; 2) процесу цільової трансформації особистісних якостей відповідно до власних домагань, прагнень, вимог професійної діяльності та правил поведінки у соціальному середовищі; 3) результату свідомої, активної, самостійної діяльності особистості, котрим є реальне втілення у творчій діяльності стратегії досягнення суб’єктом «ідеального» рівня особистісного саморозвитку та індивідуального самовираження.

Література

1. Асмолов А. Г. Психология личности: [учебник] / А. Г. Асмолов. М.: Изд-во МГУ, 1990. 367 с.
2. Бахтин М.М. как философ / Отв. ред. Л.А. Гогоштишвили, П.С.Гуревич. М: Наука, 1992. 256 с.
3. Зеньковский В.В. Проблема воспитания в свете христианской антропологии. М.: Мысль, 1993. 187 с.
4. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека / Л.М. Коган. М.: Мысль, 1984. 113 с.
5. Кривда Н.Ю. Самореалізація особистості художника у творчому процесі: автореф, дис. ... к. філос. н.: 09.00.04./ КДУ ім. Т.Г. Шевченка. К., 1992. 22 с.
6. Лосев А.Ф. Эстетика возрождения / А.Ф. Лосев. М: Наука, 1978. С. 109.
7. Лосский В. Н. Очерк Мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие / В.Н. Лосский. М., 1991. 187 с.
8. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики: [пер. с англ.]/ А. Г. Маслоу
9. СПб: ЕВРАЗИЯ, 1997. 430 с.
10. Мистецька освіта в Україні: теорія і практика / О.П. Рудницька [та ін.]; заг. ред. О. В. Михайличенко, редактор Г. Ю. Ніколаї. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. 255 с.
11. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) / В. І. Муляр. Житомир, 1997. 213 с.
12. Психологія і педагогіка життєтворчості: [навч.-метод. посібник] / В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков та ін. /За ред. В.М. Донія, Г.М. Несена. К.: КДУ, 1996. 792 с.
13. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: [навч. посібник/ В. А. Роменець, І. П. Маноха. К.: Либідь, 1998. 992 с.

14. Семиченко В.А. Психология личности / В.А. Семиченко. К.: Издатель Эшке А. Н., 2002. 407 с.
15. Сурова Л. В. Методика православной педагогики. Часть 1. Педагогика. Школа. Человек / Л. В. Сурова. Клин, 2000. С. 26.
16. Guilford, J.P. (1988) Some Changes in the Structure-of-Intellect Model" (Educational and Psychological Measurement, vol. 48, pp. 1-4). Інтернет ресурс. Режим доступу <https://madhavuniversity.edu.in/guilford-structure-of-intellect-theory.html> (дата звернення 12.11.2020).

1.5. The child as the most important value in the modern humanistic paradigm (from the experience of the scientific pedagogical school N. Lysenko)

Дитина як найважливіша цінність у сучасній гуманістичній парадигмі (з досвіду наукової педагогічної школи Н. Лисенко)

Гуманістична філософія освіти в сучасних умовах створення демократичної системи та ринкової економіки в Україні є методологічно обґрунтованою основою вітчизняної системи освіти. Академік І. Зязюн з приводу цієї парадигми зазначає, що “гуманістична концепція освіти холістична, тобто позбавлена статистичного, безособистісного підходу до людини, яка постає при цьому не сукупністю окремих пізнавальних процесів і психічних властивостей, а цілісною особистістю. Найважливіше у цьому підході не формування в учнів окремих нормативних знань, а механізмів самоучіння, саморозвитку, самовиховання з урахуванням максимального вияву індивідуальних здібностей кожного учня” [2, с.8-9]. Складовою системи освіти України, відповідно до Закону України «Про освіту» [7] є дошкільна освіта, де дитина є найвищою цінністю. Вона володіє величезними потенційними можливостями саморозвитку, умови для якого створюються саме в процесі виховання. Дитина є не лише активним суб'єктом життя, а й активним суб'єктом виховання. Дитина є найвищою цінністю у сучасній освітній парадигмі наукових шкіл.

Гуманістичну парадигму освіти у своїх дослідженнях розглядають Ш. Амонашвілі, І. Бех, Є. Бондаревська, І. Зимняя, В. Сухомлинський та ін.; формування гуманного ставлення розглядає Г. Яськевич; провідну роль дитини й вихователя як головних учасників педагогічного процесу розглядають І. Бех, В. Кремень, О. Савченко; пріоритетне визнання гуманістичних та екологічних цінностей у реальній виховній практиці відображено у авторській програмі

наукової школи доктора педагогічних наук, професорки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Неллі Василівни Лисенко.

Наукову школу доктора педагогічних наук, професора Неллі Василівни Лисенко створено у 1998 році за активної співпраці з академіком Мирославом Гнатовичем Стельмаховичем. Керуючи НМЦ АПН України і Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Українська етнопедагогіка і народознавство», М. Стельмахович започаткував нові напрями науково-дослідницької діяльності у руслі фундаментальних проблем дослідження. Учнями школи Н. В. Лисенко захищено 34 кандидатських і підготовлено до захисту 3 докторських дисертації. Наукова школа Н. В. Лисенко плідно співпрацює із ВНЗ Республіки Польща (м. Ченстохова, м. Щецін, м. Слупськ), Румунії (м. Сучава), Угорської Республіки (м. Дебрецен, м. Гайдубесермень,) та ін. За час діяльності наукової школи Н. В. Лисенко проведено: 4 Міжнародні, 2 Всеукраїнські науково-практичні конференції, 1 Міжнародний та 1 Всеукраїнський науково-практичні семінари, 1 Міжнародний науково-практичний форум, 1 Міжнародний науково-практичний симпозиум та ін.

Н. Лисенко розробила авторську концепцію, розраховану для дошкільників 3-6 річного віку [6]. Пріоритетом у визнанні гуманістичних та екологічних цінностей у реальній виховній практиці, в якій алгоритм взаємодії із природним довкіллям є визнання кожної дитини за найвищої цінності:

- повага до дитини та її духовного світу, сприйняття її потреб, нахилів, можливостей;
- формування кожної дитини як неповторної та унікальної особистості;
- утвердження кожної дитини як суб'єкта власного буття і діяльності;
- сприяння беззастережному визнанню кожною дитиною загальнолюдських гуманістичних цінностей (доброта, милосердя, справедливість, сумління, співчуття та ін.);
- спрямування кожної дитини до формування гуманістичних ідеалів на основі загальнолюдських і національних цінностей, як критеріїв оцінки цінностей самої дитини, як частки Всесвіту;
- спонукання кожної дитини до добродійної діяльності, яку супроводжує невтомна праця над собою і прагнення до самовдосконалення і самореалізації.

2. Еколого-природнича освіта дітей з дошкільного віку забезпечує формування основ громадянсько-патріотичних почуттів, як загальнолюдських цінностей – категорій, що спираються на причетність до певного етносу (етноекологія), його свідомість, яку втілено у народній творчості, відповідно:

- першоосновою етноекологічної освіти дітей постає досвід етносу, пронизаний гуманним ставленням до природного довкілля;

- етнекологічна освіта забезпечує успішне формування національної свідомості і патріотичних почуттів, унеможлиблює духовну деформацію;

- завдання етнекологічної освіти успішно розв'язуються засобами фольклорних творів українського народу, його звичаїв, народних ремесел і промислів, участю у традиційних народних театралізованих дійствах (вертеп, гаївки), народних іграх і забавах;

- етнекологічна освіта сприяє опануванню навичками народної культури природокористування задля охорони й збереження життя і здоров'я людини [6].

Гуманістичний та етнекологічний підходи, розширюють діапазон еколого-природничої освіти, дають можливість проектування «Зеленого дошкілля» на теренах типових міських ДНЗ України.

Відповідно, Н. Лисенко [6] окреслює шляхи його реалізації, які передбачають сім векторів програмного забезпечення, які презентовані в авторських освітніх технологіях, зокрема у книгах: «Скарбівничка», «Прилітайте, лелеченьки», «Мій рідний край», «ЕКО-ОКО» (А – моделювання дидактико-розвивального процесу в ДНЗ задля реалізації програми; В – екологічна програма харчування дітей; С – проєкологічна діяльність педагогічного персоналу в ДНЗ; Д – проєкологічна співпраця з батьками вихованців ДНЗ; Е – проєкологічна співпраця з медичними і психологічними консультативними центрами; К – проєкологічна співпраця з громадськими природоохоронними організаціями (товариствами); Л – експериментальний проєкт програми “Зелене дошкілля”).

У гуманістичній виховній парадигмі дитина – активний учасник виховного процесу. До важливих теоретичних засад дослідження належить принципове положення гуманістичної психології та педагогіки: в особистісній позиції вихователь завжди має справу не з „об’єктом”, а з особистістю, а в педагогічному процесі – з умовами її становлення і розвитку [1]. Тому важливо закласти гуманістичний потенціал в процес професійної підготовки педагога. Професійна педагогічна підготовка майбутніх вихователів ДНЗ до гуманістичної й еколого-природничої освіти дітей у поглядах Н. Лисенко займає основне місце концепції. Її засадничим підґрунтям постають принципи забезпечення пізнавальної активності кожної дитини; позитивної мотивації її практичної взаємодії зі світом природи; охоплення дітей різними видами діяльності, які формують аналітико-синтетичні операції, стимулюють спостережливість, допитливість, кмітливість; активізуючого впливу педагогічного процесу ДНЗ та співпрацю з батьками дітей у руслі еколого-природничої освіти загалом.

Однією із перших наукових розвідок наукової школи стало дослідження Л. Мацук. Дослідниця розглядає процес підготовки як певну освітню стратегію,

що реалізувалася з опорою на принципи самостійної пошукової діяльності студента і забезпечення індивідуально-диференційованого підходу до його підготовки; відкритість, варіативність, динамічність змін у змісті, формах і методах підготовки; демократизацію педагогічної освіти і взаємин учасників педагогічного процесу для утвердження гуманістичних, особистісно зорієнтованих цінностей, стимулювання їх творчої активності, ініціативності [5].

Також випускницею наукової школи Н. Лисенко є О. Титунь [9]. У межах авторської концепції Н. Лисенко, вона у своїх працях зазначає, що у професійній підготовці студентів фахові дисципліни мають не аби який вплив на готовність до виховної роботи з молодшими школярами. А сучасне виховання, що спирається на положення дійсного гуманізму впливає на зміни у суспільній природі дитини, постає засадничою основою для перспективних соціальних змін у житті дитини.

До представників наукової школи Н. Лисенко належить В. Стинська. В. Стинська у контексті досліджуваної проблеми забезпечує поєднання теорії і практики соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства і стверджує, що врахування різноманітності ціннісного наповнення соціально-педагогічної підтримки сімейними та інституційними формами її реалізації сприятиме реалізації гуманістичного підходу дитиноцентризму, родинцентризму, матеріноцентризму, соціально-педагогічній діяльності з орієнтацією на потреби матері й дитини. Використання такого підходу, на її думку, передбачає формування в особистості ціннісних орієнтацій; дає змогу розглядати «материнство» й «дитинство» як значущі категорії соціуму; визначити актуальні для суспільства цінності з огляду на його розвиток; простежити ставлення соціуму до проблеми соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства відповідно до домінуючої в конкретну історичну епоху ієрархії цінностей.

Також у своєму дослідженні розглядає інноваційний підхід як комплексний процес створення, поширення та використання нового засобу для задоволення суспільних потреб, що передбачає принципово нові, нетрадиційні підходи і рішення як нових, так і існуючих проблем [8]. Гуманістичну педагогіку часто називають інноваційною і в цьому віддзеркалюється сутнісний взаємозв'язок між культурологічним, аксіологічним та інноваційним підходами. Сутність поняття «інновація» полягає не тільки у створенні і поширенні нововведень, але й в перетворенні образу діяльності, стилю мислення педагога та ін. В. Стинська відмічає, що важливим підходом у контексті дослідження є дитиноцентричний підхід. Один із засновників філософії людиноцентризму, як наукової теорії, гуманістично орієнтованої

політики і практики, В. Кремень [4] розглядає дитиноцентризм як гуманістично орієнтований підхід до формування нової людини.

М. Комісарик на підставі аналізу джерельної бази дослідження встановлено, що актуальність відродження концепції “виховання дітей на природі” зумовлена розвитком сучасного суспільства в постіндустріальному напрямі, зверненням до пізнання сутності людини як частки природи, розвитком гуманістичної педагогіки, для якої “дитина – не засіб, а мета виховання”. Теоретичне і практичне розв’язання порушеної наукової проблеми передбачає певне доповнення до чинної методичної системи ознайомлення дітей з рослинами природного довкілля, аспектом їх раціонально-практичного використання в реабілітаційно-профілактичній роботі.

Учні Н. Лисенко досліджують використання виховного потенціалу спадщини українських поетів у виховному процесі сучасного ДНЗ України (Н. Кирста), організаційно-педагогічні умови підготовки майбутніх вихователів до роботи з батьками дітей раннього віку (Г. Борин), проблеми оцінювання навчальних досягнень дітей 6-7-річного віку у закладах освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) (С. Чупахіна), навчально-виховну роботу з обдарованими дітьми 5-6 років у дошкільних навчальних закладах (кінець ХХ – початок ХХІ століття) (Н. Лазарович), екологічне виховання шести-семирічних дітей у дошкільних закладах сільської місцевості України (II половина ХХ – початок ХХІ століття) (Н. Кравець), управління системою фізичного виховання школярів на Буковині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) (О. Цибанюк), науково-методичне забезпечення змісту дошкільної освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) (Н. Фроленкова), розвиток народної освіти на Волині (ХVІІІ-ХІХ ст.) (Т. Джаман), становлення та розвиток системи суспільного дошкільного виховання на Волині (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття) (А. Бубін), становлення і розвиток фізичного виховання учнів народних шкіл Буковини (1869–1918 рр.) (Н. Гнесь), формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи (Н. Клімкіна) та ін.

Дослідження представників наукової школи Н. Лисенко гуманістичного характеру. Науковці розглядають інноваційні програми соціального захисту, ефективне використання духовного потенціалу, творчу самореалізацію кожної дитини, гуманізацію педагогічного процесу; особистої активності кожної дитини; толерантності; налагодження гармонії родинно-шкільного виховання.

Отож, наукові дослідження показують дитину як найважливішу цінність у сучасній навчально-виховній системі. Розроблені положення концепції гуманістичних та екологічних цінностей у реальній виховній практиці,

підготовці студентів впроваджено у зміст фахової підготовки майбутніх вихователів у вишах України.

Література

1. Бех І. Виховання особистості. Сходження до духовності. К. : Либідь, 2006. 273 с.
2. Зязюн І. Сучасна освіта у контексті гуманістичної філософії // *Діалог культур: Україна у світовому контексті. Філософія освіти: Зб. наук. праць / Ред. кол.: І.А. Зязюн (голов. ред.), С.О. Черепанова (упоряд. і відп. ред.), Н.Г. Ничкало, В.Г. Скотний та ін.* Львів: Світ, 1999. Вип.4. С.5-12.
3. История социальной педагогики. Становление и развитие зарубежной социальной педагогики: учебник / Под ред. В.И. Беляева. Москва, 2003. 225 с.
4. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ, 2009. 520 с.
5. Мацук Л. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до правового виховання молодших школярів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Т., 2002. 20 с.
6. Наукова школа доктора педагогічних наук, професора Н. В. Лисенко. Сайт університету. Режим доступу: <https://pedagogical.pnu.edu.ua> (дата звернення 27.11.2020).
7. Про освіту. Закон України [Електронне видання] / Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12> (дата звернення 27.11.2020).
8. Стинська, В. Теорія і практика соціально-педагогічної підтримки материнства й дитинства в Україні (XX – початок XXI ст.) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Стинська Вікторія Володимирівна ; Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2019. 39 с.
9. Титунь О. Вплив фахових дисциплін на зміст підготовки студентів до виховної роботи з молодшими школярами. Науковий журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». *Освітній простір України*. 2014. Випуск 4. Івано-Франківськ, 2014. С. 111-115.

1.6. Innovative pedagogical activity in primary school as a factor of ensuring quality of life during the coronavirus pandemic

Інноваційна педагогічна діяльність в початковій школі як чинник забезпечення якості життя під час пандемії коронавірусу

В рамках світового масштабу небезпека пандемії коронавірусу породила ряд цивілізаційних викликів, які вплинули на усталений стан життєдіяльності особистості (задоволення потреб, безпеки, гармонійного стану та ін.). Все це вимагає нестандартного погляду на суспільне життя людей у певних його відношеннях. Від вирішення цього питання залежить стабільність, добробут, фізичне та соціальне здоров'я людини. Тому на сучасному етапі проблема рівня

та якості життя населення і фактори, що визначають їх динаміку стають дуже важливими.

Серед наукових праць, щодо вирішення проблем забезпечення якості життя та соціальних стандартів в Україні, слід відзначити дослідження Н. Баранової, Т. Новікової, Е. Г. Лопушняк, О. Мельниченко й ін.

Утвердження високої якості життя неможливе без досягнення високого рівня людського розвитку. Освіта – це один з найдавніших соціальних інститутів, що викликана потребами суспільства. Існування обмежень у будь-якій галузі соціального буття (в тому числі освітній) значно звужує свободу вибору особистості.

Освіта, як показник, присутній у багатьох підрахунках та дослідженнях щодо рівня якості життя особистості. Адже тільки освічена людина здатна на кваліфіковану працю і, як наслідок, належну оплату своєї праці, тільки вихована людина здатна відтворювати навколо себе сприятливе екологічне і соціальне середовище, тільки культурна людина зможе передати нащадкам національні традиції та цінності і таким чином покращувати різні аспекти якості особистісного життя та життя людей.

Питання взаємозв'язку таких соціальних індикаторів, як освіта і якість життя населення, висвітлено у працях Л. Белова, О. Величко, Л. Гриневич, Л. Даниленко, С. Квіта, Л. Колесникова, В. Кременя, В. Лугового та ін.

Відтак, освіта виступає на передній план будь-яких суспільно-політичних зрушень і реформ, адже від її якості здебільшого залежатиме успіх суспільно-політичних трансформацій. Тому стратегічним і пріоритетним напрямком державної політики в Україні є формування інноваційного мислення, культури, поведінки, взаємодії населення. Безперечно, визначальне значення в цьому має початкова освіта як початковий період розвитку, формування та становлення особистості. Дуже важливо саме цей віковий період створити умови доброзичливості, зацікавленості, ввести дитину у світ ігрових і реальних ситуацій, які б допомогли пізнати довкілля, орієнтуватись у стосунках з людьми, бути активними учасниками суспільних відносин.

Пандемія COVID-19 призвела до припинення роботи шкіл у багатьох країнах світу. Це суттєво вплинуло на заклади освіти і в нашій країні. На деякий час був порушений освітній процес в деяких школах. Пандемія значно актуалізувала та посилила сучасну нерівність у сфері освіти та соціальну нерівність у регіонах. Діти з малозабезпечених сімей, діти, які проживають у сільській місцевості з поганою інфраструктурою, діти з інвалідністю під час пандемії стикалися з істотними перешкодами для участі в освітньому процесі. та мали нижчі результати навчання та соціальні результати, ніж їхні однолітки. Припинення роботи шкіл призвело не лише до порушення освітнього процесу,

а й до зникнення доступу до соціально-емоційного навчання, соціальної взаємодії та соціальної підтримки.

Система освіти України, в умовах неможливості реалізації усталених освітніх та виховних практик фактично трансформується. Подолання труднощів сучасної освіти можливе завдяки формуванню принципово нової системи освіти, чого можна досягти завдяки впровадженню інновацій. Першочерговою задачею є вироблення оновленого погляду на виховання особистості молодшого школяра, розробки нових методів та підходів (у тому числі здоров'язбережувальних) до побудови нового та безпечного освітнього процесу та освітнього середовища із метою забезпечення здоров'я дітей та максимального результату в навчанні та вихованні учнів.

Сьогодні потрібен вчитель інноваційної орієнтації, який здатен брати на себе відповідальність, вчасно враховувати ситуацію соціальних змін. Організація пізнавальної діяльності з конкретною, передбачуваною метою – створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою безпеку та успішність, інтелектуальну спроможність особливу та вкрай необхідну форму співпраці та вищий ступінь взаємодії учасників освітнього процесу в період розпалу коронавірусної інфекції. А поєднання різних інноваційних технологій у процесі навчання молодших школярів, урахування доцільності їх впровадження – одне з основних завдань сучасного вчителя початкових класів загальноосвітніх навчальних закладів на даному етапі.

Саме тому вдосконалення системи освіти, як одного з показників якості життя особистості, набуває вагомого значення в умовах викликів сьогодення.

Загальні проблеми педагогічної інноватики розкрито в наукових дослідженнях К. Ангеловські, Х. Барнета, Дж. Бассета, Х. Білла, С. Болен, К. Вазіної, Д. Гамільтона, Н. Гросса, Л. Даниленко, В. Кваші, М. Кларіна, В. Лазарева, О. Лоренсова, В. Николко, С. Полякова, О. Попової та ін., соціально-психологічні питання інновацій аналізували Е. Роджерс, Л. Струценко, А. Хон та ін.

У сучасному світі висока якість життя є ознакою благополуччя держави, інтегральним критерієм розвитку суспільства. Якість життя виступає складним, багатокомпонентним явищем, що залежить як від об'єктивних факторів (насамперед, можливості задоволення людських потреб та інтересів у даних соціально-економічних умовах), так і від різноманітних суб'єктивних факторів (соціально-психологічних, соціокультурних та інших) [4].

Якість життя різними дослідниками розглядається як: загальний добробут людей та суспільства в цілому та окреслює негативні та позитивні риси життя; служить еталоном, за допомогою якого вимірюють різні сфери особистого життя згідно бажаного стандартного рівня; складається з очікувань окремої

людини або суспільства щодо гармонійного життя на основі цінностей, цілей та соціально-культурного контексту, в якому живе людина; включає все: від фізичного здоров'я, сім'ї, зайнятості, багатства, безпеки, свободи до релігійних переконань, навколишнього середовища та освіти [2; 4; 7].

За результатами результатів рейтингових оцінок міжнародних аналітичних центрів, Україна забезпечує покращання показників якості, комфорту, благополуччя життя лише за рахунок такого показника, як якість освіти [2]. Тому можна стверджувати, що подальше підвищення рівня якості життя особистості передбачає перш за все трансформації в системі забезпечення якості освіти.

Інноваційна педагогічна діяльність як особливий вид творчої діяльності спрямована на оновлення системи освіти. Вона є результатом активності людини не стільки у пристосуванні до зовнішнього середовища, скільки у зміні його відповідно до особистих і суспільних потреб та інтересів.

Інноваційна педагогічна діяльність – заснована на осмисленні практичного педагогічного досвіду цілеспрямована педагогічна діяльність, орієнтована на зміну й розвиток навчально-виховного процесу з метою досягнення вищих результатів, одержання нового знання, формування якісно іншої педагогічної практики. Крім того, вона впливає на створення нових управлінських структур та створює оптимальні умови для формування більш досконалих відносин між школою та суспільством.

Продуктами інноваційної педагогічної діяльності є нововведення, що позитивно змінюють систему освіти, визначають її розвиток і характеризуються як нові, вдосконалені. В системі освіти на даний момент реалізуються інновації у змісті освіти, освітніх технологіях та в управлінні закладами освіти [5; 10]

Теоретичний аналіз та узагальнення сутності та змісту інноваційної діяльності дає змогу зазначити що важливим чинником у реалізації інноваційної освітньої діяльності, її ефективна реалізація потребує не лише володіння знаннями педагогічної інноватики, але й готовності вчителя до даного виду діяльності. Під готовністю до інноваційної діяльності розуміємо сукупність якостей вчителя, що визначають його спрямування на розвиток власної педагогічної діяльності та діяльності всього колективу школи, наявність у педагога мотиваційно-ціннісного ставлення до професійної діяльності, володіння ефективними способами і засобами досягнення педагогічних цілей, здатності до творчості і рефлексії а також його здатність виявляти актуальні проблеми освіти учнів, знаходити та реалізовувати ефективні способи їх розв'язання [5].

Інноваційна культура сучасного педагога включає в себе такі якості, як: обізнаність про інноваційні освітні технології, належне володіння їх змістом і

методикою, висока культура використання інновацій в професійній діяльності, особиста переконаність у необхідності застосування інноваційних педагогічних технологій. Інноваційний потенціал педагогічного колективу визначається за такими критеріями: сприйнятливість педагогів до нового в змісті освіти, формах і методах навчання та виховання; підготовленість учителів до засвоєння нововведень; ступінь новаторства педагогів навчального закладу та інноваційного менеджменту навчального закладу [13].

Сучасний вчитель має постійно здобувати й узагальнювати нові знання з різноманітних джерел, володіти технологіями їх передавання з метою розвитку якісно нової освіти в посткоронавірусному світі.

В основі моніторингу інноваційної діяльності в закладах освіти лежить ґрунтовний аналіз базових чинників. А саме:

- інноваційна діяльність педагогів як потреба ефективного освітнього середовища;
- впровадження передового педагогічного досвіду як основа впровадження досягнень сучасної педагогічної науки в галузі інноваційних технологій;
- готовність педагогічного колективу до впровадження інновації;
- управлінська діяльність щодо залучення педагогів до інноваційної діяльності [6; 9].

Варто зазначити, що сучасний рівень розвитку цифрових технологій, доступність базових цифрових пристроїв сприяє технологічному вирішенню питання налаштування дистанційної освіти та виховання.

В період карантинних заходів, відбувся перехід до дистанційного навчання та виховання, що призвело до інтенсивного освоєння та подальшого використання та пристосування наявних цифрових платформ під конкретні завдання освітнього процесу. Зокрема, значно зріс рівень використання педагогами таких платформ та мобільних сервісів як ZOOM, Skype, GoogleClassroom, Meet, Facebook тощо. Також було започатковано та реалізовано відео уроки у телевізійному проєкті «Всеукраїнська школа онлайн» для учнів різних вікових груп. Це виявилось прикладом використання нестандартних телекомунікаційних ресурсів і створення доповненої освітньої реальності і охоплення цільових аудиторій, що з різних причин не можуть отримати освітні послуги через мережу Інтернет [1].

Зазначимо, що особливі труднощі виникали з організацією дистанційного педагогічного впливу для дітей молодшого шкільного віку. Це обумовлено їх індивідуальними віковими особливостями (довільність емоційно-вольової сфери, нестійкість уваги і т.ін.) З'являється запит на переосмислення педагогічної діяльності в початковій школі в режимі «онлайн».

В період пандемії, карантинних заходів та використання дистанційних форм педагогічна спільнота продемонструвала здатність до змін. Запорукою успішності для більшості вчителів стала професійна мобільність, високий рівень адаптивності та готовність до здійснення інновацій.

Розкриті нами виклики, тенденції та проблеми в межах здоров'язагрозувальній ситуації, вимагають якісної зміни ролі педагога, який має бути наставником цілісного життя вихованців, стояти на сторожі їхніх переживань, прагнень, цінностей у нинішньому буремному світі. Це поглиблює розуміння ролі педагогічного супроводу, особистого спілкування, впливу педагога на особистість учня, особливо в початковій ланці.

Незважаючи на відновлення роботи шкіл, вкрай складно забезпечити всім учням повне академічне навантаження через вимогу щодо дотримання фізичної дистанції та інші заходи безпеки. Шкільний розклад у багатьох школах забезпечується позмінно, розклад змінено. В період можливих чергових карантинних методів скорочений розклад занять буде доповнено дистанційним навчанням. Комбіноване (змішане) навчання може бути по-різному організоване з урахуванням індивідуального підходу до кожного учня (залежно від віку, рівня успішності, освітніх потреб чи сімейних і соціальних обставин).

Здійснення планування в таких умовах є непростим завданням. За такої кількості невідомих чинників, втрат у навчанні, які матимуть тривалий вплив на учнів упродовж наступних років, а також у зв'язку з поширеністю тривоги та стресу серед працівників освіти, дітей та сімей дотримання обґрунтованих принципів прийняття рішень є важливішим, ніж будь-коли. Також це є необхідною умовою для підвищення стійкості систем освіти.

З однієї сторони пандемія значно порушила освітній процес, а з іншої – відкрила можливості для трансформації педагогіки та шкільного етносу: впровадження нових методів викладання та навчання, нових способів комунікації з дітьми та сім'ями та нових функцій для підвищення загального рівня турботи про благополуччя учнів. Освітні заклади отримали багато переваг від впровадження творчих заходів реагування на пандемію в галузі освіти на шкільному, місцевому та національному рівнях: отримано цінний досвід, набуто цінних уроків, які можна буде використати при плануванні освітнього процесу та реформ на наступні роки. Цією можливістю не варто нехтувати, і це вимагає процесу планування, за якого необхідно постійно оцінювати ситуацію, планувати усунення нерівності, заохочувати документування процесу та результатів інтервенцій, а також здійснювати моніторинг та оцінювання практик для підвищення їх ефективності та збереження напрацювань.

Таким чином, для забезпечення якості та ефективності освітнього процесу в початковій школі на даному етапі необхідним є:

– реформування освітніх програм та політики оцінювання з метою інтеграції нових практик та індивідуальних програм навчання (у тому числі для дітей з особливими освітніми потребами)

- трансформація педагогічної практики;
- розробка інноваційних стратегій підтримки навчання;
- включення соціально-емоційних навичок до методики викладання.
- забезпечення індивідуального підходу у викладанні.
- усунення цифрової нерівності (місцезнаходження, дохід, стать);
- використання потенціалу онлайн-навчання;
- поліпшення участі батьків у навчанні.

Особливе значення має роль адміністрації закладів освіти в інноваційній діяльності. З метою успішного управління нововведеннями, керівництво школи повинно провести низку таких заходів:

1. Створити інноваційне інформаційне середовище, сформувати у педагогічному колективі усвідомлення необхідності змін та впровадження нововведень.

2. Здійснити моніторинг якості освітніх процесів, виявити коло проблем суперечностей, що існують в освітньому закладі.

3. Створити відповідну матеріально-технічну базу.

4. Актуалізувати нові ідеї, організувати обговорення їх у шкільному колективі з залученням науковців, з метою розробки нових проектів чи програм. визначити перспективи, окреслити стратегію досягнення мети (у виховній системі, змісті, навчальних технологіях, управлінських підходах).

5. Здійснити внутрішньошкільне управління інноваційною педагогічною діяльністю: навчання педагогічних працівників з питань інноваційної та пошуково-експериментальної діяльності у рамках внутрішньошкільної методичної роботи, створення умов (правових, організаційних, психологічних) для здійснення експериментальної діяльності з освоєння (апробації) нових педагогічних ідей в установленому законодавством України порядку (згідно Положення Міністерства освіти і науки України Про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності).

6. Забезпечити підтримку професійного розвитку педагогічної спільноти закладу (курси та заходи з підвищення кваліфікації з метою розбудови спроможності вчителів та інших працівників школи (педагогів, психологів, директорів, учителів-методистів, асистентів учителів тощо).

7. Провести роботу з подолання опору та психологічного дискомфорту впровадження інноваційних технологій у навчальному закладі [3; 12].

В процесі реалізації інноваційної діяльності високими є вимоги до рівня теоретичних знань і практичної професійної підготовки вчителя, але важливою складовою інноваційного потенціалу є також здатність навчального закладу до створення інноваційного середовища: наявність високого освітньо-культурного рівня батьків школярів, можливостей залучення науковців-консультантів з інноваційної роботи та співпраці з ЗВО [11; 13]. В побудові процесу впровадження інноваційних технологій в початковій освіті вчитель повинен спиратися на технології Нової української школи [8].

Вчительська спільнота зараз як ніколи потребує підтримки емоційного ресурсу педагогів, розуміння викликів, на які вони щодня дають відповідь в непростий для країни період [12].

Емоційний стан педагогічних працівників впливає на їхнє самопочуття, мотивацію, креативність, задоволення професійною діяльністю, соціальні стосунки, зокрема з учнями, та на процес навчання в цілому. Емоційні ресурси людини, яка опинилася в складній ситуації поступово виснажуються. Важливим, на нашу думку, є надання відповідної психологічної допомоги вчителям та адміністрації: консультації з особистісного розвитку вчителів; опанування педагогічними працівниками негативними психологічними станами (подолання тривожності, агресивності, смутку тощо); профілактика та подолання професійного та емоційного вигорання (у вигляді вебінарів, психологічних тренінгів, психологічного консультування).

В нових умовах життєдіяльності суспільства надання психологічної допомоги батькам та учням також є вкрай важливим. Головними завданнями такої допомоги в період карантину є: збереження психологічного здоров'я учнів та їхніх батьків; забезпечення ефективної взаємодії батьків та дітей в умовах замкненого простору; консультування батьків щодо ефективного розподілу часу їхніх дітей; профілактики та вирішення міжособистісних конфліктів; забезпечення мотивації учнів до навчання.

Таким чином, в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства, в наслідок впливу пандемії коронавірусу, відбуваються незворотні зміни. Дослідження чинників, які впливають на якість життя в глобалізованому світі є актуальним. Потребують вирішення проблеми освітнього характеру, зокрема питання модернізації освітнього середовища, побудови інноваційного освітнього простору, в якому здійснюється навчання та виховання гармонійно розвиненої особистості. Це, в свою чергу, передбачає широке використання інноваційних педагогічних технологій в освітньому процесі сучасної початкової школи.

Професія педагога потребує особливого ставлення до постійно оновлювальних тенденцій суспільного буття, здатності до адекватного

сприйняття потреб суспільства й відповідного коригування своєї роботи. Особливу значимість ця здатність має в період жорстких карантинних заходів, що потребує багатьох принципово відмінних від попередніх професійних навичок, умінь і відповідного мислення.

Література

1. Аналітична довідка. Виховний процес в умовах пандемії. Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України URL: <https://ipv.org.ua/2020/analitichna-dovidka-vykhovnyuy-protses-v-umovakh-pandemii/> (дата звернення: 03.10.2020).
2. Белова Л. О. Якісна освіта як запорука якості життя населення / Л. О.Белова // Теорія та практика державного управління. 2016. Вип. 4. С. 8-17. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpdu_2016_4_3
3. Ващенко Л.М. Управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону: Монографія / Л.М. Ващенко. К.: Видавниче об'єднання «Тираж», 2005. 380 с.
4. Вимірювання якості життя в Україні, Аналітична доповідь, Лібанова Е.М., Гладун О.М., Лісогор Л.С. та ін. К.: 2013. 340 с.
5. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології 3-тє видання: Навчальний посібник / І.М. Дичківська. К.: Академвидав, 2015. 304 с.
6. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В.Г. Кремень. К.: Грамота, 2005. 448 с.
7. Мельниченко О. А. Підвищення рівня та якості життя населення: механізм державного регулювання: монографія / О.А. Мельниченко. Харків: Вид-во ХарРІНАДУ «Магістр», 2008. 232 с.
8. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи Міністерство освіти і науки України 2016 р. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 03.10.2020).
9. Організатору інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі: методичний порадник / Авторі-упорядники: І.Н. Євтушенко, Ю.І. Завалевський, С.В. Кириленко, О. І. Киян, К.В. Таранік-Ткачук. К. Чернівці: Букрек, 2014. 420 с.
10. Основи інноваційної освітньої діяльності : методичні рекомендації. // упорядник Антонюк Л. В. Рівне – РОІШПО, 2018. 44 с.
11. Педагогічна майстерність: підручник / І. А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; за ред. І. А. Зязюна. 3-тє вид., допов. і переробл. К.: Богданова А. М., 2008. 376 с.
12. Психологічне здоров'я персоналу організацій в умовах пандемії COVID-19: проблеми та технології забезпечення: матеріали XIV Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції з організаційної та економічної психології (21 травня 2020 року) / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Н. М. Бендерець, А. М. Шевченко, О. В. Креденцер. Київ – Біла Церква, 2020. 130 с.
13. Теоретико-методичні засади забезпечення якості освіти: монографія / Т67 [Д.В. Карамішев, Н.М. Гришина, О.В. Грибко, Т.В. Ревенко та ін.]; за заг. ред. д.держ.упр., проф. Д.В. Карамішева. Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2020. 180 с.

1.7. The stylistic devices of expressing humanism and tolerance in the contemporary American short stories

Стилістичний прийом висунення як засіб вираження ідей гуманізму і толерантності у сучасних американських оповіданнях

Ідеї гуманізму і толерантності знаходять своє художнє відображення в американській прозі ХХІ століття. У сучасній американській літературі все більше набуває популярності жанр короткого оповідання, зокрема оповідання flash fiction. Це короткі оповідання обсягом 2-3 сторінки. На сьогоднішній день вийшло 3 збірки оповідань 1992-го, 2006-го та 2015-го років. Серед авторів останніх збірників – такі відомі письменники як Джон Апдайк, Грейс Пейлі, Дон Ші та інші. Важливою рисою оповідань flash fiction є реалізація прийому висунення. Висунення являє собою фундаментальний прийом стилістики. Основи теорії висунення були сформульовані російськими формалістами та Празькою школою. Лінгвістичні аспекти прийому висунення розроблено такими вченими, як М. Шорт, Д. Ліч, І.В. Арнольд. В останнє десятиліття прийом висунення досліджувався такими науковцями, як Д. Доутвейт, В. ван Пір, О.В. Ємець, Ю.Б. Давидюк, А.В. Сухова та інші. Разом з тим є лише окремі розвідки, присвячені вивченню висунення в сучасних коротких оповіданнях американських письменників. Крім того, емоційний ефект прийому висунення в оповіданнях flash fiction та мовні засоби його створення фактично не розглядалися у науковій літературі.

Актуальність нашого дослідження полягає в популярності жанру flash fiction у США та інших країнах, у значному інтересі дослідників до характеристики цих творів та у відсутності комплексних досліджень стилістичного прийому висунення в оповіданнях flash fiction у вітчизняній лінгвістиці, його прагматичного та емоційного ефекту.

Мета нашого дослідження полягає у виявленні типів висунення в оповіданнях flash fiction, у визначенні основних прагматичних функцій цього прийому та емоційного ефекту у збірках 2006-го та 2015-го років.

Матеріалом дослідження є збірки сучасних американських оповідань зі збірок “Flash Fiction Forward” 2006 та “Flash Fiction International” 2015 років.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше системно та комплексно досліджується прийом висунення в оповіданнях flash fiction і характеризуються стилістичні засоби висунення в цих прозових творах, зокрема сильні позиції та девіації у створенні емоційного та прагматичного ефекту.

Теорія висунення є однією з основ стилістики. Сам термін “висунення” або “висування” (*англ.* foregrounding) походить з мистецтва живопису, що означає розміщення найбільш важливих частин мистецького твору на першому плані [5, с. 93]. Зокрема, теорія висунення була сформульована російськими формалістами (Р. Якобсон, В.Б. Шкловський) та Празькою школою лінгвістики, зокрема Я. Мукаржовським у його роботі “Мова літературна і мова поетична”, як принцип пояснення різниці між поетичною і повсякденною мовою. Запропонований термін “выдвижение”, пізніше “aktualizace” у 1960-х термін був перекладений на англійську мову П. Гарвіном як “foregrounding”.

Вчені по-різному тлумачать термін “висунення”. Одне з найкращих визначень стилістичного прийому висунення належить І.В. Арнольд: “Висунення – це такі способи організації тексту, які фокусують увагу читача на певних елементах повідомлення” [1, с. 99]. Ми вважаємо, що у цьому визначенні слово “певні” слід замінити на словосполучення “семантично і прагматично важливі” і визначити висунення як принцип організації художнього тексту, яке зосереджує увагу читача на прагматично важливих елементах висловлювання [2, с.214].

Джон Доутвейт вважає, що висунення – це лінгвістичний прийом, за допомогою якого створюється визначений лінгвістичний вираз, який передає значення, що відрізняється від значення, яке передала б синонімічна еквівалентна невизначена конструкція [5, с.93]. У свою чергу Джеффри Ліч виділяє два аспекти висунення – кількісний і якісний. **Кількісний аспект** означає відхилення (deviation) від частотності використання мовних засобів. **Якісний аспект** означає відхилення від самої мовної норми, мовного коду [7, с. 38]. Якісний аспект реалізується за допомогою ефекту ошуканого очікування, який виражається у несподіваних кінцівках у гумористичних текстах, а також лексичних, морфологічних і семасіологічних засобів девіації. Тоді як кількісний аспект висунення може бути реалізований за допомогою надмірності різних видів повторів у тексті [1, с. 100].

У сучасній стилістиці існує два підходи щодо класифікації типів висунення. І.В. Арнольд виділяє три типи висунення: зчеплення, стилістичну конвергенцію та ефект ошуканого очікування. Вона називає прийоми висунення принципами “ширшого діапазону” та розглядає їх як текстоформуючі утворення, які виконують низку функцій. Окремо ці типи були описані різними вченими: зчеплення – С. Левіним, стилістична конвергенція – М. Ріффатером, ефект ошуканого очікування – Р. Якобсоном, проте саме І.В. Арнольд об’єднала їх у систему [1, с. 79].

Одним з основних типів висунення у класифікації І.В. Арнольд є **стилістична конвергенція**. Цей термін ввів американський філолог

М. Ріффатер. Він визначає цей прийом як “накопичення кількох стилістичних прийомів, які додають експресивності один одному” [8, с. 43]. Стилiстична конвергенція може об’єднувати фонетичні, лексичні, синтаксичні, семасіологічні засоби вираження у певних частинах тексту. Під час взаємодії стилістичні прийоми відтіняють, виділяють один одного, сигнал, який вони передають, не може бути непоміченим. Зокрема, стилістичні конвергенції цікаві не тільки тим, що виділяють найбільш важливі елементи тексту, але й тим, що на основі зворотного зв’язку можуть слугувати критерієм наявності стилістичної значущості у тих чи інших елементів тексту [1, с.81]. На нашу думку, стилістична конвергенція є найбільш експліцитним прикладом кількісного аспекту висунення, особливо, коли оригінальні тропи взаємодіють з алітерацією [2, с. 46]. Завдяки стилістичній конвергенції образні засоби набувають концептуального характеру і вербалізують концептуальні метафори.

Стилiстична конвергенція виконує наступні функції: 1) висуває на перший план особливо важливі риси повідомлення; 2) забезпечує цілісність тексту, встановлюючи зв’язки між його частинами; 3) виконує функцію експресивності. Окрім класифікації типів висунення І. Арнольд існує також інший підхід. Західні стилісти, зокрема Мік Шорт, Джеффри Ліч, Ден Макінтайр визначають два основні типи висунення: девіацію і паралелізм [7, с.10-14].

Ефективним засобом затримати увагу читача на важливих моментах є їх розміщення в сильній позиції, тобто на таке місце в тексті, де вони психологічно особливо помітні. І.В. Арнольд вважає, що сильними позиціями є початок або кінець тексту або його формально виділені частини [1, с.69].

У наш час в американській літературі жанр короткого оповідання, а особливо оповідання flash fiction (“проза спалаху”, “миттєва проза”), переживає справжній розквіт, проте окрім нього існують також такі жанри: шестислівне оповідання (six-word story), мікропроза (microfiction або drabble), оповідання обсягом до 50 та 100 слів відповідно, твіттература (twitteratura), sudden fiction (з англ. – “раптова проза”), оповідання обсягом до 280 та 750 слів відповідно, мікрооповідання (micro-story) та дуже коротке оповідання (short short story) [4, с. 195].

Оповідання flash fiction з’явилися та почали набувати широкої популярності наприкінці ХХ-го століття. У 1992-му р. вийшов друком перший збірник оповідань “Flash Fiction”, у 2006-му р. – другий збірник “Flash Fiction Forward”, що містить 80 коротких творів. У 2015-му році видано третю збірку коротких оповідань “Flash Fiction International”. Багато видатних, хоча маловідомих українській аудиторії, письменників працюють у жанрі flash fiction. Наприклад, Джон Апдайк, Дон Ші, Девід Геліф та інші. Оповідання

жанру flash fiction характеризуються невеликим обсягом, зокрема 500-1000 слів, тобто 2-3 сторінки. За словами редакторів збірника “Flash Fiction Forward”, обсяг такого оповідання вважається правильним, лише тоді коли читач перегортає не більше однієї сторінки, щоб прочитати оповідання flash fiction. У вітчизняній стилістиці є лише поодинокі роботи з аналізу оповідань flash fiction, зокрема у роботах О.В. Ємця [2] та А.О. Захарчук [3].

Такий жанр короткого оповідання орієнтований на людину, яка не має часу на читання довгих романів, тому поступово на заміну такому жанру приходять оповідання flash fiction. Ще однією особливістю жанру flash fiction є те, що в оповіданнях описується одна ключова подія чи короткий відрізок часу, або сюжет відсутній. Автор не показує героя твору в розвитку, хоча може статися певна зміна внаслідок якоїсь події. Як правило розповідається про одного героя у короткий проміжок часу. Загалом, автори оповідань flash fiction передають настрій, емоції, переживання героя, при чому кількість героїв обмежена.

Стилістична конвергенція в оповіданнях flash fiction є невеликою за обсягом і займає здебільшого один абзац, який містить у собі декілька речень. Така особливість спричинена стислістю оповідань жанру flash fiction. І.В. Арнольд також наголошує, що “стилістичні конвергенції особливо виразні, якщо вони зосереджені на коротких фрагментах тексту” [1, с. 102]. Тому, можна зробити висновок, що стилістичні прийоми та засоби висунення, на прикладі стилістичної конвергенції, які реалізуються в оповіданнях flash fiction, набувають особливого значення.

В оповіданнях flash fiction сучасних американських авторів початку ХХІ століття різною мірою актуалізується названі типи висунення. З точки зору лінгвопоетичного аспекту, важлива також емоційна складова, прагматичний ефект цих творів. Одна з головних тем, що реалізуються за допомогою прийому висунення, є тема толерантності, турботи, любов, кохання. Ці теми особливою мірою характерні для американських письменників після подій 11 вересня 2001 року, вплив яких на американське суспільство блискуче показав Ендрю Лоуренс у своєму вірші “Reoplization of America”, зокрема у заключних рядках:

*Manunkind new messia cured
And strong you-i peoplize the living.*

У даному тексті присутні семантична девіація у вигляді метафори, синтаксична інверсія та лексична девіація, що означає гуманізацію американського суспільства, пробудження співчуття та толерантності.

Тому першочергова мета автора короткого оповідання полягає не у створенні захоплюючого сюжету, наявності строгої композиції чи великої кількості сюжетних ліній, що є характерним для інших жанрів, а в тому, щоб передати за допомогою різних стилістичних засобів емоційність,

експресивність тексту, надати йому поетичності, створити ефект “спалаху” співчуття, естетичності, задоволення, що, власне, і закладено в назві оповідань flash fiction.

Стилістична конвергенція в оповіданнях жанру flash fiction зустрічається досить часто. Це і є однією з головних особливостей цього жанру. Стилістична конвергенція в цих оповіданнях є невеликою за обсягом і займає здебільшого один абзац, який містить в собі декілька речень. Попри це вона здійснює “вибух” емоційності та експресивності.

Найяскравіший зразок стилістичної конвергенції як прояву прийому висунення присутній в оповіданні Грейс Пейлі “Justice – A Beginning”. У творі розповідається як жінка-член журі присяжних після чергового засідання суду розмірковує над поняттям справедливості:

She leaned on the witness bar, her face like a dying flower in its late-season, lank leafage of yellow hair, turning one way then the other in the breeze and blast of justice. Like a sunflower maybe in mid-autumn, having given up on the sun, Faith thought [6, с.124].

У фрагменті оповідання авторка описує зовнішність матері чоловіка, якому щойно винесли вирок. У цьому уривку стилістична конвергенція в такій сильній позиції як початок тексту реалізується за допомогою розгорнутих метафоричних порівнянь та алітерації звуку [1], що надає тексту поетичності. Тропи набувають концептуального характеру та відображають концептуальну метафору СТАРА ЖІНКА – ЦЕ ЗІВ’ЯЛА КВІТКА, що є варіацією концептуальної метафори ЖІНКА – ЦЕ КВІТКА. За допомогою метафоричних порівнянь письменниця передає почуття жалю до матері щойно засудженого чоловіка, тим самим виражаючи почуття толерантності до старої жінки.

Не менш яскравий приклад стилістичної конвергенції міститься в оповіданні Лі Уілсон “Bullhead”.

Every story is true and a lie. The true part of this one is: Love and the memory of love can't be drowned. The lie part is that this is good thing [6, с.100].

Багаточленна стилістична конвергенція у цьому уривку реалізується через оксиморон (every story is true and a lie), метафору (love and the memory of love can't be drowned), паралельні конструкції та антитезу (the true part – the lie part). Оксиморон надає тексту парадоксальності. Метафора передає головну думку оповідання. Автор хоче донести, що не можливо “потопити” кохання та пам’ять про нього, тобто забути. Антитеза приносить у текст ефект максимального контрасту з одного боку, а з іншого паралельні конструкції створюють враження циклічності та подібності ситуації. Авторка за допомогою стилістичних прийомів передає трепетне ставлення жінки до свого кохання.

Ще яскравий приклад використання стилістичної конвергенції як

провідного прийому висунення виявляється в оповіданні відомого письменника Джона Апдайка “Oliver’s Evolution”. Автор у творі розповідає про слабкого хлопчика, який все дитинство та юність притягував до себе невдачі, але, здобувши сім’ю, кволий хлопець мужніє та перетворюється на справжнього чоловіка. Стилістична конвергенція реалізується у кінцевому абзаці.

You should see him now, with their two children, a fair little girl and a dark-haired boy. Oliver has grown broad, and holds the two of them at once. They are birds in a nest. He is a tree, a sheltering boulder. He is a protector of the weak [6, с.145].

Бінарна стилістична конвергенція у цьому уривку реалізується за допомогою розгорнутої біоморфної метафори та паралельних конструкцій (he is a tree – he is a protector). У цьому фрагменті концептуальна метафора виражена як БАТЬКО – ЦЕ МІЦНЕ ДЕРЕВО. Завдяки метафорі та градації автору вдається підсумувати та підкреслити еволюцію головного героя. Адже результат змужніння зображується в зіставленні героя з образом дерева та захисника. Паралельні конструкції підкреслюють одночасне перебування у двох станах, які стали результатом перетворення героя. Таким чином, автор закликає до толерантного ставлення до людей, незважаючи на їх фізичні можливості, адже кожна людина може кардинально змінити себе та своє життя.

В оповіданні Дейва Еггерса “Accident” сильна позиція, кінець твору, містить не менш оригінальний приклад використання прийому висунення, яке реалізується за допомогою стилістичної конвергенції. У творі йдеться про те, як герой пошкодив автівку молодих людей та очікує на їх агресивну поведінку, проте молодь поводить себе дуже толерантно.

In a moment of clarity, you finally understand why boxers, who want so badly to hurt each other, can rest their heads on the shoulders of their opponents, can lean against one another like tired lovers, so thankful for a moment of peace [6, с.102].

Розгорнуте метафоричне порівняння та антитеза надають оповіданню парадоксальності через зіставлення несумісних образів боксерів та коханців. Крім цього, у фрагменті на фоні цих двох стилістичних прийомів утворюється ефект ошуканого очікування, що зменшує емоційну напругу в тексті. Таким чином, автор передає толерантні, товариські стосунки між учасниками дорожньо-транспортної пригоди.

У проаналізованих нами оповіданнях flash fiction стилістична конвергенція складається з розгорнутих оригінальних метафор, антитези, оксиморону, алітерації, гри слів та синтаксичних конструкцій. Таким чином, у стилістичній конвергенції переважає метафоричний та синтаксичний компоненти – у 85% випадків від загальної кількості, а фонетичний займає 15% від загальної кількості. Бінарна конвергенція була використана у 40 % випадків, а

багаточленна – у 60 % від загальної кількості. Перспективи подальших дослідження полягають в характеристиці прийому висунення в оповіданнях і романах інших сучасних авторів, що підкреслюють ідею гуманізму та толерантності в складних життєвих ситуаціях.

Література

1. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык. М.: Флинта: Наука, 2004. 384 с.
2. Ємець О.В. Типи та прагматичний ефект висунення у сучасних художніх і газетних текстах. Філологічний дискурс. 2018. С. 213-220.
3. Захарчук А.О. Прийом висунення в класичній та сучасній поетичній прозі: перекладацький аспект. Наукові доробки студентів Інституту філології, 2020. URL: <http://ndsif.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/53>
4. Луцик В. Англійська мала проза: еволюція структури і літературної форми. Актуальні питання гуманітарних наук. 2013. № 7. С. 190-197.
5. Douthwaite J. Towards a Linguistic Theory of Foregrounding. Alessandra: Edizion dell'Orso. 2000. 404 p.
6. Flash Fiction Forward. 80 Very Short Stories. London: W. W. Norton & Company, 2006. 238 p.
7. Leech G., Short M. Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional prose. London: Pearson Education, 2007. 403 p.
8. Riffaterre M. Criteria for Style Analysis. Essays on the Language of Literature. Boston: Houghton Mifflin, 1967. P. 431-441.

1.8. Applied arts basis of teaching individualization in specializing educational sphere at Kyiv State Academia of Decorative and Applied Art and Design named after Mykhailo Boychuk

Мистецько-практичні засади індивідуалізації українського навчання в освітньо-професійній сфері Київської державної академії декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука

Вивчення та дослідження навчально-мистецьких процесів, їх розвиток та формування творчих засад в Київській державній академії декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука привертає особливу увагу, виконує вагомую роль відповідаючи на культурні потреби та запити часу, виявляючи індивідуальну творчість в художньо-просторовому середовищі.

Використання народних традицій, їх інтерпретація в сучасній вишивці відображені у навчальних практичних роботах та творчій діяльності

художників-педагогів кафедри художнього текстилю та моделювання одягу, спеціалізації художньої вишивки та моделювання костюма Київської державної академії декоративно-прикладного мистецтва імені Михайла Бойчука (далі – КДАДПМД). Всі викладачі відділу художньої вишивки закладають в програми профілюючого напрямку основні засади: збереження національних традицій, не втрачаючи глибинні зв'язки з народними джерелами, які базуються на відтворенні автентичних зразків; інтерпретація та переосмислення народних традицій у вишиті твори з характерним індивідуальним асоціативним баченням сучасних ідей; здатність до нових пошуків, які генерувались в галузі сучасної вишивки. Саме ці засади застосовуються в пошуках творчих проєктів розробки декоративних панно, рушників та різних речей ужиткового призначення, які слугують декоративним оздобленням інтер'єрів.

На зразках фондової колекції КДАДПМД простежується шлях формування самобутніх рис декоративно-прикладного мистецтва Київщини ХХ – початку ХХІ ст. як складової української мистецької школи. На основі аналізу зразків орнаментів, ескізів-оригіналів художників-професіоналів виявлено характерні композиції, орнаментальні прийоми вишивки різних регіонів, специфіку виразності їхньої колірної гами та технологічного виконання. У загальних схемах композиції творів художньої вишивки більшість митців цього регіону інтерпретує та адаптує традиційні орнаменти до культурних потреб та запитів часу. Останнім часом відзначимо, що художній зміст творів декоративно-прикладного мистецтва (зокрема, художньої вишивки) наповнює різноманітна тематика філософського характеру, гармонійно поєднана з відповідним просторовим середовищем. Це зумовлено, тим що на початку ХХІ століття українська вишивки на основі народних традицій стрімко розвивається і збагачується сучасними експериментальними підходами, оригінальними композиційними площинними рішеннями та використанням авторських технічних прийомів. Значно розширився художньо-стилістичний діапазон площинних композицій в творенні декоративних панно зумовлені високим попитом в оформленні сучасних інтер'єрів. Якщо в минулому, застосування декоративно-прикладного мистецтва в інтер'єрі суспільних будівель скоріш всього було стихійним, то нині на стадії проєктування художники та архітектори реалізують не тільки вирішення загального питання, пов'язаного з функціональним навантаженням будівлі приміщень, а й окремо приміщень, наповнюючи образотворчими формами різних видів декоративно-прикладного мистецтва, зокрема художньою вишивкою. На цьому наголошує Л. Жоголь, у своїх дослідженнях : «Постійно розширюючи сферу діяльності мистецтво по-новому піднімає питання синтезу різних його видів, як більш діяльна форма сприйняття художньої культури на підсвідомість людини та весь шлях процесу

формування творення... По-новому вирішуються елементи об'ємно-просторової композиції: фонтани, вітражі, люстри, текстильна пластика, кераміка та композиції із металу. Їх зовнішній вигляд, архітектоніка, пропорції змінюються відповідно до естетичних потреб нового напрямлення» [2, с.6-7].

Пошуки художників декоративно-прикладного мистецтва повинні бути направлені не на створення окремих робіт, а на поєднання різних видів декоративного мистецтва, різноманіття матеріалів, їх взаємозв'язок, підтримку маючи за мету створення відповідного образу художньо наповненого простору. Саме творча робота, що виконується в комплексі з урахуванням всіх складових, є однією із мистецько-практичних засад індивідуального підходу, який використовують викладачі в освітньо-професійній сфері спеціалізації художньої вишивки та моделювання костюма в КДАДПМД. Стверджуючи З. Чегусова, наголошує: «На основі вивчення вітчизняного та світового художнього досвіду, та пошуків власних критеріїв духовного у мистецтві, творчість художників-професіоналів декоративного мистецтва стала такою ж складною, цікавою і багатошаровою, як і образотворчого – живопису, скульптури, графіки. Мистецькі твори декоративного мистецтва вийшли за звичні межі своїх жанрів і розвиваються на стику багатьох видів і технік. Відбувається змішування образотворчого й декоративного мистецтв, що важко визначити межі між «низьким», тобто ремеслом, і «високим» мистецтвом. У них перехрещується традиції та авангард, народне і професійне, функціональність і суто художня образність» [4, с. 273]. (Відбувається поступовий процес, де одне мистецтво переходить в інше, а саме декоративне в образотворче і навпаки – синтез мистецтв. Це один із експериментальних прийомів, який використовують викладачі у навчально-художніх практиках спеціалізації художня вишивка та моделювання костюма в КДАДПМД. Комплексне використання вишивки в інтер'єрі з урахуванням структури, функціональності просторового середовища, може бути вишите декоративне панно.

В традиційній народній вишивці декоративне панно набуває вираження, яке є характерним для українського мистецтва початку ХХІ століття. Декоративне вишите панно – це одне із найцікавіших явищ в мистецькій спадщині вишивального мистецтва. В цьому напрямку працювали всесвітньо відомі професійні художники та народні майстри України. Свої творчі ідеї професійні художники і народні майстри відображали в декоративних вишитих панно, вирішуючи їх в різних стилях, основа творення, яких були народні українські традиції. На початку ХХ століття одними із таких визначних творців, які працювали в цьому напрямку є А. Прахова, Є. Прибильська, О. Екстер, К. Малевич, Н. Генке-Меллер, Є. Пшеченко, В. Довгошия, П. Власенко,

Г. Цибульова, О. Кулик, Е. Талашенко та інші. Сучасники продовжують експериментальні пошуки у створенні комплексних вишивок для оздоблення та наповнення інтер'єрів. Більшість індивідуальних творчих пошуків відображено у декоративних панно.

Саме, декоративне панно – це своєрідний синтетичний твір, який несе риси станкового мистецтва, у якому поєднані композиція твору із характерними особливостями орнаментальної вишивки та техніками її виконання. В центрі композиції – головний елемент якого заповнює центральне поле, де малюнок гармонійно перетікає з одного орнаментального мотиву в інший, насичений різноманітним поєднанням кольорової гами та технологічним виконанням. Декоративне панно (від франц. *panneau*; лат. *pannelus*) – шматок тканини, полотна прикрашений орнаментом або живописним зображенням, що заповнюють частину стіни [1, с. 297].

За характером мотивів всі панно в традиційному вишивальному мистецтві поділяються на дві великі групи: сюжетні та декоративні. Декоративні панно багатофункціональні: по-перше частина творів має сакральну функцію (твір в більшості складається із багатофігурної композиції людей, наповнений обрядовими сценами і носить сюжетний характер); по-друге декоративну функцію де загальна композиції площини вишивки створені на основі мотивів, які пов'язані з природою і фауною. Безумовно більшість творів в декоративному панно переважно створені на основі мотивів природи та їх художньої трансформації в декоративні площинні форми, які є головними питаннями в дослідженні.

Декоративні вишиті панно існують в формі настінних площинних вишивок, виконаних на підрамниках. Стильові якості вишитих панно складались і формувались під діями певних факторів, одними із яких було урахування матеріалів, конструкцій, функціональних властивостей простору дизайнерських форм та інтер'єру в якому це панно буде розміщено.

На розвиток українського декоративного мистецтва, зокрема й вишивки в свою чергу впливає історичний процес економічного, політичного та культурного життя суспільства нашої країни, що мають тісний генетичний зв'язок з минулим та сьогоденням. З часом відбуваються певні зміни, вишите панно починає носити психологічний характер і наповнюється філософським змістом, який закладає в загальну композицію автор, враховуючи властивості інтер'єру. Різноманітність інтер'єрів індивідуальні в їх комплекс розробки входять: внутрішній простір, функціональне призначення, просторово-образні характеристики, масштабні співвідношення, пропорції, які впливають на декоративне оздоблення (в даному випадку вишите панно). Інтер'єри

поділяються на типи приміщень від самих простих до більш складних, які можуть бути громадськими та житловими.

Дотримуючись даного комплексу декоративне вишите панно отримує своє місце в загальному ансамблі інтер'єра формуючи його цілісну наочну картину. Прикладом таких комплексних творчих пошуків слугує фондова колекція дипломних робіт та проектів провідних викладачів та студентів кафедри художній текстиль і моделювання костюма, спеціалізації художньої вишивки і моделювання костюма, КДАДПМД. Фондова колекція вишитих декоративних панно демонструє сучасне бачення характерних особливостей художньо-образної мови української традиційної вишивки. Студенти разом з викладачами творчо інтерпретують, переосмислюють та доповнюють неординарними площинними композиціями в яких відображаються нові авторські пошуки та індивідуальне бачення. Кожне вишите панно наповнене глибоким філософським підтекстом, демонструють трансформацію та шляхи національних традицій втілену в сучасній творчості [5, с.173-180].

Неординарні творчі пошуки презентує декоративне вишите панно (без назви) (2013), полотно, віскоза, вовна, муліне, ручна вишивка «рушникові шви» Анни Калинниченко створене для сучасного інтер'єру (рис.1). В даній роботі представлений глибокий зв'язок з народними традиціями, що зберігає її подальший розвиток. Окрім традиційності творча робота наповнена сучасними ідеями та елементами новизни. Сучасне бачення народної вишивки та інтерпретація стилізованих квіткових елементів надає художньому твору ліричного звучання. Автор вдало використовує принципи асиметричної побудови площинної композиції. Декоративне панно відзначається свіжим, оригінальним вирішенням. Застосовується складне поєднання кольорів тональних відтінків охристого, приглушеного зеленого з контрастних вкраплень краплячного кольору. Досконале володіння вишивальними швами легко передає живописний настрій твору. А. Калинниченко звертається до традицій української вишивки пропускаючи їх крізь авторське світобачення, виявляючи елементи інноваційні елементи в сучасному баченні. Саме в 2014 році декоративне панно А. Калинниченко було репрезентовано на Всеукраїнському конкурсі-огляді за програмою «Нові імена України» в Українському Фонді культури. Дану роботу було відзначено дипломом за високий мистецький хист та виконавську майстерність, Головою Правління УФК, академіком НАН України Борисом Олійником.

Разом із студентами творчо працюють провідні викладачі спеціалізації художня вишивка та моделювання костюма, такі як О. Феоклістова, В. Костюкова, Л. Авдеєва, І. Жураківська та В. Погорецька.

Рис. 1

Рис.1. А. Калинниченко. Вишите декоративне панно для сучасного інтер'єру (2013). Ручна вишивка. Дипломна робота знаходиться у фондовій колекції КДАДПМД, м. Київ

Рис.2

Рис.2. Г. Данилюк. Вишите декоративне панно «Родина» (2011). Ручна вишивка. Дипломна робота зберігається у фондах КДАДПМД, м. Київ

Не залишає без уваги декоративне вишите панно «Червона калина – символ України» Феоклістової Олени (2013) (рис. 3).

Вишитий твір демонструє дивовижне вміння використовувати і перевтілювати національні традиції у композиційному вирішенні сучасної вишивки. Дану роботу автор наповнює глибоким патріотичним змістом, відображаючи свою любов та відданість нашій рідній Батьківщині. Цікавий підхід представлено в декоративному панно «Родина» (2011) Галини Данилюк, яке створене для сучасного житлового і громадського інтер'єру. Твір несе в собі не лише естетичну красу, а й наповнення глибоким філософським змістом, відчуттям гострого емоційного позитивного впливу (рис. 2).

Надихаючись ліричною сповіддю Олександра Довженка в унікальній кіноповісті Анна Фесенко, створила декоративне панно «Зачарована Десна» (2014) фабричний лляне полотно, нитки муліне, ручна вишивка «рушникові шви» (рис. 4-5).

Рис.3. О. Феоклістова. Декоративне вишите панно «Червона калина – символ України», (2013). Ручна вишивка. Приватна колекція автора, м. Київ

Рис.4.

Рис.4. А. Фесенко. Вишите декоративне панно «Зачарована Десна» (2014). Ручна вишивка. КДДПМД, м. Київ

Рис.5.

Рис.5. А. Фесенко. Фрагмент вишивки декоративного панно «Зачарована Десна» (2014). Ручна вишивка

В імпровізованій монументальній композиції автор відобразила клаптик землі поблизу звивистої річки Десни, який є своєрідними зеленим, квітковим раєм. В творі використовується тонкий колорит, віртуальна композиція, точне

відтворення руху ліній річки. Вишукана стилізація та композиційна комбінація рослинних мотивів наводять на вільні роздуми, романтичне світовідчуття та почуття природної чистоти. В творі використано необмежений арсенал технологічних можливостей, виконаних на високому професійному рівні підготовки. Застосування принципів асиметричної побудови площинної композиції збагачують декоративне панно, доповнюючи його експериментальними пошуками нових засобів виразності. Не можливо залишити без уваги декоративне панно «І маємо силу нашу в єдності...» (2009) Олександри Сторчай (рис. 6). Твір висвітлює філософське трактування ключового поняття, символу Єдності, як найвищої цінності нашого суспільства. Композиційне вирішення твору побудовано за схемою – Дерева Життя. Воно має в собі три рівні, три сили, три Світи: Світ Минулого, Світ Сьогодення, Світ Майбутнього. Розкриваючи зміст світів автор, демонструє в творі, умовно говорячи, що об'єднання трьох сил – це і є єдність поколінь – основа моралі та духовності. В центрі Дерева Життя зображено крилату фантастичну істоту – Праматір. Авторська стилізація, використана в композиційному елементі самого образу Праматері, яка в центрі своєї основи має спіраль закручену за Сонцем – символом Всесвіту і безкінечного руху життя. Декоративне панно носить монументальний характер. Саме тому О. Сторчай навмисно зупинилась на розмірах приближених до людського зросту – 180х35, аби глядач не спостерігав ілюстровано, а відчував себе частиною творчої площини.

Рис.6.

Рис.6. О. Сторчай. Монументальне вишите панно «І маємо силу нашу в єдності...» (2009). Ручна вишивка. Дипломна робота зберігається у фондах КДАДПМД, м. Київ

Рис.7.

Рис.7. О. Вінничук. Вишите декоративне панно «Пори віку» (2000). Ручна вишивка. Дипломна робота зберігається у фондах КДФДПМД, м. Київ

Особливу увагу хотілось приділити авторській стилізації окремих фрагментів загального вирішення декоративного Дерева Життя. Це квадрат, який лежить в основі всіх малих форм і композиції в цілому, надає змогу бачити та відчувати рух, розвиток, ріст Світів до Сонця. Автор вдало передала в творчій роботі ідею усталеності традицій, міцності земної матеріальної основи. Дуже вдало та високо-професійно виконаний твір у вишивці. Технологічне володіння «рушниковими швами», які є в більшості характерні для панно інтер'єрного призначення, посилює декоративний ефект, досягаючи своєї рідної пластики, створює ілюзію просторового руху. Використання традиційного червоного кольору в «рушникових швах» дає можливість графічної передачі композиційних елементів різної тонової насиченості.

Творчий експеримент в мистецтві вишивки засвідчує Оксана Віннічук в декоративному панно «Пори віку» (2000) (рис. 7). Автор використовує в загальній композиції традиційне дерево життя, яке філософські відображає еволюційний процес плинності життєвого часу. Символічне наповнення твору передають послідовні періоди людського життя відображаючи його в традиційному дереві. В центрі композиційного твору зображено пророщене із коріння паросток з пагонами листя, що символізує народження життя. В обіймах паростка розміщені гілки з густо устеленими барвистим цвітом квітів – поступовий розвиток. Масивними лініями на яких зображені стилізовані плоди символізують зрілий вік. Все дерево обгортають масивне гілля з розлогим листя, що умовно символізують мудрий вік. Гармонія і краса наповнюють твір. Декоративне панно демонструє вміння використовувати і перевтілювати національні традиції.

Неординарні пошуки нових можливостей графічної мови та яскравий приклад творчих експериментів несе у собі твір Талащенко Ельвіни провідного викладача КДАДПМД. Декоративне панно «Софія Київська» (2000) (рис. 8). Це зовсім новий і складний творчий пошук в декоративному панно. В центрі загальної композиції зображено стилізована архітектурна споруда Софія Київська – унікального історичного Національного заповідника «Софії Київської». Елементи новизни та свіжого погляду привносить ритмічний рослинний орнамент, який обрамляє центральну композицію із стилізованою архітектурою. Орнаментальна смуга із стилізованими квітами та пластичними лініями виконані з характерними стилістичними елементами бароко. Вишукана кольорова гама охристих та приглушених зелених тонів доповнює твір вишуканістю та декоративністю, а традиційні «рушникові шви» дають широкий діапазон у відтворенні графічних задумів. Декоративне панно «Софія Київська» засвідчує мистецькі новації та сучасний експеримент у мистецтві вишивки.

*Рис.8. Е. Талащенко. Вишите декоративне панно «Софія Київська», (2000).
Ручна вишивка. Приватна колекція, м. Київ*

Пошуки нових засобів виразності та експериментів спостерігається у вишитому декоративному панно «Витоки» Погорецької Вікторії талановитого викладача КДІДПМІ. Декоративне панно «Витоки» (1997) (рис. 9), створено для громадського інтер'єру інституту. Відображає історичний розвиток навчального закладу. Автор умовно стилізує розвиток закладу, як традиційне дерево життя. Від основного стовбура розлогим гіллям розходяться великі стилізовані квіти, що символізують відповідні види декоративно-прикладного мистецтва різних спеціалізацій. В центрі кожної квітки зображено вид спеціалізації, а саме: метал, дерево, вишивка, текстиль, кераміка, розпис. Біла вишивка «рушникових швів» на сірому фабричному полотні виглядає витончено та делікатно. На нюансах гармонійно додається легкий контраст в умовних квітах – напрямки спеціалізації.

Цікаві приклади які наповнені новими оригінальними засобами виразності, значно розширюють світ художніх стилів та складних експериментів, які представлені в вишитих панно викладачів та студентів. А саме В. Костюкова (серія декоративних панно «Дерево Життя» 2014-15 рр.), Вікторія Руденко (декоративне панно за мотивами К. Білокур 2006), Олени Виноградової (2003), Анни Коровченко (декоративне панно за мотивами кераміки, 2012), Олени Бондаренко («Весна», 2008), Марини Журбас («Дитяча казка», 2009) та інші.

Більшість вишитих панно було представлено на всеукраїнських та міжнародних виставкових заходах України та за її межами. Виставкову діяльність вишитих панно засвідчують визначні виставки: Міжнародний виставковий проект «Український рушник» 2011 р., галерея Національного

культурного центру України в Москві (Росія); Виставка КДАДПМД «Традиція і сучасність» 2012 р., галерея Будинку художника; Виставка КДАДПМД в галереї Українського Фонду культури 2012; Виставка «Вишиті панно» в галереї Президентського фонду «Україна» Леоніда Кучми 2012 р.; Виставка КДАДПМД Центр української культури та мистецтв на Подолі, м. Київ, 2013 р.; Виставка в галереї Шоколадного будинку (колишнього помешкання мецената Семена Могиловцева), м. Київ, 2014 р.; Виставка в Українському Будинку, м. Київ, 2015 р.

*Рис.9. В. Погорецька. Декоративне вишите панно «Витоки», (1997).
Ручна вишивка. КДАДПМД, м. Київ*

Цікавими художніми практиками є комплексне оздоблення вишивок в інтер'єрі (рис.10). Такі заходи значно розширюють та прослідковують стилістичні напрямки в яких використовуються народні традиції і враховуються тенденції творення складних просторових композицій, наповнених образно-асоціативним змістом.

Саме даний підхід відповідає концепціям виставок, заснованих на експериментальній ідеях у спробі візуалізації збереження і трансформації традицій в народній вишивці, також виявленні елементи сучасності у інноваційних підходах творчості професійних художників-викладачів та художників-вихованців. На таких заходах розкриваються відомі і перспективні представники народної вишивки, які активно і творчо продовжують справу збереження й наповнення мистецької скарбниці унікальними вишитими творами, підносячи її до високого рівня визначних явищ національної культури.

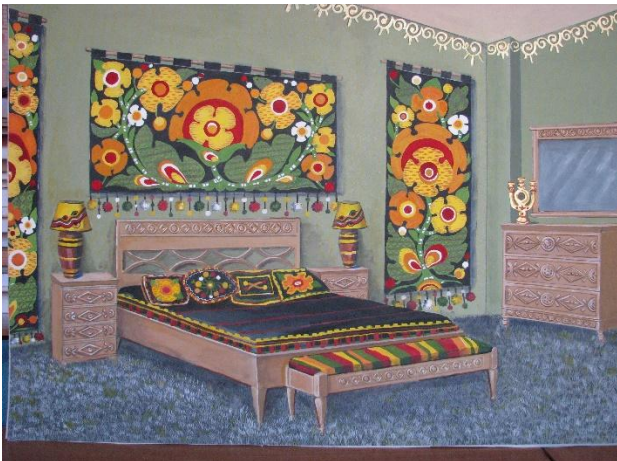

Рис.10. Декоративне наповнення житлового та громадського інтер'єру вишитими речами. Графічні проекти виконані студентами спеціалізації художня вишивка та моделювання костюма, (2000-2015). Методичний фонд кафедри художнього текстилю і моделювання костюма КДАДПМД, м. Київ.

Підводячи підсумок зазначимо, що сучасні вишиті панно – це унікальні твори наповнені елементами новизни, які мають свіжість погляду та відповідний шлях інтерпретацій народних традицій в індивідуальний творчий доробок. Дослідивши та прослідкувавши виставкову діяльність художніх творів, можна стверджувати, що шлях розвитку вишитих панно має декілька типів творчого процесу, а саме:

- Творчий пошук в складних експериментах оригінальних ідей, новацій та першовідкриттів;

- Індивідуальність в художньо-образному трактуванні у творенні композицій власного мистецького стилю;

- Високий рівень володіння технологічними швами дають можливість розвитку авторської техніки;

- Комплексний творчий підхід з урахуванням всіх складових інтер'єру;

- Створення серій, колекцій невеликих розмірів в єдиній ключовій концепції;

- Синтез мистецтв образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва.

Збереження і трансформація народних традицій, як одного із основних чинників національної культури, унікальність якої поза часом. Саме завдяки виставковим проектам фондової колекції інституту, є змога продемонструвати особливості традиційних та сучасних мотивів вишитих декоративних панно Київщини початку ХХІ століття. Віднайдені нові підходи у створенні декоративної площинної композиції, що надає вишивкам нового бачення і трактування у мистецькому просторі – як самодостатнього твору декоративного мистецтва. Відзначено, що композиції вишитих панно переважно ґрунтуються на:

- Інтерпретації й переосмисленні традиційних орнаментальних елементів народної вишивки;

- Трансформації нових рослинно-орнаментальних мотивів у яких зберігаються характерні ознаки барокового шитва ХVІІ-ХVІІІ століть.

Що у результаті, дають можливість створювати унікальні вишивки, початку ХХІ століття, побудовані на даних композиційних основах.

Отже, кращі взірці фондової колекції декоративних панно КДАДПМД сприяють більш цілісному уявленню про творчий шлях професійних художників і є джерелом для мистецтвознавчих досліджень в галузі декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема вишивки початку ХХІ століття. Унікальність декоративних панно випромінює інтелектуально-творчий погляд викладачів і студентів, які трансформують досвід та практику на своєрідний простір вишивального мистецтва, де простежуються глибинні коріння національних традицій. Використання принципів інновацій та експериментів у вишивках є певний позитивний ризик, який може прокласти творчий шлях в майбутньому напрямку. Наскільки вдалі ці експериментальні спроби надалі покаже час. Головне, що сучасна вишивка зберігає свій духовний світ, поглиблює образну змістовність, розширює свої стилістичні спрямування і доводить вишивальне мистецтво на високий художній рівень.

Література

1. Дизайн: словник-довідник / Ін-т проблем сучасн. мист-ва НАМ України; [За ред. М. І. Яковлєва; Упоряд. : Ю.О. Іванченко, О.І. Ваврик, О.Г. Бросаліна та ін.; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), І. Д. Безгін, Г. І. Веселовська та ін.]. К. : Фенікс, 2010. С. 39, 262.
2. Жоголь Л. Е. Декоративное искусство в современном интерьере: художественный текстиль, архитектура, художественное стекло, металл, дерево / Л. Жоголь. Київ: Будівельник, 1986. 202 с.: іл.
3. Кара-Васильєва Т. В. Українська вишивка на зламі століть / Т. В. Кара-Васильєва // Українське мистецтво та архітектура кінця ХІХ – початку ХХ століття: [Зб. наук. праць]. К. : «Наукова думка», 2000. С. 207.
4. Кара-Васильєва Т. В. Декоративне мистецтво України ХХ століття. У пошуках «великого стилю» / Т. В. Кара-Васильєва, З. А. Чегусова. К. : Либідь, 2005. С. 273.
5. Костюкова В. Вишивальне мистецтво Київщини ХХ - початку ХХІ століття (типологія, стилістика, традиції та сучасна трансформація) : дис. ... кан-та мистецтвознавства : 21.04.16. / Костюкова Валентина Миколаївна. К., 2016. С. 178-180.

1.9. Key competencies as the factors in personal and professional development of prospective skilled workers

Ключові компетентності як фактори особистісного та професійного розвитку майбутніх кваліфікованих робітників

Інноваційні зміни у національній системі професійної освіти нині визначають її реформування відповідно до принципів розвитку систем професійної освіти і навчання у європейських країнах, освітня політика яких спрямована на формування цілісного світогляду особистості, що відповідає викликам ХХІ століття, соціальним і економічним потребам країни. Сучасна професійна освіта за напрямками: децентралізації управління та фінансування; забезпечення якості; розвитку державно-приватного партнерства та взаємозв'язку з ринком праці²⁴. Такі зміни зумовлюють переосмислення освітньої парадигми, модернізації змісту, технологій становлення особистості учня, як суб'єкта й проєктувальника життя; створення у закладах професійної (професійно-технічної) освіти (далі – ЗП(ПТ)О) проєктно-життєвого простору, спрямованого на особистісний та професійний розвиток компетентної, конкурентоздатної особистості, яка вміє творчо розв'язувати проблеми, прагне

²⁴ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері професійної (професійно-технічної) освіти «Сучасна професійна (професійно-технічна) освіта» на період до 2027 року: [Електронний ресурс] Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.06.2019 № 419-р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-2019-%D1%80>

змінити на краще своє життя й життя своєї країни. Для цього система професійної (професійно-технічної) освіти сьогодні потребує суттєвого удосконалення законодавчого та нормативно-правового забезпечення, як основи для наступного розроблення: ефективних механізмів реалізації концепції навчання впродовж життя, системи консультування з питань розвитку кар'єри, комунікаційної стратегії популяризації професійної освіти серед випускників шкіл та дорослого населення тощо.

Головним виміром якості функціонування освітньої системи є здатність молодого покоління повноцінно жити й активно діяти у новому світі, постійно самовдосконалюватись, адекватно реагувати на зміни, що відбуваються на ринку праці. Компетентнісно спрямована освіта створює передумови для формування у майбутніх кваліфікованих кадрів універсальних (transversal) компетентностей, м'яких навичок (soft skills), додаткових компетентностей, компетентностей для навчання впродовж життя. Сьогодні вимогою роботодавців є якість підготовки випускника, його готовність до виконання не лише посадових обов'язків, а й здатність до адаптації у процесі динамічних змін, вирішення нестандартних ситуацій, прояву мобільності у професійній діяльності. Якість підготовки кваліфікованих робітників прямолінійно залежить від рівня сформованості особистісних позицій фахівця (психологічних установок, комунікативних задатків, організаційних навичок тощо) до результатів власної життєвої та професійної діяльності²⁵. Означені професійно й життєво важливі якості випускника забезпечують його конкурентоздатність у майбутній професійній діяльності.

У країнах Європейського Союзу забезпечення високоякісної професійної освіти і навчання супроводжується підвищеною увагою до розвитку особистісного та професійного потенціалу здобувачів освіти. Основні акценти положень Лісабонської стратегії окреслюють розвиток конкурентоспроможної європейської економіки, що базується на професійних знаннях та базових, необхідних для суспільного життя умінь (цифрова, комунікативна (володіння іноземною мовою), технологічна, підприємницька компетентності та ін.)²⁶. У змісті Брюссельського комюніке про зміцнення європейського співробітництва у сфері професійної освіти та навчання на період 2011-2020 рр. деталізовано пріоритети щодо розвитку більш широких навичок, які є не тільки професійними, релевантними функціональним обов'язкам, а важливими для

²⁵ Кравець С. Г. Формування ключових компетентностей у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців ресторанного сервісу: результати педагогічного експерименту / С. Г. Кравець // Професійна освіта: проблеми і перспективи / ІПТО НАПН України. К. : ІПТО НАПН України, 2014. С. 105-110.

²⁶ European Union. Presidency Conclusion. 23-24 March 2000. – Lisbon: European Parliament, Directorate- Generaly for the Presidency. 2000. 35 p. P. 3.

успішного життя особистості²⁷. У провідних ініціативах стратегії «Європа – 2020» заявлено про розвиток освіти й навчання через підвищення ефективності систем освіти, розвиток навичок протягом життя, забезпечення мобільності трудових ресурсів, модернізацію ринків праці, перетворення інноваційних ідей на продукти та послуги²⁸.

Вектори забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина окреслені Указом Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» (2019). Серед основних цілей – забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх. Означена ціль у проєкті Стратегії сталого розвитку України до 2030 року конкретизується ціллю 4.2 щодо забезпечення інклюзивної освіти та справедливої якісної освіти і сприяння можливостям навчатися впродовж усього життя для всіх. У контексті цієї цілі визначені завдання, серед яких: рівний доступ всього населення до якісної професійно-технічної та вищої освіти протягом усього життя; збільшення кількості молодих і дорослих людей, які володіють суспільно необхідними навичками; володіння знаннями і навичками щодо принципів сталого розвитку, зокрема з питань здорового способу життя, прав людини, збереження довкілля, гендерної рівності, пропаганди культури миру та ненасильства, національного та патріотичного виховання та усвідомлення цінності культурного різноманіття і внеску культури в процес переходу до сталого розвитку²⁹.

У такому разі посилюється значення формування та розвитку у здобувачів професійної освіти широкого спектру таких компетентностей, які у поєднанні із професійними знаннями, уміннями й навичками, забезпечать його конкурентоздатність на ринку праці, кар'єрне зростання, особистісний та професійний розвиток упродовж життя. Суть поняття «ключові компетентності» інтегрує загальні здібності й уміння (психологічні, когнітивні, соціально-особистісні, інформаційні, комунікативні), що дають змогу особі розуміти ситуацію, досягати успіху в особистісному і професійному житті,

²⁷ The Bruges Communiqué on enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training for the period 2011-2020. Communiqué of the European Ministers for Vocational Education and Training, the European Social Partners and the European Commission, meeting in Bruges on 7 December 2010 to review the strategic approach and priorities of the Copenhagen process for 2011-2020. Режим доступу: http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/policy/vocational-policy/doc/brugescom_en.pdf

²⁸ Леу С. О. Інтеграція сфери професійної освіти і навчання в європейському просторі у світлі стратегії ЄС «Європа 2020» / С. Леу // Професійна освіта: проблеми і перспективи. 2015. Вип. 9. С. 109-116. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Profos_2015_9_21

²⁹ Стратегія сталого розвитку України до 2030 року. Проєкт – 2017. <https://igu.org.ua/sites/default/files/Стратегія-сталого-розвитку.pdf>

набувати соціальної самостійності та забезпечувати ефективну професійну й міжособистісну взаємодію. Ключові компетентності ґрунтуються на головних цілях загальної і професійної освіти тих, хто навчається, їхньому соціальному й особистісному досвіді, а також на основних видах діяльності.

У процесі визначення ключових компетентностей для майбутніх кваліфікованих робітників варто орієнтуватись на їх перелік, представлений у Законі України «Про освіту»³⁰, для досягнення мети повної загальної середньої освіти. Враховуючи те, що вимоги до освітнього рівня здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти передбачають як базову, так і повну (профільну) середню освіту, розуміємо, що на ряду із досягненням мети професійної (професійно-технічної) освіти щодо формування і розвитку професійних компетентностей особи, необхідних для професійної діяльності за певною професією у відповідній галузі, перед ЗП(ПТ)О у частині забезпечення конкурентоздатності випускників на ринку праці та мобільності і перспектив кар'єрного зростання впродовж життя постає завдання розвитку і ключових компетентностей, їх професійно-орієнтованого спрямування.

Сьогодні при розробленні нових стандартів професійної (професійно-технічної) освіти на основі компетентнісного підходу перелік ключових компетентностей доцільно співставляти зі змістом ключових компетентностей для навчання протягом життя (2018). Основними цілями цієї програми є: визначити ключові компетенції, необхідні для працевлаштування, посилення особистого потенціалу, активного громадянства та соціальної інтеграції; підтримувати зусилля на європейському, національному, регіональному та місцевому рівнях задля сприяння розвитку компетенцій для навчання протягом усього життя та ін.³¹ Ключові компетентності у цьому контексті визначаються як такі, що необхідні всім людям для підвищення особистого потенціалу і розвитку, розширення можливостей працевлаштування, соціальної інтеграції та активного громадянства. Такі компетентності розвиваються в процесі навчання протягом усього життя, починаючи з раннього дитинства шляхом формального, неформального та інформального навчання. У Рамковій програмі визначено такі ключові компетентності для навчання протягом життя: грамотність; мовна компетентність; математична компетентність та компетентність у науках, технологіях та інженерії; цифрова компетентність; особиста, соціальна та

³⁰ Про освіту [Електронний ресурс] : Закон України від 05 вер. 2017 р. № 2145-VIII // Законодавство України / ВР України : [офіц. веб-портал]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page/>

³¹ ANNEX to the Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning [Electronic resource]. Available at: <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/annex-recommendation-key-competences-lifelong-learning.pdf>.

навчальна компетентність; громадянська компетентність; підприємницька компетентність; компетентність культурної обізнаності та самовираження³².

Варто зазначити, що зміст ключових компетентностей у процесі професійної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників трансформується відповідно до специфіки професії та інноваційного розвитку виробничих технологій. Про актуальність розвитку необхідних додаткових «м'яких навичок» у здобувачів професійної освіти заявляють і працедавці. Так, аналіз результатів опитування роботодавців засвідчує, що 70% із загальної кількості опитаних, схвалюють необхідність формувати у майбутніх кваліфікованих робітників «м'які навички», вважаючи їх критично важливими для ефективного працевлаштування. До таких «м'яких навичок» відносяться: здатність ефективно управляти часом; високий рівень самоорганізації; управління емоціями; здатність до саморозвитку; здатність вирішувати конфліктні ситуації; здатність до ефективних комунікацій; робота в команді, креативність, здатність до «ре-інжинірингу» тощо³³. Ці навички застосовуються в широкому контексті професійної діяльності, що відображає технологічні трансформації, зокрема: креативність, співробітництво, відповідальність, здатність долати труднощі особистісного та соціального характеру, стресостійкість, збереження здоров'я. До «м'яких» відносяться також навички забезпечення сталого розвитку суспільства – ресурсо- та енергоефективність, збереження і захист довкілля, толерантність та ін.³⁴.

Перелічені навички доповнюють зміст ключових компетентностей майбутнього кваліфікованого робітника, а процес їх формування ґрунтується на основних положеннях психопедагогіки – науки про використання теоретичних принципів психології в практиці навчання. На основі аналізу наукових праць І. Зязюна^{35, 36} узагальнюємо, що для особистісного та професійного розвитку майбутніх кваліфікованих робітників ключові ідеї психопедагогіки мають бути покладені в основу освітнього процесу, а саме:

³² Кравець С. Г. Розвиток ключових компетентностей майбутніх кваліфікованих робітників в умовах євроінтеграційних процесів / С. Г. Кравець // Формування професійно мобільного фахівця: європейський вибір : Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Дніпро, 25 квітня 2019 р.) / МВС України, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ; за ред. Л.Л. Сушенцевої, Т.С. Сулими, О.В. Тарасової; заг. ред. Л. Л. Сушенцевої. Дніпро: Вид-во «Літограф», 2019. С. 129-132.

³³ Аналіз потреб ринку праці, викликів та можливостей на території Східної України: Попередній звіт [Електронний ресурс] / Інститут професійних кваліфікацій. 2019. Режим доступу: http://ipq.org.ua/upload/files/files/03_Novyny/2019.05.15_Zvit/IPQ_Report_09.05.19.pdf

³⁴ 1. Радкевич В. О. Розвиток професійної та фахової передвищої освіти в умовах трансформаційних процесів / В. О. Радкевич // Науково-методичне забезпечення професійної освіти і навчання: збірник матеріалів XIV звітної Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 07 травня 2020 р.) / Інститут професійно-технічної освіти НАПН України / за заг. ред. В. О. Радкевич. – К. : ІПТО НАПН України, 2019. с. 16-30.

³⁵ Зязюн І. А. Психологічна педагогіка в царині педагогічної дії / І. А. Зязюн // П'ята виставка-презентація «Інноватика в сучасній освіті». – К., 22–24 жовт. 2013. – С. 20–21.

³⁶ Зязюн І.А. Педагогічна психологія чи психологічна педагогіка?! / І. А. Зязюн // Етика і естетика педагогічної дії / Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Київ – Полтава, 2012. – С. 20–37.

- у стандартах освіти мають бути розроблені й доведені до найвищих рівнів осмислення та практичного впровадження психологічні засади та чинники навчання, згідно з існуючими природними можливостями суб'єктів, особливостями різновидів їхнього досвіду: досвіду знань (інтелектуального), досвіду емоційно-почуттєвого (афективного), досвіду вольових дій;

- взаємодія психології та педагогіки утворює резервну площину для удосконалення педагогічної майстерності педагога професійного навчання: пізнання та розуміння власної, особистісної психології із подальшим її порівнянням з психологією кожного зі своїх учнів;

- використання педагогом основ психопедагогіки у роботі з учнями: у засвоєнні знань, у прагненні зробити процес учіння цікавим і бажаним, розвивальним і виховальним, у запропонуванні умов безконфліктного спілкування зі своїми учнями, у ліквідації явища «важковиховувані» учні тощо;

- здійснення педагогом кожної педагогічної дії із застосуванням досягнень психологічної теорії і практики.

У продовження думки П. Лузан зазначає, що становлення компетентної та конкурентоздатної особистості буде ефективним, якщо: досягається гарантована якість освіти через творчий саморозвиток і самореалізацію; учень здійснює неперервний творчий саморозвиток, самореалізацію і самовизначення того виду діяльності, де прагне досягти вершини свого успіху; учень демонструє працелюбність і прагнення до якості кінцевого продукту своєї навчальної і професійно-творчої діяльності; у процесі навчання професійно-творчі особистісні якості педагога як конкурентоздатної особистості трансформуються в особистісні якості учнів; розвиток і саморозвиток лідерських якостей є однією із важливих умов становлення особистості; у процесі самооцінки, самодіагностики особистісних якостей активно стимулюється творча рефлексія³⁷.

Для задоволення суб'єктності сучасної людини, її самореалізації, становлення як професійно компетентного фахівця в конкретній галузі значно змінюється характер педагогічної діяльності педагога професійного навчання, що зумовлює його безперервний професійний розвиток. У контексті економіки та соціології професійний розвиток синонімічно співвідноситься із розвитком трудового потенціалу або розвитком персоналу шляхом систематичного пошуку способів поліпшення функціонування закладу освіти, підвищення цінності педагогічних кадрів. З позиції психологічної науки, професійний розвиток передбачає психологічні зміни, пов'язані зі змінами у свідомості та поведінці індивіда, виникненням нових мотивів і інтересів, набуття нових

³⁷ Лузан П. Г. Основи науково-педагогічних досліджень: навч. посіб. / П.Г. Лузан, І.В. Сопівник, С. В. Виговська. 4-е вид. доп. К. : НАКККиМ, 2012. 368 с.

психічних властивостей тощо. У педагогіці професійний розвиток особистості відбувається у процесі вирішення професійно-значущих завдань, які носять пізнавальний, комунікативний, моральний характер, під час якого педагогічний працівник опановує необхідний комплекс пов'язаних із його професією ділових та гуманістичних якостей³⁸.

Таким чином, для особистісного та професійного розвитку майбутніх кваліфікованих робітників у ЗП(ПТ)О необхідно розвивати ключові компетентності, базуючись у цьому процесі на:

- використанні досвіду зарубіжних країн з метою наближення національної професійної освіти до високих показників якості професійної освіти і навчання упродовж життя, утверджених у світовому просторі;

- визначенні переліку ключових компетентностей майбутніх кваліфікованих робітників будь-якої галузі та їх змісту з орієнтацією на національні культурні традиції та інноваційні тенденції розвитку виробництва та сфери послуг;

- узгодженні переліку та змісту ключових компетентностей із законодавчими документами й нормативно-правовими актами, які нині регламентують функціонування системи професійної (професійно-технічної) освіти в Україні.

1.10. Education of humanistic values of schoolchildren

Виховання гуманістичних цінностей школярів

Виховання гуманістичних цінностей в здобувачів освіти є одним із важливих факторів формування особистості дитини та передбачає її ставлення до самої себе, своїх обов'язків, до батьків, соціуму.

Різні аспекти гуманістичного виховання вивчали вітчизняні та зарубіжні педагоги і психологи: Ш. Амонашвілі, Г. Васянович, І. Бех, О. Бойко, О. Вишневецький, О. Газман, С. Гончаренко, Б. Кобзар, В. Кузь, С. Литвиненко, О. Матвієнко, С. Рубінштейн, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський та ін.

Здійснювана в Україні освітня реформа вимагає перебудови не тільки змісту предметів, форм, методів навчання і виховання, а й психології вчителя,

³⁸ Kravets S. A technology for developing professional competence of vocational training teachers / S Kravets // Scientific Herald of the Institute of vocational education and training of NAES of Ukraine. Professional Pedagogy collection of researches: 19h ed. Editorial board: Institute of Vocational Education of NAPS of Ukraine; [V.O.Radkevych (head) et al]. Vyd.«Polissia», 2019. P. 80-85. <https://jrnls.ivet.edu.ua/index.php/1/article/view/345>

повернення її до співробітництва з учнем, формування у вихованця стійких поглядів на людину як найвищу цінність.

Нова українська школа буде формувати ціннісні ставлення і судження, які слугують базою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством.

Термін цінність прийшов у педагогіку із соціології, хоча й перебуває в центрі наукових зацікавлень філософів, соціологів, педагогів, психологів. Так, укладачі «Філософського енциклопедичного словника» під цінністю розуміють «термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального, дійсного» [14, с. 707]; «Великого тлумачного соціологічного словника» – «етичні ідеали й переконання; основні переконання й цілі індивідуума або суспільства» [3, с. 431]; А. Капська – «ідеали чи кінцеві цілі; основні оцінні стандарти бажаного» [10, с. 113]; М. Ярмаченко – «позитивну чи негативну значущість об'єктів довкілля для людини, класу, групи, суспільства в цілому, що визначається не їх властивостями самими по собі, а їх залученням у сферу людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин» [8, с. 484]. Зокрема, В. Василенко розглядає категорію цінності з позицій ставлення до неї суб'єкта. Оскільки «цінність» детермінована обома сторонами ціннісного ставлення, тому її величина і характер водночас залежать також від визначень суб'єкта (суб'єктивний характер цінностей) і властивостей об'єкта – носія цінності (об'єктивний характер цінності) [4, с. 45]. Отже, цінність одночасно є і предметом, і ставленням до цього предмета, саме в цьому полягає її особливість.

У свою чергу І. Бех виокремлює, насамперед цінності духовні, вважає їх ядром особистості. Називаючи особистісно-орієнтовану освіту гуманістичною, водночас зазначає, що «духовна цінність, що набула для людини особистісної ваги, лише тоді стає домінантою її «Я», коли постійно спонукає до відповідних учинків». Цінності, на думку автора, це переживання їх бажаності (чи небажаності) для людини [2, с. 9-10]. Отже, цінності для людини – це суто індивідуальне явище, особистісне. О. Вишневський у свою чергу виділяє п'ять груп цінностей:

1. Абсолютно вічні цінності. Ці цінності мають універсальне значення та необмежену сферу застосування і носять загальнолюдський характер. До них автор відносить Доброту, Правду, Любов, Чесність, Гідність, Красу, Мудрість та ін.

2. Національні цінності. Ця група є значущою для одного народу і не завжди поділяється іншими. До них відносить патріотизм, етнопатріотизм почуття національної гідності, історичну та фольклорну пам'ять та ін.

3. Громадянські цінності. Названа група цінностей має у своїй основі визнання рівності людей. Громадянські цінності знаходять своє застосування в демократичних суспільствах та в житті громад, які визнають принципи демократії (права і свобода людини, обов'язки перед іншими людьми, повага до закону та ін.)

4. Сімейні цінності. Група сімейних цінностей визначає моральні основи життя сім'ї. Це – стосунки поколінь (куди, до речі, відносимо й одвічну проблему «батьків і дітей»), закони подружньої вірності, піклування про дітей та про інших членів сім'ї, пам'ять про предків та ін.

5. Цінності особистого життя. Ці цінності мають значення насамперед для самої людини, оскільки визначають риси її характеру, поведінку, напрям зусиль, її господарський успіх, стиль приватного життя тощо [5, с. 12].

Наведена класифікація дає змогу стверджувати про наявність гуманістичних цінностей у кожній групі, однак найбільше їх належить до групи абсолютно вічних. Здійснюючи спробу вибудувати кодекс цінностей, О. Вишневський справедливо називає й антиподи позитивних якостей, оскільки виховання особистості має базуватися не лише на наслідуванні яскравих позитивних прикладів, а й на оцінці й осмисленні негативних.

Так, група абсолютно вічних цінностей та їх антиподів, за О. Вишневським, є тривимірною: група цінностей, які об'єднані загальним поняттям «Добро»; група антиподів, об'єднаних загальним поняттям «зло»; посередині перебувають «совість» і «правда» як своєрідний фільтр особистості, захист її від негативу [5, с. 103].

Добро		Зло
Віра		Нігілізм
Надія		Зневіра
Любов		Ненависть
Доброта		Жорстокість
Чесність		Нечесність
Справедливість		Несправедливість
Щирість	Совість	Лукавство
Гідність		Упідкореність
Милосердя		Байдужість
Прощення	Правда	Злопам'ятність
Досконалість		Недолугість
Краса		Потворність
Свобода		Неволя
Нетерпимість до зла		Пасивність
Великодушність		Бездушність
Оберігання життя		Вбивство
Мудрість		Безглуздя
Благородство		Підлість [46, 16]

Рис.1. Група абсолютно вічних цінностей та їх антиподів

На нашу думку, запропоновану групу можна доповнити такими цінностями, як доброчинність, відповідальність, ввічливість, оскільки вони характеризують людину не тільки за її вчинками у ставленні до інших людей, а й до всього живого; наприклад, доброзичливість – це бажання людям, і найперше – своїм батькам, добра, це співчутливе ставлення до кого-небудь (а молодшим школярам властиво співчувати усьому, до кого чи чого застосували силу, з ким або чим повелися жорстоко, на їх думку, несправедливо). Як зазначається в «Педагогічному словнику», в основі доброзичливості людини лежить бажання творити добрі справи, бути корисним для людей [8, с. 129].

Таким чином, усі загальнолюдські цінності є компонентами одного спільного явища, яке ми називаємо гуманізмом. Так, поняття «гідність» фіксує в собі уявлення про цінність людини як особистості, а також ставлення людини до самої себе (на основі суб'єктивної оцінки), ставлення до неї інших людей тощо [9, с. 23]. Власна гідність, поряд із совістю та честю, допомагають людині усвідомити відповідальність перед собою як особистістю. Гідність особистості залежить не від суспільного становища людини, характеру її праці, а від виховання та усвідомлення себе як людини, гідної поваги та визнання її заслуг і особистісних якостей близькими і рідними, суспільством [8, с. 89]. Проте розрізняємо гідність дорослої людини і гідність дитини. Якщо в дорослого вона ґрунтується на виваженості, вибірковому ставленні до людей, то в дитини гідність відзначається емоційністю, базуючись на впевненості в своїх силах у подоланні труднощів, досягненні значущих для неї успіхів у розумовому, фізичному та моральному розвитку.

Першочергове значення у формуванні гуманістичних цінностей здобувача освіти має накопичення ним досвіду спілкування і поведінки. Аналіз сучасної виховної практики переконує, що гуманістичні цінності краще формуються в тому середовищі, де між учнями склалися високоморальні стосунки.

У вихованні гуманістичного досвіду школярів вчені визначають два взаємопов'язаних елементи: вироблення певної системи переконань, звичок, мотивів дій, гуманних почуттів та відповідно стійких форм поведінки, способу дій у суспільстві. Однак у різних життєвих ситуаціях, зокрема в групах чи колективах, учень може змінювати свою позицію, яка безпосередньо впливає на його поведінку. Через те єдність і взаємозв'язок цих двох елементів виховного процесу вбачаємо в дієвості моральних, гуманістичних знань [13, с. 25].

О. Вишневський вважає, що гуманізм – «це система ідей і поглядів на людину як на найвищу цінність, створення умов для її повноцінного життя та фізичного і духовного розвитку» [5, с. 105].

«Словник української мови» надає таке визначення гуманізму – «ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність» [12, с. 193].

А у «Словнику іншомовних слів» подається визначення гуманізму як ставлення до людини як найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей [11, с. 187].

Термін гуманізм у «Великому тлумачному соціологічному словникові» потрактовано як «зосередження на людських потребах і звершеннях; визнання творчого потенціалу людства і цінності суб'єкта» [3, с. 151].

В «Українському педагогічному словникові» одним із значень гуманізму є «система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність» [6, с. 76].

Отже, гуманність визначається нами як сукупність морально-психологічних рис особистості, узагальнена характеристика особливостей її поведінки, в якій реалізується принцип гуманізму. Гуманні стосунки, які виникають на ґрунті потреби особистості робити іншим добро, є основним мотивом її поведінки, а їх змістову сторону складають людяність, повага особистої гідності, великодушність, доброта, готовність вибачити або принаймні зрозуміти людину, милосердя, справедливість, визнання самостійності людини, протидія злу та насильству.

Гуманістичні цінності визначаємо як психологічні особливості, систему світоглядних орієнтацій, що полягають у ставленні до іншої людини, самого себе, суспільства та природного довкілля як найвищої цінності, у здатності здійснення вибору добра на протигагу злу та систематичному здійсненні гуманістичної діяльності. Отже гуманістична цінність є сумою гуманістичних знань, мотивів, почуттів, навичок і звичок, вчинків.

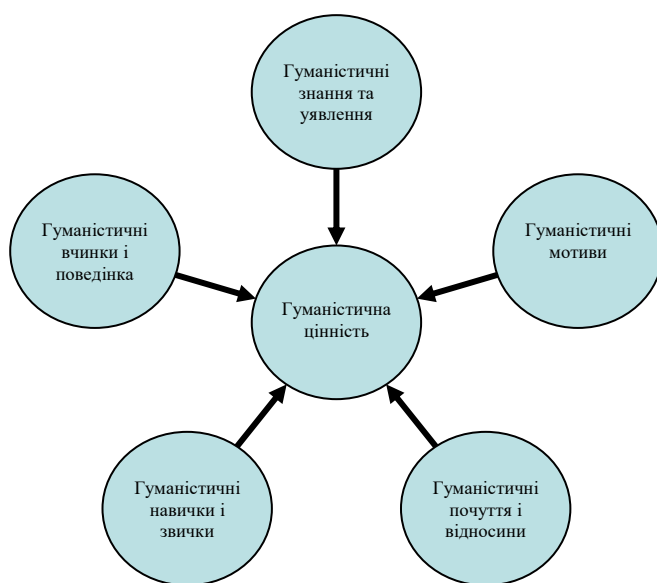

Рис.2. Структура гуманістичних цінностей

Щоб з'ясувати, чи учні знають про гуманістичні цінності, було проведено вимірювання рівня розвитку гуманістичних цінностей у молодших школярів. Як виявилось, учні перших класів не знайомі з поняттям «гуманний». Усі вчинки вони оцінюють переважно за двовимірною шкалою: «хороший», «поганий». Тільки через конкретний образ, учинок (зрозуміло, після пояснення учителя) першокласники розкривають зміст поняття «гуманний», яке носить широкий, узагальнюючий характер.

Так, на запитання «Що у Вашому розумінні значить «чуйна людина»?» – змогли відповісти тільки 19,3 % респондентів, при цьому назвавши «чуйну людину» – доброю, хорошою. «Доброзичлива людина» в уявленні 38,2 % респондентів – це також добра, хороша людина; 10,1 % назвали її такою, «яка багато працює».

Другокласники більш самостійні в порівнянні з першокласниками. Результати нашого дослідження показують, що більшість учнів 2 класів також не знають поняття «гуманний». Вони називають не тільки вчинки, але й окремі риси характеру, які проявляються стосовно інших людей, зокрема турбота, ввічливість, скромність, повага до людей та ін.

На запитання «До якої людини потрібно ставитися з повагою?» ми отримали відповіді, які мали такі складові поняття «гуманний»: любов до людей, гарне до них ставлення – 63,1 % респондентів; ввічливість – 14,5 %; допомога людям – 15,2 %; не відповіли – 7,2 %. Осмислюючи це поняття, другокласники включають у його зміст такі риси, як доброта, повага до людини, людяність, надання допомоги. На запитання «Чи завжди потрібно бути добрим до інших?» 94,2 % респондентів відповіли ствердно.

Другокласники могли виділити деякі ознаки поняття «чуйна людина». Так, для 16,4 % опитаних «чуйна людина» – це «уважна людина по відношенню до інших людей», для 15,4 % – «ввічлива», для 16,2 % – це «людина, яка любить і поважає інших людей», проте 52,0 % не дали відповідь.

Отже, другокласники мають ширше уявлення про чуйну людину, ніж першокласники, але вони ще не можуть дати достатньо точну і повну його характеристику. Першокласники співвідносять поняття «уважна людина» з людиною, яка уважна на уроках, а другокласники вже починають розуміти це поняття як оцінку гуманістичних рис людини.

В учнів третього класу змінюється ставлення до дійсності, до навчання, з'являється вибірковий інтерес до навчальних предметів. У третьокласників відбувається інтенсивне засвоєння гуманістичних норм поведінки, проявляються нові гуманістичні почуття й потреби, виникає відносна стійкість прояву гуманності до окремих людей, природи, спостерігається стабільність окремих рис характеру. Вони мають глибші уявлення про гуманність,

висловлюючи такі судження, як «гуманність – це доброта», «гуманна людина – найдобріша людина», «гуманна людина – це добра, турботлива, ввічлива і скромна людина». Так принаймні вважають $\frac{3}{4}$ опитаних респондентів. Проте деякі третьокласники вже стверджують, що добре ставитися до всіх не можна, а тому серед відповідей ми знаходимо: «До хорошої людини треба ставитися добре, а до поганої – погано» (у цьому переконані 21 % опитаних), хоча й маємо кілька відповідей на зразок «І до хорошої людини, і до поганої людини треба ставитися однаково добре». В цілому третьокласники володіють достатніми гуманістичними знаннями.

Четвертокласники готуються до переходу в середню школу. В них гуманістичні знання досить стійкі, проте виявляють вони їх тільки стосовно близьких людей, якими є мама, тато і, на їхнє переконання, друзі. Четверокласники вважають, що ставитися добре можна тільки до тієї людини, яка на це заслуговує, тобто перед іншими довела щирість та безкорисність своїх учинків (65,7 %); до людини, яка бодай один раз сказала неправду, не виконала доручення, також не можна ставитися добре (48 %); без жодного сумніву майже всі назвали матір тією людиною, до якою необхідно ставитися добре (98,2 %), а от учителя, який у першому класі також посідав провідне місце, четверокласники у списку поставили на шосте місце (відповідно після матері, батька, друзів-ровесників, друзів-старшокласників, бабусі й дідуся).

Як бачимо, чим доросліші стають учні, тим вимогливіші вони до навколишніх і почуття гуманізму проявляють не дуже свідомо.

Підвищення ефективності виховання гуманістичних цінностей в школярів залежить від цілеспрямованого впровадження інтерактивних форм та методів виховання. До інтерактивних форм виховання гуманістичних цінностей в дітей шкільного віку відносяться тренінгові заняття. Кожен з них – це наперед запланований виховний процес, призначений удосконалювати знання учнів про себе, сформувані вміння та навички самопізнання, самооцінки і самовизначення, визначити їхні цінності, ідеї, погляди, переконання, поведінку з метою зміни та оновлення. Крім того, вони сприяють розвитку здібностей пізнавати інших людей, усвідомлювати їх особистісну цінність та суспільну значущість [7, с. 34].

Бесіда на морально-етичні теми – метод, за допомогою якого здійснюється процес спілкування між суб'єктами виховання (школярем і педагогом) під час колективної діяльності чи індивідуального впливу [1, с. 12]. Використовуючи бесіду як метод, педагог має розв'язати дуже важливі завдання: навчити учнів оцінювати події, вчинки, явища суспільного життя і на цій основі формувати у школярів відповідне ставлення до навколишньої дійсності.

До інтерактивних форм та методів формування гуманістичних цінностей в молодших школярів також відноситься рольова гра. Оволодіння учнями системою цінностей – ставлень під час її проведення здійснюється через почуття, досвід, думки та дії, що проявляються при виконанні ними певних соціальних ролей або у процесі міжособистісних стосунків. Створені для цього ігрові ситуації базуються на явищах реального життя, цікавих фактах, матеріалах, що містять певну проблему.

З метою активізації мислення школярів педагог може використати елементи дискусії, методи переконання і прикладу, створить умови для розвитку дитячої уяви (намалювати уявну картинку, уявити протилежну ситуацію). Щоб сильніше вплинути на емоції дітей, можна також використати художні репродукції, фрагменти музичних творів, відповідні діафільми тощо.

На виховання гуманістичних цінностей впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних чинників відносимо ставлення особистості до суспільства, соціального середовища, принципи, норми та правила, вироблені впродовж багатьох століть. Групу суб'єктивних чинників становлять сукупність усіх знань, поглядів, переконань та звичок особистості, набутих нею за певний період життя. І чим менший життєвий досвід особистості, тим меншою є сукупність суб'єктивних факторів, тим сприятливішим є «особистісний полігон» для того, щоб гуманістичні цінності стали внутрішнім надбанням молоді особистості.

Отже, виховання гуманістичних якостей особистості має ґрунтуватися безпосередньо на системі загальнолюдських цінностей. У зв'язку з цим необхідною є перебудова всіх компонентів навчально-виховної системи таким чином, щоб вони підпорядковувалися головній педагогічній ідеї – створенню необхідних умов для самовизначення і самореалізації особистості учня і педагога.

Література

1. Безкоровайна О. Виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці: монографія. Рівне: РДГУ, видавець Олег Зень, 2009. 470 с.
2. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К.: Либідь, 2003. 344 с.
3. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1 (А–О): Пер. с англ. М.: Вече, АСТ, 2001. 544 с.
4. Василенко В. Ценность и оценка. К.: Наукова думка, 1964. 160 с.
5. Вишневецький О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси. Львів, 1996. 238 с.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 376 с.
7. Карпенчук С. Теорія і методика виховання: навч. посібник. К.: Вища шк., 1997. 304 с.

8. Педагогічний словник / За ред. дійсного члена АПН України М. Ярмаченка К.: Педагогічна думка, 2001. 514 с.
9. Лавроненко О. Виховання в учнів початкових класів гуманістичних цінностей у позаурочній діяльності. Авторефер. дис...на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук. Київ, 2008. 33 с.
10. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Капської, І. Пінчук, С. Толстоухової. К., 2000. 260 с.
11. Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. К.: Головна редакція УРЕ, 1977. 775 с.
12. Словник української мови: В 11-ти т. К.: Наукова думка, 1971. Т. 2. 550 с.; 1973. Т. 4. 840 с.; 1979. Т. 10. 658 с.
13. Столяренко О. Виховні гуманістичні системи: реальність, проблеми, перспективи. *Рідна школа*. 2012. № 6. С. 24–26.
14. Філософський енциклопедичний словник / Редакційна колегія: В. Шинкарук (гол. редкол.), Є. Бистрицький, М. Булатов та ін. К.: Абрис, 2002. 742 с.

1.11. Art therapy as the factor of strengthening the personal resource of life activities

Арт-терапія як фактор зміцнення особистісного ресурсу життєдіяльності

Люди схожі на віконне скло. Вони сяють, коли світить сонце, але, коли царює темрява, їх істинна краса відкривається лише завдяки світлу, яке йде зсередини, і саме творчість здатна запалювати це світло і не дає йому згаснути.

Арт-терапія (лат. *ars* – мистецтво, грец. *therapeia* – лікування) – це метод психотерапії, що використовується для лікування та психокорекції художніми прийоми та творчістю, такими як малювання, ліплення, музика, фотографія, кіно, книги, акторська майстерність, створення казок і таке інше, тобто являє собою методику лікування за допомогою художньої творчості. Арт-терапія сьогодні вважається одним з найбільш м'яких, але ефективних методів, що використовуються в роботі психологами і психотерапевтами.

Перші паростки арт-терапії – лікування засобами мистецтва (образотворчого, музичного, хореографічного чи сценічного) – можна знайти ще за часів існування первісної людини. На думку багатьох дослідників, вже наскальні малюнки відображали не лише розвиток культури та суспільного ладу, а й прагнення визначитись зі змістом людського існування та своїм місцем у цьому світі. Своєрідну роль відігравав рух – можливо, люди почали танцювати і використовувати рух як засіб комунікації ще задовго до

виникнення мови, адже, незважаючи на набуте вміння розмовляти, ми й досі розпізнаємо справжні, приховані почуття та емоції оточуючих саме за допомогою міміки та жестів. Використання музики носило характер переважно магічного впливу на сили природи. Звуки, що видавав шаман, викликали реакції не лише психічного, а й соматичного характеру. В результаті виникла стійка віра в те, що спів та інструментальна музика є ефективним способом заспокоєння, лікування хвороб та загоєння ран.

Свідчення застосування музики із терапевтичною метою можна знайти, як стверджують психологи, у єгипетських папірусах, древніх грецьких трактатах та, навіть, у текстах Біблії.

Як самостійний напрям психології та психіатрії спочатку з'явився на Заході у кінці 60-х років минулого століття. Вперше термін арт-терапія був застосований британським художником Андріаном Хілом у 1938 році під час опису своєї роботи з туберкульозними хворими (тоді група художників і психіатрів США та Великобританії якраз зацікавилась можливістю використання мистецтва у терапевтичних цілях).

Перевагами арт-терапії можна вважати: можливість діагностики широкого спектру проблем, виявлення нюансів життєвої ситуації вихованця, можливість спостереження за його безпосередніми реакціями під час обговорення, активна позиція самої дитини, яка отримує можливість самостійно створювати певні продукти, виявлення проблематики, оминаючи цензуру свідомості, і, таким чином, більш швидко виявлення травмуючої ситуації [10].

Також до переваг даного методу можна віднести формування навичок ефективної взаємодії з оточуючими, підвищення життєвого тону на фоні розслаблюючої, позитивної атмосфери, яка створюється внаслідок прослуховування музики, вільного самовираження в пластиці. При цьому людина випробовує себе, знайомиться з маловідомими сторонами власного внутрішнього світу і вчиться вирішувати проблеми по-іншому [11].

Можна сказати, що під час сеансів арт-терапії вихованці отримують важливе послання від власної підсвідомості. Дана методика належить до найдавніших і природних форм корекції емоційних станів. Важливо, що будь-яка людина навіть самостійно, без допомоги фахівця, може займатися арт-терапією. Це допомагає розслабитися і зняти напругу.

У різних країнах існують різні моделі арт-терапії. Дуже важливо відзначити, що дана методика не має протипоказань і обмежень. Вона застосовується майже всіма напрямками психотерапії. Знайшла вона також досить широке застосування в педагогіці, соціальній роботі і навіть бізнесі. Арт-терапія будь-якій людині дає можливість виразити свій внутрішній світ через творчість. Заняття арт-терапією мають на меті розвиток здібностей

людини, психологічну підтримку, формування високого життєвого тону і гармонійних стосунків з оточуючим світом, розвиток взаєморозуміння між людьми.

Техніки арт-терапії застосовуються при досить широкому спектрі проблем. Це можуть бути психологічні травми, втрати, кризові стани, внутрішні міжособистісні конфлікти, постстресові, невротичні та психосоматичні розлади, екзистенційні та вікові кризи. Арт-терапія допомагає розвинути в людині креативність мислення і цілісність його особистості. Потрібно відзначити високу ефективність арт-терапії як при роботі з дорослими, так і при роботі з підлітками та дітьми. За своєю природою дана методика радикальна. Вона дозволяє розкрити внутрішні сили людини. Арт-терапія сприяє підвищенню самооцінки; вчить розслаблятися і позбуватися негативних емоцій і думок; при груповій роботі вона розвиває в людині важливі соціальні навички. Заняття арт-терапією дає людині можливість розвинути пам'ять, увагу, мислення і навички прийняття рішень [6].

Арт-терапія застосовується в індивідуальній та груповій психотерапії, в різних тренінгах. Вона також може служити доповненням до інших методів і напрямів психотерапії, систем оздоровлення, освіти і виховання. Важливо, що для занять арт-терапією не потрібно спеціальної підготовки.

Заняття з арт-педагогіки може проводити психолог або педагог з метою більш глибокого вивчення внутрішнього світу своїх вихованців та формування міцного, дружнього колективу в результаті спільної художньо-творчої діяльності. Заняття психологи радять проводити в групі до 15 учнів. Форма проведення занять з арт-педагогіки може бути як індивідуальною, так і груповою (з використанням спільно створюваної атмосфери). Адже в умовах освітнього процесу з його чіткою поурочною регламентованістю іноді буває складно організувати групу або її частину для проведення якогось виду роботи. До того ж, арт-педагогіка в групах сприяє комунікації і соціалізації, що безумовно важливе для дітей, які мають проблеми під час спілкування [4].

Основні правила арт-педагогіки:

1) Педагогу не потрібно навчати «малювати красиво», «правильно підбирати ноти». Важливо створити оптимальні умови для пізнання світу та себе, через вільне художнє мистецтво.

2) Важливим є не результат, а сам процес, тому творчі завдання будуються так, щоб будь-яка дитина (а не лише художньо або музично обдарована) могла взяти в них участь і успішно себе проявити.

3) Арт-педагогічний простір – це територія безпеки. Тому педагог не критикує, не нав'язує своїх ідей та образів.

4) Недопустимі команди, накази, вимоги та примуси.

5) Вихованці самі можуть обирати для себе ті види та зміст роботи, зображувальні матеріали та власний темп, які їм підходять.

6) Дитина може відмовитися від виконання деяких завдань, вербалізації своїх почуттів та переживань, колективного обговорення тощо (способи включення вихованців у роботу багато в чому залежать від педагогічного такту та майстерності педагога).

7) Учень може лише спостерігати за роботою товариша або займатися чим-небудь за бажанням, якщо це не суперечить соціальним та груповим нормам.

8) Заборонена оцінка суджень, критика та покарання [16].

Необхідними матеріалами для організації та проведення заняття є:

- олівці, фломастери, кольорова крейда, пастель, сангіна, художнє вугілля, акварель, гуаш;

- пензлі різних розмірів, палітра, баночки з водою, губка (для зафарбовування великих площ);

- папір різного формату, кольору та відтінку, щільності та текстури;

- картон, фольга, клей, скоч, ножиці, нитки, мотузки, клаптики тканини;

- серветки, ганчірки та скатертини тощо.

У роботі над колажами можуть знадобитися старі журнали, рекламні буклети, репродукції чи фотографії. На деяких заняттях можна використовувати пластилін (використання глини та спеціального тіста навряд чи буде зручним), пісок з мініатюрними фігурками, різноманітні природні матеріали для створення об'ємних композицій.

Структура заняття повинна складатися з наступних етапів: налаштування на роботу, активізація різних чуттєвих сфер, індивідуальна творча робота, етап вербалізації, заключний етап – рефлексивний аналіз.

Якщо говорити про класичну арт-терапію, то вона включає в себе тільки візуальні види творчості, такі як живопис, графіка, фотографія, малювання та ліплення. Але сучасна арт-терапія налічує більше видів методик. До неї відносять також пісочну терапію, краплетерапію, бібліотерапію, казкотерапію, орігамі, маскотерапію, лялькотерапію, музикотерапію, кольоротерапію, фототерапію, відеотерапію, ігротерапію і т. ін.

Сьогодні одним з найбільш популярних методів психологічної допомоги дітям є пісочна терапія. Завдяки цьому відносно новому методу у дитини розвивається здатність до самовираження і творчого сприйняття світу. Пісочна терапія допомагає розвивати у дітей пам'ять, увагу і просторову уяву. Пісочна психотерапія була розроблена представницею юнгіанського аналізу Дорві Кальфф. Спочатку вона використовувала цей метод, працюючи з дітьми, потім поступово перенесла його в роботу з дорослими. Є певний досвід застосування пісочної психотерапії в роботі з групами, парами і сім'ями. Створюючи свій,

неповторний світ на піску за допомогою різноманітних фігурок, дитина передає нам всі свої фантазії і переживання. Пісочна терапія також сприяє розвитку наступних навичок: формування комунікативних навичок; поліпшення пам'яті, уваги та образного мислення; розвиток дрібної моторики рук; позбавлення від тривог і страхів.

Для проведення пісочної психотерапії потрібні два ящика з піском і набір мініатюрних фігурок. Для гри не потрібні ніякі художні здібності або навички; у деяких випадках гра в пісочниці має суто невербальний характер. Для досягнення найбільш ефективних результатів необхідно надати дитині можливість самостійно обирати предмети для роботи з піском. В якості таких предметів можна використовувати не тільки іграшки, але також всілякі фігурки з глини, пластмаси та металу. Не забувайте про природні матеріали, такі як засушені рослини, насіння, пир'я, каміння, черепашки і т. ін. Працюючи з цими матеріалами, дитина зможе навчитися осмисленню всіх необхідних змін в навколишньому світі.

Дитина, яка надає перевагу заняттям з піском, прагне до відчуття свого я, вона намагається відкрити нам свій глибокий світ внутрішніх переживань. Залежно від того, яку саме фігурку або предмет вибирає маля під час гри з піском, можна розібратися в причинах виникнення всіх дитячих проблем.

Для виготовлення мініатюр найчастіше використовують фігурки з пластмаси. Це можуть бути персонажі улюблених казок, машинки, солдатики і т. п. Фігурки з металу та порцеляни використовують для пісочної терапії значно рідше через їх високу вартість.

Для досягнення хороших результатів необхідно мати досить велику колекцію мініатюрних фігурок. Можливість здійснення вибору навчить дитину приймати рішення самостійно. Однак, щоб дитина не розгубилася, не потрібно відразу пропонувати їй велику кількість фігурок для роботи з піском. Дуже важливо зберегти в пам'яті образ, який дитина спробувала створити – гарний варіант: сфотографувати. Ніколи не критикуйте композиції, створені дитиною, інакше вона перестане вам довіряти.

Краплетерапія – створення малюнку за допомогою крапок.

По-перше, робота з різними кольорами привертає увагу дитини, робить заняття яскравим і цікавим. Малювати потрібно точно й акуратно, тому діти вчаться концентрації уваги та їх рухи стають все більш координованими.

По-друге, краплетерапія дозволяє дітям розвивати дрібну моторику, підготувати руку дитини до письма.

По-третє, заняття краплетерапією можна використовувати в якості арт-терапевтичної техніки. Дитині набагато легше проявити себе, описати свою проблему будь-яким видом художньої творчості, ніж словами.

По-четверте, краплетерапія – хороший спосіб самовираження і підняття самооцінки творчо обдарованих дітей.

По-п'яте, краплетерапія розвиває у дитини творчу уяву.

Для занять краплетерапією необхідний такий набір «інструментів»: стаканчики з кольоровою водичкою (у воді розведені акварельні фарби різних кольорів – жовтий, зелений, синій, червоний, коричневий, чорний і білий), звичайні скляні піпетки з гумовими наконечниками, дошка для ліплення із пластику білого кольору, губка з поролону (це «шапка-невидимка» для видалення зайвих крапель), листи щільного паперу, серветки для рук.

Книголікування або бібліотерапія (з грецьк. «книголікування») – психологічна допомога, зняття душевного стресу і лікування людей, в основі якого лежить читання ними книжок певного змісту і тематики. Як окремий вид терапії з'явився на початку ХХ ст., хоч цілком очевидним є те, що книголікування як явище існувало вже в середньовіччі, в усякому разі з тих часів залишилися згадки окремих людей (переважно монахів), які описують зцілюючу силу, яку дає читання святих книг (Святого Письма, творів святих отців) і навпаки руйнівну силу недобрих книжок і текстів, які несуть стрес і можуть нервово виснажувати людину (чорнокнижжя).

Казкотерапія – це спосіб об'єктивізації проблемних ситуацій, іншими словами, це створення особливої казкової атмосфери, яка робить мрію дійсністю, огортає все навколо передчуттям дива, дозволяє дитині вступити у боротьбу зі своїми страхами і вийти з неї переможцем, а головне – надає малюку почуття впевненості і захищеності.

У казках відображаються усі аспекти людського життя: проектується моделі стосунків, визначаються цінності та ідеали, що сприяє формуванню духовно здорової, компетентної особистості. А обов'язковий «щасливий кінець» стає основним засобом цього виду арт-терапії, що допомагає дітям позбутися страхів і комплексів. Саме тому казкотерапія є одним з найефективніших психологічних методів у роботі з дітьми. Терапевтична казка відрізняється від звичайної тим, що вона складена спеціально з урахуванням особливостей конкретної дитини. Її персонажі переживають ті ж емоції, борються з тими ж страхами, комплексами, що й малюк.

Традиційне японське мистецтво орігамі-конструювання різноманітних паперових фігурок шляхом складання квадрата без вирізання та склеювання – все ширше інтегрується у світову культуру і науку, стає предметом досліджень фахівців таких галузей, як конструювання, архітектура, математика, технічний дизайн, педагогіка, практична психологія та арт-терапія.

У наш час орігамі як метод арт-терапії з успіхом використовують в лікувальній і реабілітаційній практиці лікарі різних спеціалізацій. Займаючись

орігамі, вихованець стає учасником захоплюючої дії – перетворення паперового квадрата в оригінальну фігурку – квітку, коробочку, метелик, динозавра. Цей процес нагадує фокус, маленьку виставу, що завжди викликає радісне здивування. Шляхом послідовного нескладного складання паперу вздовж геометричних ліній отримуємо модель, яка вражає своєю красою і змінює в кращу сторону емоційний стан хворого. Виникає бажання показати комусь це диво, скласти щось ще.

Орігамі володіють наступними психотерапевтичними властивостями: підвищують активність правої півкулі мозку і врівноважують роботу обох півкуль; підвищують рівень інтелекту в цілому; активізують творче мислення; підвищують і стабілізують на високому рівні психоемоційний стан; знижують тривожність і допомагають легше адаптуватися до важких ситуацій; поліпшують рухову активність рук, розвивають моторику пальців; покращують пам'ять і окомір [15].

Маскотерапія – метод психологічної допомоги, який заснований на визволенні внутрішнього глибокого стану людини на поверхню за допомогою маски. Магічна функція маски – стати тим, кого відображує маска, тобто твариною, невідомою істотою. Одягаючи речову маску, дитина знімає при цьому «соціальну маску», створюючи терапевтичний ефект маскотерапії.

Лялькотерапія – розділ арт-терапії, який використовує в якості основного прийому психокорекції ляльку, як проміжний об'єкт взаємодії дитини і дорослого, при цьому коли дитина ідентифікує себе з лялькою, то вона, в умовних ситуаціях, проектує свій і відчуває реальні почуття, які діагностуються, направляються і коректуються психологом [7].

Лялькотерапія допомагає розкріпаченню, якщо дитина соромиться чи замкнута у собі; сформуванню бажанні сценарії свого майбутнього; позбавленню негативних, депресивних почуттів; вихід з конфліктної ситуації; розвиток творчих здібностей, вміння виражати емоції, характер, образне мислення.

Таким чином, арт-педагогіка виходить за межі традиційної мистецької освіти і спрямована на формування позитивної «Я-концепції» та системи ціннісних орієнтацій вихованців. Вона дозволяє кожній людині творити своє життя в буквальному сенсі: ліпити щастя, малювати печаль, писати конфлікт і танцювати настрій. Реалізувати свій потенціал і прийти в результаті до гармонії з самим собою в силах кожного.

Література

1. Белогурова, М. Арт-терапевтичний супровід дошкільників / Марина Белогурова // Психолог дошкілля. 2013. № 4. С. 1-16.
2. Бреусенко-Кузнецов, О. Застосування казки в контексті групової арт-терапії / О.Бреусенко-Кузнецов // Психолог. Шкільний світ. 2005. № 39. С. 15–20.

3. Ветко, Г. Арт-терапия в работе психолога детского лагеря отдыха / Г. Ветко, К. Кавизина // Психолог. 2014. № 7, спецвыпуск: Психолог у дитячому літньому оздоровчому таборі. С. 52-55.
4. Власюк, М. Арт-терапія : лікування мистецтвом / М. Власюк // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. 2008. № 7/8. С. 90.
5. Вознесенська, О. Арт-терапії сім'ї / О. Вознесенська // Психолог. Шкільний світ. 2005. № 39. С. 9-14.
6. Вознесенська, О. Особливості арт-терапії як методу / О. Вознесенська // Психолог. Шкільний світ. 2005. № 39. С. 5-8.
7. Галамейко, Н. Мелодія душі : арт-терапевтичний клуб для педагогів ДНЗ / Наталія Галамейко // Психолог дошкілля. 2014. № 2. С. 18–21. Бібліогр. в кінці ст.
8. Деркач, О. Арт-терапія на допомогу школі / О. Деркач // Мистецтво та освіта. 2010. № 2. С. 25-28.
9. Дмитрієва, Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога : [в дошкільному дитячому закладі] / Людмила Дмитрієва // Психолог дошкілля. 2014. № 8. С. 31-41.
10. Животенко, Л. Арт-терапія : популярні методи в роботі психолога / Леся Животенко // Психолог дошкілля. 2016. № 1. С. 26-27.
11. Зборюк, Т. П. Арт-терапевтичні технології у психокорекційній практиці / Т.П. Зборюк // Шкільному психологу. Усе для роботи. 2010. № 4. С. 23-31.
12. Іванюк, Н. «Кольорові казки» лікують, розвивають, розважають : [кольоротерапія] / Наталя Іванюк // Дошкільне виховання. 2012. № 2. С. 16-17.
13. Кваша, Т. Ми до тебе, казко, в гості завітали : розвивальне заняття з використанням арт-терапії / Тетяна Кваша // Психолог дошкілля. 2014. № 5. С. 36-38.
14. Кондрицька, О. І. До проблеми особистісно-орієнтованого виховання дитини засобами арт-терапії / О.І. Кондрицька // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2004. Вип. 12. С. 41-46.
15. Осадчук, Л. Спосіб життя оригамі. Оригамі в педагогіці й арт-терапії / Л. Осадчук // Психолог. 2007. № 18/19. С. 39-43.
16. Підлипна, Л. В. Психотерапія мистецтвом : програма з основ арт-терапії / Л.В. Підлипна // Психологічна газета. 2008. № 5. С. 10-32.

1.12. Ukrainian decorative art in the harmonization of the human environment

Українське декоративне мистецтво у гармонізації середовища людини

В останні роки все більшої актуальності набувають напрямки гуманітарних досліджень, зорієнтовані на вивчення різних технологій впливу на людину, що сприяють покращенню якості її життя. Серед них є дуже важливою естетизація життєвого середовища, його гармонізація засобами дизайну, ергономіки, декоративно-ужиткового мистецтва. Адаптаційного значення набуває і арт-терапія, коли через естетосферу художньої образності досягається не тільки зовнішній візуальний ефект у побудові «міранди» (зорового простору)

середовища, а й внутрішня духовна трансформація, «катарсис» (очищення, просвітлення) людини.

Твори мистецтва, які несуть в собі естетичні механізми (образ, колористика, енергетика спілкування) формування одухотвореної людської особистості, її емоційно-чуттєвого стану, мають терапевтичний ефект зцілення людини через сприйняття прекрасного у художній творчості, яке викликає співпереживання та естетизацію життєвого досвіду.

Із розвитком культури вчені постійно замислювались над таємницями естетичного впливу творів образотворчого мистецтва, театру, музики, літератури, намагаючись визначити їх роль у формуванні та збагаченні духовного світу людини, відновлення її здоров'я. Відомі свідчення дивовижного зцілення завдяки дії того чи іншого твору мистецтва. Людина, спілкуючись з художніми образами, досягає високої напруги емоційного стану, при цьому мобілізуються її резервні сили, здатні гармонізувати її самопочуття (зняття стресів, втоми, підвищення життєвого тону, розвиток естетичних потреб) у вдосконаленні життєвого середовища. В арт-терапії позитивно впливають на здоров'я людини твори мистецтва, що викликають бажані асоціації образів, почуттів, які відповідають життєвим ідеалам якісного існування. Образотворче мистецтво має багато спільного з фантазіями і сновидіннями, зокрема, що є подібним до них, є компромісною формою їх реалізації в естетичному задоволенні. Вплив мистецтва на гармонізацію життєвого середовища, психотерапевтичні функції художньої образності відомі з давніх-давен.

Архаїчні форми мистецтва найдовше збереглися в народній творчості. Притаманні їй наївність, образна мова несвідомого, духовно-естетичне значення символів, безпосередньо-дієвий характер у повсякденному житті були джерелом душевного здоров'я в етнонаціональній парадигмі культури, якості життя. Українські писанки та вишиванки відомі всьому світові, адже донедавна народна творчість була обов'язковою частиною способу життя. Ще у XIX – початку XX ст. більшість людей в Україні жили в селах, в народних традиціях усі змалку співали, танцювали, малювали.

Особливо важливим було декоративно-ужиткове мистецтво, яке супроводжувало життя українця у праці та побуті, прикрашало його життєве середовище, гармонізуючи його стосунки із світом і соціумом, визначаючи якість його повсякденності і святковості. Світовідношення воно перетворювало у «святковість» (В. Личковах), коли світ сприймався як свято, а його естетичні якості втілювалися у декоративізмі життєвого середовища, що гармонізувало традиційний спосіб життя.

Нині декоративне мистецтво у глобалізованому світі також відіграє важливу роль у гармонізації середовища сучасної людини, де відбувається формування якості її життя.

У сьогоденні все актуальніше постає проблема комфортного почування людини у життєвому просторі. Декоративне мистецтво і його вид – художній текстиль, що об'єднує такі різновиди як ткацтво, килимарство, гобелен, розпис на тканині (батик), вибійка, аплікація, вишивка, мереживо, валяння, перебувають постійно у візуальному оточенні (відеосфері) людини, прикрашають її побут, створюють затишок, відволікаючи від проблем, впливають на її духовне і душевне здоров'я, виконують функції арт-терапії.

Текстиль України має глибоке коріння і багаті традиції. Відомо, що ручне ткацтво, яке являло собою найпростіше плетіння, з'явилося ще в епоху неоліту. Особливо значного поширення ткані вироби набули у другій половині X–XII ст. – у період розквіту Київської Русі-України. Ще у «Повісті минулих літ» є згадки про застосування килимових виробів у поховальних обрядах князів.

Виходячи із досліджень українських мистецтвознавців (Я. Запаско, А. Жук, Б. Бутник-Сіверський), в Україні прослідковується давнє використання текстилю в інтер'єрах селянських хат та панських палаців, де текстиль виконував естетичну й практичну функції. Килимарство, ткані вироби (рушники, налавники, скатерки, покривала, рядна) зберігали стійкі традиційні форми, народну мудрість, вміння простими засобами створювати високохудожні твори. У кожному регіоні народні тканини мали свої стильові особливості. Наприклад, крелевецькі рушники більше побутували на Поліссі, Чернігово-Сіверському регіоні. Серед рушників інших регіонів України вони відрізняються ритмікою узорів, значно більшими орнаментальними мотивами, їх самобутніми формами і характером трактування.

Окрасою українських осель завжди був килим. На Лівобережній та Центральній Україні його образна композиція складалася із стилізованих квітів, активно вживався рослинний орнамент, зрідка можна побачити зображення звірів і птахів. Колористичне вирішення рослинного килима характеризується особливою м'якістю, гармонійністю, злагожденістю тонів і відтінків на світлому тлі.

До визначних осередків українського килимарства XVIII–XIX ст. слід віднести Поділля, Волинь, Галичину, Буковину, Закарпаття, де набув значного розвитку геометричний килим. Найцікавішими й високохудожніми килимами Поділля з рослинними візерунками є килими вазонного типу. «Найчастіше зустрічаються зображення кінних і піших солдатів у парадних мундирах при обладунку. Вони виконують військові вправи або знаходяться на марші. Часті

зображення музик, які, як правило, музикують на народних інструментах, що входять до складу троїстої музики» [2, с. 48].

Особливе місце у мистецтві художнього оформлення тканин у творчості українського народу займає вибійка. Узор і колористична побудова орнаменту – ритмічні, стислі і переконливі.

У II половині XIX ст. в Україні розвивається текстильна промисловість, яка поступово витісняє ручну працю. У цей час з'являються діячі культури, які дбають про відродження і збереження народних ремесел, народного мистецтва. Особливістю розвитку текстилю на початку XX ст. є те, що мистці-професіонали долучаються і створюють зразки для подальшого виконання народними майстрами.

Із часом поступово формувалась міська культура, яка все більше перетворювала людей у споживачів мистецтва. Але естетична необхідність у сприйнятті прекрасного і духовному самовираженні, створенні гармонійного простору міського цивілізаційного життя залишалася в Україні постійно.

Важливою подією у 1917 році стало відкриття Української академії мистецтва в Києві. До викладання в Академію були запрошені відомі мистці: М. Бойчук, Г. Нарбут, В. та Ф. Кричевські, М. Жук, О. Мурашко, А. Маневич, М. Бурачек, які ставили за мету творити сучасне національне за формою і змістом мистецтво, здатне прикрашати побут людей і впливати на їхнє духовне здоров'я.

Академія стає значним осередком творчих пошуків в Україні. М. Бойчук та його учні намагались розвинути різні види творчості: монументальне мистецтво, графіку, плакат, кераміку, художній текстиль. У 1922–1923 роках при УАМ була створена килимарська майстерня, яку очолив учень М. Бойчука – С. Колос. У майстерні вивчали технологію ткацтва, а також впроваджували нову пластичну мову, для якої була властива виразність лінії, використання чистого кольору, декоративної організації простору, характерної для тієї доби.

Твори 1920-х років заклали перші паростки для зародження тематичного килима і започаткували основи новаторського підходу до його вирішення, підґрунтям стали засоби народного килимарства: площинність в трактуванні форм, гранична узагальненість образів і декоративність колористичного вирішення, що гармонізували життєвий простір.

Пошуки національного стилю, засновані на вивченні народного мистецтва, були програмними в майстерні внутрішнього оформлення інтер'єрів УАМ, якою керував Василь Кричевський. Художнє формування нового естетичного середовища було використане у 1920-х роках як творча ідея з метою створення гармонійного предметного оточення людини. Саме тут розроблялися проєкти монументально-декоративного оформлення інтер'єрів різного призначення –

громадських споруд (палац культури, сільський клуб, армійська казарма, сільрада, дитячий садок) і житла (помешкання робітника, селянина, письменника).

Зокрема, значної уваги заслуговує серія ескізів 1920-х років Олександра Саєнка – основоположника мистецької династії в українському декоративному мистецтві [4]. У своїх розробках внутрішнього оформлення інтер'єрів мистець передбачає використання тканин, килимів. У тематичних килимах автор звертався до тем праці, відпочинку на селі, його приваблювала історична тематика, зокрема козаччина. Сюжетні гобелени вирізняються чітким окресленням образу, узагальненістю форм, нарочитою декоративністю. В основі вирішення орнаментальних композицій лежить творча інтерпретація народного орнаменту.

У проєктах інтер'єрів О. Саєнка основну роль віддає килиму, який тримає вузлові центральні стіни, виступає як важливий декоративний акцент. В ескізах помешкань гобелен часто виступає в синтезі з іншими видами мистецтва – малярством, графікою, декоративними панно, тканинами. У приміщеннях громадського призначення мистець пропонує сюжетно-тематичні килими, для оформлення бібліотеки – «Збирання врожаю», для дитячого садка – «Кози під деревом» та ін. Базуючись на національних традиціях, автор творить український стиль сучасних інтер'єрів, наповнених власноруч спроектованими вжитковими речами, меблями.

Творчість Олександра Саєнка є характерним відображенням інноваційних тенденцій у мистецтві першої третини ХХ століття, чудовим прикладом досягнень новітньої української школи монументально-декоративного мистецтва, яку він утверджував і розвивав своїм цілком оригінальним мистецтвом [5].

До різних видів декоративного мистецтва звертався і Василь Кричевський, працюючи над оформленням Історичної секції при ВУАН у 1928–1929 роках. Він розробив проєкти вибіжок для драпірування стін кількох приміщень. Використовуючи стилізовані народні мотиви рослинного орнаменту, В. Кричевський надав їм значення самостійного твору.

У цей час у Західній Україні, що перебувала у складі Польщі, йде активне залучення мистців до відродження килимарського промислу. Так, у Косові 1922 року створюється художньо-промислова спілка «Гуцульське мистецтво». Її засновником був мистець із Чернігівщини М. Куриленко, завдяки якому килимарство набуло значного розвитку. Він замовляє проєкти килимів у відомих на той час професійних мистців: С. Гординського, М. Бутовича, П. Ковжуна, Р. Лісовського, П. Холодного (молодшого), сестер Кульчицьких.

Основною метою тогочасних мистців було вивчення традицій місцевого килимарства та нова їх інтерпретація.

Воскресіння інтересу до гобелена в кінці 1950-х був не випадковий, оскільки інтер'єр став настільки функціонально суворим, «геометричним», що були потрібні речі, здатні одухотворити його, щоб естетично гармонізувати середовище. В інтер'єри громадських приміщень тих років активно вводиться гобелен. Рукотворність, матеріальність, фактурність, колірна насиченість тканих полотен створювали емоційний акцент у приміщеннях. Як і в середні віки мистецтво шпалер покликане було пом'якшити суворий інтер'єр лицарських замків, так і в сучасному інтер'єрі гобелен надає художньої виразності, якісно змінюючи життєве середовище у напрямку його гармонізації.

Більшій значущості український гобелен набуває з 1960-х років і перетворюється на справжнє монументальне мистецтво. Плеяда мистців (І. та М. Литовченко, В. Прядка, Л. Жоголь) працюють над створенням тематичних килимів, які б могли бути окрасою бібліотек, санаторіїв, палаців культури та відпочинку, готелів, ресторанів, кафе. Мистці відходять від помпезності, натуралістичного трактування зображень, характерних для 1930–1950-х років, використовуючи натомість стилізацію мотивів, узагальнення форми, умовно-площинну розробку композиційних елементів. При розробці тематики все частіше звертаються до пісенного фольклору, орнаментальних структур народного мистецтва, етнічної культури, створюють нову художню стилістику.

Плідними у цьому напрямкові виявилися праці Івана та Марії Литовченків. Мистці призначали гобелени для оформлення інтер'єрів громадських споруд, де вони відігравали важливу роль емоційного акценту, сприяли утвердженню національної свідомості та ідентичності. Гобелен «Джерела слов'янської писемності» (1989), виконаний для інтер'єру Центральної наукової бібліотеки НАН України імені В. Вернадського демонструє неперевершену майстерність авторів та вміння точно вписатися у заданий архітектурний простір [3, с.137].

Поетичне світовідчуття, мрійливість української душі розкривав у своїй творчості заслужений художник України Олег Машкевич. До золотого фонду українського гобелена другої половини ХХ ст. увійшли твори мистця: «Луг» (1979), «Квітка запізніла» (1983), «Рідне Полісся» (1992) з вишуканою графікою рисунка, індивідуальним трактуванням форми, стилізацією дерев та рослин, ніжною колірною гамою, що вирізняли мистця-лірика і поета.

Й інші мистці захоплювались природою, намагались передати красу навколишнього світу. «Не дивно, що Людмила Жоголь, улюбленими мотивами якої завжди були рослинно-квіткові, відтворює світ природи так, що відчуваєш, як він дихає, наповнюється пахощами. Такі її гобелени «Українська осінь», «Лугові трави» та «Цвітіння» [7, с. 69].

Важливу роль у вихованні мистців художнього текстилю відіграв Львівський державний інститут декоративно-прикладного мистецтва (створений у 1946 році), нині (Львівська Академія Мистецтв), який заклав ґрунтовні професійні підвалини для більшості мистців цієї галузі. Глибоке осмислення надбань вітчизняного і світового мистецтва, поєднання національних традицій з найкращими здобутками авангардних течій сприяло створенню своєрідної «львівської» школи. У Львові працювала ціла когорта мисткинь тематичного гобелена – Л. Крип'якевич, О. Риботицька, Н. Паук, О. Парута-Вітрук. У творчості О. Риботицької та О. Парути-Вітрук мотиви природи часом перетворюються на складні геометричні або ліричні абстрактні композиції. У гобеленах О. Риботицької відчуваємо сміливе і водночас органічне поєднання масштабної абстрагованої форми та пісенної ритміки карпатських мотивів: смерекових лісів, гірських ланцюгів, дерев'яних загород гуцульських обійсть, орнаментики старовинних писанок, ліжників, кептарів (гобелени «Очікування», 1991, «Вічний мотив», 1993, «У вирій», 1999).

О. Парута-Вітрук майстерно спирається на давні українські традиції кольору та орнаментально-композиційної побудови писанки, народного килима, ліжника. У ритмах сучасної авторської орнаментики з мотивами квітів, дерев та птахів, у експресивній геометрії гобеленів мисткиня передає неперервну мелодію української душі, поєднуючи минуле і сучасне (гобелени «Спогади серпня», 1986, «Карпатські ритми», 1988).

Споглядаючи твори декоративного мистецтва, які відображають природу, різні символи народного світовідношення як «святотвідношення», людина наповнюється позитивними емоціями. Декоративні образи також виконують роль арт-терапії, коли людина емоційно заспокоюється, естетично гармонізується, відволікається від труднощів сучасного життя у «розчиненні» в естетосфері життєвого середовища.

Починаючи з 1980-х років, в українському гобелені стають більш вільні композиції, оригінальні сюжетні мотиви, різноманітна фактурна розробка, тонкі градації кольорів – все це зумовлює успіх українського гобелена на вітчизняних і зарубіжних виставках. Гобелен у техніці класичного гладкого ткання залишався в інтер'єрах до кінця 1990-х років.

Віання нового часу на межі ХХ-ХХІ століть, європейські тенденції, активний потяг до експерименту, пошуку нових технологічних прийомів, незвичних образних рішень відчутні у творчості Н. та Л. Борисенко, Н. Лапчик, М. Базак, Н. Пікуш, О. Майданець, які нерідко звертаються до мотивів народного килимарства, писанкарства, ліжникарства, трансформуючи традиційні символи і знаки в абстрактно-декоративні композиції з їх активним ритмом і динамікою ліній, колірних плям. Кожен з них виробляє свою

індивідуальну творчу манеру, демонструючи високу професійність у ручному ткацтві.

У гобеленах Лесі Довженко лейтмотивом проходить образ Матері, яка в міфологічних уявленнях предків мислилася Праматір'ю світу, Матір'ю богів, Матір'ю-Землею, Берегинею. Закохана у трипільську культуру, мисткиня прагнула відтворити пластичний код образотворчої архаїки часів язичництва. Образний лад її творів символізував нероздільність людського буття та природи з її стихіями вогню і води, тваринами, птахами, рослинами (гобелени «Проростання», 1990, «Родовід», 1992).

Поряд з професійними текстильниками розвивається і традиційне народне килимарство, з типовими художньо-стильовими особливостями для кожного етнографічного регіону України. Зокрема, традиції рослинного килима розвиваються на Полтавщині. Красою малюнка й майстерністю виконання виділялися килими Н. Бабенко, Л. Товстухи. Косівські майстри розробили кілька десятків орнаментальних схем з характерними знаками карпатського краю.

Нові покоління художників передають етнічну пам'ять, сутність української ментальності, естетичні ідеали життя через образи і символи. Символами можна вважати метафоричні образи природи (сонце, місяць, вода, земля, рослини, каміння, вогонь тощо), а також стилізовані чи абстрактні форми (геометричні фігури). Часто мистці звертаються до праслов'янських-дохристиянських (трипільська культура, скіфське мистецтво, мистецтво язичництва) символічних мотивів, а також християнських образів. Наприклад, у художньому текстилю найбільш древнім і універсальним є символ Дерева. Культ Дерева існував у багатьох народів і був знаний під різними іменами – Дерево життя, Космічне дерево, Райське дерево (Н. Саєнко «Рай-дерево», Л. Борисенко «Райське дерево»), Дерево просвітлення. Відтак, дерево було чи не основним символом усього живого на Землі. У його нескінченному і циклічному відродженні, а отже і в космосі наші предки бачили джерело життя і плідності, а також джерело знання й мудрості. Дерево символізувало і жіночу силу, яка давала можливість продовжувати людський рід. «Саєнківський ансамбль мистців, – «троїсті музики» української декоративності, що творять свято народної душі у барвистому «диво-саду», – зазначає В. Личковах, оцінюючи творчість родини Саєнків. – Мистецьке «дерево життя» росте далі, стаючи деревом майбутнього, деревом надії» [6, с. 73].

Нині текстильники активно використовують християнські сюжети в сучасній інтерпретації. Так, одним із поширених символічних знаків християнства є мотив хреста (В. Андріяшко «Голгофа»), риби –

ранньохристиянського символу Христа і Причастя, образ Янгола (М. Базак, О. Майданець, О. Зайченко).

Часто у творчості сучасних українських мистців переважає геометризоване начало в поєднанні зі складними абстрактно-формальними зображеннями із переосмисленням орнаментальних мотивів писанкарства, килимарства, вишивки (М. Токар, З. Шульга, Т. Лукашевич, О. Ковач). В образній мові часто використовуються мотиви-символи: кола, квадрата (знак матеріального світу, що складається з чотирьох стихій, відповідних чотирьом сторонам світу), трикутника (символ триєдності, святої Трійці). Разом з тим у творах сучасних мистців здебільшого втрачається семантика давніх символів і вони виступають як виразні орнаментальні мотиви (В. Корженко «Трансформація»). Але будь-яка символіка має глибинний естетичний вплив на свідомість і підсвідомість людини, пробуджує давні архетипи української ментальності, формуючи адекватну їм відеосферу, або ж «міранду» життєвого простору, гармонізує повсякденне світосприйняття як фундамент якості життя.

Сучасні мистці все більше полишають «царство» конкретного, природного, чуттєвого світу; все частіше віддають перевагу формотворчості, занурюються у світ фантазії. Нові форми мистецтва – перформанс, інсталяція, організація ландшафту (ландшафтний дизайн) – знаменують новий етап в естетичному розвитку суспільства, відображаючи зміну життєвих потреб сучасних людей, якість їхніх комунікацій і психологічного захисту та комфорту.

На початку XXI ст. провідне місце у підготовці фахівців у галузі декоративного мистецтва в Центральній Україні посідає Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука. Серед різних напрямків чільне місце займає спеціалізація «Художній текстиль», яка пройшла гідний шлях становлення й утвердження.

На спеціалізації «Художній текстиль» кафедри «Художнього текстилю та моделювання костюма» студенти знайомляться з художньо-технологічними особливостями мистецтва текстилю, опановують різні текстильні техніки та прийоми: ремізне та жакардове, гобеленове та килимове ткання, декорування тканини методом малярства на тканині (батик), вільний розпис, вибійку, фотофільмдрук, валяння, колаж. Студенти працюють над створенням текстильних виробів різного призначення: тематичних фігуративних гобеленів та панно, декоративних тканин для інтер'єру, одягових тканин, різноманітних сувенірних виробів. На спеціалізації зберігаються і трансформуються традиції народного ткацтва (поперечно-смугасті тканини, перебірне, плахтове, візерункове ткання), характерні для Центральної України.

Важливий аспект у діяльності спеціалізації «Художній текстиль» – участь у художніх виставках та проєктах. Роботи викладачів і студентів неодноразово прикрашали виставки трієнале художнього текстилю [1]. Педагоги представляли свої ткані твори на персональних виставках у найкращих музеях і галереях України та світу (М. Базак, В. Андріяшко, Ю. Кухар, О. Майданець-Баргилевич). Студенти активно беруть участь в оформленні інтер'єрів та різних конкурсах, зокрема, на XVIII Міжнародному конкурсі «Печерські каштани» студентки Ганна Забудська та Людмила Гапон вибороли I та II місце у номінації «Гобелен. Текстиль».

За період існування, починаючи з 2000 року, спеціалізацією «Художній текстиль» підготовлено спеціалістів-творців, які знайшли своє місце в текстильній промисловості, активно працюють над проєктами комплексного оформлення інтер'єрів громадських споруд, сценічних та фестивальних дійств, гідно представляють Україну на престижних мистецьких форумах, міжнародних наукових конференціях та симпозіумах.

Нині декоративне мистецтво України переживає новий етап розвитку, виконуються високохудожні твори (килими, гобелени, декоративні тканини), здатні вписатися у складну структуру приміщень та інтер'єрів, оригінальних ансамблів, створити естетичне середовище повсякденного життя людей.

Зокрема, для архітекторів, мистців важливим є естетичний, композиційно-художній аспект застосування текстильних творів в інтер'єрах побуту. Фактура, колір, рисунок тканин впливають на почуття людини, гармонізують її стан, викликаючи позитивні емоції.

Особливого значення в організації предметного середовища набувають різні види декоративних тканин. Виконуючи одночасно функцію декоративної прикраси і елемента композиції інтер'єра, вони наповнюють приміщення теплом, кольорами і красою, що виконує функції естето- і арт-терапії.

Отже, результати дослідження естетичних функцій українського декоративного мистецтва переконливо доводять його психотерапевтичний потенціал, активний вплив на гармонізацію життєвого середовища й психологічну адаптацію до викликів глобалізованого світу. В арт-терапії важливо підкреслити національний генотип творів декоративного мистецтва, традиційні звернення українських мистців до відображення природи, взаємодії з нею, а також значущість сакральної тематики і символіки. Естетично переживаючи художні образи, людина знаходить не тільки свою цілісність, неповторність та ідентичність, але й відчуває стан безпеки, стабільності і захищеності, що є важливим компонентом якості її життя у постійно мінливому світі.

Література

1. Друга всеукраїнська триєнале художнього текстилю–2008. Київ : НСХ України, 2008. 64 с. : іл.
2. Запаско Я. Українське народне килимарство. Київ, 1973. 48 с.
3. Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво України ХХ століття : У пошуках «великого стилю». Київ : Либідь, 2005. 280 с., іл.
4. Личковах В. «Троїсті музики з барвистого «Диво-саду» / В кн.: Філософія етнокультури. Київ : ПАРАПАН, 2011. С. 106-112.
5. Олександр Саєнко : Мистецька спадщина і сучасність / авт. концепції, текстів та упоряд. вид. Н. Саєнко. Київ : Компанія ЛІК, 2009. 320 с.: іл. Бібліогр. : с. 304-311.
6. Український килим : Мистецька династія Саєнків : книга-альбом / авт.-упоряд. : Н. Саєнко, О. Майданець-Саєнко. Київ : Мистецтво, 2012. 144 с. : іл.
7. Чегусова З., Т. Кара-Васильєва, Т. Придатко. Людмила Жоголь : Чарівниця художнього текстилю. Київ : Либідь, 2008. 264 с. : іл.

1.13. Humane pedagogy as a fundamental vector of preparation of the future primary school teacher for the organization of interactive educational interaction of students

Гуманна педагогіка як основоположний вектор підготовки майбутнього вчителя початкової школи до організації інтерактивної навчальної взаємодії учнів

Освіта України потребує докорінних змін, що будуть визначати на роки вперед майбутнє нашої держави. Наважитися на них, досить складно, не кажучи вже про те, щоб взятися за їх реалізацію. Будь-які зміни несуть ризики невизначеності за кінцевий результат. Але застигнути в розвитку й часі ще страшніше, оскільки зупинка, насправді, буде означати рух назад. У сучасних реаліях основою для змін є впровадження ідей Концепції Нової української школи. У цьому документі великого значення набуває педагогіка партнерства між усіма учасниками освітнього процесу, яка ґрунтується на принципах гуманізму, дитиноцентризму і творчого підходу до розвитку особистості. Її метою є створення нового гуманного суспільства, усвідомлення учнями того, що знання потрібні найперше для них самих, а не для вчителя чи батьків. Нова система освіти має бути наповнена атмосферою спокою та довіри: учні довіряють педагогам, педагоги їм; батьки довіряють школі, школа довіряє батькам, а далі ця довіра розповсюджується і на суспільство.

У контексті впровадження ідей педагогіки партнерства, вже на етапі підготовки майбутніх учителів початкової школи, надзвичайно важливо

навчити їх поважати кожную дитину без винятку, а не тільки найздібніших та найактивніших. Особливого значення надається створенню освітнього середовища, яке б перетворювало навчання на яскравий елемент життя молодшого школяра, де його думка може відрізнятись від міркувань педагога, що цілком нормально.

Разом з тим, студенти мають усвідомлювати, що сучасний вчитель Нової української школи повинен прагнути постійно змінюватися, а патріотична спрямованість на педагогічну діяльність бути основою його життєдіяльності.

Оскільки наше дослідження присвячене підготовці майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства, спробуємо розкрити координати модернізації цього процесу.

Різновидами педагогіки партнерства вважають низку теоретичних узагальнень різних педагогічних практик, зокрема «педагогіку толерантності» (О. Безкоровайна, Н. Бирко, Ю. Тодоровцева), «педагогіку співробітництва» (Н. Бібік, Л. Коваль, Я. Кодлюк, О. Савченко), «педагогіку успіху» (В. Калошин), «педагогіку діалогу» (І. Арендс, М. Бахтін, Б. Бенкеті, В. Біблер, Ш. Вонг, І. Глазкова).

Напрямок у гуманістичній педагогіці, в якому наголошується на пріоритетності дотримання принципу толерантності, називають «педагогікою толерантності». Саму ж толерантність тлумачать як комплексну особистісну якість, що цілеспрямовано формується в освітньому процесі, передбачає шанобливе ставлення до іншого під час спілкування, ґрунтується на моральних принципах; здатності бачити в іншому повноцінну гідну особистість з її індивідуальністю та неповторністю; готовності до критичного ставлення до себе для подальшого самовдосконалення. Виходячи з цих особливостей, педагогіку толерантності часто називають педагогікою третього тисячоліття (О. Безкоровайна), концептуальною основою професійної діяльності (Ю. Тодоровцева) та розглядають у поєднанні з такими конструктами як «педагогіка співробітництва», «педагогіка успіху», «педагогіка діалогу».

«Педагогіка співробітництва» – це рух за оновлення школи, педагогічна технологія, основними положеннями якої є: навчання без примусу; ідея переборення пізнавальних ускладнень у колективній творчій діяльності; об'єднання кількох навчальних тем матеріалу в окремі блоки; використання опор; методика «занурення»; самоаналіз (індивідуальне і колективне підведення результатів діяльності учнів); вільний вибір (використання вчителем на свій розсуд навчального часу для кращого засвоєння навчального матеріалу), створення інтелектуального фону освітнього середовища; методика випереджального та диференційованого навчання; постановка значущих цілей;

колективна творча виховна діяльність (самоврядування); самовизначення; ідея життєтворчості; залучення батьків тощо [6, с. 97].

«Педагогіка успіху» є специфічною взаємодією учасників освітнього процесу, коли «очікування радості мають пронизувати все життя учня». Тому головний зміст діяльності вчителя полягає в тому, щоб створити кожному вихованцеві ситуацію успіху. Кожен педагог має бути орієнтованим на успіх, тому що тільки той, хто відчуває впевненість у своїй особистісній і професійній компетентності, може бути джерелом успіху для учнів.

Педагогіка діалогу (технологія «діалогу культур») ґрунтується на діалогічних засадах та передбачає вільне спілкування з педагогами, молодшими і старшими товаришами; усвідомлення важливості творчої взаємодії усіх учасників освітнього процесу, адже саме діалогічність є орієнтацією на суб'єкт-суб'єктні відносини, а сам діалог виступає ефективною формою побудови взаємодії учнів.

Педагогіка партнерства – це ключовий компонент формули Нової української школи; це взаємна повага до особистості; педагогіка з особистісно орієнтованим навчанням у центрі якого – дитина. Основна парадигма педагогіки партнерства – становлення людини, її духовності, індивідуальності, толерантної позиції, її самотворення, самопрограмування [6].

Отже, сучасні наукові розвідки свідчать, що питання впровадження різних аспектів педагогіки партнерства тісно пов'язано з ідеями співробітництва, створення ситуацій успіху, організації творчої діалогічної взаємодії, пріоритетності дотримання принципу толерантності, де важливою є здатність педагога виявляти толерантну поведінку та культивувати її в молодших школярів, і зумовлює актуальність обраної нами проблеми.

Мета дослідження – розкрити педагогічні умови модернізації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства.

Розкриємо педагогічні умови цього процесу більш детально.

Відтак, першою педагогічною умовою ефективної підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства є формування їх професійної ідентичності.

На сучасному етапі розвитку вищої педагогічної освіти відбувається зміна пріоритетів з формування знань, умінь, навичок та здібностей до особистісного зростання, здатності осмислити цінності орієнтації обраної професії, розвитку суб'єктності. Становлення майбутнього вчителя початкової школи як фахівця нової генерації вимагає сформованості в нього професійної ідентичності.

Питаннями розвитку професійної ідентичності майбутніх фахівців займалися В. Дундюк, З. Курлянд, О. Романишина, Н. Тавровецької та ін. Так,

поняття «ідентичність» трактується як: почуття неперервності свого буття як сутності, відмінної від усіх інших; результат активного процесу, який відображає уявлення суб'єкта про себе, власний шлях розвитку; психологічне усвідомлення свого Я, що характеризується суб'єктивним відчуттям власної самототожності й цілісності [7, с. 169].

У ґрунтовному дослідженні теоретичних і методичних засад розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів О. Романишина визначає цей феномен як сукупність емоційно-поведінкового та когнітивного уявлення особистості про власні педагогічні можливості, здібності, співвідношення вимог навколишнього середовища з реальною можливістю відповідати їм у процесі професійного розвитку [8, с. 254].

Дослідниця виокремлює спектр чинників, які умовно можна розділити на дві великі групи, тісно пов'язані між собою: внутрішні (особистісні) та зовнішні (соціальні). До внутрішніх віднесено систему цінностей, норм і правил, яких дотримується особистість, її життєві цілі; до зовнішніх – систему суспільних стереотипів й установок, зокрема про престижність чи не престижність педагогічної професії, затребуваності фахівців на ринку праці, перспективності їх працевлаштування тощо. Зв'язок внутрішніх і зовнішніх факторів проявляється в тому, що зовнішні чинники впливають на цілі й цінності особистості, зокрема й педагогічні. Саме в цьому аспекті вивчення професійної ідентичності пов'язане з проблемами особистісного та професійного самовизначення, становлення, вивчення уявлень про життєвий успіх [8, с. 256].

Формування структурних компонентів професійної ідентичності відбувається, під час: формування Я-образу, Я-концепції; професійної підготовки у ЗВО (становлення позитивного образу професії та професійного ідеалу); професійної діяльності (розвитку образу «Я-професіонал» і професійної кар'єри), що свідчить про цілісність та безперервність цього процесу протягом усього свідомого життя людини [5].

Таким чином, формування професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи в контексті реалізації ідей педагогіки партнерства передбачає розуміння ціннісного ставлення до педагогічної професії усвідомлення власних можливостей (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до себе та інших).

Другою педагогічною умовою ефективної підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства є створення студентоцентрованого середовища.

Висвітлення проблеми студентоцентрованого середовища в закладах вищої освіти, особливостей його організації присвячені дослідження С. Сисоєвої,

Л. Хоружої, О. Ярошинської та ін. Науковці розглядають його як частину соціокультурного простору, зону взаємодії освітніх процесів (Н. Крилова); систему впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку (В. Ясвін); багатоструктурну систему взаємодії учнів і педагогів (В. Лебедева, В. Панов, Н. Поліванова, В. Рубцов та ін.). Цікавою є думка А. Цимбалару, яка порівнює поняття «студентоцентроване середовище» з конструктом «освітній простір», що є значно ширшим. Тобто, «освітній простір» є спеціально організованим педагогічним середовищем як структурованої системи педагогічних факторів та умов їх освоєння особистістю у процесі її становлення [11, с. 42].

Сучасне студентоцентроване середовище потребує суб'єкт-суб'єктного типу взаємодії, що ґрунтується на принципах діалогічного спілкування. Ядром навчального діалогу, як зазначає І. Глазкова, є рівноправність позицій: повага викладача до думок і вчинків студента, вміння бачити в ньому активного учасника освітнього процесу та забезпечувати реалізацію цієї ролі [1].

На необхідності створення психоемоційного комфорту та ситуацій успіху як передумов здоров'язберігаючого студентоцентрованого середовища у закладах вищої освіти, наголошує А. Крамаренко. На її думку, ситуація успіху виникає тоді, коли позитивні емоційні переживання збігаються з очікуваннями студента або перевершують їх, що стимулює мотивацію діяльності, прагнення стати кращим, змінюючи ставлення до майбутньої професії й свого місця в ній [4, с. 117].

Важлива роль у студентоцентрованому освітньому середовищі, як стверджує Т. Сущенко, відводиться викладачу, який виступає посередником, «модератором» між студентами та навчальним матеріалом. Вчена наголошує на необхідності створення ситуації успіху, що стає точкою відліку для змін у взаєминах з оточуючими, для дальшого руху студентів угору сходинками розвитку особистості [10, с. 18].

Принагідно зазначимо, що підготовка майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства передбачає створення такого студентоцентрованого середовища, яке формує творчі діалогічні відносини, що виникають не тільки між викладачем і студентами, але й між самими студентами – це спілкування, у якому вони усвідомлюють себе суб'єктами спільної діяльності.

Третьою педагогічною умовою ефективної підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства є активізація їх рефлексивної позиції.

Питання рефлексивної позиції привертало увагу багатьох дослідників (Г. Дегтяр, Н. Кічук, А. Лозенко, М. Марусинець, О. Савченко, С. Стрілець,

І. Ульяніч та ін.) і розглядалося ними як невід’ємна властивість нового педагогічного мислення, що виявляється в застосуванні теоретичних знань до конкретних ситуацій та формуванні самооцінки. Без рефлексивного відпрацювання професійні предметні знання, з яких складаються цілісні смислові концепти, є немовби «розсипаними» у свідомості, що не дозволяє стати їм безпосереднім керівництвом до дії. Тобто, постійне рефлексивне переосмислення набутої теоретичної бази з позицій щоденного вирішення практичних педагогічних завдань забезпечує компетентність учителя [9].

Рефлексивну позицію особистості з психолого-педагогічної точки зору Н. Кічук пояснює як поєднання декількох компонентів: інформаційного (усвідомлення суб’єктом власної рефлексивної активності), інструментального (рефлексивні вміння), оцінно-мотиваційного (здібності суб’єкта до прогнозування подій власної життєдіяльності) та поведінкового (когнітивно-стильові властивості рефлексивної діяльності). Ці елементи здійснюють мобілізацію операційних і поведінкових ресурсів особистості та забезпечують організацію відповідних дій і контроль [2].

Рефлексивна позиція розглядається як настанова у ставленні до самого себе, власних можливостей, соціальної значущості; виражається у самоповазі, прагненні підвищити самооцінку і соціальний статус. Для того, щоб набути рефлексивної позиції, майбутньому вчителю початкової школи необхідно навчитися усвідомлювати мету власної діяльності та дати відповіді на запитання: «Що я роблю?» (гармонійний внутрішній світ); «Як я це зроблю?» (виховання працелюбності); «Як зробити, щоб не нашкодити?» (толерантне ставлення до вихованців); «Як буде, якщо я ...?» (гнучкість професійної позиції); «Чому або навіщо я це роблю?» (смыслотворча діяльність вчителя). Педагог, який намагається таким чином мислити або рефлексувати, завжди усвідомлює мету професійної діяльності, а також визначає ланцюжок послідовних завдань для виконання, що сприяють її досягненню [5].

Отже, модернізація освітнього простору початкової школи побудованого на засадах педагогіки партнерства спрямовує майбутнього вчителя на постійне самовдосконалення, саморозвиток та самооцінку власних досягнень. Активізація рефлексивної позиції педагога забезпечує успішне подолання професійних проблем за допомогою мисленнєвих операцій (усвідомлення, аналіз, переосмислення), та виявляється у здатності студентів до інноваційної діяльності, сприяє розвитку нового педагогічного мислення, виступає основним механізмом усвідомлення професійних успіхів та допомагає визначати подальші перспективи своїх педагогічних задумів.

Сучасний вектор розвитку професійної підготовки майбутніх учителів до реалізації ідей педагогіки партнерства в початковій школі спрямовувався в

процесі експериментального дослідження на впровадження зазначених вище педагогічних умов, що відбувалося в три етапи (адаптації, інтенсифікації та ідентифікації).

На всіх етапах педагогічного експерименту впроваджено систему інтерактивно-фахових завдань, яку представлено двома групами (дидактичні та методичні).

Дидактичні інтерактивно-фахові завдання пропонувалися майбутнім учителям початкової школи з метою усвідомлення особливостей професійної діяльності в умовах Нової української школи, значущості впровадження ідей дитиноцентризму, гуманізму, толерантності, партнерства та співпраці.

Методичні інтерактивно-фахові завдання виконувалися студентами для оволодіння спочатку вміннями здійснювати мікрОВикладання на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії учнів, а потім здатністю моделювати, проводити та аналізувати уроки з урахуванням ідей педагогіки партнерства.

Включення системи інтерактивно-фахових завдань до змісту експериментального навчання дозволяло сформувати готовність майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства.

На першому етапі (адаптації) експерименту впроваджувалися інтерактивно-фахові завдання з метою формування у студентів ціннісно-мотиваційного компонента готовності до реалізації ідей педагогіки партнерства під час вивчення дисципліни «Дидактика», зміст якої було оновлено відповідно до дослідної програми. Для цього використовувалися проблемно-дослідні лекції контекстного типу, лекція діалог, бінарні лекції та ін. Під час проведення лекцій різних видів студенти вчилися активно співпрацювати, залучалися до діалогічної та полі логічної форм комунікації, колективної творчої діяльності, що спонукало їх до свідомого сприйняття себе в ролі педагога як особистості, здатної до роботи в умовах варіативності початкової освіти.

Метою другого етапу (інтенсифікації) педагогічного експерименту було формування в майбутніх учителів початкової школи змістовно-процесуального компонента готовності до реалізації ідей педагогіки партнерства (фахові дисципліни «Методика навчання української мови» та «Методика навчання літературного читання»).

Виконання студентами інтерактивно-фахових завдань на цьому етапі забезпечувало оволодіння досвідом здійснювати мікрОВикладання на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії учнів, моделювати сучасний урок в умовах варіативності початкової освіти; застосовувати спеціальні методи і прийоми, які сприяли реалізації ідей педагогіки партнерства, виявленню бажання співпрацювати в парах, групах, дотримуватися правил командної роботи, налагоджувати толерантні відносини, підтримувати діалог.

Наведемо приклади інтерактивно-фахових завдань, які застосовувалися у роботі зі студентами на першому та другому етапах експериментального дослідження.

1. Як Ви розумієте конструкт «педагогіка партнерства»? Обговоріть свої міркування з одногрупниками, дайте слушні поради один одному щодо ефективності такого виду взаємодії.

2. Уявіть, що Ви вчитель початкової школи і маєте провести урок української мови в 3 класі, використовуючи ідеї співпраці. Змодельуйте фрагмент такого уроку, де продемонструєте налагодження партнерських стосунків між учнями. Тему уроку визначте самостійно.

3. «Валіза професійних труднощів» – завдання, яке було спрямоване на роботу в малих групах та передбачало спільну діяльність: запишіть на окремому аркуші ті труднощі, страхи, проблеми, з якими ви стикалися у роботі з учнями чи адміністрацією. Обговоріть їх з колегами, викладачем, підготуйте виступ-презентацію на основі власного досвіду.

4. Відвідайте урок української мови в 2 класі сучасної початкової школи, який проводить досвідчений учитель-практик. Визначте, які форми й методи були використані для реалізації ідей педагогіки партнерства. Змодельуйте подібний урок, але на іншу тему.

5. Змодельуйте та проведіть урок української мови та читання в 1 класі за програмою О. Савченко або Р. Шияна (на вибір), втілюючи ключові ідеї педагогіки партнерства та застосовуючи дієві способи налагодження творчої співпраці між учнями.

Третій етап (ідентифікації) передбачав формування в майбутніх учителів початкової школи особистісно-рефлексивного компонента готовності до впровадження різних аспектів педагогіки партнерства та збігався з організацією виробничої (стажистської) практики. Професійному зростанню майбутніх педагогів сприяла їх участь у вебінарах, конференціях; використання ними ресурсів методичних інтернет-порталів, освітніх платформ тощо.

Особливість цього етапу полягала в тому, що студенти мали змогу працювати дистанційно з використанням різноманітних програмних засобів та мережевих ресурсів, що забезпечили високу інформаційну насиченість і активність усіх учасників у режимі реального часу; ділитися досвідом упровадження ідей дитиноцентризму, співпраці, інтерактивної навчальної взаємодії учнів; здійснювати вільне, відверте обговорення проблемних питань у формі діалогу. Майбутні педагоги вчилися моделювати та проводити уроки з урахуванням ідей педагогіки партнерства в освітньому процесі початкової школи, що сприяло їх саморозвитку та самовдосконаленню.

Формування особистісно-рефлексивного компонента готовності майбутніх учителів початкової школи до організації інтерактивної навчальної взаємодії учнів активно відбувалося на всіх етапах експериментального навчання, переважно дистанційно під час участі у вебінарах, що передбачено програмою дисципліни вільного вибору студентів «Особливості організації інтерактивної навчальної взаємодії здобувачів початкової освіти» (IV курс спеціальності 013 Початкова освіта).

Нами було проведено вебінари на теми: «Створення інтерактивного контенту та інтерактивних вправ у контексті педагогічних інновацій», «Інтерактивна навчальна взаємодія як засіб розвитку творчого потенціалу викладача закладу вищої освіти», «Інтерактивні та ігрові технології у процесі оволодіння змістом педагогічних дисципліни» та інші.

Так, наприклад, розглянемо більш детально проведення одного з вебінарів.

Попередньо ми поцікавилися у студентів: хто з них бажає взяти участь у вебінарі на тему «Інтерактивна навчальна взаємодія як засіб творчого розвитку молодших школярів» і запропонувати приєднатися. Це була одна з тем, яку здобувачі вищої освіти мали закріпити в процесі самостійного навчання. За допомогою вебінару закріплення теми стає інтерактивним, тобто викладач має безпосередній вплив на студентів.

Проведення практичного заняття у формі вебінару для студентів було новим і відразу їх зацікавило. Тільки-но їм було запропоновано закріплення матеріалу з вивченої теми в такий спосіб, тобто поспілкуватися в режимі онлайн, бажаючих виявилось багато. Студенти наголосили, що їм імпонує заняття, яке проводиться у зручній для них час, коли всі знаходяться вдома за комп'ютером і в неформальних комфортних для кожного обставинах можуть сприймати інформацію та активно приєднуватися до обговорення зазначеної теми, яка є досить цікавою та актуальною, а за програмою дисципліни вільного вибору подається дуже стисло.

Мета вебінару полягала у формуванні професійно-важливих якостей (організаційних, комунікативних, морально-етичних, емоційно-регулюючих) студентів, індивідуальної та колективної форм роботи; прагнення до саморозвитку та самовдосконалення в галузі початкової освіти; рефлексії мисленнєвої діяльності щодо організації інтерактивної навчальної взаємодії, яка впливає на творчий розвиток молодших школярів; здатності моделювати, проводити та аналізувати урок, застосовуючи ідеї педагогіки партнерства.

План проведення вебінару передбачав розкриття наступних питань:

1. Повторення та закріплення поняття «педагогіка партнерства».
2. Дискусія щодо застосування інтерактивних форм та методів, що сприятимуть реалізації ідей педагогіки партнерства.

3. Приклади моделювання, проведення та аналізу уроків щодо ефективної реалізації ідей педагогіки партнерства.

Таким чином, на початку вебінару, здобувачі вищої освіти зазначали, що багато хто з них обов'язково буде в режимі онлайн, дехто надсилав e-mail, щоб по закінченню отримати презентацію або відеозапис заняття, який потім можна самостійно переглянути у вільний час і мати можливість відповісти на питання викладача стосовно вивченого на вебінарі матеріалу під час практичного заняття в реальному освітньому процесі закладу вищої освіти.

Проведення вебінару було досить активним, вже за 5 хвилин до початку всі підключалися, писали: «Чудово, ми готові до співпраці», «Раді вітати всіх учасників», «З великим задоволенням приєднуємося...» та ін.

Розкриємо, безпосередньо методику проведення вебінару. Спочатку ми підключилися через мережу Інтернет і на сторінці інтерактивного класу (кімнати вебінар), перебуваючи перед комп'ютером і використовуючи мікрофон і веб-камеру в режимі онлайн надали інформацію з теми, що дало змогу студентам відразу побачити і почути тренера (викладача) та позитивно налаштуватися на сприймання матеріалу. Під час вебінару на екрані транслювалася презентація, інтернет-покликання, ведучий мав змогу використовувати інструменти віртуальної білої дошки, проводив опитування в режимі реального часу, учасникам дозволялося працювати в групах та інше. Паралельно з розповіддю та відеопрезентацією учасники вебінару мали змогу поставити онлайн запитання тренеру (викладачу), що створювало активну навчальну взаємодію між аудиторією та ведучим. Поряд на робочому столі відкрилося діалогове віконце, в якому йшло активне спілкування зі студентами – майбутніми вчителями початкової школи. Після завершення вебінару всім учасникам було здійснено розсилку запису уроку та прикріплено інтернет посилання, якими потім можна скористатися при закріпленні матеріалу та в навчальних цілях.

Так, під час розгляду першого питання ми нагадали й поновили в пам'яті визначення поняття «педагогіка партнерства» та її основні завдання в освітньому процесі початкової школи, цим самим активізував мисленнєву діяльність кожного з учасників вебінару.

Аналіз другого питання вебінару стосовно застосування інтерактивних форм та методів, що сприятимуть реалізації ідей педагогіки партнерства викликав помітне пожвавлення в інтернет-аудиторії. Тренер (викладач) акцентував увагу здобувачів початкової освіти на таких формах і методах: казкотерапія, інсценізація, ігрова діяльність, «Форум-театр», метод «Інфографіка», «скрайбінг», ділова гра, стратегії критичного мислення «РАФТ», «Діаграма Вена», Ажурна пилка», акцентували увагу на методиці

компетентнісного навчання «Шість цеглинок» (LEGO-технологія). Саме зазначені форми й методи, на його погляд, є доцільними, оскільки відображають спрямованість особистості студента на розв'язання проблем, пов'язаних із засвоєнням та відображенням ідей педагогіки партнерства у своїй професійній діяльності.

За переконанням тренера-викладача сприйманню матеріалу сприяло ілюстрування інтерактивних форм і методів на слайдах презентації, що було дуже вдалим і доречним, адже їх можна було розглянути схематично і систематизовано. Після такої роботи ведучого в діалоговому віконці чату посипалися питання студентів щодо їх застосування в практичній діяльності. Вони висловлювали прохання: «Будь ласка, зупиніться, більш детально на розкритті такого методу як «скрайбінг», «Мені цікаво з'ясувати для себе як застосовувати на уроці в початковій школі стратегію «РАФТ», «Зазначте, як ефективніше використати метод «Шість капелюхів» на уроці читання в 2 класі під час вивчення казки дзвінки Матіаш «Ельф та світлячок» та ін., бо їх застосування на уроці викликає у нас певні труднощі.

Так, наприклад, Наталя Д. (42ПО група) зацікавившись даною темою, бажала більш детально дізнатися, як ефективніше подати навчальний матеріал учням 1 класу і в формі гри, щоб реалізувати ідеї педагогіки партнерства.

Тетяна С. (41ПО група) розпитувала як реалізувати на практиці в 3 класі стратегію «Діаграма Вена», а також, чи можливо отримати роздатковий матеріал в електронному вигляді, який потім допоможе реалізувати ідеї педагогіки партнерства у власній практичній діяльності.

Під час аналізу третього питанням вебінару ми відчули, що студенти стали більш розкуті, повністю позитивно налаштовані на діалогічне навчання, включенні в колективну роботу, легко спілкуються, висловлюють свої міркування, діляться думками. Увага студентів спрямовувалася на формування у них здатності моделювати, проводити та аналізувати урок, упроваджуючи ідеї педагогіки партнерства в процесі підготовки в закладі вищої освіти засобами діалогу, створення ситуацій успіху, заохочення, авансування, схвалення, «я»-повідомлення; прагнення до професійного зростання, саморозвитку та самовдосконалення.

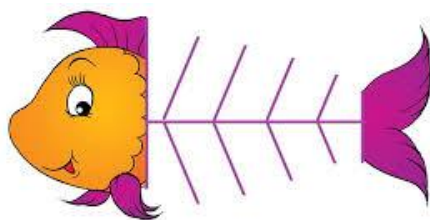
Тренер (викладач) вебінару пропонував розглянути приклади моделювання фрагментів уроків в основу яких була закладена реалізація ідей педагогіки партнерства. Моделюючи фрагменти уроків, ведучий увесь час намагався залучити до обговорення кожного зі студентів, використовуючи питання дискусійного характеру. Так, під час розгляду третього питання тренер-викладач наголосив: «Будь ласка, зараз всі подумайте і в діалоговому вікні зазначте, які форми і методи, на Вашу думку, доречно використати на уроці в

початковій школі, задля ефективного впровадження ідей педагогіки партнерства».

Данило Ч. (41ПО група) відповів: «Я вважаю, що більш вдалим буде застосування методу театралізації, який дозволить об'єднати спільною ідеєю всіх учнів і допоможе залучити до співпраці. На уроці літератури в 2 класі під час вивчення та аналізу «Казки про пінгвіна, який хотів літати» Олени Кукуєвицької ефективними завданням, що сприятиме згуртуванню учнів, буде розігрування вистави в пальчиковому театрі. Під час вивчення казки «Колобок» краще запропонувати розробити сучасний римейк відомої мандрівки Колобка, додавши нових персонажів, виліпити їх з пластиліну і вставити палички, щоб водити фігурки по сцені».

Так, Марія Н. (42ПО група) зазначила: «На мій погляд, для організації інтерактивної навчальної взаємодії учнів більш доцільно використати метод «Кубування», який передбачає використання кубика з написаними на кожному його боці вказівками щодо напрямку мислення та письма. Наприклад, опиши це... (Як це виглядає?), Порівняй це... (На що це схоже?), Установи асоціації... (Про що це змушує тебе думати?), Проаналізуй це... (З чого це зроблено?), Знайди застосування цьому... (Як би ти це використав?), Наведи аргументи «за» або «проти» (Добре це чи погане? Чому?). За допомогою кубика на уроці української мови можна створювати тексти описи або тексти міркування.

Аліна Т. (41ПО група) вказала на ефективність застосування такого методу як «Фішбоун»: Я вважаю, що діти краще засвоюють навчальний матеріал за допомогою схем і таблиць. Але звичайні таблиці не такі дієві, як ті, що склали та заповнили самі учні, ще й подані у незвичайному вигляді. Цей метод використовую в основній частині уроку.

Фішбоун _____

Вивчаючи тему «Змінювання дієслів за часами», разом з дітьми заповнюємо таку модель.

– Знайдіть у реченні дієслово та визначте його час.

На канікулах Петрик читав цікаву книжку.

На уроці Галинка читає оповідання про лелек.

Вдома Микита читатиме казку.

– Чи змінювалося дієслово? Як саме? Отже, який можна зробити висновок?»

Після розгляду всіх запропонованих варіантів моделювання уроків, тренер (викладач) по черзі зачитував кожен з них і в діалоговому віконці просив студентів колективно проаналізувати і зробити рефлексію власної діяльності. Чи доречно застосовувати на уроці той чи інший метод, у якій формі та ін.

По закінченню вебінару всі учасники онлайн чату висловлювали вдячність тренеру (викладачу), казали, що їм було дуже цікаво, вони обмінювалися інформацією та адресами електронних скриньок. Тренер-викладач, в свою чергу, теж подякував всім учасникам, відзначив, що дуже радий активній співпраці, а також підготував для кожного учасника вебінару сертифікат із зазначенням прослуханої теми. Ще раз, наголосив, що відеозапис заняття і презентація є у Вас на e-mail, а тому прохання: «Готуючись до наступного заняття, перегляньте отриманий матеріал і ми разом з вами зробимо рефлексію даного вебінару». Так, вебінар на тему «Інтерактивна навчальна взаємодія як засіб творчого розвитку молодших школярів» з дисципліни вільного вибору студентів «Особливості організації інтерактивної навчальної взаємодії здобувачів початкової освіти» (IV курс спеціальності 013 Початкова освіта) проводився дистанційно з використанням різноманітних програмних засобів та мережевих ресурсів, що забезпечили високу інформаційну насиченість і активність усіх учасників у режимі реального часу.

Принагідно зазначимо, експериментальне дослідження відбулося в три етапи (адаптації, інтенсифікації, ідентифікації), між якими було забезпечено гнучкість переходу, що обумовлювало цілісність і сприяло ефективності сформованості готовності майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства.

Таким чином, експериментальне навчання у процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства ґрунтувалося на постійній взаємодії студентів між собою та викладачем, характеризувалося високим рівнем відповідальності за власні дії, висновки, а також передбачало активізацію партнерських стосунків.

В дослідженні визначені педагогічні умови, за яких здійснюється підготовка майбутніх учителів початкової школи до реалізації ідей педагогіки партнерства. Ці умови є єдиним комплексом оптимальних організаційних і педагогічних факторів, спроможних поліпшити освітній процес у закладах вищої освіти, сприяти всебічному розвитку особистості студентів, їх пізнавальній активності, спрямовувати майбутніх учителів початкової школи до подальших педагогічних пошуків. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у вивченні проблем підготовки майбутніх учителів початкової школи як агентів змін, здатних взаємодіяти в різних фокус-групах на засадах педагогіки партнерства, толерантності та мобільності.

Література

1. Глазкова І. Я. Навчальний діалог у професійній діяльності майбутнього вчителя : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2007. 187 с.
2. Кічук Н. Підготовленість фахівця до професійної рефлексії у діяльності як параметр його конкурентоздатності. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Педагогічні науки*. Одеса, 2019. Вип. 3 (128). С. 15–19. DOI 10.24195/2617-6688-2019-3-2
3. Коваль Л. В. Концептуальні засади моделювання уроку в умовах Нової української школи. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 5. Пед. науки: реалії та перспективи*. Вип. 69: зб. наук. пр. / МОН, НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 98–101. DOI 10.31392/2311-5491/2019-69.23
4. Крамаренко А. М. Гуманістично зорієнтована підготовка майбутніх учителів початкової школи : монографія. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. 190 с.
5. Марусинець М. М. Рефлексивна парадигма в координатах модернізації підготовки психологів. *Наука і освіта* : науково-практичний журнал. 2016. № 10. С. 82–87. DOI 10.24195/2414-4665-2016-10-16
6. Нова українська школа: порадник для вчителя : навч.-метод. посіб. рек. МОНУ / авт. кол.: Р. Б. Шиян, Н. З. Софій, О. В. Онопрієнко та ін. ; за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2019. 208 с.
7. Професійна освіта: словник : навч. посіб. / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти : уклад. С. О. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. Київ : Вища школа, 2000. 380 с.
8. Романишина О. Я. Теоретичні і методичні основи формування професійної ідентичності майбутніх учителів засобами інформаційних технологій : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2016. 482 с.
9. Стрілець С. І. Інновації у вищій педагогічній освіті: теорія і практика : навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Чернівці : Видавець Лозовий В. М., 2015. 544 с.
10. Сущенко Т. І. Викладач і викладання в добу пріоритету особистості. *Вісник Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля. «Педагогіка і психологія»*. Дніпропетровськ, 2011. № 1 (1). С. 14–22.
11. Цимбалару А. Д. Педагогічне проектування освітнього простору в школі І ступеня: теорія і практика : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2013. 692 с.

1.14. Features of overcoming behaviour in individuals with different loci of control

Особливості долаючої поведінки у осіб з різним локусом контролю

Сучасне життя людини наповнене багатьма подіями, які вимагають від неї готовності до рішучих дій і вчинків. Для того, щоб подолати ці складнощі людина повинна бути сильною і витривалою не тільки фізично але і нервово-психічно. Проблема подолання особистістю екстремальних ситуацій досліджується вченими в різних галузях знання: медицині, біології, психології,

і на даний час залишається однією з найбільш актуальних у науці [3]. В зв'язку з цим особливої значущості набуває вивчення психологічних способів впоратися зі стресом як фактора успішної адаптації людини в сучасному світі.

У психології то, як людина себе поводить в ситуації і як її вирішує, називається вибором копінг-стратегії [2]. Головною метою такої поведінки є зниження рівня стресу на організм людини і вихід зі складної життєвої ситуації [4].

Суттєве значення для дослідження психологічних особливостей стратегій стрес-долаючої поведінки мають теоретико-емпіричні дані про особливі психічні стани і реакції, що спостерігаються в небезпечних ситуаціях (Г. О. Балл, М.Д. Левітов, В.А. Розанов, Л.Ф. Шестопалова, С.І. Яковенко та ін.), зокрема, в службовій діяльності аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України (В.П. Садик, О.О. Назаров, З.Р. Шайхлисламов, А.С. Куфлієвський, С.М. Миронець та ін.). Останніми роками підвищена увага дослідників в основному була прикута до проблем психологічної і професійної надійності, профілактики негативних тенденцій психологічної дезадаптації на тлі стресових ситуацій, а також пошуку шляхів підвищення ефективності копінг-стратегій (Ю.О. Олександровський, М.С. Корольчук, В.О. Лефтеров, А. Р. Охременко, Ю.О. Приходько, Е.М. Псядло, В.П. Садковий, О.І. Склень, А.Г. Снісаренко, О.В. Тімченко). Проте, даний підхід не враховує багатьох реалій сучасного життя [6]. Результати досліджень копінг-поведінки в роботах вітчизняних і зарубіжних авторів, виконані на різних вибірках (особистості з делінквентною поведінкою, такі, що страждають на неврози та інші психічні розлади, представники професій, що характеризуються емоційним вигорянням та ін.), дозволили відзначити нерозривний зв'язок копінг-поведінки та стресу, значущість когнітивної теорії його подолання, наявність змістовних компонентів копінг-поведінки (І.Б. Лебедев, Е.М. Псядло, К.І. Погодаєв, О. О. Слісаренко, А. Baum, N. Bolger, S. Folkman, R.S. Lazarus, M. Walter). Проте, психологічні механізми копінг-поведінки, копінг-стратегій та копінг-ресурсів фахівців екстремального профілю, зокрема, курсантів навчального закладу ДСНС України, вивчені недостатньо. Це й визначило напрям і актуальність нашого дослідження.

В екстремальній ситуації люди можуть здійснювати різного роду вчинки і по різному приймати рішення адже прийняття рішення є центральним процесом переробки інформації людиною [1]. Проблема прийняття рішень завжди мала місце в житті людини. Цей компонент лежить в основі всіх дій людини. Прийняття рішення можна розглядати як результат діяльності пізнавальних процесів, які ведуть до вибір оптимальної дії серед кількох альтернатив [5].

Серед психологів приймалися різного роду теорії про прийняття рішення.

З яких причин вибирається та чи інша альтернатива, що цьому сприяє і що вплив на вибір. Проблематикою вивчення прийняття рішень займалися такі автори: В. Лойола, Ф. Брайар і М.Р. Джалілі, П.К. Анохін, С.Л. Рубінштейн та ін. Процес прийняття рішення в надзвичайних ситуаціях ускладнюється дією системи специфічних стрес-факторів: гострого дефіциту часу, обмеження в точності та достовірності інформації, наявності непередбачених і раптово виникаючих перешкод, безперервної зміни обстановки, де одна дія не призводить до остаточного зняття напруженої ситуації, а тільки змінює її на нову. Такі специфічні умови діяльності призводять до того, що навіть зібрана людина губиться в ситуації і її природна модель прийняття рішень, яка складається з певних дій, ряду етапів, є неефективною. Прийняття рішення можна розглядати як результат діяльності пізнавальних процесів, що ведуть до вибору оптимальної дії серед кількох альтернатив [8].

Метою роботи є визначення особливостей поведінки та чинників прийняття рішень у курсантів та студентів НУЦЗУ з різним типом локусу контролю. У нашому дослідженні брали участь курсанти та студенти Національного університету цивільного захисту України. Вибірка складала 60 осіб. Для дослідження локусу контролю використовувалася методика дослідження локусу контролю (Rotter's Internal-External Locus of Control Scale) запропонована Джуліаном Роттером. Методика визначення типів локусу контролю Дж. Роттера в нашому дослідженні є критеріальною, оскільки дозволила розподілити вибірку досліджуваних на 2 групи за критерієм екстернального та інтернального типу локусу контролю.

Таблиця 1

Показники типів локусу контролю у досліджуваних

Екстернали		Інтернали	
Кількість досліджуваних	Відсоток (%)	Кількість досліджуваних	Відсоток (%)
35	58,3	25	41,7

Для вивчення копінг-стратегій використовувалася методика «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірхана. Розподіл отриманих результатів представлений у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники різних типів копінг-стратегій у студентів і курсантів з різним типом локусу контролю (у балах)

Шкали	Група 1. Екстернали	Група 2. Інтернали	t	p-рівень
1. Вирішення проблем	20,1 ± 6,8	22,5 ± 7,6	2,4	≤ 0,05
2. Пошук соціальної підтримки	18,3 ± 6,3	20,6 ± 7,0	2,3	≤ 0,05
3. Уникання проблем	20,9 ± 7,1	18,9 ± 6,4	2,1	≤ 0,05

Таким чином, дослідження різних типів копінг-стратегій показало, що у групі інтерналів достовірно значущо переважають шкали вирішення проблеми та пошук соціальної підтримки. А у групі екстерналів достовірно значущо переважає шкала уникнення проблем.

Для більш детального вивчення типів копінг-стратегій використовувалася методика визначення домінуючих копінг-стратегій Р. Лазаруса і С. Фолкмана. Результати тестування представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

**Показники домінуючих копінг-стратегій в досліджуваних групах
(у балах)**

Шкали	Група 1 Екстернали	Група 2 Інтернали	t	p-рівень
1.Конфронтаційний допінг	12,1 ± 4,2	10,0 ± 3,5	2,2	≤ 0,05
2.Дистанціювання	10,5 ± 3,6	8,5 ± 3,0	2,1	≤ 0,05
3.Самоконтроль	8,3 ± 2,9	11,4 ± 3,9	3,2	≤ 0,01
4.Пошук соціальної підтримки	7,6 ± 2,7	9,5 ± 3,3	2,1	≤ 0,05
5.Прийняття відповідальності	7,8 ± 2,8	9,9 ± 3,4	2,2	≤ 0,05
6.Втеча-уникання	11,3 ± 3,9	9,4 ± 3,3	2,1	≤ 0,05
7.Планування вирішення проблеми	9,1 ± 3,2	11,2 ± 3,8	2,2	≤ 0,05
8.Позитивна переоцінка	9,1 ± 3,2	11,3 ± 3,9	2,3	≤ 0,05

За першою шкалою «Конфронтація» при порівнянні груп відмінності визначаються статистично значущими на рівні $p \leq 0,05$, що вказує на перевагу даного копінгу у групі з екстернальним типом локусу контролю. Дана стратегія передбачає спроби вирішення проблеми за рахунок не завжди цілеспрямованої поведінкової активності, здійснення конкретних дій, спрямованих або на зміну ситуації, або на відреагування негативних емоцій у зв'язку з виниклими труднощами. При вираженій перевазі цієї стратегії можуть спостерігатися імпульсивність в поведінці (іноді з елементами ворожості і конфліктності); труднощі планування дій, прогнозування їх результату; невиправдана завзятість. Часто дана стратегія розглядається як неадаптивна, однак при помірному використанні вона забезпечує здатність особистості до опору труднощам

За другою шкалою «Дистанціювання» при порівнянні 1 групи (екстерналів) з 2 групою (інтерналів) відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$. Дана стратегія достовірно значущо переважає в групі з екстернальним типом локусу контролю. Дана стратегія передбачає спроби подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок суб'єктивного зниження її значущості і ступеня емоційної залученості в неї. Характерне перемикання уваги, відсторонення, гумору, знецінення тощо.

За третьою шкалою «Самоконтроль» при порівнянні 1 групи (екстерналів) з 2 групою (інтерналів) виявлено, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,01$, тобто ця стратегія переважає в групі респондентів з інтернальним типом локусу контролю. Ця стратегія передбачає спроби подолання негативних переживань шляхом стримування емоцій, мінімізації їх впливу на оцінку ситуації і вибір стратегії поведінки; високий контроль поведінки, прагнення до самовладання.

За четвертою шкалою «Пошук соціальної підтримки» при порівнянні 1 групи (екстерналів) з 2 групою (інтерналів) виявлено, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$, тобто ця стратегія переважає у групі респондентів з інтернальним типом локусу контролю. Ця стратегія передбачає спроби вирішення проблеми за рахунок залучення зовнішніх ресурсів. Характерні орієнтованість на взаємодію з іншими людьми, очікування уваги, ради, співчуття. Пошук інформаційної підтримки передбачає звернення за рекомендаціями до експертів і знайомих, які володіють з точки зору респондента необхідними знаннями. Потреба переважно в емоційній підтримці проявляється прагненням бути вислуханим, розділити з ким-небудь свої переживання. При пошуку дієвої підтримки провідною є потреба в допомозі конкретними діями.

За п'ятою шкалою «Прийняття відповідальності» при порівнянні груп екстерналів та інтерналів виявлено, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,01$, тобто, ця стратегія переважає у групі респондентів з інтернальним типом локусу контролю. Ця стратегія передбачає визнання суб'єктом своєї ролі у виникненні проблеми і відповідальності за її вирішення. Дана стратегія відображає прагнення особистості до розуміння залежності між власними діями і їх наслідками, готовність аналізувати свою поведінку, шукати причини актуальних труднощів в особистих недоліках і помилках. Разом з тим, вираженість даної стратегії в поведінці може призводити до невиправданої самокритики, переживання почуття провини і незадоволеності собою. Позитивні сторони: можливість розуміння особистої ролі у виникненні актуальних труднощів. Негативні сторони: можливість необґрунтованої самокритики і прийняття надмірної відповідальності.

За шостою шкалою «Втеча-уникнення» при порівнянні груп виявлено, що відмінності статистично значущі на рівні значущості $p \leq 0,05$, тобто, дана стратегія достовірно значущо переважає у групі респондентів з екстернальним типом локусу контролю. Ця стратегія передбачає спроби подолання особистістю негативних переживань у зв'язку з труднощами за рахунок емоційного реагування: заперечення проблеми, фантазування, невиправданих очікувань, відволікання і т. п. Ця стратегія розглядається як неадаптивна, проте

ця обставина не виключає її користі в окремих ситуаціях, особливо в короткостроковій перспективі і при гострих стресогенних ситуаціях.

За сьомою шкалою «Планування вирішення проблеми» при порівнянні груп виявлено, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$, тобто, ця стратегія достовірно значущо переважає у групі респондентів з інтернальним типом локусу контролю. Ця стратегія передбачає спроби подолання проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки, визначення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів. Стратегія розглядається як адаптивна, що сприяє конструктивному вирішенню труднощів.

За восьмою шкалою «Позитивна переоцінка» при порівнянні груп виявлено, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$, тобто, ця стратегія переважає в групі респондентів з інтернальним типом локусу контролю. Позитивна переоцінка це зусилля людини для створення позитивного значення проблеми, розгляду її як стимулу для особистісного зростання і образу власної особистості, знаходження нової віри. Характерна орієнтованість на філософське осмислення проблемної ситуації, включення її в більш широкий контекст роботи особистості над саморозвитком.

Таким чином, після проведення двох методик на визначення типу копінг-стратегій ми можемо підсумувати і констатувати, що: екстернали в основному вибирають такі стратегії поведінки як уникнення проблеми, конфронтаційний копінг, дистанціювання, втеча-уникнення. Інтернали більш схильні до вибору таких стратегій як вирішення проблеми, пошук соціальної підтримки, самоконтроль, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка.

Таким чином, локус контролю не є результатом автоматичного узагальнення успішних чи неуспішних дій, він є наслідком осмислення навколишнього світу та власного місця в ньому, когнітивного процесу, інтегрованого у формування «Я-концепції». Копінг-стратегії це форма поведінки, що виявляється в готовності індивіда до розв'язання життєвих проблем, ситуацій, завдань.

Для більш детального вивчення психологічного подолання та зв'язку з прийняттям рішень використовувався опитувальник «Особистісні фактори прийняття рішень» (ЛФР-25) Т.В. Корнілової. Показники факторів прийняття рішення представлені в таблиці 4.

При порівнянні груп виявлено, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$, тобто готовність до ризику значущо переважає в групі респондентів з екстернальним типом локусу контролю.

Показники особистісних факторів прийняття рішень в групах досліджуваних з різною спрямованістю локусу контролю (у балах)

Шкали	Група 1 Екстернали	Група 2 Інтерналі	t	p-рівень
Готовність до ризику	5,4 ± 1,9	3,2 ± 1,3	2,3	≤ 0,05
Раціональність	2,1 ± 0,9	4,3 ± 1,6	2,3	≤ 0,05

Шкала готовність до ризику включає в себе агресивні зусилля по зміні ситуації; передбачається певна ступінь вираженості і готовності до ризику; дії спрямовані на активне відстоювання своєї думки і бажань у відносинах з оточуючими і спроби домогтися свого; хаотична діяльність, не спрямована на зміну ситуації. За другою шкалою «Раціональність» досліджувані першої група (екстернали) набрали 2,1 бали, а респонденти другої групи (інтерналі) набрали 4,3 балів. При порівнянні досліджуваних груп виявлено, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$, що означає, що цей фактор прийняття рішення достовірно значущо переважає в групі респондентів з інтернальним типом локусу контролю. Шкала раціональності вимірює готовність обмірковувати свої рішення і діяти при повній орієнтуванні в ситуації, що може характеризувати різні, в тому числі і ризиковані рішення суб'єкта (як в поведінковому, так і в пізнавальному планах).

Таким чином, за методикою «Особистісні фактори прийняття рішень» отримані такі результати: шкала «готовність до ризику» достовірно значущо переважає у групі екстерналів, а шкала «раціональність» достовірно значущо переважає у групі респондентів з інтернальною спрямованістю локусу контролю. Також, для більш точного вивчення факторів прийняття рішення використовувався «Мельбурнський опитувальник прийняття рішень» Т. В. Корнілової. Розподіл отриманих результатів щодо визначення факторів прийняття рішення подано в таблиці 5.

Показники факторів прийняття рішень в групах досліджуваних з різним типом локусу контролю (у балах)

Шкали	Група 1 Екстернали	Група 2 Інтерналі	t	p-рівень
Пильність	9,0 ± 3,1	11,4 ± 3,9	2,5	≤ 0,05
Уникання	11,7 ± 4,1	9,8 ± 3,4	2,1	≤ 0,05
Прокрастинація	11,6 ± 4,0	9,4 ± 3,3	2,3	≤ 0,05
Надпильність	10,5 ± 3,6	8,6 ± 3,1	2,1	≤ 0,05

За шкалою «Пильність» при порівнянні груп виявлено, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$, тобто показники за цією шкалою

достовірно значущо переважають в групі респондентів з інтернальним типом локусу контролю. Основна стильова характеристика людини, як особистості, що приймає рішення, пов'язана з когнітивною складністю, потребою в пізнанні і толерантністю до невизначеності. Уточнення цілей і завдань рішення, розгляд альтернатив, пов'язане з пошуком інформації і оцінки перед вибором характерно для осіб з інтернальною спрямованістю локусу контролю.

За шкалою «Уникнення» при порівнянні груп ми виявили, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$, а саме: за шкалою уникнення достовірно значущо переважають показники групи респондентів з екстернальною спрямованістю локусу контролю. Це означає уникнення самостійного прийняття рішення, перекладання відповідальності на інших людей і раціоналізація сумнівних альтернатив, що характерно для екстернальної стильової характеристики особистості.

Показники за фактором прийняття рішень «Прокрастинація» у групі №1 (екстернали) складає 11,6 бали, тоді, як у групі №2 (інтернали) ми отримали 9,4 бали. З цим фактором ми бачимо розбіжності між групами на рівні значущості $p \leq 0,05$. Це означає, що людина, яка опинилася перед важким вибором або перед прийняттям важливого рішення найчастіше відмовиться від нього. Це також говорить про те, що екстернали схильні відкладати прийняття важливих рішень, ігнорувати цю необхідність та відволікати свою увагу на менш важливі справи.

За шкалою «Надпильність». При порівнянні цих двох груп було визначено, що відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$, тобто показники за цією шкалою достовірно значущо переважають в групі респондентів з екстернальною спрямованістю локусу контролю. Це означає невинуватене «метання» між різними альтернативами, імпульсивне прийняття рішення, що обіцяє позбавлення від ситуації; в екстремальних формах – «паніка» у виборі між альтернативами, що являється характеристикою екстернального типу особистості.

Таким чином, на основі результатів діагностики особистісних факторів прийняття рішення констатуємо: в групі респондентів з екстернальною спрямованістю локусу контролю достовірно значущо переважають такі фактори прийняття рішень як готовність до ризику, уникнення, прокрастинація, надпильність. А в групі респондентів з інтернальним типом локусу контролю достовірно значимо переважають такі стратегії прийняття рішень як раціональність і пильність.

На основі отриманих даних виявлено статистично значущі відмінності між групами з екстернальним та інтернальним локусом контролю. У осіб з екстернальною спрямованістю локусу контролю переважають такі стратегії

поведінки як уникнення проблеми, конфронтаційний копінг, дистанціювання, втеча-уникнення. А особи з інтернальним типом локусу контролю більш схильні до таких стратегій як вирішення проблеми, пошук соціальної підтримки, самоконтроль, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка.

В групі респондентів з екстернальною спрямованістю локусу контролю достовірно значущо переважають такі фактори прийняття рішень як готовність до ризику, уникнення, прокрастинація, надпильність. А в групі респондентів з інтернальним типом локусу контролю достовірно значущо переважають такі стратегії прийняття рішень як раціональність і пильність.

Кожна із сфер, що діагностує рівень суб'єктивного контролю, передбачає певний тип поведінкової активності, взаємодію із соціальним оточенням, подолання перешкод, отримання результату, що неможливо без виникнення стресових ситуацій, ситуацій невизначеності або відчаю. Саме тоді обирається спосіб подолання стресу, тобто активізується певна копінг-стратегія і приймаються рішення, які відповідають вимогам ситуації.

Література

1. Бірон Б. В. Проактивне подолання стресових ситуацій особистістю : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Б. В. Бірон; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2015. 22 с.
2. Боснюк В. Ф. Інтелектуально-емоційний ресурс копінг-поведінки рятувальника : монографія / В.Ф. Боснюк, В.О. Олефір, Л.А. Перелигіна; Нац. ун-т цивіл. захисту України. Харків : ХНАДУ, 2016. 195 с.
3. Василенко М. М. Сучасні напрями психологічних досліджень копінгстратегій / М.М. Василенко // Проблеми загальної та педагогічної психології – збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XI, част. 7. К., 2009. С. 95-107.
4. Вдовиченко А. В. Особливості копінг – поведінки особистості у життєвих та професійних ситуаціях [Електронний ресурс] / А.В. Вдовиченко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 17-20.
5. Кулакевич Т.В. Основні підходи до управління стресовими станами // Психологічні науки: проблеми і здобутки. 2014. №5. С. 35-47.
6. Назаров О. О. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : монографія / О.О. Назаров, Н.В. Оніщенко, О.В. Садковий, О.І. Склень, О.В. Тімченко; Ун-т цив. захисту України. Х., 2008. 221 с.
7. Родіна Н. В. Ієрархічна модель структури копінг-поведінки // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Київ, 2011. № 1. С. 120– 129.
8. Родіна Н.В. Феномен розуміння в контексті подолання важких життєвих ситуацій. Теоретично методологічний аналіз // Науковий вісник Південноукраїнського національного університету. 2010. № 5-6. С. 39–48.

1.15. The development of the spiritual worldview of the future choreographers as a factor in strengthening personal resources and improving the quality of life

Розвиток духовного світогляду майбутніх хореографів як чинник зміцнення особистісного ресурсу та підвищення якості життя

Стрімкий соціальний розвиток та сьогодення ситуація, яка привела до здобуття освіти за допомогою Інтернет-ресурсів, спонукають освітян гнучко реагувати на будь-які зміни, особливо на переосмислення викладання хореографічних дисциплін. Наразі отримання хореографічної освіти за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій є не зовсім доречним, адже, щоб стати висококваліфікованим хореографом, необхідно витратити багато часу на роботу в танцювальному класі під наглядом викладача, який контролюватиме роботу майбутніх хореографів як над своїм тілом, так і в команді та надихатиме на розвиток духовного світогляду для зміцнення особистісного ресурсу як теоретичного, так і практичного при виконанні певних па.

Наше майбутнє залежить від покоління громадян, у яких мають бути розвинуті та сформовані духовний світогляд, національна самосвідомість та відповідальне ставлення до підвищення якості життя. Тому розгляд питання «Розвиток духовного світогляду майбутніх хореографів як чинник зміцнення особистісного ресурсу та підвищення якості життя» ми вважаємо актуальним.

Аналіз останніх публікацій і досліджень показує, що заклади вищої освіти України приділяють достатньо уваги духовному вихованню та розвитку духовної культури здобувачів вищої освіти. Так, проблему духовного виховання в Україні вивчають В. Андрущенко, І. Бех, М. Боришевський, Л. Виготський, О. Дубасенюк, З. Карпенко, О. Колісник, В. Москалець, Л. Москальова, Е. Помиткін, І. Сіданіч та інші. Так, В. Андрущенко вказує, що і педагогіка, і філософія займаються формуванням духовного світу, загальної культури та підготовкою до життя людини як особистості [9, с. 4]. Погоджуючись із науковцем, можемо зазначити, що саме завдяки такій підготовці до життя, де формується духовний світ та загальна культура, розвиватиметься й духовний світогляд, який допомагатиме в зміцненні особистісного ресурсу, при використанні якого підвищуватиметься рівень якості особистого життя.

Оскільки наше дослідження стосується розвитку духовного світогляду майбутніх хореографів для підвищення якості життя, хочемо зазначити, що науковці та філософи влучно описують естетичну частину освіти, що посідає

особливе місце, пронизуючи всі характерні аспекти освітніх предметів. Це вказує на те, що майбутні хореографи, отримуючи професію в закладі вищої освіти, зможуть досягти розвитку особливого духовного світогляду за допомогою естетичної частки освітніх предметів. Адже, коли людина дотримується естетичних положень, правил, норм та застосовує естетичні знання на практиці, вона не допускає до себе людей, які нехтують такими чинниками. Таким чином особистість спілкується з оточуючими людьми, які сприяють розвитку її духовного світогляду, що надає можливість зміцнити особистісний ресурс та підвищити якість життя як свого, так і оточуючого суспільства.

Проблему духовної культури в Україні досліджують В. Андрущенко, Г. Груць, М. Євнух, О. Лучанінова, П. Таланчук, О. Целякова, Д. Чернілевський та інші. Вітчизняні філософи вказують на те, що «...лише вихована висока чуттєва культура людини здатна зберегти її цілісність і внутрішню свободу, допомогти реалізувати внутрішній духовно-творчий потенціал, організувати свою життєдіяльність за законами краси...» [9, с.207]. До цього вислову хочемо зауважити, що майбутні хореографи, які володіють усіма перерахованими позиціями, зможуть розвинути свій духовний світогляд, зміцнюючи особистісний ресурс для покращення власного життя та життя людей, які їх оточують та яким вони будуть дарувати власні духовно-творчі хореографічні композиції. Також слушною є думка науковців, що естетична оцінка та духовно-творче сприйняття світу здійснюються за допомогою естетичного смаку, який розкриває сучасні норми естетичного та культурного ставлення особистості до світу. Майбутнім хореографам, щоб розвинути духовний світогляд, необхідно поєднувати і естетичний, і культурний та інші виховні процеси, які включають у себе поняття естетичного смаку. Саме розвинутий світогляд може навчити майбутніх хореографів відчувати міру передачі рухів при виконанні образних, сюжетних та інших хореографічних творів, надасть можливість вибору особистих цінностей для розвитку духовного світогляду під час зміцнення особистісного ресурсу та бажання підвищити якість насамперед власного життя. Адже саме володіння розміреністю внутрішньої й зовнішньої гармонії духу допоможе майбутнім хореографам реалізувати особисту творчість та краще розвинути духовний світогляд [9, с. 210].

Стосовно підготовки майбутніх хореографів-професіоналів до роботи за спеціальністю як духовно сформованих особистостей, що сприятимуть підвищенню якості життя, займаються: Л. Андрущук, Т. Благова, К. Бортник, І. Гутник, С. Куценко, С. Ключова, О. Мартиненко, О. Плахотнюк, Т. Чурпіта та інші. Так, С. Ключова вказує на те, що на естетичний розвиток особистості значно впливають засоби хореографічного мистецтва, адже воно прищеплює

любов до прекрасного [6. с. 38]. Продовжуючи думку науковця, можемо ствердити, що хореографічне мистецтво своєю системою специфічних засобів і прийомів значно розширює кордони розвитку духовного світогляду майбутніх хореографів та спонукає до зміцнення особистісного ресурсу.

А от проблему розвитку духовного світогляду майбутніх хореографів у надбаннях вітчизняної педагогічної та мистецької науки розглянуто обмежено. Цією проблемою опікується А. Ускова. Науковцем розглянуто питання інтегративного підходу у формуванні духовно-морального світогляду майбутніх хореографів в умовах реформ вищої освіти в Україні, особливостями якого постає ціла система чинників щодо його переосмислення та формування таких, як: врахування філософії мистецької освіти; сукупність принципів, методів дослідження та процедур, застосовуваних у хореографічній галузі; тенденції цифровізації та інформаційних технологій у викладанні хореографічних дисциплін [5, с. 120-125]. Теоретичний аспект розвитку духовно-морального світогляду здобувачів хореографічної освіти, де авторка наголошує на те, що «...при самовизначенні світогляд найперший зорієнтує особистість в житті, адже він є сукупністю уявлень про місце людини у світі та надаватиме підтримку впродовж життя та професійного зростання» [3, с. 150-155].

Усі вищевказані чинники, такі як: духовне виховання та духовна культура – тісно пов'язані з розвитком духовного світогляду. Адже світогляд – це поняття значно ширше, ніж виховання та культура. Світогляд поєднує в собі всі компоненти, що можуть розкрити поняття духовності на більш вищому рівні. Однак поняття «духовний світогляд» досі ніким не сформульовано.

Метою статті є визначення поняття «духовний світогляд».

Реалізація мети полягала у вирішенні таких завдань, як: теоретичне обґрунтування поняття «духовність»; формулювання загального поняття «духовний світогляд»; теоретичне обґрунтування понять: майбутні хореографи, особистісний ресурс, якість життя.

Поняття «духовність» у філософському енциклопедичному словнику Н. Хамітов розглядає як здатність людини до самотворення та творення культури. Адже людина навколишній світ може пізнавати, відображати та творити. Духовно-творча особистість, яка креативно мислить і має вольове ставлення до реальності навколо себе, створює світ культури, який виражається завдяки пізнавальній, аксіологічній та художньо-творчій активності людини. За М. Бердяєвим, «духовність» – це свобода, що зближує досконале та людське й створює об'єкти культури для власного життя, адже духовність на сьогодні є раритетною ознакою людини [10. с.179].

За українською релігієзнавчою енциклопедією, поняття «духовність» О. Сарапін розглядає як характеристику свідомості людини, тобто її дії, вчинки та життя. А аксіологія духовності поєднує в собі такі складові, як істина, добро і краса, та спрямовує їх на місце в реальному житті [7].

Отже, поняття «духовність» можемо розкрити таким чином. Духовність – це розвиток особистості, спрямований на формування абсолютних цінностей упродовж життя та професійної діяльності. Таке розкриття поняття «духовності» дає змогу нам більш детально розкрити тему дослідження.

Оскільки поняття «світогляд» поєднує в собі компоненти цінності, виховання, культури та ін., воно є розширенням кругозору особистості, окрасою професійної діяльності, зміцненням особистісного ресурсу та підвищенням якості життя.

Маємо теоретично обґрунтовані та розкриті поняття «духовність» та «світогляд» стосовно нашого дослідження. Тому можемо спробувати сформулювати власне поняття «духовний світогляд». Отже, «духовний світогляд» – це розвиток кругозору особистості, спрямований на формування абсолютних цінностей упродовж життя, який є окрасою професійної діяльності, що допомагає зміцнити особистісний ресурс для підвищення якості життя.

Хореографи – це універсальні спеціалісти в галузі хореографічного мистецтва, які займаються створенням культурних шедеврів у вигляді хореографічних композицій на теми, які їх цікавлять. Таким чином вони виражають свій внутрішній стан, що розкриває перспективи до самовдосконалення у виконавській, у викладацькій та постановчій діяльності при самотворенні себе як сформованої духовної особистості, готової до розвитку власного світогляду впродовж життя.

Однак потрібно враховувати, що майбутні хореографи – це здобувачі вищої професійної освіти, які опановують теорію та методику хореографічних дисциплін. Саме тому одним із завдань виховної діяльності педагогів під час викладання хореографічних дисциплін є спрямування студентів, а саме: майбутніх хореографів – до розвитку духовного світогляду, який стане одним із чинників зміцнення їхнього особистісного духовного ресурсу, що сприятиме в підвищенні якості особистого життя за умови розуміння у необхідності розвитку духовного світогляду.

Особистісний ресурс А. Маклаков розглядає як адаптацію людини до різноманітних життєвих обставин [4. с. 16-24]. Так, В. Бодров вказує, що особистісний ресурс – це можливість особистості перетворювати енергію та інформацію будь-якої миті; а також при професійній діяльності особистості спостерігають за використанням ресурсів та ефективністю їхнього застосування [1].

Отже, особистісний ресурс – це комплекс цінностей, що адаптує ставлення людини до різноманітних життєвих обставин та характеризує розуміння самої себе та себе у світі і дозволяє задовольнити власні життєві потреби.

На сьогодні питання рівня життя є однією з найважливіших соціально-економічних справ, яка визначає положення людини в суспільстві, її потреби та можливості, адже це динамічний процес, на який впливає безліч факторів [8].

Автори «Фармацевтичної енциклопедії України» розглядають поняття «якість життя» як економіко-філософську категорію, яка постійно змінюється та визначає матеріальну й духовну складову життя людей. Також ними визначено провідні завдання концепції якості життя, які необхідно постійно тримати на контролі – це забезпечення морального і фізичного здоров'я та вживання екологічно чистих продуктів харчування населенням [2]. Для нашого дослідження важливим є обговорення питання забезпечення морального здоров'я, яке має певний вплив на розвиток духовного світогляду. Адже, коли моральне здоров'я особистості регресує, тоді не можна розраховувати на якісний розвиток духовного світогляду будь-якої людини. Оскільки якість життя пов'язана зі здоров'ям, його не слід плутати з поняттям рівня життя, яке базується насамперед на прибутках.

Отже, можемо засвідчити, що якість життя охоплює всі сфери людського добробуту, в якому окреслюються очікувані негативні та позитивні риси життя, цінності, цілі та соціально-культурний контекст, в якому живе людина. Для неї важливим є досягати бажаного рівня, в якому задовольнятимуться всі потреби її життя.

Таким чином, аналіз наукової, методичної, педагогічної, енциклопедичної та філософської літератури допоміг нам реалізувати мету нашого дослідження, яка полягала у вирішенні певних завдань.

Нами проведене теоретичне обґрунтування поняття «духовність», яке надало можливість нам детальніше розкрити тему дослідження та сформулювати власне пояснення поняття «духовності», яке спрямовує розвиток особистості на формування цінностей упродовж життя та професійної діяльності.

Ми визначили основні складові окремих понять «духовність», «світогляд» та сформулювали власне поняття «духовний світогляд», який спрямовує розвиток кругозору особистості на формування абсолютних цінностей упродовж життя та стає окрасою своєї професійної діяльності, що допомагає зміцнити особистісний ресурс для підвищення якості життя.

Теоретично розкриті наступні поняття: майбутні хореографи це здобувачі освіти, які опановують теорію та методику хореографічних дисциплін на яких викладачі скеровують до розвитку духовного світогляду за допомогою

комплексу цінностей, які адаптують відношення особистості до будь-яких життєвих обставин та розуміння самої себе зі світом і дозволить задовольнити власні життєві потреби.

Отже, теоретично обґрунтовано питання розвитку духовного світогляду майбутніх хореографів як чинник зміцнення особистісного ресурсу та підвищення якості життя. Вперше сформульовано основне поняття «духовний світогляд». Надалі дослідження потребує визначення критеріїв та показників рівня розвитку духовно-морального світогляду майбутніх хореографів та відбір діагностичного інструментарію.

Перспективою подальшого дослідження виникає необхідність у виявленні підходів та педагогічних умов щодо формування духовно-морального світогляду майбутніх хореографів, вивчення закордонного досвіду з означеного питання.

Література

1. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. Москва : ПЕР СЭ, 2006. 528 с.
2. Електронний доступ : <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/27/yakist-zhittya>].
3. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. Вип. 4 / МОН України, Уманський держ. пед. у-т імені Павла Тичини ; [голов. ред. С.В. Совгіра]. Умань : Візаві, 2019. 220 с. 150-155.
4. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. Психологический журнал. 2001. № 1. С. 16-24.
5. Науково-педагогічний журнал "Молодь і ринок" №1 (180), січень 2020. 184 с. С.120-125.
6. Тенденції розвитку сучасної хореографії : матеріали II Міжнар. наук.-практ. семінару. Луганськ, 27-28 листоп. 2010 р. Луганськ : Вид-во ЛДІМК, 2010. 144 с. С.38.
7. Українська релігієзнавча енциклопедія. Електронний доступ : <https://ure-online.info/encyclopedia/duhovnist/>].
8. Управління трудовим потенціалом Васильченко В. С., Гриненко А. М., Грішнова О. А., Керб Л. П. Навч. посіб. К.: КНЕУ, 2005. 403 с. Електронний доступ : <https://buklib.net/books/31406/>
9. Філософія освіти: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Андрущенко, І. Передборської. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 329 с. С.4.
10. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.; 24см. ISBN 966-531-128-X. с.179.

1.16. Education and employment of employees with higher education in Śląsk Opolski until 2050

Kształcenie i zatrudnienie pracowników z wyższym wykształceniem na Śląsku Opolskim do 2050 roku

Problemy kształcenia i zatrudnienia absolwentów szkół wyższych mają swój wymiar w regionalnej i lokalnej polityce społecznej. Niniejszy artykuł przedstawia analizę i ocenę problemów kształcenia, zatrudnienia i wykorzystania kadr o najwyższych kwalifikacjach na Śląsku Opolskim. Sytuacja demograficzna i rynek pracy do 2035 i 2050 stwarza zupełnie jakościowo nową sytuację, do której należy przygotować nie tylko władze odpowiedzialne za edukację na poziomie wyższym ale całe społeczeństwo, a szczególnie młodzież w wieku szkoły wyższej 19 – 24 lata. Prognoza demograficzna Głównego Urzędu Statystycznego wskazuje, że na Śląsku Opolskim w latach 2020 – 2050 zmniejszy się liczebność młodzieży w wieku szkoły wyższej z 57 713 do 34 574 osób w 2050r.

Problem kształcenia, zatrudnienia oraz bezrobocia absolwentów opolskich szkół wyższych wyłoni się z całą siłą na czoło regionalnej polityki zatrudnienia i polityki edukacyjnej już w najbliższych latach. Te ilościowo jeszcze liczne roczniki aktualnie studiujące sięgną po pracę. Rozmiary i kierunki kształcenia będą podlegać weryfikacji przez rynek pracy i to przez okres 20-30 lat aktywnego życia naszych absolwentów. Odpowiedzialność uczelni za losy absolwentów nie może być tylko moralna. Przygotowanie ich dla potrzeb regionalnego, krajowego i europejskiego rynku pracy wymaga dużej troski i systematycznych badań.

Wzrost aspiracji młodzieży w zakresie kształcenia wyższego wymaga nowych przemysłów. Szczególnie kwestia interdyscyplinarnego kształcenia kadr nabiera z punktu widzenia rynku pracy ogromnego znaczenia, w świetle małej absorpcji kwalifikacji w gospodarce opolskiej. Liczna rzesza absolwentów opolskich szkół nie pracuje bowiem w zawodzie wyuczonym, co świadczy o ogromnym marnotrawstwie kwalifikacji.

Rynek pracy do 2050r. stworzy jednak zupełnie nową jakościowo sytuację. Istota sprawy polega na powiązaniu systemu edukacji z rynkiem pracy, ale nawet najdoskonalszy system edukacji nie rozwiąże problemu bezrobocia bez rozwoju gospodarczego. Poziom wykształcenia ludności jest wszakże czynnikiem napływu kapitału i rozwoju. W tym świetle niezwykle pozytywnym zjawiskiem jest wzrost liczby studentów w opolskim środowisku naukowym.

Aby zapewnić wysoki poziom edukacyjny młodzieży opolskiej należy szkolnictwem wyższym objąć do 40% liczebności rocznika w wieku szkoły wyższej. Wiedza człowieka i zasoby intelektualne są obecnie najbardziej wartościowym

czynnikiem rozwoju Śląska Opolskiego. Lepsze zarządzanie i wykorzystanie kapitału ludzkiego stwarza bowiem wyraźną przewagę konkurencyjną regionu i jego przedsiębiorstw. W sumie rozwój gospodarki województwa musi być oparty na wiedzy i edukacji, ale to wymaga głębokich zmian w zakresie sytuacji szkolnictwa, tj. dostosowania go do przeobrażających się potrzeb rynku pracy.

Tabela 1

Pracownicy z wyższym wykształceniem na Śląsku Opolskim w 1985–2020

Lata	Liczba osób (w tys.)
1985	23,7
1990	22,1
2002	58,8
2011	83,1
2020	123,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie GUS

Potrzeby kadrowe w perspektywie najbliższych lat wymagają nowej strategii inwestowania w rozwój kształcenia wyższego, średniego i ustawicznego. Wzrost jakości kapitału społecznego nie może być traktowany jako koszty ekonomiczne, lecz aktywa, które pomnażają wartość kapitału ludzkiego. Aktualnie bowiem regionalne inwestycje edukacyjne charakteryzują się niedoinwestowaniem, niedostatecznym przygotowaniem kadr do nowych treści i metod nauczania, niepełnym dostępem do Internetu, zbyt dużą liczbą studentów na 1 pracownika dydaktycznego, ubogim wyposażeniem bibliotek, niskimi płacami nauczycieli, wadliwą współpracą szkół wyższych, brakiem łączenia wiedzy teoretycznej z praktyczną, brakiem współpracy szkół z przedsiębiorstwami, słabą orientacją rynkową, ograniczonym dostępem do edukacji młodzieży wiejskiej, niskim kształceniem bezrobotnych.

Wielostronna analiza sytuacji w zakresie edukacji i wykształcenia społeczeństwa Śląska Opolskiego potwierdza potrzebę wprowadzenia nowej regionalnej polityki edukacyjnej, dostosowanej do społecznych uwarunkowań demograficznych, etnicznych i społeczno-gospodarczych oraz przestrzennych. Niezbędna jest też ścisła współpraca szkół wyższych w regionie w zakresie pełnego wykorzystania nauki w praktyce.

Gospodarka oparta na wiedzy wymaga nie tylko dalszego rozwoju edukacji i ustawicznego kształcenia, ale napływu nowoczesnych inwestycji opartych o wiedzę. Na Śląsku Opolskim, regionie podlegającym gwałtownym przeobrażeniom społecznym, jednym z podstawowych deficytów jest brak kapitału ludzkiego i społecznego. Można postawić tezę, że główną przyczyną opóźnień rozwojowych Opolskiego jest niski poziom wykształcenia społeczeństwa i masowa emigracja kadr kwalifikowanych. Równocześnie trzeba podkreślić, że uwarunkowania demograficzne kształcenia wyższego ulegną w najbliższych latach gwałtownym

zmianom. Populacja młodzieży w wieku 19-24 lat w latach 2020-2050 wykazuje bowiem wyraźną tendencję spadkową. Wymaga ona szczególnej troski z uwagi na konieczność inwestowania w kapitał ludzki, jakim jest młodzież, i zapewnienia tej grupie dostępu do edukacji, rynku pracy, mieszkania i szeroko, pojętych warunków życia. Podaż kandydatów na studia wyższe po 2020 r. gwałtownie obniży się, co wynika z przyczyn demograficznych; w 2025 r. wyniesie ok. 50%. Równocześnie, aż 40,6% młodzieży wchodzącej na rynek pracy stanowić będą absolwenci szkół wyższych.

Wykształcenie jest zawsze podstawowym czynnikiem rozwoju każdego regionu, a poziom wykształcenia należy uważać za podstawowy miernik postępu społeczno-ekonomicznego, gdyż pozwala on na uzyskanie trwałej przewagi konkurencyjnej. Statystyka wskazuje, że pod względem udziału osób posiadających wykształcenie wyższe i średnie ogólnokształcące, Opolszczyzna wśród województw znajduje się na ostatnim miejscu. W zakresie licznych czynników kształtujących rozwój regionalny zawsze decydującą rolę odgrywa kapitał intelektualny i wiedza, które mają większe znaczenie niż czynnik ekonomiczny. Potencjał ludzki i jego wykształcenie, wiedza, motywacja, aktywność, konkurencyjność, kultura i etyka będą więc czynnikami decydującymi o dalszym rozwoju Śląska Opolskiego do 2050r. Poziom wykształcenia społeczeństwa Śląska Opolskiego w świetle porównań międzynarodowych i krajowych jest bardzo niski.

Migracje zagraniczne (stałe i czasowe) były zasadniczym czynnikiem osłabiającym kapitał ludzki. Lata transformacji gospodarczej są okresem wzrostu migracji zarobkowych (czasowych), które w konsekwencji przekształcają się w migracje stałe. Ten proces etapowych migracji ma swój wyraz w rozmiarach wymeldowań stałych ze Śląska Opolskiego. Ponad 25% emigrantów stanowiły osoby z wyższym wykształceniem.

Wpływ emigracji zagranicznych możemy zanalizować pod kątem:

- Ubytku demograficznego,
- Drenażu mózgów,
- Transferu pieniędzy,
- Kształtowania się sytuacji na rynku pracy,
- Wpływu na bilans zasobów pracy.

Rozwój każdego regionu jest uwarunkowany nie tylko zainwestowaniem przemysłowym, ale głównie liczebnością i jakością kadr o najwyższych kwalifikacjach. Na Śląsku Opolskim, mimo pozytywnych zmian w poziomie wykształcenia ludności i zatrudnienia osób z wyższym wykształceniem oraz mimo powołania w Opolu uniwersytetu i politechniki, obserwuje się dużą stabilność kadr po studiach wyższych, co jest zjawiskiem groźnym dla realizacji strategii rozwoju

województwa. Kwalifikacje są bowiem ściśle związane z rozwojem społeczno-gospodarczym i aktywną polityką rynku pracy. Wybór strategii rozwoju regionu, opartej na intensywnej gospodarce, związany jest na ogół z obfitością zasobów kwalifikowanych pracowników, a ta sprowadza się w praktyce do dużej podaży kadr kwalifikowanych. Jedną zatem z najistotniejszych barier rozwoju regionu może być brak wysoko kwalifikowanych pracowników, o różnym poziomie wykształcenia, związanych z rynkiem pracy.

Narodowy Spis Powszechny z 1988, 2002 i 2011r. wyraźnie ukazuje stosunkowo niski poziom wykształcenia wyższego i niskie współczynniki skolaryzacji społeczeństwa Śląska Opolskiego na tle kraju. Dane tych spisów obrazują wykształcenie całej populacji obejmującej osoby aktywne i bierne zawodowo powyżej 13 roku życia. Pomimo szybkiego rozwoju szkolnictwa wyższego i podnoszenia stopy skolaryzacji, Śląsk Opolski znajduje się, w strefie wysokiego zagrożenia edukacyjnego. Liczba osób z wyższym wykształceniem zwiększyła się z 73,0 tys. w 2002 do 122,2 tys. w 2011 i 170 tys. w 2020. Transformacja ustrojowa otworzyła nowe możliwości kształcenia wyższego. Jego rola jako środka sukcesu życiowego w świadomości nowego pokolenia stale wzrasta.

Tabela 2

**Ludność w wieku 15 lat i więcej w województwie opolskim
wg poziomu wykształcenia w latach 1960 – 2011**

Lata	Ogółem	Wykształcenie			
		wyższe	średnie	zasadnicze zawodowe	podstawowe pełne
w tysiącach					
1960	580,2	7,2	44,3	21,6	367,0
1970	750,0	14,3	69,0	88,6	429,7
1988	805,0	40,5	177,6	218,9	332,9
2002	878,2	73,0	252,7	237,6	245,9
2011	911,3	122,2	236,2	214,8	160,9
w odsetkach					
1960	100,0	1,2	7,6	3,8	63,2
1970	100,0	1,9	9,2	11,8	57,3
1988	100,0	5,0	22,1	27,2	41,3
2002	100,0	8,3	28,8	27,1	28,0
2011	100,0	13,6	26,3	23,3	17,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie NSP

Osobnym problemem badawczym jest rozmieszczenie przestrzenne kadr kwalifikowanych w miastach i gminach województwa opolskiego. Mamy tu bowiem obszary problemowe (depresji) z punktu widzenia poziomu wykształcenia ludności, zwłaszcza dotyczy to terenów rolniczych. Szczegółowa analiza bogatego materiału statystycznego odnośnie do poziomu wykształcenia opolskiej ludności w wieku

powyżej 13 lat ukazuje poważne dysproporcje w rozmieszczeniu osób o wykształceniu wyższym, średnim i zasadniczym zawodowym. Występują przy tym ściśle związki między poziomem wykształcenia a charakterem gospodarczym obszarów i rozmieszczeniem przemysłu w poszczególnych ośrodkach, rozmieszczeniem etnicznym ludności i obszarami emigracji kadr kwalifikowanych.

Ludność w miastach charakteryzowała się wyraźnie wyższym poziomem wykształcenia niż wiejska. W najgorszej sytuacji są powiaty rolnicze, gdzie poziom wykształcenia ludności jest szczególnie niski. Również wśród ludności śląskiej odsetek osób z wykształceniem zawodowym jest niezwykle wysoki. Poziom wykształcenia kobiet jest wyższy niż mężczyzn. Kobiety częściej niż mężczyźni były absolwentkami szkół wyższych.

Prognoza demograficzna Śląska Opolskiego do 2050 roku

Prognoza demograficzna ludności Polski w wieku 19–24 lata (wiek szkoły wyższej), **przynosi zupełnie nową sytuację w zakresie kształcenia i zatrudnienia absolwentów szkół wyższych**. Problem kształcenia i zatrudnienia absolwentów szkół wyższych wymaga nowych przemyśleń i studiów z uwagi na zmieniającą się sytuację demograficzną, zmiany na rynku pracy oraz procesy migracyjne kadr z wyższym wykształceniem.

Tabela 3

*Prognoza ludności Polski i Śląska Opolskiego w wieku 19–24 lata
w latach 2020 – 2050*

Wiek 19 – 24	LATA						
	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
Polska	2 338,9	2 169,5	244,8	2 203,4	2 061,9	1 935,5	1 777,9
Śląsk Opolski	57,7	50	53,7	47,4	42,3	38,6	34,6

Zródło: Prognoza ludności na lata 2014 – 2050, GUS, Warszawa 2014, str. 274

Kształtując rozmiary kształcenia wyższego należy wziąć pod uwagę gwałtowny spadek młodzieży w wieku szkoły wyższej do 2050 roku. Powyższa tabela obrazuje zmiany demograficzne w grupie osób w wieku 19 i 24 lat do 2050 roku. Tabela wskazuje, że liczebność młodzieży w wieku szkoły wyższej w Polsce spadnie z 2 338,9 tysiąca w 2020 roku do 1 777,9 w 2050 roku czyli o 561,0 tys., to jest o 24%. Równocześnie aż 40,6% młodzieży wchodzącej na rynek pracy to będą absolwenci szkół wyższych.

Należy jednak zwrócić uwagę że podaż kandydatów na studia wyższe uzależniona będzie również od szeregu poza demograficznych czynników do których należy zaliczyć:

- aspiracje edukacyjne młodzieży,
- sytuację ekonomiczną,

- skłonność do migracji zagranicznych,
- strukturę i rozmieszczenie uczelni wyższych,
- politykę edukacyjną państwa.

Przedstawione zmiany demograficzne powiązane z sytuacją na rynku pracy kadr z wyższym wykształceniem wymagają odpowiedzi na szereg pytań związanych z perspektywami kształcenia wyższego. Pytania te dotyczą następujących zagadnień:

- Czy istniejący poziom wykształcenia społeczeństwa odpowiada potrzebom społecznym i gospodarczym?
- Czy koncepcja nasyconego rynku pracy absolwentami szkół wyższych jest celowa?
- Czy należy sterować rozmiarami kształcenia?
- Czy kłopoty z zatrudnieniem absolwentów mają trwały charakter czy są przejściowe?
- Czy problem rozwoju szkolnictwa wyższego należy uznać za strategiczny dla rozwoju?

W sumie rozwój kraju musi być oparty na wiedzy i edukacji. Budowa gospodarki kraju opartej na wiedzy wymaga głębokiej restrukturyzacji szkolnictwa w celu dostosowania go do zmieniających się potrzeb rynku pracy i strategii demograficznej.

Struktura kształcenia uwzględniająca rozwój nowych gałęzi przemysłu związanych z nowymi technologiami, informatyką, budownictwem, potrzebą zmiany zasobów, permanentnym kształceniem, nowymi potrzebami międzynarodowego rynku pracy powinna zmierzać do wzrostu udziału młodzieży w szkołach typu technicznego i medycznego.

Podstawą wyjściową do opracowania prognoz struktury wykształcenia ludności jest przede wszystkim analiza wzajemnych relacji między wzrostem ludności, zasobów pracy, zmianami w strukturze zatrudnienia, wzrostem produkcji, wydajnością oraz zmianami w strukturze przestrzenno-gospodarczej regionu. Istotną rolę spełnia tu też wiele dodatkowych czynników jak: postęp techniczny, struktura produkcji, technologia produkcji, stopień automatyzacji i stopień złożoności produkcji, metody zarządzania, stopień koncentracji i specjalizacji oraz wykorzystania już zaangażowanej w procesie produkcji kadry, poziom doświadczenia kadr, stan obsługi ludności przez służbę zdrowia, szkolnictwa, kultury, wielkość i rozwój poszczególnych miast, istniejący model zarządzania i stopień wdrażania gospodarki rynkowej w jej restrukturyzację.

Planowanie potrzeb kadrowych jest więc praktycznie pochodną strategii społeczno-gospodarczej. Trzeba z naciskiem podkreślić, że bez rzetelnie opracowanego planu strategii rynku pracy nie może być realnego planowania potrzeb kadrowych. W sumie, aby racjonalnie planować zapotrzebowanie na pracowników o

różnym poziomie wykształcenia trzeba dysponować:

- Trafną diagnozą istniejącego stanu nasycenia i wykorzystania kadr kwalifikowanych.

- Wypracowanymi przez naukę metodami obliczeń zapotrzebowanie na pracowników kwalifikowanych.

- Założeńmi dotyczącymi polityki społecznej, inwestycyjnej, rolnej.

- Założeńmi dotyczącymi tempa przemian w postępie technicznym.

Istniejąca literatura wskazuje, że obliczenie zapotrzebowania na kadry wykwalifikowane wymaga jednoczesnego zastosowania kilku metod analizy. W praktyce wykorzystuje się:

1. Metodę wskaźnikową – polegającą na przyjęciu odpowiednich proporcji między przyrostem młodzieży a wzrostem kadry wykwalifikowanej, przyrostem ludności, zasobów pracy, produkcji przemysłowej i wydajności;

2. Metodę normatywną – będącą w zasadzie metodą szczególną, polegającą na operowaniu odpowiednio obliczonymi normami dla określonych branż i grup przedsiębiorstw;

3. Metodę pośrednią – polegającą na porównywaniu analizowanej struktury kadr ze strukturami przyjętymi za wzorzec;

4. Metodę przedsiębiorstw wzorcowych – polegającą na porównywaniu struktury zasobów pracy w zakładzie najbardziej postępowym pod względem rozwoju techniki ze strukturą zasobów pracy zbadanych zakładach;

5. Metodę porównania – rozwiniętych i mniej rozwiniętych regionów oraz gałęzi;

6. Metodę ekstrapolacji dotychczasowego rozwoju;

7. Metodę wychodzącą z analizy demograficznej – badającą wpływ zmian w liczbie młodzieży w wieku szkoły wyższej i przyjęciu odpowiednich wskaźników scholaryzacji

Prognozy demograficzne przedstawiają obraz przyszłego kształtowania się stanu i struktury ludności, a więc określają wielkość przyszłych potrzeb społeczno-gospodarczych ludności. Stanowią podstawę planowania podaży pracy. Stosując metodę analizy demograficznej można określić za pomocą współczynników scholaryzacji rozmiary podaży młodzieży w wieku 19 lat wyrażającej chęć podjęcia studiów wyższych. W świetle przeprowadzonych badań można przewidywać, że od 40 do 50% liczebności rocznika tej młodzieży podejmie studia wyższe (aktualnie współczynnik skolaryzacji brutto wynosi 39,0%). Równocześnie wśród młodych ludzi wchodzących na rynek pracy aż 40,6% stanowić będą absolwenci szkół wyższych, co oznacza w praktyce głęboką rewolucję. Młodzież sięgająca po pracę będzie miała bardzo wysokie kwalifikacje zawodowe, nie tylko wyższe, ale również pełne średnie.

Wśród licznych czynników kształtujących rozwój decydującą rolę zawsze odgrywa jakość kapitału ludzkiego i jego liderzy. Potencjał ludzki mierzony wykształceniem wyższym oraz wiedza, kultura, etyka, motywacja to trwałe czynniki decydujące o rozwoju kraju i jego poszczególnych regionów. W perspektywie lat do 2050 roku problem kształcenia wyższego w Polsce i jego rozkładach regionalnych wymaga nowych przemyśleń i studiów z uwagi na zmieniającą się niekorzystnie sytuację demograficzną, zmiany na rynku pracy, masową emigrację zagraniczną kadr z wyższym wykształceniem, zmiany motywacji edukacyjnych i głoszone poglądy o nadwyżce kadr z wyższym wykształceniem. Problem polega bowiem nie na nadmiernym kształceniu absolwentów szkół wyższych, ale na ich zatrudnieniu na krajowym rynku pracy i traktowaniu wykształcenia jako dobra samego w sobie.

Nasycony rynek pracy to główny postulat polityki zatrudnienia, który powinien być konsekwentnie realizowany do 2050 roku. Chodzi tu o edukację osób w wieku 25 do 35 lat w 40 do 50%.

1.17. Periodization of the Ukrainian music culture development as a basis for the formation of music education

Періодизація розвитку української музичної культури як основа формування музичної освіти

Усвідомлення значущості української музичної культури, її ролі в національному саморозвитку українського народу зумовили розгляд останньої у співставленні з хронологічним встановленням періодизації розвитку та функціонування загальної культури в Україні.

Вивчення і встановлення періодизації української культури як такої довгий час було предметом дослідження історичної науки. В рамках музикознавчих наукових досліджень такі розвідки ще й досі не отримали свого остаточного висновку, що й зумовили вибір теми пропонованого читачу дослідження.

Звісно, що протягом ХХ століття Україна мала неоднозначні соціальні, політичні, економічні зрушення, що впливали на формування й розвиток української культури як цілісної системи необхідної для прогресивного розвитку людської спільноти України та всього світового співтовариства.

Історію української культури вивчали М. Закович, І. Зязюн, А. Канарський, М. Попович, С. Черепанова та ін.

Мета пропонованої роботи передбачає розкрити головні етапи становлення української музичної культури в контексті функціонування цілісної системи

української культури як такої.

Зазначимо, що висвітлення зазначеної мети пропонованої роботи необхідно зробити з урахуванням таких моментів, а саме:

– по-перше, необхідно розглядати українську культуру (музичну тощо) як єдине цілісне явище українського народу, що мешкає як в Україні, так і за її межами;

– по-друге, цілісне культурне явище необхідно вивчати як таке, що включає в себе об'єктивну оцінку різних протилежних течій і художніх напрямків;

– по-третє, нерівномірність розвитку всіх галузей наукової думки, відсутність одночасного прогресу всіх видів художньої творчості не може бути підґрунтям для надання переваги однієї або іншої складової культури;

– по-четверте, цілісний підхід до вивчення періодизації музичної культури передбачає врахування її злетів і спадів, що існували протягом усіх періодів розвитку останньої.

Перший період розвитку української музичної культури можна називати періодом її формування. Часовий вимір його охоплює епоху раннього існування людства до прийняття Україною християнства. Поступово, з роками людство від найпростіших форм своєї життєдіяльності набуває досвід досконаліших форм свого прояву, а саме землеробства та скотарства. На думку деяких сучасних археологів та істориків (М. Суслопарова, Ю. Шилова та ін.) значний вплив на формування української культури як такої залишили племена трипільської культури (IV-III тис. до н. е.), для яких характерним уже було виготовлення керамічних предметів, високий рівень організації виробничої та духовної культури.

В епоху бронзи та заліза були знайдені докази значного прогресу людської праці – скотарство відокремлюється від землеробства. В епоху першого тисячоліття відбуваються такі історичні події: виникає місто Київ, яке здавна називали «матір'ю городів руських». А у X-XI століттях Київ перетворюється на один з найвідоміших культурних центрів, де розвивається писемність, наука, освіта. Саме тут виникає перший відомий в історії друкований літопис «Повість временних лет», а князем Ярославом Мудрим була закладена велика бібліотека.

У житті княжого двору значне місце займала музика, що підтверджується фресками Київського Софійського собору (XI ст.). на одній з них зображені солісти-скрипалі та група музикантів-виконавців, які грали на різних музичних інструментах [2, с. 10-11].

Значним підтвердженням існування музичного життя у ті минулі роки слугують розвідки пов'язані із відкриттям Мезинського поселення в Україні.

Звісно, що велика група українських вчених (на чолі з академіком І. Підопличко, кандидатом біологічних наук В. Бібікович, російськими дослідниками Г. Коробковою, В. Гладіліним та ін.) довели, що знайдені кістки мамонта в с. Мезин Чернігівської області відносяться до найцікавіших археологічних пам'яток періоду Палеоліту. Аналіз численних кісток мамонта, свідчив про їхнє призначення до повного музично-активного дійства.

Вчені різних наукових напрямків (археологи, історики, медики, судові експерти, мистецтвознавці та ін.) у своїх міркуваннях прийшли до висновку про те, що знайдені кістки мамонта (стегна, лопатки, дві щелепи тощо) є комплексом предметів музичного призначення. Звуковидобування на різних кістках мамонта використовувалося у певних народних обрядах і мало своє цільове призначення [1, с. 75-77]. Більше того, вчені прийшли до висновку і про те, що «мезинський музичний комплекс вперше дає уяву про цілий ритмо-ударний ансамбль, підводить до витоків пізнання взаємодії найвеличніших проявів праці й ритму, що народились разом з соціальною сутністю самої людини» [1, с. 89].

Поява в епоху Палеоліту ударно-ритмічних музичних інструментів з кісток мамонта було явищем важливим. Адже спосіб життя та побут людини того періоду були зумовлені значним використанням чогось твердого й надійно-міцного. Тож кістки мамонта використовувалися в якості знаряддя виробництва. З кісток мамонта будувались житлові будинки, великі захисні споруди, спеціальні сховища для продуктів харчування тощо. З них виготовляли і численні прикраси [2, с. 78-79].

Академік Б. Рибаків, аналізуючи знайдені в с. Мезин кістки мамонта, прийшов до висновку про те, що для музичного комплексу здійснювався спеціальний підбір кісток мамонта. Мова йде про використання кісток скелету, що були найбільш важливими для життєдіяльності тварини, а саме: кістки черепа, щелепа, бивні [2, с. 78-79].

У цей же період розширюються державні кордони країни як результат військових походів руських князів. У наслідок спілкування українців з хазарами, половцями, Візантією відбувається надзвичайне піднесення загальної української культури як такої. Необхідно підкреслити ще одну важливу подію в житті українського суспільства – народ України приймає християнство.

Другий період розвитку української культури у наукознавчій літературі називають періодом княжої доби. Основою такої назви було існування Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Необхідно зазначити і той факт, що прогресивний розквіт культури у державі тих років супроводжувався то значними успіхами, то драматичними спадами. Основною причиною такого стану речей було нерозуміння народів

України ролі й значення національної єдності в суспільному житті.

На розвитку української культури негативно позначилася як навала XIII-XIV ст., так і створення у пізніші часи за принципом азійської деспотії Російської централізованої держави. Названі причини вплинули на трагедійні події в Україні: руйнування культурних центрів, знищення духовної еліти, втрата національної державності, деформування культурно-творчих процесів в країні.

Та не дивлячись на ці події українська культура поступово почала відроджуватися, ставати більш оригінальною та всеохоплюючою. Можна сказати, що через підйоми та спади в Україні відбувався культурно-творчий процес української культури.

Третій період розвитку української культури вимагає звернення до історичного минулого української держави у період литовсько-польської доби. Звісно, що після кінця татаро-монгольської навали українські землі перейшли до Великого князівства Литовського, яке багато запозичило від попередньої влади стосовно адміністративного устрою. Та не дивлячись на це, у період литовсько-польської доби в Україні відбувається поєднання народів на основі національно-визвольної боротьби та відродження української культури, формування передумов всенародної визвольної війни в Україні (1648 р.), створення культурних цінностей, що стали основою для подальшого розвитку української культури (музичної також) на світовому рівні.

У контексті останніх слів необхідно сказати про поширення гуманістичної ідеї в Україні, про активізацію творчих контактів з представниками ренесансної культури, про діяльність церковних православних братств.

Важливим фактором того періоду було пожвавлення суспільно-політичного життя в містах Наддніпрянщини, активізації діяльності запорізького козацтва. У цей період за Києвом була закріплена роль провідного культурного центру. Не можна не згадати про діяльність українських братств, що існували навколо церковних приходів. Мережа таких братств була досить розвиненою. Церковні служителі залучали до своїх братств все нових і нових «братчиків» з різних соціальних груп (міщанства, козацтва, селянства), намагаючись вести пропаганду проти закріпачення феодалізму Польщею України.

Система братств існувала у різних містах України: Львові, Перемишлі, Острозі, у багатьох білоруських містах. Великою популярністю користувалося Київське братство (1586 р.). значною подією для формування й розвитку української культури (і музичної теж) було відкриття при братствах шкіл, в яких поширювалася освіта серед різних соціальних груп населення.

У братських школах вивчалися різні загальноосвітні навчальні дисципліни.

Велика увага у школах приділялася музичним дисциплінам, особливо хоровому співу. Хоровими колективами керували досвідчені регенти, завдяки діяльності яких мистецтво хорового співу у XVI-XVII ст. досягло свого високого професійного рівня.

Поступово, з роками деякі братські школи були реорганізовані у нові навчальні заклади. Так, Київське братство заклало основу для існування Києво-Могилянської академії у 1632 році. Вивчення історичної, педагогічної, музикознавчої, нотної літератури свідчить про досить високий рівень розвитку музичної педагогіки у ті часи. У 1790 році в Києво-Могилянській академії був відкритий спеціальний музичний клас, в якому обов'язковим було опанування нотного співу та системи хорового співу (осмогласного й партесного) у співацьких колективах.

Навчання хоровому співу вимагало саме життя, що розвивалося на ґрунті українських братських шкіл. Тогочасні київські церковні й громадські діячі (Г. Богороцький, П. Могила, С. Куляба) уважно слідували і дбали за розвитком церковного співу. Вивчення змісту і методів хорового виховання у Києво-Могилянській академії дозволило виявити цікавий досвід диференційного оцінювання музичних знань студентів. Їх оцінювали за такою шкалою: «надійний», «добрий», «путній», «середній», «помірний», «слабкий».

Зазначимо, що крім основного академічного хору в Академії існували такі хорові колективи, як: парафіяльний студентський хор, митрополичий хор студентів. Названі хорові колективи використовували твори з опорою на релігійні джерела. Вокально-хорова практика КМА відзначалася стабільністю гімно-графічних текстів. Музична основа хорових творів поступово еволюціонувала в напрямку емоційності динамічному руху мелодичної лінії, наближення нотного тексту до народно-побутових хорових пісень.

Теоретичні знання з музичної грамоти, композиції, диригування, основ гри на музичному інструменті здійснювалося як основою для хорового високопрофесійного співу.

Діяльність Києво-Могилянської Академії мала виняткове значення для розвитку музичної культури і музичного мистецтва в цілому. Саме тут отримали музичні знання українські композитори М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, які заклали основи розвитку українського партесного співу і були першими авторами хорових партесних концертів, музична мова яких була близька до української народнопісенної творчості.

Все вищевикладене, навіть у такому об'ємі, свідчить про те, що Києво-Могилянська Академія відіграла виняткову роль у формуванні й розвитку національної музичної культури і музичної освіти, опанування якими слугує вищою нагородою для молодих українців сьогодення.

Література

1. Архімович Л., Каришева Т., Шеффер Т., Шреєр-Ткаченко О. Нариси з Істрії української музики. Ч.І та ІІ. К.: Мистецтво, 1964. 309 с.
2. Бибииков С. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека / С.Н. Бибииков. К.: Наукова думка, 1981. 108 с.
3. Белікова В. Історія української музики : [Навчальний посібник] / В. В. Белікова; МОНМС України. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. 372 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К., Ірпінь: ТОВ «Перун», 2004. 1440 с.
5. Історія української музики / АН УРСР, Інститут мистецтва, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Редкол.: М. М. Гордійчук (голова) та ін. К.: Наукова думка, 1989. Т. 2. Друга половина ХІХ ст. / Т. П. Булат, М. М. Гордійчук, С. Й. Грица та ін. Редкол. тому: Т. П. Булат (відп. ред.) та ін. 1989. 464 с.
6. Корній Л. Історія української музики. Ч. 1. (від найдавніших часів до середини ХVІІІ ст.) / Л. Корній. Видавництво М.П. Коць: Київ-Харків-Нью-Йорк, 1996. Частина третя. ХІХ ст.: [Підручник] / Л. Корній. Київ-Харків-Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2001. 480 с.
7. Культурологія: українська та зарубіжна культура : [Навчальний посібник] / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.Л. Шевнюк та ін. / За заг. ред. М.М. Закович. 5-е вид. стер. Київ: Знання, 2010. 589 с. (Вища освіта ХХІ століття).
8. Крвавич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво : [Навчальний посібник] : У 3-х ч. / Передмова проф. С. Павлюка. Ч. 2. / Дмитро Петрович Крвавич, Володимир Антонович Овсійчук, Світлана Олександрівна Черепанова. Львів: Світ, 2004. 268 с.
9. Черкасов В. Музично-педагогічна освіта України на межі двох тисячоліть (1991-2010 рр.): [Навчальний посібник] / В. Черкасов. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2011. 380 с.

1.18. Tolerance in the context of pedagogical culture of a teacher of higher education

Толерантність в контексті педагогічної культури викладача закладу вищої освіти

Процеси глобалізації, євроінтеграції та реформування сучасної системи освіти окреслюють рамки простору, побудованого на утвердженні людини як найбільшої соціальної цінності, засадах гуманізму, дитиноцентризму та толерантності, й вимагають від педагога готовності до діалогу шляхом встановлення зі здобувачами освіти відносин довіри, співпраці, компромісу, радості, товариськості, емпатії та психологічного комфорту.

Окреслені зміни зумовили трансформацію ціннісних пріоритетів, серед

яких поняття «толерантність» розглядається як соціально важливе явище, норма життя у полікультурному, багатоконфесійному, інтернаціональному суспільному просторі. З одного боку, це – усвідомлення необхідності збереження неповторної особливості кожної особистості або певної суспільної групи, з іншого – толерантне ставлення до всього, що виходить межі її звичного сприйняття, є інакшим, відмінним від уже сформованого стереотипу. Саме толерантність є основою віротерпимості і миролюбства, запобігання будь-яким видам екстремізму, що мають для багатонаціональної й багатоконфесійної України особливу значущість. Це один з головних принципів взаємовідносин між людьми у сучасному суспільстві.

Сьогодні констатує суттєве зростання інтересу до проблеми формування особистісних якостей педагогів взагалі і майбутніх фахівців вищої школи зокрема. Це зумовлено низкою чинників, серед яких одним із визначальних є світова тенденція переходу від індустріальної моделі розвитку до інформаційної, що викликає зміни у цілях, змісті, і відповідно, у функціях та завданнях діяльності сучасного освітянина.

Саме окреслена зміна пріоритетів потребує від сучасного викладача закладу вищої освіти сформованої толерантної позиції, готовності здійснювати освітній процес на гуманістичних і демократичних засадах, принципах толерантності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Тому проблема толерантності в контексті педагогічної культури викладача закладу вищої освіти є полемічною, актуальною та потребує подальших досліджень.

Професійно компетентний викладач закладу вищої освіти сприймається в соціумі як особистість, яка вміє налагоджувати контакти з усіма учасниками освітнього процесу та стейкхолдерами (студентами, їх батьками, колегами, роботодавцями), незважаючи на вік, національність, соціальний стан, належність до різних культур тощо; тим самим стверджуючи власну толерантну позицію. Отже, викладач має бути носієм гуманістичних цінностей, здатним виявляти толерантну поведінку та культивувати її у здобувачів освіти.

Зasadничі ідеї толерантності відображені в низці визнаних в Україні міжнародних документів (Декларація принципів толерантності (1995), Конвенція про права дитини (1989)), Конституції України (1996) та наскрізною лінією проведені у Законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), в нормативно-правових актах системи освіти України: Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (2015), Концепції розвитку педагогічної освіти (2018).

У сучасних наукових розвідках проблема толерантності як особистісної якості майбутнього педагога та освітнього орієнтиру розглядалася різноаспектно: методологічні основи сучасної філософії освіти (В. Андрущенко, В. Кремень, В. Лутай, В. Огнев'юк та ін.); загальні питання педагогіки толерантності (М. Андреев, О. Безкоровайна, О. Грива, Г. Коберник, Л. Москальова, Ю. Тодорцева та ін.); психолого-педагогічні засади формування педагогічної толерантності майбутніх педагогів (Т. Атрощенко, Н. Бирко, Т. Варенко, Ю. Гордієнко, А. Горянська, Ю. Ірхіна, Е. Кайкова, О. Кондратьєва, Р. Кострубань, І. Кривошопка Л. Мацюк, М. Мельничук, О. Руда, А. Скок, О. Столяренко, І. Сухопара та ін.).

Питання впровадження засад толерантності в контексті педагогічної культури викладача закладу вищої освіти недостатньо досліджені, що і зумовлює актуальність обраної нами проблеми.

Мета дослідження є розкриття теоретичних аспектів проблеми толерантності як особистісної якості викладача закладу вищої освіти в контексті його педагогічної культури.

З розвитком тієї чи іншої професії формуються професійні норми, правила, вимоги по відношенню до представників певної сфери діяльності. До цих вимог належать і необхідні знання, вміння, навички, і певні особистісні якості, норми відносин до різних складових професійної діяльності. Все це відображається у змісті педагогічної культури, яка являє собою ступінь оволодіння цими нормами.

Сьогодні принесло людському суспільству беззаперечне усвідомлення того, що «глобальне впровадження комп'ютерних технологій у всі сфери діяльності, формування нових комунікацій і високоавтоматизованого інформаційного середовища стали не тільки першим кроком до формування інформаційного суспільства, а й початком модернізації освіти», орієнтованої на загальнолюдські цінності, підвищення рівня культури [9, с. 8].

Зважаючи на сказане вище, метою сучасної підготовки майбутніх педагогів у закладах вищої освіти є вільний розвиток індивідуальних здібностей, мотивів, особистісних цінностей майбутнього фахівця (Г. Сиротенко). Окрім демонстрації важливих особистих професійних якостей, уміння генерувати та впроваджувати в освітній процес позитивні педагогічні ідеї, викладач закладу вищої освіти має виявляти високий рівень професійно-етичної, комунікативної, рефлексивної культури; розвивати особисту креативність, демонструвати своє персональне, особистісне і професійне зростання та компетентність у досягненні зазначених цілей (Л. Запара); виявляти ініціативу, демонструвати чуйність і увагу, емпатію та толерантність

(К. Берд, Р. Сопівник, О. Тихомирова та ін.); володіти інструментами отримання інформації (Я. Кульбашна, О. Ткачук).

У сучасній науковій літературі проблеми ціннісних орієнтацій, гуманістичних аспектів діяльності викладачів закладів вищої освіти, а також різних аспекти їх педагогічної культури викликали зацікавленість дослідників Є. Бондаревської, С. Вітвицької, С. Демченка, І. Ісаєва, В. Кременя, О. Романовського, О. Пономарьова, В. Сластьоніна та інших. Толерантність як засаднича ідея та складова педагогічної культури є предметом досліджень сучасних науковців (М. Андреев, Т. Атрощенко, Н. Бирко, Т. Варенко, О. Грива, Ю. Ірхіна, Л. Коваль, Р. Кострубань, А. Крамаренко, І. Кривошапка, І. Сухопара, Ю. Тодорцева та інші).

Феномен педагогічної культури поєднує три основні концепти щодо визначення її сутності: педагогічна культура розглядається як частина загальнолюдської культури (сукупність цінностей, які характеризують особистість, освітній заклад, державу, суспільство в цілому); педагогічна культура є вищим рівнем педагогічної майстерності, професійної компетентності й людської індивідуальності, що формується в процесі професійної діяльності; педагогічна культура розглядається як складна система цінностей – регуляторів педагогічної діяльності.

Тобто дослідники (С. Вітвицька, В. Кремень, О. Романовський та ін.) визначають педагогічну культуру як інтегративне явище, органічний взаємозв'язок сукупності загальнокультурних і педагогічних цінностей, професійних знань, умінь, навичок, педагогічної майстерності, необхідних для успішного здійснення освітнього процесу у закладі вищої освіти. Серед чільних компонентів педагогічної культури ми виокремлюємо толерантність як засадниче явище, без якого неможливе становлення педагога як особистості та професіонала.

Толерантність, яку ми визначаємо компонентом професійної культури педагога, як ціннісна складова входить до низки компетентностей, визначених національними стандартами кваліфікованого педагога в європейських країнах [12].

Якщо узгодити принципи толерантності, розроблені міжнародними організаціями та поширені в країнах Європи, з напрацюваннями вітчизняних педагогів, то вимальовується досить чітка номенклатура складників педагогічної культури, принципів та орієнтирів формування толерантної позиції майбутнього викладача закладу вищої освіти: ненасильництва – налаштованість на запобігання конфлікту, а у разі його виникнення розв'язання без застосування відкритого примусу; свободи – право на здійснення вибору позиції, аргументів, способів доведення та висловлювання думки;

самостримання – уміння примусити себе вислухати іншого, прийняти його погляди, визнати аргументи, зберігати рівновагу; «законослухняність» – дотримання існуючих норм, правил, традицій, а не тиску сильнішого чи формальної більшості; сприйняття іншого – повага до різних проявів іншого. Усі ці складники можна об'єднати одним словом – толерантність, окреслюючи цю дефініцію як освітній орієнтир у процесі формування педагогічної культури майбутніх викладачів вищої школи.

Згідно з гуманістичним підходом толерантність розглядається як один з принципів (система принципів) і розуміється як партнерство у спілкуванні, як суб'єкт-суб'єктна взаємодія (І. Бех, А. Петровський); як формування культури діалогу (М. Бахтін, В. Біблер); як формування установок толерантної свідомості (О. Асмолов, Г. Солдатова, Л. Шайгерова); як здатність індивіда без заперечення та протидії сприймати чужі думки, стиль життя, характер поведінки та інші особливості, що в сумі складає основу відмови від агресії (С. Бондирєва, Д. Колесов).

До основних проявів толерантності як показника сформованості педагогічної культури О. Докукіна відносить: довірче співробітництво – встановлення в освітньому закладі відносин взаєморозуміння і взаємної вимогливості між адміністрацією, педагогами, з одного боку, і здобувачами, з іншого; екологію взаємовідносин – забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату в освітньому закладі як основи формування толерантного середовища; формування почуття власної гідності, самоповаги, поваги до оточення, народів, незалежно від соціальної належності, національності, раси, культури, релігії; синергетизм, що забезпечує розвиток особистості, є його джерелом і рушійною силою; творчість, що забезпечує реалізацію варіативних підходів до встановлення толерантних відносин і аналізу ситуації взаємодії [4, с. 912].

На думку Н. Яшина, існує пряма залежність толерантності від процесу гуманізації: «Дослідження особливостей гуманізації освіти дозволяє стверджувати, що толерантність – це складова гуманізації. Людяність як практичний засіб реалізації гуманізму та основа формування гуманістичного світогляду сприяє становленню людини на шлях толерантності та є запорукою толерантного ставлення та поведінки» [11, с. 123]. Поділяючи цю точку зору, ми розглядаємо толерантність як прояв гуманності, людяності, терпимості, безконфліктності.

Напряму у гуманістичній педагогіці, у якому наголошується на пріоритетності дотримання принципу толерантності, називають «педагогікою толерантності». Саму толерантність у межах цього педагогічного напряму тлумачать як комплексну особистісну якість, що цілеспрямовано формується у

процесі навчання, виховання й самовиховання особистості, передбачає високий рівень знань, умінь і навичок, шанобливого ставлення до іншого під час спілкування, ґрунтується на моральних принципах; здатності бачити в іншому повноцінну гідну особистість; здатності до цілісного сприйняття іншого, з його індивідуальністю та неповторністю, у відмові від претензій на власно непогрішність і винятковість; у здатності до критичного ставлення до себе й до іншого для подальшого особистісного вдосконалення. Метою освітнього процесу визначають формування толерантної особистості, що зумовлює поширення відповідних норм стосунків, вимагає створення толерантного середовища, що передбачає використання суб'єктного досвіду толерантних відносин суб'єктів педагогічного процесу [1, с. 20].

За визначенням О. Савченко, толерантність педагога передусім є його життєвою позицією. Він має усвідомити, що толерантність є соціальною та індивідуальною цінністю не тільки освіти, а й суспільного загалу. Тоді толерантна позиція проявлятиметься в повсякденних вчинках, словах, що створюють освітній простір, у якому він працює з дитиною. Толерантний педагог готовий проявити терпіння; він налаштований на те, щоб не принизити дитину, не зламати її, побачити та прийняти її особливості та пристосуватися до них; спрямований на пошук проблем розвитку вихованців, розв'язання конфліктів у дитячому колективі [10, с. 96].

У педагогічній літературі часто вживається термін «педагогічна толерантність», який тлумачиться в різних працях по-різному: здатність педагога конструювати рівноправні відносини з іншими учасниками освітнього процесу (О. Богданова); необхідна для реалізації особистісно-орієнтованого освітнього процесу професійна здатність педагога встановлювати діалогічні відносини з суб'єктами освіти, які суттєво відрізняються від нього за певними ознаками (В. Чернявська); здатність педагога зрозуміти, визнати й прийняти учня таким, яким він є, тобто як носія інших цінностей, логіки мислення й форм поведінки (М. Перепеліцина, Б. Ахметова); інтегративна якість особистості педагога, ідеал міжособистісних відносин, значущість якого зумовлено, з одного боку, конфліктністю освітньої системи, де толерантність може виступати інструментом попередження й вирішення конфлікту, а з іншого боку – інтеграцією країн у світову спільноту, що актуалізує важливість діалогу на основі прийняття, поваги й толерантності (Н. Ліпатова); професійно значуща інтегративна якість педагога, що забезпечує його здатність установлювати діалогічні відносини з усіма учасниками педагогічного процесу (учнями, їхніми батьками, учителями, адміністрацією школи) на основі прояву поваги до їхніх думок, цінностей та інших особистісних відмінностей (Т. Варенко).

У літературі зустрічається термін «професійна толерантність» як певна професійна позиція педагога, що виявляє його ставлення до інших учасників педагогічного процесу, способи відтворення цього ставлення у цілях і методах взаємодії та визначається як важлива професійна якість викладача вищої школи, що нівелює претензії на одноосібне володіння істиною, визнання за студентами права на власну думку, вільне самовизначення і власну відповідальність» (Ю. Ірхіна), або повага до особистості дитини, терпляче ставлення до найрізноманітніших проявів цієї особистості, до її поглядів і навіть помилок та недоліків, що, відповідно, передбачає таке ставлення до здобувача освіти, у якому немає осуду, зневаги, неприйняття, однак є співпереживання, співчуття, розуміння цінності людської особистості та бажання допомогти; сформованість ціннісно-сислової мотивації, засвоєний комплекс знань, умінь і навичок комунікації та самопізнання, рефлексії, децентрації, емпатії, прийняття іншого та самосприйняття (Г. Косарева).

Низку підходів щодо розуміння сутності явища толерантності визначає С. Братченко: гуманістичний, згідно з яким толерантність розглядається як прояв свідомого, осмисленого та відповідального вибору людини, її власної позиції; особистісний, відповідно до якого психологічною основою толерантності є цінності, смисли та особистісні установки; діалогічний, в основі якого лежить міжособистісна толерантність як особливий спосіб стосунків і міжособистісної взаємодії з іншим та міжособистісний діалог; диверсифікаційний, відповідно до якого зміст толерантності не зводиться до однієї властивості, а розглядається як складний, багатоаспектний та багатокомпонентний феномен; фасилітативний підхід розглядає толерантність як якість, що розвивається [3].

Нам імпонує визначення толерантності як специфічної системи стабілізації особистості і її психологічної стійкості В. Ляпунової, яка виокремлює: «толерантність до стресу», «толерантність у стресових ситуаціях» або «фрустрація» – готовність до «непередбачених робочих обставин» або до «роботи з недобррозичливо налаштованими особами»; «толерантність до тривоги» і «толерантність до дискомфорту»; «афективна толерантність» або «толерантність до емоційного стресу»; «толерантність до фізичного навантаження», «толерантність до одноманітної, монотонної діяльності»; «толерантність до критики» та «толерантність до негативу»; «толерантність до слави» тощо [7].

У процесі професійної підготовки майбутніх викладачів закладу вищої освіти термін «толерантність» має подвійне значення: особистісна та професійна якість здобувача освіти, якої він набуває під час навчання, та принцип, на якому ґрунтується освітній процес.

На думку Ю. Лопухової, сутність толерантності як морального принципу та складника загальної педагогічної культури полягає в тому, що це – не що інше, як повага, визнання, прийняття людиною іншого як свого-іншого, як частини своєї суверенності, в якій свій-інший представлений як такий, що його поважає, приймає і визнає, як такий, що є представником його здатності до поваги, визнання і прийняття інших, що стають своїми-іншими. Людина, яка визнає іншого як свого-іншого, є відповідальною за себе, свою людяність, гідність, за іншого тою мірою, якою вона визнає його як свого-іншого. З педагогічного погляду, толерантність як моральний принцип, розкриваючи зміст моральності людини, є своєрідною вказівкою досягнення поваги, визнання та прийняття іншого як свого-іншого, незалежно від його поглядів, ідеалів, переконань, сповідуваних ним цінностей [6, с. 543].

Розкриваючи сутнісні характеристики толерантності як компонента педагогічної культури педагога О. Орловська відносить до провідних її принципів такі: рівність між представниками різних народів (рівний доступ до соціальних благ для всіх людей незалежно від їх статі, раси, національності, релігії чи приналежності до будь-якої іншої групи); взаємна повага, доброзичливість і терпиме ставлення всіх членів суспільства до представників інших соціальних, культурних, релігійних груп; відмова від насилля як неприйнятної засобу залучення людини до будь-якої ідеї; рівні можливості для участі у політичному житті всіх членів суспільства; гарантоване законом збереження і розвиток культурної самобутності та мов національних меншин; реальна можливість дотримуватись традицій усіх культур, представлених у суспільстві; свобода віросповідання за умови, що це не ущемляє права і можливості представників інших конфесій; співпраця і солідарність у вирішенні спільних проблем; відмова від негативних стереотипів у сфері міжетнічних та міжрасових відносин і у стосунках між статями [8, с. 159].

Для характеристики складних психологічних процесів і явищ традиційно використовують тріаду компонентів – когнітивний, емоційний та поведінковий(діяльнісний). Сучасні дослідники використовують її у різних інтерпретаціях і для пояснення сутності і структури дефініції «толерантність».

Наприклад, Н. Асташева виокремлює у структурі толерантності три складники: когнітивний – стосується знань особистості, її поінформованості (поняття про толерантність, процеси, що характеризуються толерантною спрямованістю, уявлення про власну життєву позицію як спосіб вияву толерантності); емоційний – почуття людини до об'єктів, що виражаються в емоційній оцінці (емоційно-ціннісне ставлення до людей, іншої думки, етнічних, релігійних та політичних питань, своїх власних почуттів); діяльнісний

– схильність до того чи іншого типу соціальної поведінки, основою якого є розуміння та співпраця, компроміс та безконфліктність[2, с. 41].

Однак для виваженої, усвідомленої толерантності, вирішальним є особистий ціннісний вибір людини та спосіб побудови її стосунків зі світом і суспільством. Саме тому доцільним є додати ще один (найважливіший) компонент, який умовно можна назвати «особистісний компонент» (В. Ляпунова) або – особистісний вимір толерантності. Мова йде про особистісне сприйняття суспільства і себе у ньому та побудову шляхів взаємовідносин особистості із людською спільнотою, що, по суті, є виявом педагогічної культури та педагогічної компетентності.

Особистісний компонент виміру толерантності на чільне місце виводить ціннісно-смыслову систему: цінність поваги людини як такої, цінності права і свободи людини, рівність людей щодо вибору світогляду та життєвої позиції, цінність відповідальності за власне життя та її визнання за кожною людиною. Це сприяє розрізненню толерантності як стану, який підлягає змінам, і як відносно стійкої, виваженої та усвідомленої особистісної позиції. Все це, на думку дослідників (С. Бондиревої, В. Ляпунової, Ю. Годорцевої та ін.) має безпосереднє відношення до сфери освіти та особистості педагога, дає змогу визначити стратегію вирішення проблеми «педагогічної інтолерантності». Без конструктивних змін на глибинному особистісному рівні всі спроби сформулювати толерантну позицію носитимуть поверхневий характер.

Одним з підходів до визначення структури толерантності викладача закладу вищої освіти як компонента його педагогічної культури є слідування логіці побудови педагогічної діяльності. Позаяк педагог є носієм (транслятором, фундатором, рушійною силою тощо) педагогічної системи, його толерантність має вимірюватися здатністю відповідати вимогам кожного з компонентів педагогічної системи.

У цьому сенсі ми погоджуємося з думкою Н. Клокар про те, що у дослідженні готовності педагогів до вияву толерантної позиції як складника педагогічної культури та здійснення освітнього процесу на засадах толерантності варто використовувати існуючі, найбільш загальні, а відтак, універсальні структури: мотиваційний компонент – мотивація до здійснення цієї діяльності; когнітивний компонент – знання про предмет та способи діяльності; процесуальний компонент – професійні навички та вміння, що спрямовують мобілізуючі сили особистості на оволодіння діяльністю чітко визначеного напрямку [5, с. 112]. Такий поділ, на її думку, є найбільш вдалим і доцільним для використання у процесі підготовки педагогів у системі методичної роботи різних рівнів до будь-якого виду діяльності.

Таким чином ми виокремили власне визначення: толерантність викладача

закладу вищої освіти у контексті його педагогічної культури – це комплексна особистісна якість, що цілеспрямовано формується у процесі формування фахівця й самовиховання особистості, передбачає високий рівень сформованості професійних компетентностей і моральних якостей, шанобливого ставлення до іншого під час спілкування та ґрунтується на моральних принципах, здатності бачити в іншому повноцінну гідну особистість, здатності до цілісного сприйняття іншого, з його індивідуальністю та неповторністю, у відмові від претензій на власно непогрішність і винятковість; у здатності до критичного ставлення до себе й до іншого для подальшого особистісного вдосконалення. Толерантність як вияв педагогічної культури викладача складається з когнітивного (теоретичне знання основ толерантності, полікультурний світогляд і критичне мислення), емоційно-ціннісного (особистісна толерантна позиція, створення позитивного емоційного насичення освітнього процесу, усвідомлення самоцінності кожної особистості в різноманітних її проявах), діяльнісно-комунікативного (здатність виявляти та культивувати толерантну позицію у соціумі, реалізовувати педагогіку партнерства, аналізувати власну діяльність) компонентів.

Отже, толерантність в контексті педагогічної культури викладача закладу вищої освіти є принципом (комплексом принципів виховання) та якістю (набором якостей), сформованих внаслідок впровадження цього принципу. Набуття цих якостей проходить через рівні терпимості, поваги та розуміння. Толерантність викладача проявляється в реальних умовах, що забезпечують атмосферу ненасильства, безпечності, суб'єкт-суб'єктних взаємин, демократичного стилю педагогічного управління, психолого-педагогічної підтримки на основі довіри, поваги та толерантного ставлення (толерантне середовище), при усвідомленні педагогом соціальної, професійної та індивідуальної цінності толерантності (толерантність педагога).

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у вивченні питань професійної підготовки викладачів закладів вищої освіти до організації толерантного освітнього середовища, реалізації педагогіки партнерства, роботи з громадськістю на засадах толерантності.

Література

1. Андреев М. В. Формування толерантності вчителя як проблема сучасної школи. Наукові записки кафедри педагогіки. Харків, 2010. Вип. XXIV. С. 18-24.
2. Асташова Н. А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений. Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. С. 74-85.
3. Братченко С. Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании. Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление. Красноярск, 2003. С. 104-117.

4. Докукіна О. М. Толерантність у вихованні. Енциклопедія освіти / відповід. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 912-913.
5. Клокар Н. І. Психолого-педагогічна підготовка вчителя до інноваційної діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 1997. 227 с.
6. Лопухова Ю. В. Толерантность как феномен и моральный принцип. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2011. Т. 13. № 2 (3). С. 540-544.
7. Ляпунова В. А. Функції толерантності як соціально значущої цінності. Педагогічні науки. 2016. Вип. LXIX. Т. 3. С. 119-122.
8. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 5. С. 159-163.
9. Педагогічні аспекти відкритого дистанційного навчання : монографія / За ред. О. О. Андрєєва, В. М. Кухаренка. Харків, 2013. 208 с.
10. Савченко О. О. Гуманізація освіти як передумова формування толерантної свідомості. Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/2415/1/08soofts.pdf>.
11. Яшин Н. Гуманізація освіти як передумова формування толерантності студентів вищих навчальних закладів України. Освітній простір України. 2016. Вип. 7. С. 119-125.
12. Department for Education and Skills /Teacher Training Agency/ Qualifying to Teach: Professional Standards for Qualified Teacher Status and Requirements for Initial Teacher Training. London: DFES, 2002. 20 p.

Section 2

THE PHYSICAL CULTURE AND SPORTS IN THE HEALTHY LIFESTYLE FORMATION

2.1. Students attitude towards health and healthy lifestyle during the Covid-19 pandemic

The new challenge to contemporary society is COVID-19 pandemic, which scale and severity reach the level of threat to the health of the planet population. For the first time in the modern history of human civilization, arise the unprecedented phenomenon of voluntary social isolation as an effective way of combating the spread of coronavirus. In such conditions, vital activity of every person undergoes significant transformations that affect the health state (social isolation, long staying indoors, and forced decrease of level of motor activity). The basis for sustainable development of the country, the planet and prevention of probable threat of anthropological catastrophe in terms of COVID-19 pandemic is conscious responsible attitude to health as necessary condition for active vital activity, productive longevity and well-being of particular personality, society and the world community as a whole.

Measures to prevent the COVID-19 virus spread covered all spheres of Ukrainian society and directly affected the system of educational process organization, in higher education, in particular, forcing all participants of the educational process to adapt to the new conditions of providing educative services. The pandemic preconditioned utilizing the largest and fastest transformation of pedagogical activities and assessment methods ever observed in contemporary universities. Undoubtedly, Covid-19 also became the challenge for educational process organization, which quickly acquired other forms, among which the only right way out was distance learning, which from a temporary and forced measure, could become a new educational standard.

At the same time, the quality of higher education is identified with the quality of training of able to work specialists, which is ensured by their proper state of health and is the main progress driver in all spheres of society and country. In terms of implementation of quarantine measures, it becomes extremely relevant when students have to spend the whole time only for mental activity. On the one hand, the use of educational and informational portals provides an opportunity to master the educational material, and on the other hand, it leads to a sedentary lifestyle. That is

why the issue of preserving the health of student youth is timely, considering the today's realities.

Promoting health improvement is a systemic activity, the constituent part of which is the formation of a responsible attitude to health. Scientists define responsible attitude to health as the position of a personality, which determines the regulation of reactions and volitional activity concerning health factors for the optimal combination of personal abilities and environmental opportunities for well-being [3].

Attitude towards health can be adequate or inadequate. Criteria for the degree of adequacy of attitude to own health at the cognitive level can be the scale of human awareness in the field of physiology and other areas related to health provision, knowledge of the main risk factors for health deterioration, understanding the role of health in ensuring longevity. At the behavioral level – the degree of compliance of human actions and deeds with the requirements of a healthy lifestyle; at the emotional level – the optimal degree of health anxiety, the ability to enjoy the health and rejoice in it; at the value and motivational level – the high importance of health in an individual hierarchy of values [2].

The responsible attitude of students to their health and healthy lifestyle combines ideas about health, awareness of the health essence and responsibility for it, emotional assessment of personal abilities and environmental opportunities for its development, motives that encourage the implementation of the health-preserving activities, the will as conscious management of this activity [1]. Thus, the study of students' attitude to their health, identifying the impact of education in the field of physical culture and sports on the formation of health-preserving behaviour is an urgent scientific problem.

The article aimed to reflect the research results of students' attitude to health and a healthy lifestyle during the quarantine period regarding Covid-19. The study involved 110 students (78 males and 32 females), participants of the educational process at the Department of Physical Culture, Sports and Health of Lesya Ukrainka Volyn National University. The average age of students was 19.8 ± 2.0 years. All participants gave voluntary informed consent to participate in the experiment.

To identify the level and peculiarities of students' attitude to their health and healthy lifestyle, the method "Index of attitude towards health" developed by S. Deriabo and V. Yasnjev is used [4]. It allows calculating the manifestation degree of the attitude towards health components using scales. The method includes four scales: emotional scale, aimed at determining how sensitive is human to various manifestations of own organism, to what extent is receptive to the aesthetic health aspects, able to enjoy own health; cognitive scale diagnoses on the one hand, how much person is ready to accept information about health problems received from

other people and literature, and on the other hand, how much person aspires to it; practical scale identifies how much human is ready to be engaged in various practical activities aimed at taking care of their health; action scale measures the extent to which a person seeks to change own environment or influence it under existing attitude to health. Intensity index of attitude is made by summing the scores on four scales and shows what in general represents the formed health attitude and how strongly it manifests. The method allows calculating the general level of students attitude towards health. The high level of the test generally indicates that respondent has highly formed, “good” attitude to health and healthy lifestyle. The low level indicates that subjects attitude towards health is badly formed, they are in the "risk zone": in this case, there is a high probability that they will not lead a healthy lifestyle, and this will eventually guide to negative consequences.

To assess health and well-being of students, we used the modified method “Self-assessment of health during quarantine” (A. Ware, S. Wright, M. Snyder) [5], which allows evaluating students attitude to their health – from recklessness and neglect of own health to the increased concern for own physical health. The method “Your lifestyle” by R. Rozhnov [6] was used to assess the level of students’ health during the pandemic, which allows evaluating the behavioural, that is a conscious, component in the formation of healthy lifestyle of a student. Statistical analysis of the obtained results was performed using licensed Excel spreadsheet packages. The sample arithmetic mean, standard error of the mean ($\bar{x} \pm S_x$), variance (δ^2), and confidence interval (upper and lower limits) were calculated. The analysis of research results provides an opportunity to characterize peculiarities of students attitude towards their health by emotional, cognitive, practical, active components, and overall scale (Table 1). The maximum value for each scale for this test is 18 points. In total, 72 points for the test. Let us analyze the named components in more detail.

Table 1

The research results of the manifestation of students’ attitude to their health (points) (n = 110)

Type of scale	$(\bar{x} \pm S_x)$	X max	X min	δ^2	Confidence interval	
					upper limit	lower limit
Emotional scale	11.39±1.09	18	0	4.43	12.23	10.56
Cognitive scale	8.78±0.84	18	0	4.26	9.58	7.98
Practical scale	12.55±1.2	18	0	4.07	13.31	11.79
Scale of actions	8.01±0.77	18	0	4.06	8.77	7.25
General intensity of attitude towards health	40.73±3.9	66	3	12.56	43.09	38.38

Therefore, such component as *emotional* shows the extent to which the attitude towards health manifests in the emotional sphere, namely sensitivity to the aesthetic

aspects of health, enjoyment of own health, self-care. The emotional constituent of attitude towards health includes experiences and feelings associated with the state of health or ailment, conditioned by the deterioration of physical or psychological human viability, is significant in the context of general self-esteem of a personality. According to this indicator, the average value in the studied sample makes 11.39 ± 1.09 points, does not exceed the upper limit of the confidence interval of 12,23 points, which indicates the average level of the emotional scale manifestation. It should be noted that a high level of emotional component manifestation indicates that the subject can enjoy health, can receive aesthetic pleasure from a healthy organism, is free from negative emotional stereotypes that exist in society about healthy lifestyle, in other words, cares about health not only because it is “necessary”, not under the pressure of circumstances, but for the pleasure. The low level indicates the fact that attitude towards health of a particular person has mental character, has little effect on the emotional sphere, health care is just a necessity, but not a joyful and exciting activity [7].

The cognitive component (cognitive scale) characterizes personal knowledge about health, understanding the role of health in vital activity, knowing the main factors that have a negative or positive impact on human health. The given component characterizes to which extent human attitude towards health and a healthy lifestyle in the cognitive sphere is manifested. This indicator has slightly lower values than in the previous scale. In particular, the average value in the studied sample is 8.78 ± 0.84 points and does not exceed the upper limit of the confidence interval of 9.58 points with a maximum value according to the scale of 18 points. Such picture indicates the dominance of the average level of the cognitive scale among students. The high level of the cognitive component development demonstrates that a respondent shows great interest in health problems and actively seeks relevant information in textbooks, magazines, newspapers, the Internet, likes to communicate with other people on this topic and more. The low level of the development of the stated component testifies that attitude towards health of respondents has little effect on the cognitive sphere: in better case, they are only ready to accept health information from other people, but they are not actively searching it [7].

The practical component analysis makes it possible to determine to what extent a human manifests attitude towards health and a healthy lifestyle in the practical sphere. Slightly higher results by this indicator testify students' readiness to engage in practical activities to take care of their health. In particular, the average value under the practical scale is 12.55 ± 1.2 points and does not exceed the upper limit of the confidence interval of 13.31 points. The high level of this component indicates that subjects actively care about their health in practice: they tend to attend diverse sports sections, do special exercises, engage in health procedures, develop appropriate

abilities and skills, and lead a healthy lifestyle in general. The low level testifies that a person is only willing to engage to some extent in the practical activities taking care of health organized by other people, in extreme cases, can do something if the situation requires it [7].

The active component (scale of actions) determines the degree of how people manifest attitude towards health, a healthy lifestyle in the field of committed acts, aimed at changing their environment regarding their position. The lowest indicators of this scale show that students are reluctant to change their attitude towards health. In particular, the average value on the scale of actions is (8.01 ± 0.77) points and does not exceed the upper limit of the confidence interval of 8.77 points. The high level of this component tells that subjects actively seek to change their environment: they try to influence on the attitude towards health of surrounding people, to stimulate them to lead a healthy lifestyle, promote different organism health improvements and create a healthy environment. The low level testifies that their attitude towards health remains “personal matter”; they do not try to change their environment [7].

General scale demonstrates the integral formation of a conscious attitude towards health. The intensity index is obtained by summing the scores of four previous scales. The mentioned scale determines how a respondent's attitude towards health is formed as a whole. In total, a student can score a maximum of 72 points on the test. In our case, the average value of the test is 40.73 ± 3.9 points and does not exceed the upper limit of the confidence interval of 43.09 points. The high level of the test in general tells that a respondent has a highly formed, “good” attitude towards health and a healthy lifestyle. The low level testifies that subjects health attitude is poorly formed; they are in the “risk zone”: in this case, there is a high probability that they will not lead a healthy lifestyle, and this sooner or later causes negative consequences. In general, evaluating the overall attitude of students to health and a healthy lifestyle (Table 2), it is worth mentioning that six persons (5.5%) revealed the low level, showing a high probability that they will not lead a healthy lifestyle and take care of their health. It will sooner or later lead to its deterioration, chronic diseases, reduction of working performance and life satisfaction in general. The majority of students includes 72 persons (66.0%) who have an average level of attitude towards health, which confirms the previously analysed results; only 32 persons (28.5%) recorded the high level of the stated indicator, that tells about the fact that respondents have a highly formed, “good” attitude towards their health and a healthy lifestyle.

The research results of self-assessment of health and well-being showed (Table 2) that a significant number of students have either low (23 persons, 21%) or decreased (70 persons, 63.5%) levels of health self-assessment. Such results testify that the vast majority of students tend to have a careless attitude towards their health,

neglect the rules of healthy vital activity, which is specific for a young age. These students are the most vulnerable stratum of society to the negative impact of environmental, demographic, social, and other factors.

Table 2

Overall assessment of students attitude towards health and a healthy lifestyle

Levels	Health attitude index		Self-assessment of health during quarantine		Your lifestyle	
	Number, of persons	%	Number, of persons	%	Number, of persons	%
Low	6	5.5	23	21.0	0	0
Decreased	-	-	70	63.5	-	-
Average	72	66.0	16	14.5	6	5.5
Increased	-	-	1	1.0	-	-
High	32	28.5	0	0	104	94.5

The norm of well-being was fixed only among 16 students (14.5%), which testifies an adequate health self-assessment of these respondents. And only one student (1.1%) had an increased level of health self-esteem, which indicates the elevated level of anxiety about physical health; concentration of emotional experiences on physiological processes occurring in the organism; the presence of different unhealthy or unpleasant sensations; pessimism about the perspectives for health improvement in future.

Regarding the results of the assessment of students' health-preserving activities during the pandemic (Table 2, "Your lifestyle"), no respondents with the low (deviant) level of health-forming activity were identified. It is worth mentioning that lifestyle level of 6 persons (5.5%) corresponds to the average (adaptive) level of health-forming activity. We consider a positive tendency the fact that the vast majority of respondents (104 persons, 94.5%) have a high level of health-forming activity, which testifies their creative self-realization in the behavioural aspect of health culture.

Based on the above data, we can see that the entire sample shows insufficient constructive attitude towards health during the pandemic and partial self-isolation, despite the receiving a future degree in physical culture and sports. In particular, the vast majority of students (66.0%) have an average level of attitude towards health and a healthy lifestyle. The tendency to neglect the rules of healthy vital activity, careless attitude to own health, which is specific for young age, is observed in 84.5% of respondents. At the same time, we consider a positive tendency the fact that the vast majority of respondents (94.5%) have a high level of health-forming activity, which shows their creative self-realization in behavioural aspect of health culture. We believe that distance learning classes promote health preservation and motivate to a healthy lifestyle under the condition of conscious self-organization of students and their purposeful health-forming behaviour.

References

1. Bielikova N., Indyka S. Formation of the operational-actionable component of the future physical rehabilitation specialists' readiness to health protection activity // Physical education, sports and culture of health in contemporary society: collection of scientific works of Lesya Ukrainka Eastern European National University / compiled by A. V. Tsos and S. P. Kozibrotskyi. Lutsk: Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2014. № 4 (28). PP. 30-35.
2. Habelkova O. Ye., Veretelnyk H. S. Attitude towards own health depending on personality peculiarities and specifics of education among young people // Bulletin of Kharkiv National University. Series "Psychology". 2011. № 985. PP. 115-118.
3. Husak P.M., Zymivets N.V., Petrovych V.S. Responsible attitude towards health: theory and technologies: Monograph; [edited by doctor of pedagogical sciences, Professor P.M. Husak. Lutsk: OJSC "Volyn Regional Printing House", 2009. 219 p.
4. Deriabo S. D. "Index of attitude towards health and healthy lifestyle" // School principal. 1999. № 2. PP. 8-13.
5. Method: Health self-assessment questionnaire (A. Ware, C. Wright, M. Snyder). Access mode: <https://sites.google.com/site/test300m/osz>.
6. Continuity of the formation of students' health culture in educational environment of a region: collective monograph / scientific editor R.V. Rozhnov. Penza, 2006. 104 p.
7. Shevchenko A.M. The complex of methods for studying the psychological health of managers in educational organizations // Organizational psychology. Economic psychology. – 2017. – № 2–3 (9–10). – PP. 109-118.

2.2. Olympism and its ideas as a source of value and quality of an athlete's life

Olimpizm i jego idee jako źródło wartości i jakości życia sportowca

Rola sportu w rozwoju ludzkości w XXI wieku nabiera szczególnego znaczenia. Powszechne zainteresowanie, jakim darzy się współcześnie organizowane na globalną skalę igrzyska olimpijskie, czy inne wydarzenia sportowe dowodzą, iż m.in. mimo panującej pandemii koronawirusa w coraz szerszych kręgach ludzi sport stanowi jedną z najważniejszych pasji życiowych. Pamiętać przy tym należy, że sport jak i np. wychowanie stykają się ze sobą stanowiąc istotny mechanizm sprzężenia zwrotnego w tym zakresie. Polega on na tym, iż wartość humanistyczna i moralno-społeczna sportu jest wynikiem oddziaływania wychowawczego oraz sam proces wychowania może być uatrakcyjniony, a poprzez to bardziej efektywny, dzięki włączeniu go w proces szkolenia sportowego¹. Geneza sportu sięgająca starożytności pozwala upatrywać źródeł zasad moralnych i etyki sportowej w wartościach etosu rycerskiego jako etyki walki. Odniesienie sportu do wojny jest zasadne w związku z

¹ Por. J. Czechowski, Sport w perspektywie procesu wychowawczego, [w:] „Przegląd Pedagogiczny” 2015, nr 2, s. 162

tkwiącą w naturze ludzkiej skłonnością do rywalizacji. W sportowych zmaganiach, zgodnie z ideą religii zwycięstwo nie stanowiło wartości samej w sobie, lecz było oddawane bogom, jako demonstracja siły, piękna, szlachetności i cnoty. Idee te zawarte są w hasle wyrażającym istotę fair play². Pomimo, że wskutek oddzielenia pierwiastka duchowego od fizycznego sport zatracił pierwiastki filozoficzne ze starożytnej Grecji, to w szeroko rozumianej idei powinien nadal wypełniać wzór etyczno-wychowawczy i oprócz wyczynowych funkcji być nosicielem piękna, uczciwości i szlachetności. Sport wyalienował się z pierwotnych dążeń ludzkich. Wpłynęły na to współczesne przemiany życia społeczno-gospodarczego i politycznego, jak globalizacja, postępujący konsumeryzm, utylitaryzm, rzutujące na zmiany w sporcie. Współczesny sport sprzeniewierza się fundamentalnym zasadom moralnym: honor, godność, dzielność, czysta gra, braterstwo, solidarność, życzliwość, opiekuńczość i normom etyki pracy: rzetelność, wytrwałość, cierpliwość, prowadząc do alienacji wyniku sportowego pociągającego za sobą komercjalizację ruchu sportowego, spiralę środków dopingujących, chuligańskie zachowania kibiców, uleganie naciskom elit politycznych przez elity sportowe, handel meczami, kaperownictwo, korupcję w środowisku działaczy sportowych, szowinizm.

Od dłuższego czasu bardzo modne jest używanie powiedzenia fair play. Słysz się je nie tylko na zawodach sportowych, ale i w życiu codziennym. Fair play, czyli tzw. etyka sportowa to nic innego jak poszanowanie drugiej osoby oraz ducha sportowego. Jest to sposób myślenia, a nie tylko sposób zachowania. Obejmuje problematykę walki z oszustwem, podstępem przy poszanowaniu reguł, przemocy (zarówno fizycznej, jak i werbalnej), wyzysku, nierówności szans, nadmiernej komercjalizacji i korupcji. W tym szerokim zakresie mieści się m.in. kwestia stosowania środków dopingujących. Sport jest aktywnością, która wzbogaca społeczeństwo i przyjaźń między narodami. Jednocześnie jest uważany za działalność, która gdy jest uprawiana uczciwie, pozwala jednostce lepiej się poznać, wyrazić swą osobowość spełnić się i rozwinąć, zdobyć umiejętności i pokazać swoje zdolności. Sport umożliwia zaistnienie w społeczeństwie, jest źródłem przyjemności, dobrego samopoczucia i zdrowia.

Etyka sportowa, a więc ogół norm moralnych i zasad postępowania przyjętych i obowiązujących w środowisku, ma swoje podstawy w etyce społecznej. Ogromne zmiany, dokonujące się w ostatnim czasie w moralności i poczuciu odpowiedzialności naszego społeczeństwa mogą wpływać na sytuacje w sporcie. Stąd też olimpizm i jego idee stają się m.in. istotnym problemem współczesnego sportu.

² Leśniak-Moczuk, Arkadiusz D. *Historyczne i współczesne aspekty etyki w sporcie*. Młoda Humanistyka, [S.l.], v. 10, n. 3, dec. 2017.

Olimpizm jest fundamentem, treścią i zespołem środków pozwalających na pełną i nowoczesną edukację, rzutującą m.in. na jakość życia człowieka. Z drugiej jednak strony to edukacja powinna przygotowywać do kształtowania i postrzegania wartości płynących z olimpizmu, stanowić pewien rodzaj wychowania, sprowadzający się do wprowadzenia młodego człowieka do świadomego uczestniczenia w olimpiźmie, w różnorodnych jego jakościowych wariantach i na różnych poziomach zaangażowanego uczestnictwa o charakterze zawodniczym, trenerskim, lekarskim, organizacyjnym, dziennikarskim oraz kibicowskim³.

Współczesne tendencje w sporcie polegają na dążeniu do wiarygodnych osiągnięć, stąd konieczne jest wzajemne zaufanie między zawodnikami, kibicami i opinią publiczną oraz przekonanie o "czystych" metodach treningu i walki sportowej, szczególnie w odniesieniu do Igrzysk Olimpijskich. Olimpizm służyć miał doskonaleniu jednostek pod względem moralnym, intelektualnym i fizycznym. Uznać go można jako koncepcję pedagogiczną, związaną z jakością życia, bowiem uwzględnia wychowawcze wartości związane ze sportem, obejmuje ponadto sposoby życia, sportowe tradycje oraz kulturę i prawa rozwoju społecznego. Wartości płynące z idei olimpizmu dotyczą także pewnego zbioru prawd, zaleceń, postulatów oraz wskazań⁴. Olimpizm propaguje wychowanie w duchu wolności, równości, solidarności, dostarcza on prawdziwych wzorców, autentycznych, prawdziwie wartościowych zachowań, z których powinno korzystać się podczas kształcenia i wychowania do realizowania określonych celów o specyfice społeczno-wychowawczej⁵. Sport i idea olimpizmu są ważnymi wartościami autotelicznymi, stają się wartościami instrumentalnymi, czyli wpływają na życie jednostki, jej poczucie sensu bytu, zgodne z obyczajami społecznymi, o ile wiążą się z nimi świadome wybory moralne. Określone postawy i motywację moralne ściśle związane są właśnie z szeroko rozumianym wychowaniem. Tutaj fundamentalne jest tzw. wychowanie przez sport i wartości, które zawierają się w idei olimpizmu. Wychowanie w tym duchu pozwala zachować wartości instrumentalne sportu i olimpizmu, które to oddziałują na jakość życia ludzi uprawiających sport, nie tylko zawodowo, ale i amatorsko, a więc na różnych jego szczeblach⁶.

Nowoczesny olimpizm ma nieść za sobą wartości wychowawcze, stanowi szkołę etycznego ideału, odzwierciedla czystość moralną, siłę i wytrzymałość, także cielesną. Już w definicji Coubertina zauważyć można, iż olimpizm ma odniesienia do

³ Por. J. Lipiec, *Integralna edukacja olimpijska*, [w:] *Edukacja olimpijska w reformującej się szkole*, pod red. Z. Żukowskiej i R. Żukowskiego, Warszawa Akademia Futbolu, Warszawa 2000, s. 29-30.

⁴ Por. J. Nowocień, *Olimpizm i zasada fair play szansą wychowania w tolerancji* – http://www.ckr.org.pl/files/110318145807_Olimpizm_i_zasada.pdf [dostęp: 17.11.2020 r.]

⁵ W. Siek, *Zarządzanie etycznymi aspektami olimpizmu oraz fair play w sporcie*, praca licencjacka pod kierunkiem prof. T. Pokusy, WSZiA, Opole 2019.

⁶ Z. Żukowska, *Sport i olimpizm a wartości i jakość życia*, [w:] *Społeczno-edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpizmu*, pod red. J. Nowocień, wyd. Estrella, Warszawa 2007, s. 29.

uwarunkowań społeczno-pedagogicznych rozwoju współczesnego sportu. Interpretuje się go jako alternatywną koncepcję edukacyjną w systemach wychowawczych instytucji, w tym np. szkoły. Idea olimpizmu jest swego rodzaju instrumentem w kształceniu i wychowaniu młodzieży, daje szansę na samorealizację i samoakceptację, zdrowe interakcje społeczne, wywołuje pogłębioną refleksję etyczną i wyzwala potrzebę doskonalenia siebie samego, nie tylko pod względem sportu⁷. Łączy się to z faktem, iż wychowanie nieodłącznie wpisuje się w aktywność sportową, w szkolenia sportowe. Idea olimpizmu kształtuje takie ważne cechy osobowości jak m.in. zdyscyplinowanie, wewnętrzną siłę, wytrwałość, odpowiedzialność, poczucie współdziałania w zespole, ponadto, pozwala wyzwolić emocje, rozwija zdolności adaptacyjne, pozytywnie wpływa na rozwój całego organizmu, zapobiega chorobom cywilizacyjnym i in. Są to aspekty związane ze światem sportu, ale i ogólnie rozumianym wychowaniem⁸. Sport ma kształtować człowieka, podobnie jak dzieje się to w procesie wychowania. Ważna jest tu zarówno strona fizyczna jednostki, jak i jej wymiar psychiczny i duchowy. Wartości społeczno-moralne olimpizmu powinny wynikać z oddziaływania procesu wychowawczego, ale i odwrotnie – sam proces wychowania uatrakcyjniony może być i bardziej efektywny dzięki włączeniu do niego procesu reprezentującego idee płynące z olimpizmu, a więc poprzez szkolenia sportowe.

Krzewienie idei olimpizmu, życie w duchu sportowym, wiąże się jednocześnie z realizowaniem kluczowych wartości wychowawczych. Dzieje się tak dlatego, że aktywność, jaką niesie za sobą olimpizm prowadzi m.in. do:

- wyzwolenia w człowieku ogromnych pokładów energii, które pozwalają pokonywać własne ograniczenia i słabości,
- otwarcia się na życie społeczne i tym samym przyjmowania właściwych wzorców osobowych, eliminowania złych zachowań, odrzucenia złego, niehigienicznego trybu życia oraz inspirowania się do pozytywnych przedsięwzięć,
- pobudzenia aktywności w człowieku, zrozumienia siebie samego, do życia w duchu wolności oraz podejmowania decyzji w sposób śmiały,
- wartości jakie płyną z idei olimpizmu i sportu mogą pozytywnie wpływać na rozwój i wychowanie młodego pokolenia, stymulować relacje między jednostkami, także grupami społecznymi, całymi narodami i państwami,
- kształtowania płaszczyzny porozumienia między jednostkami, zrównania ludzi, niezależnie od wyznania, rasy, poglądów politycznych i in.⁹.

⁷ Z. Żukowska, *Edukacja olimpijska w Polsce i wybranych krajach*, [w:] *Czysta gra. Fair play*, pod red. K. Hądzelek i in., wyd. FALL, Warszawa 2014, s. 174.

⁸ J. Czechowski, *Sport w perspektywie procesu wychowawczego*, [w:] „Przegląd Pedagogiczny” 2015, nr 2, s. 162.

⁹ J. Nowocien, *Sport i olimpizm w systemie dydaktyczno-wychowawczym współczesnej szkoły*, wyd. AWF, Warszawa 2001, s. 24-27.

Wychowanie, sport i olimpizm są elementami nieodzownie ze sobą związanymi, pozytywnie wpływają one na wszechstronny rozwój człowieka, odczuwane przez niego szczęście, spełnienie, przyjemności, realizowanie się w życiu osobistym i zawodowym, na budowanie relacji z innymi, szanowanie godności innych, wzajemne zrozumienie, życie w przyjaźni, szczęściu i pokoju. Na drodze połączenia sportu, kultury i wychowania, olimpizm buduje drogę życia, której fundamentem staje się wysiłek, szacunek w stosunku do uniwersalnych zasad etycznych oraz wychowawcze wartości dobrego przykładu. Respektowanie wartości etycznych płynących z olimpizmu sprawia, że sport zachowuje wszystko to, co jest najważniejsze z perspektywy wychowawczej.

Ważnym elementem idei olimpizmu jest przestrzeganie norm i reguł w sporcie stanowiąc przez to kluczową wartość moralną, wyrażającą się m.in. w grze fair play. Oznacza to świadomy akt poddawania się aktualnemu prawu. Stosowanie się do przepisów w sporcie to obowiązek jednostek, które ten sport uprawiają, jest to podstawą osiągnięcia uczciwych zwycięstw i tym samym zadowolenia z aktywności sportowej. To bardzo ważne w aspekcie społecznym i obywatelskim. Dostosowywanie się do wytyczonych zasad w sporcie sprawia, że jednostka zwykle stosuje się także do norm panujących poza nim, w normalnym codziennym życiu¹⁰.

Przepisy i normy stanowią skodyfikowany zbiór zasad, które regulują zachowania uczestniczących w rywalizacji sportowej. Co prawda ich specyfika nie jest etyczna, ale stosowanie się do nich jak najbardziej może przynieść pozytywne skutki w aspekcie moralnym. Normy i reguły są integralnym, wewnętrznym elementem świata sportu, bez nich sport nie miałby prawa bytu. Trzeba jednak dodać, że odgórne zasady nierzadko zostają naruszane i odbierane w sposób instrumentalny, np. faule niezgodne są przecież z zasadą fair play.

Sport podporządkowany jest pewnemu porządkowi prawnemu i odgórnym normom, także społecznym, do których musi dostosować się każdy sportowiec. Reguluje to m.in. Ustawa z dn. 25 czerwca 2010 r. o sporcie¹¹. Odnosi się ona m.in. do regulacji w zakresie klubów i związków sportowych, polskiego związku sportowego czy narodowego ruchu olimpijskiego. Istnieje tzw. prawo sportowe, które zawiera zbiór norm, regulujących kwestie sportu (o specyfice wiążącej lub nie). Interpretuje się je także jako swego rodzaju katalog zwyczajów sportowych i zasad, które powinny przestrzegane być w sporcie. Ich autorami są organy, które podejmują decyzje w zakresie sportu¹². Każdy sportowiec powinien działać z zachowaniem reguł sportowych, nie tylko tych, które wynikają z określonych przepisów, ale i takich, których podłoże ma charakter moralny i etyczny. Uczestnikami sportu są nie

¹⁰ J. Nowocien, *Olimpizm i zasada fair play szansą wychowania w tolerancji* – http://www.ckr.org.pl/files/110318145807_Olimpizm_i_zasada.pdf [dostęp: 21.11.2020 r.]

¹¹ Dz. U. Nr 127, poz. 857.

¹² <https://kruczek.pl/prawo-sportowe/> [dostęp: 05.01.2019 r.]

tylko sami zawodnicy, ale i kluby, związki, trenerzy, działacze, sponsorzy, publiczność i in. Wszystkim z nich przyświeca wspólny cel – niezakłócone współzawodnictwo, jednak mimo to, w sporcie mamy do czynienia z wieloma sytuacjami konfliktowymi, które wymagają zastosowania pewnych regulacji, np. krajowe lub międzynarodowe związki sportowe tworzą reguły sportowe w danych regulaminach, m.in. są to Międzynarodowe Reguły Piłki Nożnej¹³.

Reguły takie spełniają różne funkcje, m.in. typizują dyscyplinę sportu, w której ustanawiane są zasady, np. odnośnie składu drużyny. Poza stosowaniem się do reguł sportowych, odnoszących się do współzawodnictwa, respektować należy też reguły określające równość szans i przeciwdziałające zniekształceniom ze strony konkurencji (służy temu np. podział bokserów na dane klasy wagowe). Wytyczone reguły sportowe eliminują spory i zapewniają uczciwy i właściwy przebieg współzawodnictwa w sporcie. Reguły w sporcie chronić mają samych zawodników, ale i kontrahentów czy kibiców przed negatywnymi skutkami działań sportowych, np. zakaz używania techniki obrotowej podczas rzutu oszczepem, która mogłaby spowodować rzut sięgający strefy kibiców.

Reguły sportowe, organizacyjne i dyscyplinarne ustanawiane są przez polskie związki sportowe. Sportowcy muszą się do nich stosować. W przypadku reguł sportowych, ważne są zasady określające współzawodnictwo sportowe, umiejscawianie rywalizacji w ramach danych konkurencji, wiąże się to także z zachowaniem uprawiających sport. Są to tzw. normy postępowania, które odnoszą się do zachowań stanowiących uprawianie sportu, do których muszą stosować się sportowcy. Można tu wyróżnić reguły gry i reguły ostrożności. Reguły organizacyjne powiązane są ze sposobem organizowania współzawodnictwa, nadawania mu pewnej struktury – są to reguły techniczne, pomocnicze w stosunku do poprzednich (np. reguły wyboru formy rozgrywki). Zasady dyscyplinarne dotyczą odpowiedzialności uczestniczących we współzawodnictwie sportowym oraz członków polskich związków sportowych za łamanie reguł sportowych czy organizacyjnych, związane są też z ponoszeniem odpowiedzialności za inne niepożądane zachowania, zawierające się w regulaminie dyscyplinarnym¹⁴.

Reguły rywalizacji sportowej wskazują na relacje, jakie powinny panować między konkurującymi ze sobą stronami i składają się na swoisty „akt prawny”, wyznaczający prawa sportowców i konsekwencje, które mogą ich spotkać w razie ich naruszenia. Wytyczne takie wyznaczają zasady uczestniczenia we współzawodnictwie, to, jak ma ono przebiegać oraz oceny uzyskiwanych wyników. Stanowią one istotną część rozwoju i wychowania sportowca. Trzeba dodać, że

¹³<http://www.irut.de/Forschung/Veroeffentlichungen/OnlineVersionFaszinationSportrecht/FaszinationSportrechtPolnisch.pdf> [dostęp: 05.01.2019 r.]

¹⁴ M. Badura, H. Basiński, G. Kałużny, M. Wojcieszek, *Ustawa o sporcie. Komentarz*, wyd. Wolters Kluwer business, Warszawa 2011, s. 195-196.

stosowanie się do danych zasad składa się z kilku etapów. Na początku przestrzeganie norm ma specyfikę utylitarną, a więc dzięki przestrzeganiu zasad można coś zyskać, a za ich naruszenie grozi pewna strata. Akceptowanie owych reguł wynika ze stosowania się do wytycznych trenera i arbitra. Później do głosu dochodzi przestrzeganie norm autonomicznych, które powstają na skutek doskonalenia sportowca. Funkcjonują one niezależnie od zasad zewnętrznych, tutaj kluczowa okazuje się zachowanie fair play¹⁵.

Każdy sportowiec powinien świadomy być przepisów i zasad rozgrywania zawodów, w których bierze udział. Tym samym za każdym razem musi stosować się do decyzji sędziego, stawiać zawsze na ogólne dobro zespołu, być honorowym i uczciwym w walce sportowej, stosować się do pewnym narzuconych odgórnie reguł, ale i swego rodzaju kodeksu etycznego sportowca. Podstawą przepisów sportowych, jak i norm moralnych, jakie powinny obowiązywać w sporcie, jest reguła fair play.

Fair play – sprawiedliwa gra, jest wyrazem wartości w sporcie, idei, w której zwycięstwo wcale nie jest nadrzędnym celem, do którego powinno dążyć się za wszelką cenę, gdyż najważniejsze godne zachowanie, niezależnie czy dochodzi do zwycięstwa czy porażki. Sport stanowi element kultury i wychowania, nawiązuje do zasady czystej rywalizacji, do przestrzegania określonych zasad podczas walki sportowej. Zasada fair play jako fundament rywalizacji sportowej powinna uwzględniać następujące zasady:

- równość zewnętrznych warunków walki, która odnosi się do takich samych szans w rywalizacji,
- szacunek wobec przeciwnika zgodnie z panującymi zasadami etycznymi,
- świadome zrezygnowanie z nieuczciwego odniesienia zwycięstwa,
- dobrowolne podporządkowanie się tradycjom i zasadom, a więc dostosowanie się i szacunek do aktualnych przepisów i reguł¹⁶.

Podstawą uczciwej rywalizacji zgodnej z zasadą fair play, jest stosowanie się do określenia „nie wolno!”. Chodzi o to, iż nie wolno doprowadzać do zwycięstwa w nieuczciwy i nieczysty sposób, gdyż zaprzecza to pojęciu sprawiedliwości. Uczciwa rywalizacja powinna opierać się na tolerancji dla wszystkich religii, ras i narodowości, szacunku do innych ludzi, pokojowym współistnieniu między sobą, potrzebie doskonalenia własnej osoby, zaufania wyrażanego wobec innych i wiary w ich dobro, jak również na dobrowolnym uznaniu przepisów, które dotyczą współżycia społecznego¹⁷.

Zasada fair play wywodzi się z etyki sportu, która to wytycza normy moralne przywodzące do współzawodnictwa sportowemu. Nawiązuje ona do zachowania

¹⁵ Z. Naglak, *Metodyka trenowania sportowca*, wyd. AWF Wrocław, Wrocław 1999, s. 18.

¹⁶ Z. Żukowska, *Klub Fair Play Polskiego Komitetu Olimpijskiego*, wyd. Estrella, Warszawa 2009, s.214-220.

¹⁷ J. Kowalska, A. Kaźmierczak, *Zasada fair play jako wartość wychowawcza w edukacji szkolnej i w przeciwdziałaniu chuligaństwu na stadionach*, wyd. Centrum Szkolenia Policji w Legionowie, Warszawa 2010, s. 14.

samokontroli, narzucenia sobie pewnych reguł, czasami nawet poniesienia ofiary, rywalizacji i walki, której przyświeca uczciwość, otwartość i szacunek do godności. W sporcie uwzględnia się dwa wymiary – rywalizacyjny, a więc w zmierzaniu się z innymi oraz perfekcjonistyczny, czyli w stosunku do siebie samego. Jeśli chodzi o zasadę fair play, tutaj istotny jest wymiar rywalizacyjny, chociaż podejście drugie też ma tu swój udział w perspektywie nie tylko fizycznej, ale i moralnej. Rywalizacja bowiem to nie tylko sprawdzenie swojej siły w starciu z przeciwnikiem, tego, kto jest lepszy, ale i sprawdzenie siebie samego, tego, czy jest się dobrym¹⁸.

Fair play w tradycji sportowej to nie tylko stosowanie się do określonych przepisów w zakresie rywalizacji, ale i przestrzeganie norm, które ukształtowane zostały w toku tradycji, poprzez sumienie i moralność. Fair play to przede wszystkim uczciwa rywalizacja, przyznawanie się do błędów, których sędzia nawet nie zauważył, akceptowanie decyzji sędziów, granie do końca, szanowanie przeciwnika, odpowiedzialność za swoją drużynę, nie tylko kulturalne rywalizowanie, ale i kibicowanie, umiejętność ponoszenia porażek i nieobarczenie winą innych.

Właściwa rywalizacja sportowa, zgodna z zasadą fair play, zakłada równość szans, przejawiającą się w zagwarantowaniu wszystkim sportowcom takich samych praw podczas zawodów, walki sportowej, także podczas treningów. To także równość wszystkich wobec siebie, kierowanie się takimi samymi regułami, choć celem jest odkrycie tego najlepszego spośród wszystkich (do różnicowania się sportowców dochodzi dopiero po starciu, czynnikiem różnicującym jest talent, praca, systematyczność). Walka w poszanowaniu równości szans sprzyja tolerancji wobec odmienności i indywidualności jednostek¹⁹.

Rywalizacja sportowa, której podstawą jest fair play, to także podejmowanie właściwych wyborów podczas konkurowania ze sobą. Nie chodzi tu tylko o kwestie sprawnościowe (np. Jak lepiej zrobić?), ale o rozstrzygnięcia o charakterze moralnym (np. Czy wykorzystać niedozwolone metody, aby wygrać? Czy pójść na skróty?). To od dokonanych w czasie „walki” wyborów zależy, czy nasze działania będą wpisywały się w kanon uczciwej gry. Sportowa walka stanowi uczestnictwo podmiotów, które mają odmienne od siebie cele (każdy chce wygrać), razem jednak tworzą swego rodzaju widowisko sportowe o pewnej dramaturgii. W związku z tym, zachowania sportowców mogą być odbierane w kategoriach etyki współpracy, która to jest elementem edukacji etycznej, prowadzącej do zdobycia kompetencji moralnych ułatwiających dokonywanie decyzji w zgodzie z zasadą fair play²⁰.

¹⁸ Tamże, s. 18.

¹⁹ J. Nowocien, *Olimpizm i zasada fair play szansą wychowania w tolerancji* – http://www.ckr.org.pl/files/110318145807_Olimpizm_i_zasada.pdf [dostęp: 01.01.2019 r.]

²⁰ H. Zdebska-Biziewska, *Aksjologiczny kontekst fair play – etyka współpracy*, [w:] *Czysta gra. Fair play*, pod red. K. Hądzelek i in., wyd. FALL, Warszawa 2014, s. 194.

Fair play sprawia, iż rywalizacja sportowa nabiera sensu i wartości, uszlachetnia zachowania związane ze współzawodnictwem. Fair play postrzegane jako fundament rywalizacji w sporcie, należy rozpatrywać według trzech ujęć:

– ujęcie formalne/obowiązkowe/minimalistyczne – fair play stanowi tu kluczowy warunek uczestniczenia w rywalizacji sportowej, dotyczy prawidłowej, zgodnej z zasadami postawy wobec przeciwnika w czasie gry,

– ujęcie humanitarne – odnosi się do traktowania rywala w sposób przyjazny, poprawny, przyjazny, z szacunkiem, bez oszustwa, przemocy i in.; nie chodzi bowiem o osiągnięcie sukcesu za wszelką cenę, lecz dążenie do zwycięstwa, ale z uwzględnieniem pewnych norm, nie zaś na drodze postawienia rywala w gorszej sytuacji,

– ujęcie humanistyczne – przeciwnik powinien traktowany być jako cenna wartość społeczna; dotyczy się to zachowań jednostki wobec swojego przeciwnika, tego, co dla niego robi, a co wcale nie musi wynikać z narzuconych reguł i przepisów; w tym ujęciu mieści się też zrezygnowanie z szansy na wygrania w imię innych wartości, np. udzielenia pomocy innemu sportowcowi, działania na rzecz jego bezpieczeństwa czy uratowania mu życia²¹.

Fair play stanowi postawę moralną uszlachetniającą sport, warunkującą go, jest to najważniejsza zasada w sporcie, pełni znamienne rolę wychowawczą wpływającą na wymiar moralny człowieka. Fair play wskazuje na najważniejsze wartości, jakimi powinno kierować się podczas starcia z rywalem, to nie tylko dostosowywanie się do danych przepisów i reguł, ale i reprezentowanie uczciwości, szlachetności i piękna²².

Olimpizm i jego idee, związane z konkretnymi wartościami gdzie m.in. wychowanie i sposób na życie to obszary o szczególnym wymiarze.

Ruch olimpijski, wskrzeszony w końcu XIX wieku, jest jednym z najważniejszych i szczególnie godnych pielęgnowania zjawisk współczesnego świata. Igrzyska powinny pozostać międzynarodowym wydarzeniem, promującym nie tylko masywny sport i zdrowy tryb życia, ale również idee uczciwej rywalizacji, pokoju i równości wszystkich ludzi. Niestety, komercjalizacja sportu czy wykorzystywanie zawodów dla celów politycznych godzą w powyższe wartości i naruszają zasady stanowiące fundament ruchu reaktywowanego przez Pierre'a de Coubertina. Na szczęście jednak, mimo tych zagrożeń, dla rzeszy kibiców olimpiada pozostaje świętem sportu, a czas igrzysk – czasem pokoju i przeżywania, wraz z zawodnikami, ich triumfów i porażek. Igrzyska to okres jednoczenia państw, narodów i kultur.

²¹ J. Nowocięń, *Olimpizm i fair play jako źródło wartości w nowoczesnym procesie edukacji*, [w:] *Czysta gra. Fair play*, pod red. K. Hądzelek i in., wyd. FALL, Warszawa 2014, s. 200.

²² *Jesteśmy fair play w sporcie i w życiu* – <http://sp16.szczecin.pl/index.php?c=article&id=447> [dostęp: 05.01.2019 r.]

Bibliografia

1. Bańka W, *Kodeks Dobrego Zarządzania dla Polskich Związków Sportowych. Uczciwość w sporcie. Skuteczność w działaniu*, Ministerstwo Sportu i Turystyki, Warszawa 2018
2. Czechowski J., *Sport w perspektywie procesu wychowawczego*, [w:] „Przegląd Pedagogiczny” 2015
3. Kochel J, *Idea olimpizmu i paraolimpizmu w procesie wychowania*, [w:] *Paraolimpiady – sportowcy z niepełnosprawnościami. Olimpiada wiedzy i wartości w sporcie*
4. Kowalik K, *Fair play między moralnością a prawem na przykładzie religii i sportu*, [w:] *Fair play w sporcie, edukacji i życiu. Olimpiada wiedzy i wartości w sporcie*, wyd. Wydziału Wychowania Fizycznego i Fizjoterapii Politechniki Opolskiej, Opole 2017
5. Kowalska, A. Kaźmierczak D, *Zasada fair play jako wartość wychowawcza w edukacji szkolnej i w przeciwdziałaniu chuligaństwu na stadionach*, wyd. Centrum Szkolenia Policji w Legionowie, Warszawa 2010
6. Lipiec J, *Integralna edukacja olimpijska*, [w:] *Edukacja olimpijska w reformującej się szkole*, pod red. Z. Żukowskiej i R. Żukowskiego, Warszawska Akademia Futbolu, Warszawa 2000
7. Ministerstwo Sportu i Turystyki, *Kodeks dobrego zarządzania dla Polskich Związków Sportowych. Uczciwość w sporcie, skuteczność w działaniu*, Warszawa 2017
8. Nowocień J, *Sport i olimpizm w systemie dydaktyczno-wychowawczym współczesnej szkoły*, wyd. AWF, Warszawa 2001
9. Nowocień J, *Olimpizm i fair play jako źródło wartości w nowoczesnym procesie edukacji*, [w:] *Czysta gra. Fair play*, pod red. K. Hądzelek i in., wyd. FALL, Warszawa 2014
10. Zaczyński W., *Praca Badawcza nauczyciela*, WSiP, Warszawa 1995
11. Zdebska H, *Filozofia olimpizmu a wartość zdrowia*, [w:] „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2005
12. Żukowska, *Edukacja olimpijska w Polsce i wybranych krajach*, [w:] *Czysta gra. Fair play*, pod red. K. Hądzelek i in., wyd. FALL, Warszawa 2014
13. Żukowska Z, *Sport i olimpizm a wartości i jakość życia*, [w:] *Społeczno-edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpizmu*, pod red. J. Nowocień, wyd. Estrella, Warszawa 2007

Strony internetowe

- http://www.ckr.org.pl/files/110318145807_Olimpizm_i_zasada.pdf [dostęp: 01.01.2019 r.]
- <https://kruczek.pl/prawo-sportowe/> [dostęp: 05.01.2019 r.]
- <http://www.irut.de/Forschung/Veroeffentlichungen/OnlineVersionFaszinationSportrecht/FaszinationSportrechtPolnisch.pdf> [dostęp: 05.01.2019 r.]
- <http://sp16.szczecin.pl/index.php?c=article&id=447> [dostęp: 05.01.2019 r.]

2.3. Theoretical and methodological substantiation of the formation of professional and applied knowledge and skills and positive motivation of students to systematic independent physical education and sports

Теоретико-методичне обґрунтування формування професійно-прикладних знань і вмінь та позитивної мотивації студентів до систематичних самостійних занять фізичною культурою та спортом

В фізичному вихованні студентів одним із пріоритетних напрямів є формування в них професійно-прикладних знань, вмінь і навиків, позитивної мотивації до самостійних занять фізичною культурою та спортом.

Заняття з фізичного виховання – основна форма організації фізичного виховання студентів вузу. Саме на них вирішується такі завдання:

- формування розуміння ролі фізичною культурою в розвитку особистості і підготовки її до професійної діяльності, мотиваційно-ціннісного ставлення до фізичної культури, установа на **здоровий спосіб життя**, фізичне вдосконалення і самовиховання, потреби в регулярних заняттях фізичними вправами і спортом;

- формування системи знань з фізичної культури та здорового способу життя, необхідний у процесі життєдіяльності, навчання, роботі, сімейному фізичному вихованні;

- зміцнення здоров'я, сприяння правильному і всебічному розвитку організму, профілактика захворювань, забезпечення високого рівня фізичного стану, працездатності на протязі всього періоду навчання;

- придбання досвіду творчого використання фізкультурно-оздоровчої і спортивної діяльності для досягнення особистих і професійних цілей.

Важливою педагогічною умовою процесу мотивації на заняттях з фізичного виховання є сприяння формуванню у студентів позитивного ставлення до фізкультурної діяльності, а також залучення студентів до інших форм занять фізичною культурою і спортом. Основними педагогічними засобами формування у студентів позитивного ставлення до фізичного виховання є зміст та методи навчання.

Однією з головних функцій змісту навчального матеріалу як засобу формування позитивного ставлення до фізичної культури є те, що в змісті навчання закладені об'єктивні можливості формування позитивного ставлення до занять фізичним вихованням. Можливість розвитку його предметного змісту; зміст навчання відіграє певну роль як стимул динамічних проявів позитивного ставлення; служить джерелом суспільної і спрямованості мотивації до фізкультурної діяльності.

Головні функції **методів** навчання у формуванні позитивного ставлення до фізкультурної діяльності полягає в можливості спонукати студентів до таких способів засвоєння навчального матеріалу, які стимулюють рухову активність, збуджують інтерес. Вони дають можливість показати студентам привабливість всіх сторін навчального матеріалу, підвищуючи їх стимулюючий вплив на формування позитивного ставлення до фізичної діяльності. Методи навчання дають можливість встановлювати в колективі сприятливу психологічну атмосферу, генерувати емоції, які полегшують процес формування позитивного ставлення. Вони стимулюють активність студентів в цілому їх переконань, життєвої позиції, ідеалів, ціннісних орієнтирів, що також сприяє формуванню позитивного ставлення до фізкультурної діяльності.

Методи навчання на відміну від змісту навчального матеріалу відіграють роль умови, від якої залежить ступінь дійовості змісту, ефективність його впливу на формування позитивного ставлення до фізкультурної діяльності.

На початковому етапі формування позитивного ставлення до фізкультурної діяльності, коли у багатьох студентів спостерігається байдуже або негативне ставлення до занять з фізичного виховання, викладач повідомляє різноманітну інформацію, насичену цікавими фактами, демонструє наочність: картинки, фотокартки, малюнки, кіноролики на спортивну тематику тощо. В результаті цього у студентів з'являється почуття подиву і захоплення. Це сприяє привертанню уваги студентів до конкретних видів спорту та формує потяг до них. Особливу спонукальну силу, що здатна викликати у студентів задоволення, мають розповіді про видатних спортсменів, їх авторитет в суспільстві, красу їх духовного світу, здатність не тільки словами, але й ділом захищати честь своєї країни, міста. Тому вирішальне значення має майстерність викладач як оповідача, його вміння користуватись засобами художнього слова, здатність переживати разом зі викладачем яскраве враження, радіти успіху. **Слово** як засіб та метод є ведучим при вирішенні завдань формування позитивного ставлення. Мова викладача повинна бути: 1) лаконічною, гарною за формою, виразною, емоційно насиченою; 2) образною; 3); оптимальною за темпом, ясною і точною; 4) різноманітною за змістом.

Бесіду краще проводити у підготовчій частині заняття. Однією з головних умов ефективності бесіди є переконаність викладача, запас його знань та особисте ставлення до теми, створення ним невимушеної, доброзичливої атмосфери.

Наступними методами, що використовувались у формуванні позитивного ставлення до фізичної культури є методи переконання: словом і ділом. До першого належать роз'яснення, доказ, спростування, дискусія. Основні вимоги до використання цих прийомів: усунення моралізації; вкладання матеріалу

повинно починатись з постановки конкретного навчального завдання і продовжуватись у спільному зі студентами пошуку способу його вирішення. Найбільш цінним в таких бесідах є «самостійне» вирішення завдання студентами, а не підказка викладача.

У формуванні позитивного ставлення до фізичної культури важливе значення має навчальний матеріал, що сприяє розвитку самостійності студентів: самостійне проведення ними підготовчої частини заняття; оцінювання студентами один одного при виконанні рухових дій; створення під час проведення підготовчої частини змагальної ситуації; використання студентів як судді-контролера за якістю засвоєння навчального матеріалу, організатора тренувань з відстаючими у фізичному відношенні студентами.

Процес удосконалення системи взаємодії викладачів зі студентами сьогодні сприймається як резерв поліпшення якості навчання, активізації навчальної діяльності студентів, розвитку їх пізнавальних інтересів. За даними психологів, у сучасних студентів на першому місці виступають переживання, пов'язані з оцінками, на останньому – з власне процесом навчання. Це є свідченням низького рівня розвитку позитивної мотивації, інтересу до навчального процесу. Навчання, взаємини з викладачем втрачають для студентів особистісний сенс. Отже, допомогти розв'язати цю проблему може орієнтація навчання на емоційну взаємодію зі студентами.

Комунікативні вміння – одна з найважливіших складових професійно-педагогічної культури викладача. Складовими педагогічного спілкування є і вміння викладача говорити, пояснювати, демонструвати так, щоб студенти отримали всю необхідну інформацію; діяти так, аби отримати відповідь на всі свої запитання та поставлені завдання. Ці уміння, як свідчить практика, можна успішно розвивати активними методами навчання.

У процесі занять фізичною культурою і спортом важливо, щоб у колективі панувала атмосфера взаєморозуміння між викладачем та студентами, а також між самими студентами. Добре, коли педагог для своїх вихованців рідний, коли він вміє перевтілюватись. На заняттях він підтягнутий, сконцентрований. На перерві – невимушено товариський; на спортивному майданчику – він не проти, щоб «згадати молодість»; у туристичному поході – вимогливий керівник і задушевний товариш. Товариськість, як риса особистості – важлива професійна якість викладача. Вона передбачає різноманітність педагогічних впливів, швидкість реакції та гнучкість мислення. Вміння по-різному виразити своє ставлення до студентської молоді – не виключає необхідності визначити основну лінію поведінки, виробити свій особливий педагогічний стиль. Французький мислитель Ф. Ларошфуко відзначав, що «...манера поводити себе, завжди повинна бути в узгодженні з подобою людини та її природними

нахилами: ми багато втрачаємо, привласнюючи собі чужу манеру. Нехай кожний постарается вивчити, яка поведінка йому більше всього підходить, суворо додержується цієї поведінки і в міру сил вдосконалює її».

При вивченні й аналізі спеціальної психолого-педагогічної літератури та практики нами запропоновано авторську модель особистості викладача з фізичного виховання та визначено основні її складові:

- відданість викладацькій професії, любов до молоді;
- особисті якості: відповідний зовнішній вигляд, розумовий розвиток, сумлінність, креативність, чесність, скромність, критичність і самокритичність, висока моральність;
- володіння знаннями з предмету і вміння успішно викладати навчальний матеріал з урахуванням дидактичних принципів;
- прагнення і готовність до самоосвіти, самовдосконалення;
- мовні здібності: виразність, володіння темпом мови;
- комунікативні якості: вміння знайти потрібний стиль спілкування, в процесі якого утверджувати свій авторитет, уміння імпровізувати, володіти почуттям гумору;
- прагнення до максимальної гнучкості;
- здатність до емпатії, тобто розуміння почуттів інших, готовність відгукнутись на їх безпосередні потреби;
- вміння надати особистісного забарвлення викладанню;
- настанова на створення позитивних стимулів для самосприйняття студентів;
- емоційна урівноваженість, впевненість у собі, життєрадісність.

Розглядаючи притаманні особистості особливості та риси характеру можуть надавати перевагу деяким викладачам у порівнянні з іншими, але в рамках професії педагога більшість людей можуть навчитись діяти «ефективно». Важливим показником висококваліфікованої педагогічної роботи є прагнення та бажання бути хорошим викладачем. У кінцевому рахунку – професійний успіх визначається самою особистістю.

Процес мотивації в навчанні – це педагогічна діяльність викладача, яка спонукає студентів до активної навчальної роботи. Необхідність мотивації обумовлена принципом активності навчання. Згідно з цим принципом те, що засвоюється, усвідомлюється студентами виключно через власну активну діяльність. Для підвищення активності студентів викладач використовує різноманітні педагогічні засоби, спрямовані на розкриття значення і змісту матеріалу, що вивчається, а також формування позитивного ставлення до занять фізичною культурою.

Основними педагогічними засобами мотивації фізкультурної діяльності є

мотивування та стимули.

Мотивування – це сукупність фактів, аргументів і доказів, які використовує викладач в навчальній діяльності для переконання студентів у необхідності систематичних самостійних занять фізичною культурою та спортом.

Формування мотивів здійснюється більш ефективно, якщо мотивування поєднувати з стимулами. **Стимули** – це зовнішні, по відношенню до змісту і мети діяльності впливи, за допомогою яких формуються мотиви. Мотиви відрізняються від стимулів тим, що вони безпосередньо пов'язані з предметом діяльності.

В професійній діяльності основні стимули в навчальному процесі використовувались спеціальні засоби спонукання: **успіх, заохочення і покарання, оцінка, гласність досягнень** студентів.

Одним з важливіших стимулів підвищення навчальної діяльності є створення такої навчальної ситуації, в якій студент зміг би досягнути **успіху**. Відомо, що тривала відсутність успіху формує у студентів негативне ставлення до цієї діяльності, знижує її ефективність.

Негативно впливає тривала відсутність успіху на студентів з низьким рівнем фізичної підготовленості. Вони важко оволодівають програмним матеріалом, не виконують контрольні нормативи з фізичної підготовки, внаслідок чого втрачають віру в свої сили та бажання займатись фізичною культурою. Тому дуже важливо систематично підводити таких студентів до досягнення успіху.

Засобами активізації навчальної діяльності студентів є такі стимули як заохочення і покарання.

Заохочення – це міра педагогічного впливу, яка виражає позитивну оцінку діяльності людини. Сенс заохочення полягає в спонуканні всіх без винятку студентів до активного, зацікавленого вивчення навчального предмету.

Основними видами заохочення, що використовувались в процесі початкової і позакласної роботи з фізичної культури є: довіра викладача, похвала, усна подяка перед групою, почесні доручення і т. д.

Основними вимогами до заохочення є:

- 1) їх диференціація: слабкі студенти заохочуються навіть за незначні успіхи;
- 2) заохочення повинні бути гласними;
- 3) вони повинні бути адекватні досягненням, які стали результатом і власних зусиль студента;
- 4) викладач повинен на кожному занятті знаходити об'єктивні підстави для того, щоб похвалити як найбільше студентів;

5) кожне заохочення аргументується і супроводжується вказівками і стосовно того, що можна і потрібно зробити краще;

6) заохочення повинно бути конкретним і об'єктивним: тільки в цьому випадку воно спонукає студентів до досягнення більш високих навчальних результатів;

7) заохочення повинно бути обґрунтованим і справедливим: воно повинно відображати не тільки виконання навчальних завдань, але і старанність, ініціативу, сумлінність та інші особисті якості студента;

8) заохочення повинно сприяти вихованню у студентів почуття обов'язку і відповідальності, розвивати вміння критично оцінювати себе і результати своєї діяльності.

В ході проведення занять виховна робота неможлива без такого засобу як **покарання**. Покарання, як один із засобів стимулювання, є мірою педагогічного впливу на студента, що порушує правила поведінки через свою неорганізованість, безвідповідальність і т. п. Воно є засобом спонукання студента до поліпшення своєї поведінки або ставлення до навчання. Покарання використовується тільки тоді, коли засоби переконання в силу певних причин перестали бути дійовими. Для цього спочатку встановлювались причини порушення дисципліни. При наявності суб'єктивних причин (безвідповідальність, неорганізованість, безвілля і т. д.) використовувались засоби переконання, посилювався контроль, використовувались стимули заохочення. Якщо це не ефективно для того чи іншого студента, то підбирали індивідуальні види покарань. Основним критерієм дійовості покарання підвищення навчальної активності студента. Якщо після певного покарання активність студента не зросла, це є сигналом для використання інших стимулів. Основними видами покарань є: осуд, усна догана перед групою, зауваження, позбавлення задоволення тощо.

Одним з найпоширеніших стимулюючих засобів підвищення навчальної активності на заняттях фізичного виховання є **оцінка**. За допомогою оцінки викладач фіксує як незначні, так і більш вагомні зрушення в знаннях, технічній та фізичній підготовленості студентів. Оцінка, як одна з форм навчальних стимулів, виконує такі функції: 1) спонукає студентів до активної пізнавальної та практичної діяльності на заняттях фізичного виховання; 2) за допомогою оцінки викладач здійснює контроль за результатами навчання і виховання, отримує інформацію для суджень про здібності та старанність студентів; 3) повідомляє студентам про правильність їх дій (зворотній зв'язок для студентів). Оцінка повинна відповідати таким вимогам: а) систематичності, б) об'єктивності, в) аргументованості. **Систематичність оцінки** – це здатність до постійного, гнучкого та адекватного реагування на зміни в знаннях, вміннях,

навичках і фізичній підготовленості студентів. **Об'єктивність оцінки** активізує студентів до різнобічних занять фізичною культурою, формує у них адекватну самооцінку. Несправедлива оцінка викладача викликає почуття і незадоволення, образи. Прискіпливість ображає студента, порушує і нормальні стосунки з викладачем, призводить до небажання займатись фізичною культурою.

Аргументованість оцінки – в роз'ясненні студента припущених і помилок при виконанні рухових дій. Необхідні поправки робляться так, щоб їх могли чути і враховувати всі студенти.

Оцінка відіграє стимулюючу роль при наявності чітких і зрозумілих студентам критеріїв їх навчання та виховання. В практиці фізичного виховання існують як кількісні (результат, що вимірюється в мірах часу та простору, так і якісні (ознаки правильного технічного виконання вправи цілої рухової дії) критерії. Однакові рухові дії оцінюються одночасно по кількісним (спортивний результат) і якісним (техніка рухів) критеріям.

Система підведення результатів з фізичної культури включає три види оцінок: 1) оціночні судження, 2) заліки, 3) відмітки.

Оціночні судження – це конкретні словесні характеристики невеликих зрушень у навчанні. На кожному занятті фізичного виховання у більшості студентів виявляються певні зрушення в засвоєнні знань, розвитку фізичних якостей. Саме ці незначні зміни повинен помітити і словесно оцінити викладач. В основі оціночних суджень лежать переважно якісні словесні характеристики (краще, добре, ближче, далі і т. д.). Позитивне ставлення викладача до дій або відповідей студента є для останнього орієнтиром в правильності того, що він робить, стимулює його подальші зусилля. Якщо не впевненому у своїх силах студенту необхідна більш значна допомога, то наряду з визначенням правильності дій здійснювалась емоційна підтримка, виражена у формі схвалення: «Правильно робиш!», «Молодець! Так роби і надалі» тощо. Оціночні судження не потребують додаткових затрат часу на занятті. Вони даються викладачем в процесі виконання студентам рухових дій або відразу після них. На занятті фізичної культури кожний студент повинен отримати хоча б одне оціночне судження від викладача про свої досягнення чи недоліки у вивченні запланованих знань, умінь, навичок, в розвитку фізичних якостей.

Для характеристики результатів виконання вправ в цілому використовують інший вид оцінки – **залік**. Він використовується для оцінки засвоєння окремої дії, вміння, навички. Залікова система дозволяє забезпечити оцінку засвоєння всіма студентами кожної навчальної теми.

Відмітка є офіційно зафіксованою у журналі оцінкою успішності студента з предмету. Відмітка виставляється за загальні показники фізичної

підготовленості є підставою для визначення досягнень студентів в семестрах і за рік в цілому.

Де менш важливим стимулом у формуванні мотивації до фізичної культури є гласність досягнень студента. Досягнувши певного успіху у будь-якому показнику фізичної підготовки студент повинен знати про це. І це повинен знати не тільки він, але й інші. В іншому випадку досягнення не мають достатнього стимулюючого впливу на зростання активності студентів у фізкультурній діяльності. Тимчасові невдачі обговорювались з студентами наодинці. Разом з викладачем студент відшукував причини невдачі, а також ефективні засоби їх усунення.

Таким чином, в сукупності перелічені засоби спонукання навчальної активності студентів сприяють розкриттю значення та змісту навчального матеріалу, а також формуванню позитивної мотивації до занять фізичною культурою та спортом.

Зробивши аналіз літератури ми прийшли до висновку, що питання формування професійно-прикладних знань і вмінь в процесі самостійних занять фізичними вправами, розвиток позитивної мотивації студентів до занять фізичною культурною представлені недостатньо. Відсутня концептуальна основа мотивації до фізкультурної діяльності. В зв'язку з цим, навіть найбільш ефективні засоби та методи не можуть в повній мірі впливати на оптимальний рівень фізичного розвитку, рухової підготовленості та здоров'я студентів (Ареф'єв В.Г., Бакіко І., Бойко Д.В., Гвоздецька С.В., Круцевич Т.Ю.).

У зв'язку з тим, що в спеціальній педагогічній літературі немає визначення «позитивна мотивація до занять фізичною культурою», вважаємо за можливе прийняти таке робоче формулювання: позитивна мотивація до занять фізичною культурою – це сукупність внутрішніх та зовнішніх спонукань, що спрямовують і регулюють усвідомлені дії до досягнення оптимальної психофізичної організації особистості відповідно з її цілями та потребами суспільства.

Література

1. Ареф'єв В.Г. Самостійна робота студентів під час педагогічної практики. Київ : Центр навчальної літератури, 2015.120 с.
2. Бакіко І. Місце фізичної культури та спорту в дозвіллі молоді. Фізичне виховання, спорт і культура, здоров'я у сучасному суспільстві. № 3 (11). 2016. С. 25-28.
3. Бойко Д.В. Удосконалення фізичного виховання зі спортивної спрямованістю студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. канд. наук з фіз. вих. і спорту. Львів, 2013.19 с.
4. Гвоздецька С.В., Черданченко С.В., Рибалко П.Ф. Професійно-прикладна фізична підготовка: початковий посібник. Суми: ФОП Цьома С.П., 2017.110 с.
5. Кошелева Е., Турчанников Н. Организационно-методические условия

- совершенствования системы физического воспитания студентов. Спортивный вестник. Придніпров'я. № 3. 2016. С. 98-103.
6. Круцевич Т.Ю. Методика фізичного виховання різних груп населення. Т. 2. Київ : Олімп, література, 2008. С. 167-171.
7. Організаційно-методичні основи фізичного виховання студентів вищих навчальних закладів за ред. В.І. Мудріка. Київ : Педагогічна думка, 2010. 192 с.
8. Плахтій П.Д., Коваль О.Г., Рябцев С.П., Марчук В.М. Основи фізичного виховання студентської молоді. Кам'янець-Подільський, 2013. 312 с.

2.4. Development of local public health programs prevention and treatment of diabetes mellitus in Slovakia

Розвиток місцевих програм громадського здоров'я профілактики та лікування цукрового діабету у Словаччині²³

Система організації громадського здоров'я на місцевому рівні (community health and nursing) має велике значення в підтримки здоров'я місцевого населення і є частиною реалізації національних програм охорони здоров'я. Цей напрямок як область почав розвиватися в державах з відомими традиціями самоврядування, таких як США, Канада, Західна Європа, де частина компетенції державного управління та охорони здоров'я зокрема перенеслась на місцевий рівень у другій половині ХХ століття (Bullough, V., Bullough, V., 1990). У країнах Східної та Центральної Європи система організації громадського здоров'я на місцевому рівні (community health and nursing) почала розвиватися пізніше, після реформ та соціально-політичних змін наприкінці ХХ століття та підготовки деяких держав до вступу в ЄС, розвитку процесів децентралізації та самоврядування. В ЄС та інших розвинених країнах вказана система виявилася ефективним інструментом та частиною охорони здоров'я.

Охорона та підтримка здоров'я, основи здоров'я та його управління, координація та безперервність догляду здійснюються через цілісний підхід до людей, сімей та громад. Роль суспільного догляду полягає у запобіганні хворобам, захисті, підтримці та зміцненні здоров'я (Petrowski, 1984). Інфраструктура системи організації громадського здоров'я на місцевому рівні надає допомогу людям та сім'ям у певних місцях, таких як мікрорайони, невеликі містечка чи сільські поселення (Rosdahl, 1995).

²³ Дане дослідження виконане у рамках міжнародного проекту: Scientific project IGA 3/2020-M "Improving Healthcare Efficiency: New Trends and Challenges". (Funder: VSEMs IGA VSEMs, i.e. School of Economics and Management in Public Administration)

Система організації громадського здоров'я на місцевому рівні також відіграє важливу роль у реалізації програм профілактики цивілізаційних захворювань, таких як цукровий діабет (Farkašova et al., 2018). Цукровий діабет через гострі та хронічні ускладнення значно збільшує захворюваність, смертність та знижує якість життя пацієнтів (Farkašova, 2018).

За даними ВООЗ, до 2025 року кількість дорослих діабетиків у всьому світі збільшиться вдвічі – до приблизно 300 мільйонів, головним чином через недоїдання та спосіб життя (American Diabetes Association, 2017). Згідно з даними статистичного медичного збірника Словаччини (Zdravotnícka ročenka) за 2015 рік, у Словацькій Республіці було зареєстровано 345 475 діабетиків, з них 2056 – діти до 19 років (Farkašova, 2018).

Метою даної роботи є опис проблем поширення хвороби цивілізаційного цукрового діабету в Словаччині, серйозності цієї проблеми для суспільства та громад, представлення завдань суспільного догляду за хворим на цукровий діабет та можливості запобігання захворюванню в громаді.

Особливості системи організації громадського здоров'я на місцевому рівні

Система організації громадського здоров'я на місцевому рівні (community health and nursing) – один із важливих напрямків розвитку охорони здоров'я в Словаччині. Цей напрямок, який в першу чергу займається профілактикою, раніше підпорядкувався департаментам системи організації громадського здоров'я, що була повністю централізована та мала свої відділи на місцях. Проте, місцеві відділи повністю залежали від директив й керування з центрального рівня. Зараз система організації громадського здоров'я на місцевому рівні є однією з складових місцевих органів самоврядування.

Останніми роками, оскільки сфера системи організації громадського здоров'я на місцевому рівні (community health and nursing) щодо її застосування стосується не лише первинної профілактики та догляду, ми зустрічаємось із назвою система догляду за громадським здоров'ям на місцевому рівні (Hanzlíková, 2004).

У системі організації громадського здоров'я на місцевому рівні (community health and nursing) споживачем медичних послуг є не особа, а ціла громада. Всесвітня організація охорони здоров'я визначила спільноту як „соціальну групу, що визначається географічними вимірами та / або рівними цінностями та інтересами. Її члени знають один одного і взаємодіють між собою. Функція полягає у створенні особливої соціальної структури, передбаченні та створенні норм, цінностей та соціальних установ” (Hanzlíková, 2004). Сандерс характеризує громаду як місце проживання групи людей, та соціальну систему (Sanders, 1975).

На думку Ганзлікової, громада має три виміри: люди, місце та функції (Hanzlíková, 2004). Люди – це ті, хто зустрівся в громаді, живе або бувають в ній. Місце говорить як про географічну, так і про часову складову вимірів. Функція громади відображається в її цілях та діяльності.

Система організації громадського здоров'я на місцевому рівні впливає на всі сфери життя від народження до смерті. На думку Ганзлікової та інших авторів, догляд за громадою здійснюється в таких спеціалізаціях (Hanzlíková, 2004):

- спеціаліст громадського здоров'я, організатор громадського здоров'я на місцевому рівні, районна (територіальна) медична сестра,
- патронажна медична сестра,
- акушерка, яка доглядає за жінкою до, під час та після пологів,
- дитяча районна (територіальна) медсестра,
- районна (територіальна) психіатрична медсестра,
- медсестра для людей з обмеженими фізичними чи психічними можливостями,
- шкільна медсестра,
- районна (територіальна) медична сестра з профілактики професійних захворювань.

Ганзлікова (Hanzlíková a kol., 2004) зазначає, що система організації громадського здоров'я на місцевому рівні має такі характеристики:

1. Основна увага приділяється територіальному громадському здоров'ю, яке базується на демографічних, соціально-економічних та екологічних даних та на моделі відповідальності за власне здоров'я.

2. Цільова популяція – це все населення, зокрема залежні та ризикові групи

3. Як навчальне приміщення, може бути використаний простір всюди де є люди

4. Роль медсестри є широкою, незалежною і пов'язана із секторами охорони здоров'я,

5. Медична та сестринська практика орієнтована на принцип первинної медичної допомоги, де залучення громади / сім'ї / клієнта / пацієнта до процесу, а саме визначення та моніторинг груп ризику та командний підхід до догляду за громадським здоров'ям на місцевому рівні.

6. У процесі вирішення проблем ми зосереджуємось на передачі навичок та знань, щоб громада / сім'я / група / людина могла задовольнити потреби.

7. При реалізації практичних завдань, таких як:

- а) профілактика – орієнтація на первинну профілактику

б) терапія – це поліпшення стану здоров'я та харчування пацієнта / сім'ї / громади. Важливі якості догляду за громадським здоров'ям базуються на догляді та відповідальності за особистим здоров'ям, тобто та самодостатності й обізнаності у прийнятті відповідальних рішень щодо власного здоров'я на підставі отриманої інформації, консультацій з медичними працівниками,

с) надання медичних послуг – первинна медична допомога призначена для всіх, а також залучення інших секторів, що впливають на охорону здоров'я, та підхід команди

д) оцінка медичної допомоги та профілактичного догляду, визначається як реалізоване відсоткове охоплення населення, з прагненням задовольнити споживачів й забезпечити якість.

Ми спостерігаємо статистику змін стану здоров'я в ризикових групах / громадах, статистику реакції контрольних груп з точки зору імунізації, терапії, середнього часу перебування в лікарні, самозабезпечення пацієнта, зміни звичок та способу життя, зменшення екологічних ризиків для здоров'я.

У громаді медсестра працює самостійно, повинна приймати правильні та своєчасні рішення та вирішувати проблеми. Сфера особливої професійної уваги в громаді може бути розширена, за потреби, на сфери, які трапляються в деяких громадах або стають потенційною загальною проблемою, наприклад, цукровий діабет.

Проблема цукрового діабету в сучасному світі та Словаччині

Цукровий діабет в сучасності є одним з найпоширеніших і дорогих хронічних захворювань. Багато хто називає це пандемією третього тисячоліття (ВООЗ, 2015). Цукровий діабет (ЦД) – це хронічне метаболічне захворювання, основним проявом якого є гіперглікемія внаслідок абсолютного або відносного дефіциту інсуліну. Це спричиняє пошкодження багатьох органів та різні патології: мікроангіопатія (діабетична ретинопатія, нефропатія), макроангіопатія, нейропатія (Murgová, 2006, Matisáková, 2013). Гіперглікемія виникає внаслідок порушення виробництва інсуліну (дефіцит інсуліну), порушення дії інсуліну (резистентність до інсуліну) або їх поєднання. Ми виділяємо два основних типи: ЦД 1 і ЦД 2. ЦД 1 типу (аутоімунний або ідіопатичний) виникає внаслідок руйнування бета-клітин підшлункової залози шляхом аутоімунного процесу, що призводить до абсолютної нестачі інсуліну. Тип ЦД 2 є характерний зниженою чутливістю окремих клітин до інсуліну (резистентність до інсуліну), що призводить до підвищеної складності продукції інсуліну в підшлунковій залозі, яка не здатна компенсувати підвищені вимоги до секреції інсуліну при резистентності до інсуліну, що призводить до відносного дефіциту інсуліну (Lacko, 2018).

За даними Diabetes Atlas у 2015 р., поширеність діабету в Європі становила 9,1% серед дорослого населення, що становить приблизно 59,8 млн. осіб. Найвища захворюваність була в Туреччині – 14,8%, далі йдуть Чорногорія – 10,1%, Македонія – 10%, Сербія – 9,9% та Боснія і Герцеговина – 9,7% (Diabetes Atlas, 2015). У 2019 році поширеність цукру в Європі становитиме 8,9% серед дорослого населення, що становить приблизно 59,3 мільйона людей. Найвища захворюваність у Німеччині – 15,3%, далі йдуть Португалія – 14,2%, Ізраїль – 12,2%, Туреччина – 12%, Сербія – 12%, Чорногорія – 11,5%, Боснія і Герцеговина – 11,7% та Македонія – 11,2% (Diabetes Atlas, 2019).

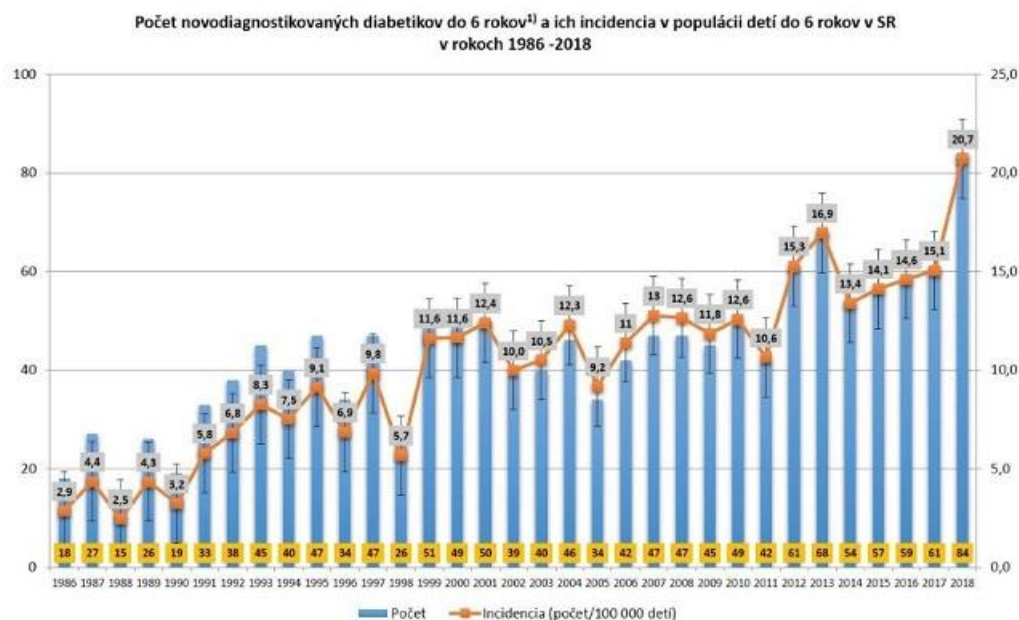
У Європі 37% населення старше 50 років. Очікується, що у 2035 році ця кількість збільшиться до понад 44%, що також збільшить ризик розвитку ЦД та порушень метаболізму глюкози. У європейських країнах проживає найбільше дітей, хворих на цукровий діабет – приблизно 140 000. Щорічно додається 21 600 діагностованих дитячих діабетиків. Найвища частота виявлення діабету у дітей у Великобританії, Росії та Німеччині (Farkašova, 2018).

Кожна десята смерть в Європі пов'язана з діабетом. У 2015 році було нараховано 627 000 смертей, з них 26,3% у людей віком до 60 років (Farkašova, 2018). У 2019 році кількість смертей, пов'язаних з діабетом, становила 465 916 (Diabetes Atlas, 2019). Це число частково пов'язане з віком населення, а також з відповідною системою охорони здоров'я.

За даними міжнародної статистики, цукровим діабетом страждає кожен дванадцятий чоловік у світі. Несприятливий розвиток кількості хворих на цукровий діабет не обходить і Словаччину, що підтверджується статистикою Національного Центру Медичної Інформації (NCZI). Якщо в 1980 році в Словаччині було зареєстровано 122 197 хворих на цукровий діабет, то в 2014 році – вже 339 419, що майже на 220 000 осіб більше. У Словаччині у віці 0 – 18 років 2024 людини лікувались від цукрового діабету (NCZI, 2015). На рис. 1 та рис. 2 спостерігаємо різке збільшення кількості вперше діагностованих діабетиків – дітей віком до 6 років та 7-14 років.

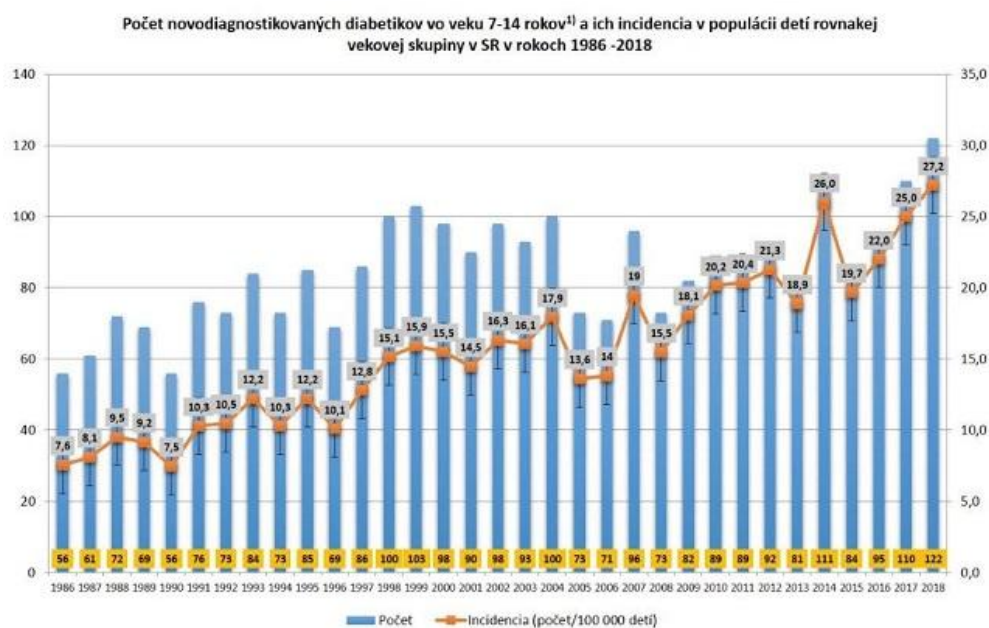
За даними медичного статистичного збірника «Zdravotnícka ročenka» Словацької Республіки за 2018 рік, на кінець 2018 року в діабетологічних клініках знаходилось 355 895 хворих на цукровий діабет (6529,7 на 100 000 жителів), що на 1169 пацієнтів більше, ніж у 2017 році. Відповідно до типу діабету, 91% були хворими на цукровий діабет 2 типу, 7,6% – хворими на цукровий діабет 1 типу, 0,8% – іншими типами та 0,6% – гестаційним діабетом. За 2018 рік цукровий діабет було виявлено у 21 372 нових пацієнтів (392,1 на 100 000 жителів), з яких у 85% випадків це був діабет 2 типу (333,5 на 100 000 жителів). Другий тип найчастіше діагностували у людей у віці 65-69 років (842,7 на 100 000 жителів) та у віці 70-74 років (799,5 на 100 000 жителів).

Діабет 1 типу діагностували за останні 12 місяців 1342 пацієнти (24,6 на 100 000 населення), з найвищим рівнем захворюваності у віковій групі 20–24 (44,3 на 100 000 населення) та 25–29 років (40,5 на 100 000 населення) (Zdravotnícka ročenka SR, 2019).

Zdroj: Národný register diabetes mellitus, NCZI
¹⁾ ide o deti s novodg. DM bez ohľadu na typ DM (DM 2 alebo iný typ DM sú však sporadické) do nedovŕšeného 7 roku (6 rokov a 364 dní).

Рис. 1. Кількість вперше діагностованих діабетиків до 6 років
 Джерело: http://www.nczisk.sk/Documents/nzr/th_dm_graf1.jpg

Zdroj: Národný register diabetes mellitus, NCZI
¹⁾ ide o deti s novodg. DM bez ohľadu na typ DM (DM 2 alebo iný typ DM sú však sporadické) od 7 rokov do nedovŕšeného 15 roku (14 rokov a 364 dní).

Рис. 2. Кількість діагностованих діабетиків у віці 7-14 років
 Джерело: http://www.nczisk.sk/Documents/nzr/th_dm_graf2.jpg

У табл. 1 і на рис. 3 наведені показники госпіталізованих та виявлених у спостережуваному році діагнозів ЦД за регіонами у 2018 році.

Таблиця 1

Госпіталізовані з ЦД у 2018 році

Регіон	Кількість госпіталізованих		Кількість діагностованих у спостережуваному році	
	Кількість на 31. 12.	%	кількість на 31. 12.	%
Словацька Республіка	355895	100	21372	100
Братиславський край	48084	13,5	3132	14,7
Трнавський край	36379	10,2	2316	10,8
Тренчанський край	33230	9,3	2421	11,3
Нітранський край	49825	14	3127	14,6
Жилінський край	40745	11,4	2180	10,2
Банськобистрицький край	44322	12,5	2400	11,2
Пряшівський край	41300	11,6	2854	13,4
Кошицький край	62010	17,4	2942	13,8

Джерело: Zdravotnícka ročenka SR, 2019

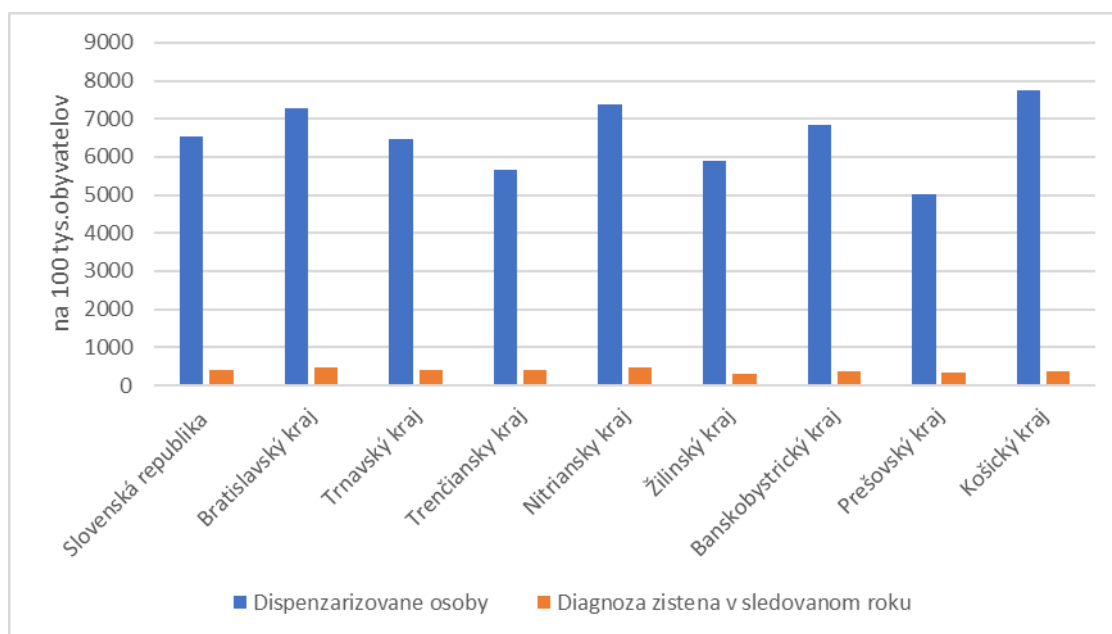

Рис. 3. Показники “Госпіталізованих осіб на 100 000 жителів” та “Діагноз, встановлений у спостережуваному році на 100 000 жителів” за регіонами Словацької Республіки у 2018 році

Джерело: Zdravotnícka ročenka SR, 2019

Як ми бачимо з таблиці 1, найвищий відсоток госпіталізованих спостерігався на території Кошице (17,4%), далі йшла територія Нітри (14%) та Братислави (13,5%). Щодо показника “Діагноз, встановлений у

спостережуваному році”, найвищий відсоток був зафіксований у Братиславському (14,7%) та Нітранському краях (14,6%).

Як видно з рис.3, найвищих значення показника “Госпіталізованих осіб на 100 000 жителів” зафіксовано в Кошицькому краї (7747), Нітранському краї (7363) та Братиславському краї (7289), а найвищі значення показника “Діагноз, встановлений у спостережуваному році на 100 000 жителів” були в Братиславському краї (474,8) та в Нітранському краї (462,1).

Наслідки нелікованого діабету (цукрового діабету) приносять небезпечні ускладнення діабету. В наслідку патологічних змін, в деяких випадках може дійти до серцевого нападу, інсульту, ниркової недостатності, болю та інфікування нижніх кінцівок, іноді може виникнути потреба в ампутації або сліпоті. Всьому цьому можна запобігти за допомогою ранньої діагностики та лікування. Само собою зрозуміло, що чим швидше виявлять діабет, тим легше і якісніше його лікувати або утримувати.

Нелікований або погано вилікований діабет може зробити життя діабетиків дуже незручним. Зазвичай трапляються значні ускладнення, які можуть позбавити діабетика працездатності або призвести до постійної втрати працездатності, прикування до ліжка та навіть смерті.

Діабетичні ускладнення можна розділити на такі групи: мікро- та макроангіопатія (Murgová, 2006). Мургова (2006) згадує про небезпечні ускладнення діабету:

1. Порушення дрібних судин (мікроангіопатія), особливо сітківки ока та нирок. Через кілька років результатом є ниркова недостатність або втрата зору. Ризик сліпоти у діабетиків у 10-20 разів вищий, ніж у недіабетиків. Під час діабету може статися пошкодження будь-якої частини зорового органу – від ока до кори головного мозку. Сітківка найбільш уражена у вигляді діабетичної ретинопатії. Може стати, що ретинопатія виявиться скоріше ніж діабет. Ураження нирок називають діабетичною нефропатією, яка безпосередньо пов'язана з діабетом. Тяжкість ураження нирок безпосередньо залежить від поганої метаболічної компенсації діабету (довгостроково підвищений рівень глюкози в крові – гіперглікемія та довгострокові наслідки високого кров'яного тиску – гіпертонія). Діабетики мають більш високий ризик розвитку ниркової недостатності, а згодом і її відмови з необхідністю розпочати діалізне лікування або трансплантацію.

2. Ураження великих судин (макроангіопатія) викликає артеріосклероз, тобто накопичення жирових речовин у стінці артерій з їх поступовим звуженням до закриття. У погано лікуваного діабетика це відбувається набагато швидше. Результатом може бути серцевий напад, інсульт або смерть частини кінцівки (гангрена стопи).

3. Ураження нервів (нейропатія) може бути результатом мікроангіопатії. Першими ознаками невропатії можуть бути: поколювання та біль у ногах. На запущеній стадії захворювання пацієнт перестає відчувати ноги і стопи. Нехтувані травми і невеликі тріщини на шкірі можуть призвести до зараження, що призводить до виразок, до т. зв. діабетичної стопи.

4. Інші пошкодження, такі як інфекційні та шкірні захворювання, які частіше вражають діабетиків, ніж недіабетик.

Наприклад, у Словаччині з ускладнень та супутніх захворювань діабетиків, виявлених за останні 12 місяців, після перерахунку на 1000 хворих на цукровий діабет найбільш переважними були артеріальна гіпертензія (37,1 на 1000 хворих на діабет) та порушення ліпідного обміну були найпоширенішими (35,7 на 1000 хворих на діабет) (Zdravotnícka ročenka SR, 2018).

Цукровий діабет є одним із захворювань, компенсація яких безпосередньо залежить від інформованості пацієнтів (Liba, 2007, Vašková, 2009, Nemcová, 2010). Наприклад, якщо у нас є пацієнт із вперше діагностованим цукровим діабетом (ЦД), пріоритетом навчання буде навчити його контролювати рівень глюкози в крові, коригувати харчування, вводити інсулін і лише пізніше планувати навчання щодо пізніх ускладнень ЦД.

Зміна способу життя має велике значення при лікуванні діабету. Першочерговим є дієта для діабетиків, якої діабетик повинен неухильно дотримуватися, у жирових діабетиків – також скорочувальна дієта та фізична активність (Babčák, Ďaďovská, 2009). Вже на початку діагностикування цукрового діабету пацієнт повинен вивчити принципи діабетичної дієти. Суворе дотримання дієти діабетиками – основа успішного лікування діабету.

Якщо у пацієнта бракує інсуліну або якщо його вплив недостатній, рівень глюкози в крові почне надмірно зростати. Лікування інсуліном потрібне діабетикам, які пережили падіння та втрату продукції інсуліну. Вони діабетики 1 типу. Лікування інсуліном часто потрібне діабетикам 2 типу, коли діагностують діабет, іноді, коли дієти та таблеток недостатньо, а також у випадках пізніх ускладнень. Головною метою лікування є досягнення рівня глюкози в крові, який був би максимально наближений до норми і таким чином запобігав ускладненням діабету (Murgová, 2006).

Кожен зареєстрований діабетик отримує посвідчення особи після підтвердження діабету у свого діабетолога. Для діабетиків огляди у діабетолога повинні бути регулярними, як правило, 4 рази на рік. Окрім загального стану, у клініці з діабетом перевіряють вагу пацієнта, кров'яний тиск, рівень цукру в крові, відходи сечі та ацетон. Результати індивідуальних обстежень діабетолог фіксує у книзі діабетика. Після їх оцінки вони визначають наступний курс лікування. Медсестра повинна співпрацювати з лікарем та діабетологом,

виховувати пацієнта, підтримувати його у дотриманні дієтичної дієти, лікування, здорового способу життя.

Також важливо вжити профілактичних заходів для зменшення потенційної кількості діагностованих діабетиків за допомогою відповідних національних та громадських програм щодо зміцнення здоров'я, активного способу життя та здорового харчування.

Програми підтримки профілактики діабету в громаді

У рамках програм системи організації громадського здоров'я на місцевому рівні за хворими на ЦД необхідно використовувати можливості програм підтримки профілактики діабету. Наприклад, Національна діабетична програма (Národný diabetologický program) розроблена Словацьким діабетичним товариством (Slovenská diabetologická spoločnosť) з метою здобуття політичної волі щодо вирішення проблеми діабету як одного з пріоритетів охорони здоров'я (Farkašova a kol., 2018). Метою програми є уповільнення захворюваності на цукровий діабет у Словаччині, затримка виникнення ускладнень, пов'язаних із цією хворобою, стандартизація діагностичних та терапевтичних процедур у якості, що відповідає сучасним медичним знанням з урахуванням факторів впливу та економічних можливостей країни, покращення результатів у догляді за діабетичними стопами, діабетичною ретинопатією та діабетичною нефропатією, створити Національний реєстр діабету та ефективніше використовувати кошти, витрачені на діабет (Slovenská Diabetologická Spoločnosť). Словацьке діабетологічне товариство охоплює освітню програму ViaDia. Також є можливості для співпраці з громадськими об'єднаннями, такими як Асоціація діабетиків Словаччини (АДС), Diador та інші. Метою АДС є навчання пацієнтів, захист та підтримка інтересів діабетиків, інформування громадськості та зменшення рівня захворюваності на діабет. Основними завданнями АДС є: консультування, інформованість, реабілітація, засновницька діяльність, культурні та спортивні заходи. Громадське об'єднання "Diador" зосереджується на організації культурних, спортивних та інформативних заходів. Інший приклад – "Блакитне коло" – освітній проект на підтримку профілактики ЦД 2 у початкових школах (Farkašova a kol., 2018).

Громади також можуть розробляти свої проекти для групи хворих на цукровий діабет для зміцнення здоров'я та профілактики цукрового діабету. Ці програми повинні розвивати здатність громади бути самодостатнім, тобто виявляти, мобілізувати та полегшувати соціальні та медичні проблеми в громаді (Nemcová a kol., 2010).

Система організації громадського здоров'я на місцевому рівні може бути реалізоване у формі моніторингу, догляду, просвітнього та інформативного

процесів, в рамках яких будуть створені програми для зміцнення здоров'я та профілактики захворювань, таких як цукровий діабет. Медико-соціальний моніторинг здоров'я у громаді, як і процес просвіти громадян з основ здоров'я у громаді, включає п'ять фаз: оцінка, діагностика, планування, реалізація, підсумування, та приймає громаду як клієнта (Hanzlíková, 2004, Magurová, 2009).

Оцінка та підсумування стану здоров'я громади включає збір відповідних існуючих даних, сортування помилкових даних та інтерпретацію даних. Що стосується громадських програм охорони здоров'я, контролю якості лікування та профілактики діабету, то територіальній медичній сестрі та іншим спеціалістам потрібен доступ до такої інформації, як: демографічні показники діабетичної групи в громаді (вік, стать, стан); їх соціально-економічний статус; зайнятість (безробіття); рівень освіти, тип та умови проживання, релігія, раса, етнічна приналежність, захворюваність, смертність, здоров'я, спосіб життя тощо. Основні методи збору даних включають аналіз наявної статистики, інтерв'ю, спостереження, анкетування та опитування.

Проблеми громади, пов'язані із захворюваністю та профілактикою цукрового діабету, можуть бути виражені у формі сестринських діагнозів. Мюеске (1984) пропонує форму сестринського діагнозу, який може бути використаний для вираження проблеми охорони здоров'я громади, яка складається з трьох частин: вираження потенційної або вже існуючої проблеми; від ідентифікації громади, де проблема виникла або загрожує; від характеристик спільноти (Hanzlíková, 2004).

Планування системи організації громадського здоров'я на місцевому рівні хворим на ЦД та розробка громадських програм щодо зміцнення здоров'я та профілактики цукрового діабету включає конкретні цілі, критерії та втручання. План повинен бути реалістичним з точки зору цілей, матеріальних та людських ресурсів та інших варіантів. План дій включає план спілкування з громадою, з її ключовими представниками, а також план комунікації між громадою та командою громади, соціальними працівниками, волонтерами тощо (Hanzlíková, 2004).

В рамках реалізації таких комплексних програм моніторингу та догляду за хворими на ЦД проводяться заплановані заходи. Медсестра з вищою освітою та спеціалізацією з організації громадського здоров'я виконує прямі та непрямі сестринські втручання. До прямих належать виконання індивідуальних виступів, співбесіди, моніторинг стану, надання допоміжних засобів. Непрямі сестринські втручання включають діяльність, яка стосується клієнта, групи, сім'ї, громади, приносить користь, але не проводиться безпосередньо з клієнтом, групою, сім'єю чи громадою. Найчастіше заплановані та реалізовані

заходи включають організацію догляду, координацію, моніторинг, ознайомлення, консультування, впровадження основних методів сестринського догляду, співпрацю з іншими членами команди, установами та членами сім'ї (Hanzlíková, 2004).

Наприклад, в діабетичних амбулаторіях та громадських консультативних центрах для пацієнтів, для батьків педіатричних хворих на ЦД можуть бути підготовлені як навчальні лекції, так і теми: природа цукрового діабету; лікування інсуліном при цукровому діабеті; контроль глікемії; гострі ускладнення; дієтичне лікування; коригування режиму та доз інсуліну, значення фізичної активності при лікуванні діабету; психологічні проблеми; соціальні проблеми; новини тощо (Magurová a kol., 2009).

Оцінка комплексних програм моніторингу та догляду за хворими на ЦД зосереджена на оцінці ефективності запланованих та реалізованих заходів, освітніх програм (Nováková, 2012, Šantová, 2017). Процес оцінки визначає зміни, що відбулися після впровадження, досліджує придатність, ефективність, ефективність та наслідки діяльності. Визначаються витрати та час, вкладені в проект. Члени громади, які висловлюють свої почуття, думки та задоволення, повинні брати участь в оцінці. Шукаються причини повної або часткової невдачі.

Успішним прикладом спільного проекту співпраці між громадами, закладами охорони здоров'я, громадськими організаціями та страховою компанією „Dôvera” повинен стати проект „Краще життя з діабетом”, який був розроблений та реалізований на практиці у 2015 році (Dôvera, 2015). Dôvera виділила спеціальний бюджет на цей проект, який нагородить лікарів вищими виплатами за підвищення якості надання медичної допомоги. Програма була реалізована у співпраці зі Словацьким діабетологічним товариством. У першому турі програма охопить пацієнтів у регіоні Кошице, Міхаловець, Вранов-над-Топлу, Собранце, Нове-Замки, Левіце та Комарно. Цей спеціальний проект для хворих на цукровий діабет, поки що єдиний у своєму роді у Словаччині; може поліпшити стан здоров'я пацієнтів; покращує співпрацю між лікарями-спеціалістами; покращує співпрацю між лікарями та пацієнтами; підвищує обізнаність пацієнтів про те, як боротися з діабетом; вчить пацієнтів набагато краще дбати про своє здоров'я; винагороджує лікарів та пацієнтів.

Основна мета програми – змінити підхід діабетологів та хворих на цукровий діабет. Програма допоможе лікарям забезпечити ще кращу медичну допомогу, вимірюючи та винагороджуючи її якість. Не менш важливою є зміна поведінки пацієнтів у піклуванні про своє здоров'я через освіту та винагороду за успіх у лікуванні. Завдяки інформаційній системі лікарі-спеціалісти будуть більш інтенсивно спілкуватися між собою та будуть мотивовані для того, щоб

пацієнт пройшов усі необхідні обстеження вчасно та у встановленій якості. Також планується використання системи безкоштовного замовлення, напр. від діабетолога до офтальмолога. У той же час пацієнти отримуватимуть нагадування у вигляді SMS, щоб вони не забули про дане обстеження чи ознайомлення у встановлений термін. Основний акцент робиться на навчанні пацієнтів. Навчання стосуватиметься в основному практичних тем, як відрегулювати свій раціон та фізичні вправи, як керувати діабетом у відпустці чи на роботі, доглядом за ногами, стоматологічною допомогою, підготовкою до госпіталізації тощо.

Після оцінки та доопрацювання проект буде призначений для пацієнтів з усієї Словаччини.

Таким чином, тенденція до збільшення цукрового діабету є особливо тривожною навіть для дітей та підлітків, які з часом переходять у групу дорослих пацієнтів, і, таким чином, створюють зростаючий тягар для здоров'я для наступного покоління. Існує також висока частота діабету у людей похилого віку.

Цукровий діабет став складною глобальною проблемою, спричиненою поєднанням генетичного та екологічного впливу. Ризик пов'язаний із надмірним споживанням портів, надмірним споживанням жирів та вуглеводів, ожирінням, надмірним вживанням алкоголю, курінням тощо. Наслідки нелікованого діабету приносять небезпечні ускладнення діабету, такі як інфаркт, ураження мозку, ниркова недостатність, ампутація нижніх кінцівок, сліпота тощо.

Поліпшення профілактики цукрового діабету є соціальною проблемою. Послідовне впровадження профілактики діабету, освіта щодо здоров'я дітей та підлітків, освіта хворих на ЦД призведе до зниження рівня захворюваності цивілізаційними захворюваннями в майбутньому та до покращення якості життя населення.

Громада та самоврядування, програми організації громадського здоров'я на місцевому рівні для хворих на цукровий діабет, відповідна профілактика та активна діяльність територіальних медичних сестер мають велике значення. Територіальні медичні сестри відіграють важливу роль у наданні інформації пацієнтам із ЦД та консультуванні членів громади як партнерів у програмах прийняття рішень та планування для зміцнення здоров'я та профілактики діабету.

Діабетики, які суворо дотримуються дієти та лікування діабету, можуть жити повноцінно. Вони можуть працювати, економити, мати дітей і дожити до старості. І все це позитивно впливає на здоров'я громади та її соціально-економічну самодостатність.

Лimeпамыпа

- BABČÁK, M., ĎAĎOVSKÁ, K. 2009. Diabetes mellitus a šport. In: Kardiológia pre prax. ISSN 1336- 3433, 2009, roč.7, č.1, s. 32-37.
- BAŠKOVA, M. a kol. *Výchova k zdraviu*. Osveta, Martin, 2009. ISBN 978-80-8063-320-2.
- BULLOUGH, B., BULLOUGH, V. *Nursing in the Community*. St. Louis. Mosby Co., 1990. 712 p.
- FARKAŠOVA, D. a kol. *Determinanty zdravia*. Osveta, Martin. 2018. IBSN 978-80-8063-461-2.
- HANZLÍKOVÁ, A. a kol. *Komunitné ošetrovatel'stvo*. Osveta, Martin. 2006. IBSN 80-8063-213-8.
- IDF Diabetes Atlas (2015). Brussels: International Diabetes Federation, 2015. Dostupné na <http://www.idf.org/diabetesatlas>
- IDF Diabetes Atlas (2019). Brussels: International Diabetes Federation, 2015. Dostupné na <http://www.idf.org/diabetesatlas>
- LACKO, A. *Vnútorne lekárstvo a ošetrovatel'ská starostlivosť vo vnútornom lekárstve*. Osveta, Martin. 2018. ISBN 978-80-8063-464-3
- LIBA, J. *Zdravie v kontexte edukácie*. Prešov. 2007. ISBN 978-80-8068-539-3.
- MAGUROVÁ D., MAJERNÍKOVÁ L. *Edukácia a edukačný proces v ošetrovatel'stve*. Osveta, Martin. 2009. ISBN 978-80-8063-326-4
- MATIŠÁKOVÁ I., JANČOVÁ J., ONDRUŠOVÁ A. *Ošetrovatel'ská starostlivosť o pacienta s neurologickými komplikáciami diabetu*. In Zdravotnícke listy, Ročník. 1, Číslo 1, 2013. s. 47-52. ISSN 1339-3022.
- MURGOVÁ, R. *Prechádzajme civilizačným chorobám*. Prešov. Vydavateľstvo Michala Vaška, 2006. ISBN 80-7165-561-9.
- NEMCOVÁ, J., HLINKOVÁ, E. *Moderná edukácia v ošetrovatel'stve*. Osveta, Martin.2010. ISBN 978-80-8063-321-9
- NOVÁKOVÁ, Z. *Výchova k zdraviu ako primárna prevencia negatívnych civilizačných vplyvov*. In Scientific Bulletin of Cheľm Section of Pedagogy. No. 1/2012. s. 75-82.
- PETROWSKI, D.D. *Handbook of Community Health Nursing*. New York: Springer Publishing Co., 1984, 391 p.
- ROSDAHL, C.B. *Basic Nursing*. Philadelphia. J.B. Lippincott Co., 1995. 1518 p.
- SANDERS, I.T. *The Community: an into a Social System*. New York: Roland Press, 1975.
- ŠANTOVÁ T. a kol. *Edukácia detí s diabetes mellitus ako významný determinant úspešnej integrácie v školských zariadeniach*. In GRANT journal. No. 7. Vol. 2. 2017. ISSN 1805-062X, 1805-0638 (online), ETTN 072-11-00002-09-4
- Zdravotnícka ročenka Slovenskej republiky za 2018 (2019). Národné centrum zdravotníckych informácií. Bratislava, 2019. ISBN 978-80-89292-71-4
- NCZISK. Dostupné na <http://www.nczisk.sk/Registre/Narodne-zdravotne-registre/Pages/Narodny-register-pacientov-s-diabetes-mellitus.aspx>
- Dôvera. Dostupné na <https://www.dovera.sk/press/tlacove-spravy/a1736/pacienti-dostanu-sancu-na-lepsi-zivot-s-cukrovkou>

2.5. The explanation of the effectiveness of using health-improving techniques during physical education with schoolchildren

Експериментальне обґрунтування ефективності застосування оздоровчих методик на заняттях фізичною культурою зі школярами

Прогресуючі серед школярів різноманітні порушення здоров'я: функціональні відхилення в діяльності різних систем організму, нервово-психічні розлади, хронічна перевтома, свідчать про те, що в наш час можливості школи в оздоровленні підростаючого покоління реалізуються недостатньо ефективно.

Проблеми вдосконалення системи фізичного виховання школярів набувають особливої актуальності в нових соціально-економічних умовах. На їх розв'язанні наголошує національна стратегія з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація», закони України «Про освіту», «Про фізичну культуру і спорт».

Одним з найважливіших напрямків реалізації державної політики у сфері фізичної культури і спорту є фізичне виховання у закладі загальної середньої освіти. Саме у шкільний період відбувається формування в учнів усвідомленого ставлення до оздоровлення через заняття фізичними вправами, валеологічну освіту, участь у різних фізкультурно-оздоровчих заходах тощо [3; 8].

Традиційні форми фізкультурно-оздоровчої роботи зі школярами не приносять відчутного результату, тому проблема підвищення ефективності її в процесі занять є актуальною. Необхідний пошук нових шляхів удосконалювання фізичного виховання учнів, одним із яких може бути використання, крім загальноприйнятих засобів фізичної культури, нетрадиційних оздоровчих засобів. Однак, їх вплив на фізичний розвиток, функціональний стан і здоров'я дітей вивчені недостатньо.

Концептуальні підходи щодо оздоровлення дітей різного віку у процесі фізичного виховання висвітлено у дослідженнях учених О. П. Аксьонової, Е. С. Вільчковського, Н. Ф. Денисенко, О. Г. Сухарева, Ю. А. Ямпольської та ін., формування здорового способу життя засобами фізичного виховання досліджували В. Г. Ареф'єв, Г. І. Власюк, О. Д. Дубогай, М. Д. Зубалій, А. В. Полулях, інноваційні підходи в системі фізичного виховання розглянуті у працях О. Л. Благій, М. М. Булатової, Л. В. Волкова, Г. В. Дзяк, Т. Ю. Круцевич, Б. М. Москаленко, В. Н. Платонова, Б. М. Шияна та ін., впровадження сучасних оздоровчих занять зі школярами у навчальний процес представлено В. Ф. Базарним, О. І. Бичуком, О. І. Булгаковим, О. М. Ващенко,

В.В. Золочевським, І. О. Когут, В. Л. Маринич, О. Г. Шалепою, В. С. Язловецьким та ін.

На думку деяких авторів, для поліпшення стану здоров'я дітей можуть бути використані дихальні вправи (Г.В.Кучеренко, О.В. Майко, О.Я. Фотуйма, Б.П. Лісовський, М.В. Гоголь, А.М. Вітченко), і точковий масаж (В.Б. Мандриков, Л.В. Салазникова, А.М. Тюрин, А.В. Синців) [6; 7].

В наш час тренування дихання ставиться до найпоширеніших методів корекції та лікування, що найчастіше призводить до повного зцілення [1; 2; 4]. Ефективність застосування точкового масажу для лікування і профілактики багатьох захворювань, за умови правильного його проведення, безперечно висока [1].

У зв'язку із цим, проблема оздоровлення дитячого організму, а також питання вибору найбільш ефективних, діючих засобів корекції функціонального стану, не потребуючих особливих ендогенних та екзогенних зусиль, стоїть досить гостро. Щодо цього певний інтерес представляє система вольової ліквідації глибокого дихання Бутейко К.П. [1; 4] і точкового самомасажу за методикою профілактики застудних захворювань [5; 9].

Метою роботи є вивчення впливу спеціально розробленої оздоровчої програми з елементами дихальної техніки Бутейко К.П., фізичних вправ і точкового масажу на функціональний стан організму дітей у процесі занять фізичною культурою в 6-7 класах.

Під час вирішення завдань експерименту використалися наступні методи: аналіз спеціальної літератури, аналіз документальних матеріалів, анкетування, вивчення показників захворюваності, бесіди з батьками; антропометрія; спірометрія, функціональні проби (Штанге, Генчи), життєвий індекс.

Дослідження проводилося протягом 1 року та 6 місяців. Були обстежені учні 6-7 класів у кількості 33 осіб (14 хлопчиків та 19 дівчат).

На першому етапі констатації при вивченні загального стану здоров'я школярів виявлені деякі порушення фізичного розвитку і функціонального стану їхнього організму, такі як швидка стомлюваність, порушення працездатності, нестійкість уваги та погана адаптація до фізичних навантажень, знижені показники гіпоксичних проб (Штанге, Генчи), життєвої ємності легенів, життєвий індекс, часті застудні захворювання протягом навчального року. Кількість таких дітей склало переважну більшість (67%).

В експериментальному класі проводилися уроки фізичного виховання з елементами дихальних вправ по Бутейко К.П. в основній частині занять, а точкового самомасажу – у заключній.

У процесі занять фізичною культурою були включені загальнорозвиваючі вправи (у ходьбі, бігу, з гімнастичними ціпками, м'ячами), дихальні вправи, ряд

вправ на розтягування та релаксацію. Уроки проводилися 3 рази на тиждень по 45 хв. з наступним виконанням щоденних домашніх завдань у вигляді самомасажу і дихальних вправ. Для цього розроблені спеціальні інструктивні картки для кращого запам'ятовування пропонованої оздоровчої методики.

На самому початку експерименту велике значення було приділено теоретичному обґрунтуванню суті і важливості застосовуваних методів для збереження та зміцнення здоров'я дітей (бесіди з батьками, дітьми). Адже дуже важливо, щоб батьки і їхні діти зрозуміли причину хвороби, і що процес оздоровлення та підтримки здоров'я на гарному рівні – довгий і трудомісткий.

У процесі занять орієнтували дітей на збереження носового дихання під час виконання фізичних вправ.

Після етапу засвоєння невеликих пауз після видиху (5-6 сек., 6-8 разів поспіль) у процесі уроку учитель надавав сигнал для прийняття зручної пози, контролюючи дихання учнів. Поступово завдання ускладнювали, тобто надавали сигнал до поверхового дихання після певного навантаження, коли з'являється бажання дихати глибоко.

У заключній частині уроку під контролем вчителя школярі виконували самомасаж наступних біологічно активних точок [9].

Точка 1 пов'язана зі слизовою оболонкою трахеї, бронхів, вилючковою залозою та кістковим мозком. Розташована на грудині, на чотири пальці нижче ямки в місці з'єднання ключиць (область грудино-ключичного зчленування). Під час масажу цієї зони зменшується кашель, поліпшується кровотворення.

Точка 2 розташована на передній поверхні шії, над яремною ямкою в місці з'єднання ключиць. Точка регулює імунні функції організму – підвищується опірність інфекційним захворюванням.

Точка 3 контролює хімічний склад крові та одночасно слизову оболонку гортані. Масажні зони розташовані із двох сторін на передньобочкових поверхнях шії, з боків від гортані, під виступаючими кутами нижньої щелепи (синокаротидні гломуси).

Точка 4 розташовується на задньобочкових поверхнях шії, під вушними раковинами. Шію позаду необхідно масажувати зверху вниз. Зони шії пов'язані з регулятором діяльності судин голови, шії, тулуба.

Точка 5 розташована в області найбільш виступаючого 7-го шийного хребця. В результаті впливу на зону покращується кровопостачання головного мозку.

Точка 6 поліпшує кровопостачання слизової оболонки носа та гайморових пазух. Подих через ніс стає вільним і нежить проходить. Точка розташована на верхній щелепі із двох сторін від крил носа.

Точка 7 поліпшує кровопостачання в області очного яблука та лобових відділів мозку. Вона розташована із двох сторін у внутрішніх кутах надбрівних дуг у кореня носа.

Точка 8 розташовується попереду козелків вушних раковин (у виступу перед вушним отвором). Масаж цієї області впливає на орган слуху і вестибулярний апарат.

Точка 9 розташована на кисті руки, у трикутнику між першим і другим пальцями. Під час масажу цих точок рефлекторно нормалізується діяльність внутрішніх органів.

Натиснення робили по 3 секунди (дев'ять разів в одну сторону, дев'ять – у протилежну) на кожну з вищезгаданих точок.

Результати експерименту свідчать про те, що у школярів експериментальної групи за навчальний рік проведення занять фізкультурою з елементами нетрадиційних форм оздоровлення, зменшилася кількість днів, пропущених через хворобу. Контрольна пауза в середньому збільшилася від 26 с до 56 с (у хлопчиків) і від 24 с до 55 с (у дівчат) (рис. 1).

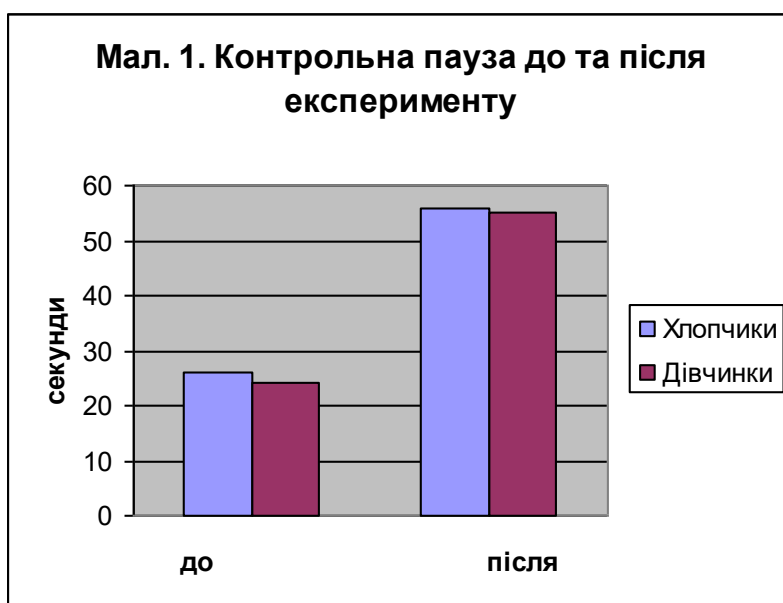

Рис.1. Контрольна пауза до та після експерименту

За результатами гіпоксичних проб також помічене збільшення показників: проба Штанге від 30 с до 48 с (у хлопчиків) і від 28 с до 48 с (у дівчат) (рис. 2); проба Генчи – від 9 с до 12 с (у хлопчиків) і від 5 с до 10 с (у дівчат) (рис. 3).

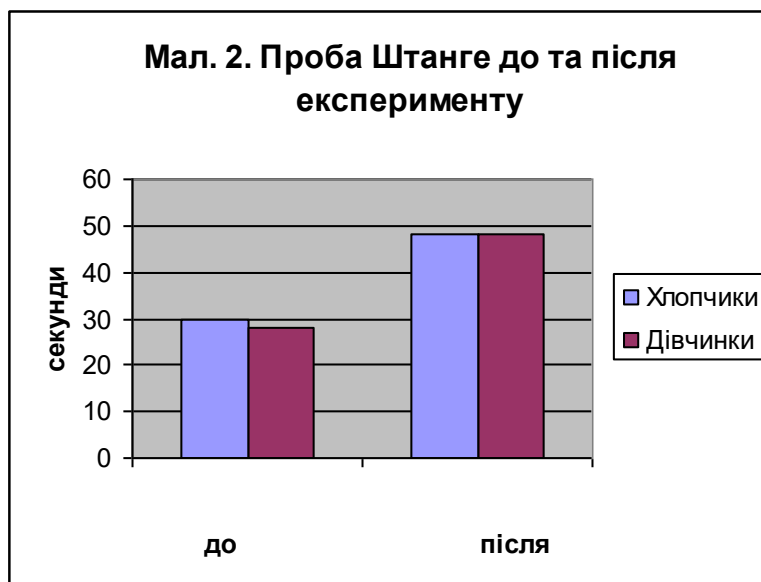

Рис.2. Проба Штанге до та після експерименту

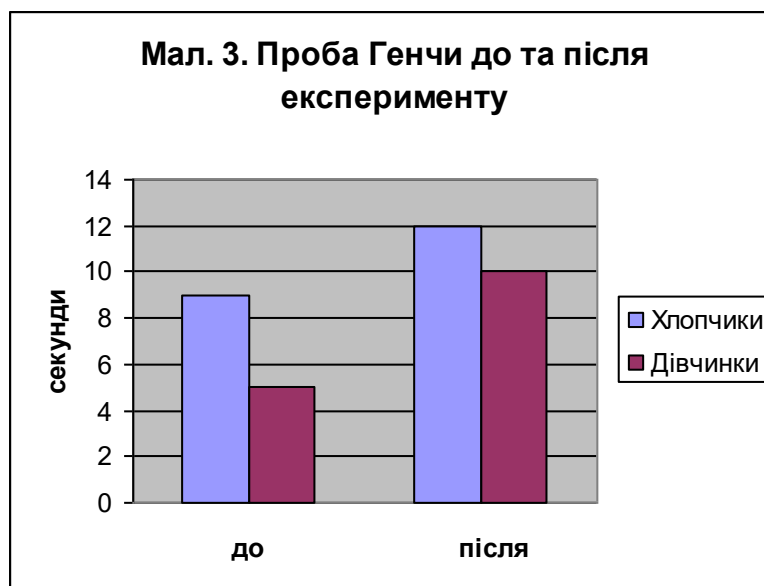

Рис.3. Проба Генчи до та після експерименту

Життєва ємність легенів також мала тенденцію до збільшення: від 1650 мл (у хлопчиків) і 1535 мл (у дівчат) до 1780 мл і 1660 мл відповідно.

Було помічено, що вже після проведення перших занять по вищевказаній програмі відбулося поліпшення в емоційно-вольовій сфері дітей. Їхні адекватні реакції на завдання, бажання навчитися новому, старання при виконанні вправ свідчили про зацікавленість та їхню потребу займатися поліпшенням власного здоров'я.

Використання спеціальних дихальних вправ і самомасажу викликає інтерес і у вчителів, тому що виконання вправ не вимагає спеціального обладнання та матеріальних витрат.

За час нашого дослідження 19 % відсотків дітей, віднесених за станом здоров'я до спеціальної медичної групи, були переведені в підготовчу та основну групи.

Тестові навантаження, доповнюючи порівняльну оцінку функціональних показників дихання школярів, дозволили виявити зрушення у розвитку аеробної системи енергозабезпечення та засвідчили ефективність занять спеціальними дихальними вправами і самомасажем.

Таким чином, побудову навчального процесу фізичного виховання необхідно організовувати на якісно новому підході, застосовуючи, поряд із загальноприйнятими фізичними вправами, нетрадиційні засоби оздоровлення. Як довели дослідження, впровадження оздоровчої дихальної гімнастики та самомасажу у практику фізичного виховання школярів 6-7 класів дозволить значно підвищити оздоровчий ефект уроків фізичної культури, допоможе зміцнити здоров'я дітей, навчить їх самостійно піклуватися про своє здоров'я.

Такі підходи до занять фізичною культурою активізують творчі пошуки вчителів, стимулюють їхню педагогічну майстерність стосовно оволодіння новітніми формами й методами фізкультурно-оздоровчої роботи.

Література

1. Бутейко К.П. Метод Бутейко. Опыт внедрения в медицинскую практику. М.: Патриот, 1990. 223 с.
2. Вітченко А.М. Педагогічні умови ефективного впровадження здоров'язберігальної технології комплексного застосування дихальних вправ у процесі фізичного виховання молодших школярів. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві, 2012. №4. С. 130-133.
3. Дикий О.Ю. Сучасні підходи до організації фізичного виховання школярів. Педагогічний пошук, 2019. №1 (101). С. 24-28.
4. Кучеренко Г. В. Використання методик дихальної гімнастики в загальноосвітній школі. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2019. Вип. 66. С. 125-129.
5. Логинова Л.Н. Большая энциклопедия массажа. М.: Рипол Классик, 2000. – 560 с.
6. Майко О.В., Фойтума О.Я., Лісовський Б.П., Гоголь М.В. Використання дихальних вправ на заняттях фізичною культурою дітей підліткового віку. Вісник Прикарпатського університету. Фізична культура, 2012. №15. С. 126-131.
7. Матвійчук Я.О., Гришук С.М. Використання легкоатлетичних вправ в оздоровчій роботі зі школярами середнього віку. Біологічні дослідження, 2016. С.232-234.
8. Черній В.П. Практика використання фізкультурно-оздоровчих технологій в умовах навчального закладу. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. Вип. 5 К(61). С 261-264.
9. Уманская А.А. Метод рефлексотерапии, повышающий сопротивляемость организма. Здоровье №6, 1989. С. 18-19.

2.6. Formation of a healthy lifestyle of student youth by means of physical culture in the practice of European universities

Формування здорового способу життя студентської молоді засобами фізичної культури у практиці європейських університетів

Підвищення якості активного життя людини пов'язано з фундаментальними відкриттями Нової доби у галузі медицини та нормальної анатомії, коли був досліджений матеріальний субстрат усілякого активного руху людини – будова м'язів у міології. У такому випадку практична фахова людська діяльність зводиться до поєднання загальних та спеціальних рухів, а його квінтесенція – спортивне тренування до повторення таких рухів. На подібних принципах засновані первинні «наукові» гімнастичні школи німецького типу. Перша подібна школа, яка вивела емпіричне мистецтво викладання спортивних дисциплін у окрему галузь знань, була відкрита засновником філантропізму І. Базедовим у Дессау (1774) та складалась з класичних вправ Античної Греції та вправ на гімнастичних снарядах (поперечині, кільцях, брусах, коні тощо). Прихильники Базедова – Штуве, Кампе, Зальцман та інші в своїх теоретичних працях та практичній діяльності розробили основи філантропістської педагогіки, однією з характерних рис якої було гармонійне поєднання розумового і фізичного розвитку людини.

Філантропісти висловили зміну поглядів на зміст і методи розумової освіти, яка полягала в тому, що: було поставлено проблему вдосконалення змісту освіти; зроблена спроба докорінно змінити методи навчання, замінити механічне повторення, пасивні способи роботи вчителів і студентів, догматизм і схоластику новими раціональними методами викладання, спрямованими на активну і свідому роботу студентів; впроваджено в основу навчання елементи наочності; артикульована проблема матеріального обладнання навчальних закладів; використано в процесі навчання образотворчі засоби; *впроваджено у навчання елементи гри; велику увагу приділено питанням фізичного виховання, виховання елементарних правил гігієни, використання фізичних вправ, заснованих на природних рухах людини;* розроблено програму морального виховання особистості. За таким зразком існували й інші навчальні заклади, наприклад, школа Х.Зальцмана (Schnepfenthal Salzmann School) у Шнепфенталі (з 1784 по сьогоднішній день <http://www.salzmannschule.de>). Завершив створення системи німецької гімнастики Ф.Ян, розробивши систему «Турнкунст» – мистецтво спритності «*Deutsche Turnkunst*» (1816), у якій атлетів називали *турнерами*. У 1820-1842 турнерські товариства були адміністративно

заборонені німецькими урядами і вже ніколи не повернулись до провідних позицій у світовому спортивному руху [1].

Загальновідомим фактом можливо першої фахової спроби покращити якість життя студентської молоді засобами фізичної культури є педагогічна практика ректора Регбійського коледжу Т. Арнольда (1795-1842). На початку роботи в якості ректора у 1827 році, він занотував у щоденнику «Коледжі, у яких формується завтрашнє покоління, занурені в гущавину моральної зарази. Тут можна зустріти: усілякі злочини і пияцтво, систематичну неправду, тиранію старших над більш юними, недисциплінованість і неслухняність учнів, зневажання шкільними правилами, загальні лінощі і ухилення від роботи, організовану солідарність на ґрунті порушень дисципліни... Цю картину необхідно доповнити ще і тим, що учні – завзяті картярі. Моральне падіння *фізично слабкої* більшості супроводжує зніженість і *тілесний занепад*... крім власної зачіски, вони нічим більше не цікавляться...» [2]. Сучасники наголошували, що подібна вбивча характеристика була звичною для всіх тогочасних англійських навчальних закладів. Одночасно Т. Арнольд звертає увагу викладачів, що студенти, які досягли успіхів в командних спортивних іграх (крикет та інші) є кращими у навчанні та подальшій фаховій діяльності. Конкуруючи команди, як мікросоціуми у внутрішніх та зовнішніх відносинах у навчанні та житті тримаються моральних принципів «чесної гри», що затвердилися серед них на базі спортивних правил змагань. Так склалася вихідна теза його педагогіки: *за посередництвом фізичних рухів і емоцій, пов'язаних із грою, учнівська молодь здатна формуватися на спортивній площадці й у позитивному смислі, якщо з цим узгодиться також виховна діяльність церкви, школи й інтернату.* За час роботи Арнольда в Регбі склався новий ідеал виховання Британської імперії ХІХ століття – «християнський джентльмен». Шкільне фізичне виховання в спортивному (ігровому) дусі коледжу Регбі стали зразком для наслідування по всій Англії (Херроу, Шрусбері, Ітоні, Кембриджі, Лондоні й інших містах).

Й.Гейсинга (Johan Huizinga), досліджуючи функцію гри від початкових спортивних вправ до її маніфестації у вищих культурних формах суспільного життя, підкреслює, що названий феномен здебільшого може бути виведеним з його найголовніших аспектів, у яких він виявляється. Гейсіанська гра – це змагання за *що-небудь* або ж представлення *чого-небудь*. Обидві ці функції легко поєднуються таким чином, що гра представляє змагання за *щось* або ж сама стає змаганням, хто краще за інших *щось* представить [3]. Й. Гейзинга ретельно простежує філологічне вираження поняття «Гри» у різних говірках: грецька: пайдія (*paidia*, гра), агон (*agon*, змагання), специфічне закінчення *-inda* (для слів, що йменують різні дитячі ігри); санскрит: *kridati* (загальний термін),

divyati («гра в кості»), *lilayati* («гойдатися»), *vilasa* («сяяти», від кореня *las*); китайська: *ван* (дитяча гра), *чжен* (змагання), *сай* (гра для отримання призу); блекфут: *koani* (дитяча гра), *kachtsi* (змагання, дорослі ігри), *amots* (перемога), *skets* (виграш), *apska* (парі); японська: іменник *asobi* і дієслово *asobu* («гра взагалі»), *majime* («серйозність»); арамейська: *la'ab* або *la'at* («сміятися»); арабська: *la'iba* (гра вцілому); латинська: *ludus*, від *ludere* (гра вцілому); в усіх романських мовах воно було витіснене похідним від *jocus* («жарт», гра вцілому); готська: *laikan* (стрибати); німецька: *leich* (верхньонімецька, «жвавий ритмічний рух»), *spil* (середньовірхньонімецьке, «гра»), *spel* (грання), *pflegen* (гра); нідерландська: *plegen* (гра), *huwelijk* (вісілля, шлюб); ісландська: *leikr* і *leika* (давньоісландська, «вільно рухатись»); скандинавські: *leik* (гра вцілому); англійська: *play* (гра вцілому), *game*; у давньоанглійській (англомаксонській) мові – *lacan* і *lac* («гойдатися»), *plega*, *spelian* («представляти когось іншого») [там само]. Себто, у чверті термінів світових мов, які позначають Гру, вони прямо вказують на спортивні змагання (грецька: агон (*agon*, змагання); китайська: *чжен* (змагання), *сай* (гра для отримання призу);), або рухову активність (санскрит: *lilayati* («гойдатися»); готська: *laikan* (стрибати); німецька: *leich* (верхньонімецька, «жвавий ритмічний рух»); ісландська: *leikr* і *leika* (давньоісландська, «вільно рухатись»); у давньоанглійській (англомаксонській) мові – *lacan* і *lac* («гойдатися»).

Таким чином у практиці європейських університетів формування здорового способу життя студентської молоді засобами фізичної культури можливе «гімнастичними» школами німецько-скандинавського типу або «ігровими» школами британського типу. Подібний процес у фізичній культурі був частиною більш широкого культурного руху Ренесансу, як повернення до «Золотого віку» античної спадщини, що завершився відродженням П'єром де Кубертенем (Pierre de Frédy, baron de Coubertin) у 1894 році Олімпійського руху. Принциповою відмінністю рухової активності в гімнастиці сучасного спортсмена від античного атлета було широке використання гімнастичних снарядів. Заразом, спеціалісти в області фізичного виховання, всебічно вивчивши прямий вплив гімнастичних систем і спортивної діяльності на формування організму людини та здорового способу життя (Г. Демені (1850-1917) та інші) зауважили, що «система рухів» в найбільш поширених на той час німецькій і шведській гімнастках не узгоджується із виявленими закономірностями нормальної анатомії та фізіології людини. У названих системах багато *неприродних рухових елементів*, отже результати їх впливів на організм не були фізіологічними і приводили до шкоди здоров'ю людини. Були вироблені цінні методологічні вказівки для досягнення оптимальної рухової активності наприклад: необхідність рухів із закінченою амплітудою;

небажаність штучно переривати вправи; необхідність напружити до повного скорочення одну групу м'язів одночасно повністю розслабивши протилежні м'язи тощо. Вільні вправи розглядались як перехід спортивних рухів від циклічних до ациклічних (від ходьби та бігу до стрибків, лазіння, підняття предметів, метання та вправ для «нападу та захисту»). Праці Демені були найбільш досконалою теоретичною системою фізичного виховання в тодішню епоху.

Англійська система виховання нового часу, внутрішній зміст олімпійської ідеї, більш того, фізкультура університетів і коледжів англосаксонських країн є втіленням у життя педагогічних концепцій Ч. Кінгслі та Т. Арнольда. Їхнє життя, досягнуті ними результати узагальнив у своїй книзі «Шкільні дні Тома Брауна» Т. Х'юз. Теоретичні основи реформи виховання, здійсненої в англійських школах у середині ХІХ століття, розробив канонік Вестмінстерського абатства Ч. Кінгслі (1819-1875), теоретик християнського соціалізму, для якого звернення німецької гімнастики до античної спадщини крім очевидних позитивів мало принциповий недолік, оскільки європейське суспільство декларувало ідеальні ідеали християнства, а античний полісний звичай – чуттєву культуру поганських культів. Зразком особистості для Ч. Кінгслі був ідеалізований образ «юного християнина-атлета», що поряд із широким «світським і духовним» навчанням поглиблено займається також розвитком своїх *фізичних здібностей*. Концепції Ч. Кінгслі виходили з того, що шкільна адміністрація повинна порвати з тенденцією у вихованні, яка відкидала традиційні для англійської молоді навички змагання. Інтерес до сили і спритності потрібно прийняти та заохотити. Можливості для формування характеру, що криються в силових змаганнях і рухливих іграх, необхідно включити в педагогічний процес як мету виховання. Адже спорт, змагання, – заявляв він, – молодечтво людини, що показує свою спритність, є для молоді галуззю, де можна вправлятися у творенні суспільства. Підростаюче покоління в цій боротьбі... на малому загартується для великої арени життя... [4].

Вітчизняна наука про фізичне виховання як окрема дисципліна історично заснована на працях П. Лесгафта, його вченні про єдність фізичного та духовного розвитку особистості. У такому контексті фізичний рух та спортивна вправа буде засобом не тільки фізичного, але і інтелектуального, морального та естетичного розвитку людини. «Потрібно, – писав П. Лесгафт, – щоб розумове та фізичне виховання відбувались одночасно, бо у протилежному випадку ми порушуємо адекватний розвиток органів, які лишаються без відповідних вправ». Базуючись на головних положеннях створеної ним функціональній анатомії – про єдність форми та функції, – Лесгафт припускав можливість

впливати функцією, «визначеною вправою», на розвиток внутрішніх органів людського тіла та усього організму [5].

Подібна строкатість різнопланових теорій та практик фізичного виховання молоді відображена у відповідній термінології, яка традиційно базувалася на гімнастичних школах німецько-шведського гарту та ігрових школах англосаксонського типу. Для перших використовувалися терміни «гімнастика», «військова гімнастика», «дисциплінарні фізичні вправи», «фізичні вправи» і «фізичне загартування» (в Угорщині зустрічався вираз «штучний рух», в Україні «руханка»). Для другого: «гра» і «шкільна спортивна гра», «рекреація», «атлетичні вправи», «військові вправи», «силова школа» і вже згадуваний вираз «фізичні вправи».

Формування здорового способу життя студентської молоді засобами фізичної культури у європейських університетах сучасної доби пов'язано із певним відступом від європоцентричних уявлень про м'язовий апарат людського організму як головний матеріальний субстрат рухової активності людини, який актуалізується змагальним компонентом олімпійського руху. Йдеться про глобальні культурні матриці східного світогляду, які абсолютно заперечують звичайний для європейця метод «фінальних зусиль» або змагальний елемент тренування. Так, у більшості класичних східних джерел (починаючи з «Трьох царств» Ло Гуань-чжуна) зустрічається наступна мігруюча фраза «сотні молодиків виконували гімнастичні вправи і неможливо було визначити, хто з них є першим, а хто останнім». На відміну від «матеріального» м'язового компоненту гімнастичного руху західноєвропейської традиції, східна (китайська) гімнастика (Тай цзи цюань (太極拳) та інші) були засновані на «ідеалістичних» натурфілософських теоріях.

Починаючи з античних часів суспільна європейська думка прямо стверджувала тезу про богоподібність переможців олімпійських ігор, що отримували довічне матеріальне утримання як наближені до небесних богів земні Герої. У такому випадку змагальні вправи вважаються верхівкою усієї спортивної підготовки людини де м'язовий потенціал організму є «зовнішньою» (платонівською) парадигмою трансформації людського тіла, згідно якій найважливішою характеристикою об'єкта буде його найвища складова. На Сході більш важливою є «внутрішня» (аристотелівська) парадигма організація людського тіла, згідно якої зовнішня м'язова активність є тільки показником функціонування та розвитку діяльності внутрішніх систем, насамперед Принципу Лі, (理), Серця Сінь, (心), Енергії Ці, (氣) тощо. Остання

використовується не тільки у китайській гімнастиці Цігун (氣功), але і у китайській традиційній медицині Чжень цзю (針灸) терапії.

На думку автора, методологічне вирішення проблеми забезпечення якості існування людини шляхом формування здорового способу життя студентської молоді засобами фізичної культури можливе у контексті більш загального культурно-філософського питання суспільного *Руху* та індивідуальної *Рухової активності*. Тому, дослідження людського тіла, як теоріями західних, так і категоріями східних наук, дозволяє реалізувати усі можливі комбінації руху і спокою у вишкілі людини. Виходячи з положення Кратіла (Κρατύλος) із Афін («В одну й ту ж річку не можна вступити і жодного разу») можна визнавати виключно реальність руху [6]. У такому випадку порушена проблема з точки зору фізичного виховання уявляється як сукупність циклічних безперервних процесів, які найбільш адекватно відображають її функції. Звідси стає зрозумілим, що відображення цих процесів у тренуванні (наприклад, Ритм) буде найбільш *міметичним* (μίμησις – наслідування), тобто, природним. В більш широкому розумінні такий погляд буде означати, що динамічні «ігрові» школи британського типу мають найбільшу практичну цінність, оскільки за своєю природою вельми близькі до оптимальних природних функцій організму.

Базуючись на ученнях стародавніх греків, можна приймати за реальність лише спокій. Людський організм у такому випадку уявляють як співвідношення різних статичних положень тіла, сукупність яких складає будь-який рух. Історично це підтверджують перші документально зафіксовані фізичні вправи, наприклад, І Цзінь цзин (易筋经) (статичні вправи йоговського типу) та пізніші «гімнастичні» школи німецько-скандинавського типу (статичні вправи типу «стійка на руках», «стійка на голові» тощо). У свою чергу погляди мадхьяміків (मध्यमिक) заперечували як Спокій так і Рух, оскільки все – ніщо, є лише *Шунья* (Порожнеча). В даному випадку під Порожнечею розуміється не абсолютний нуль, не вакуум, а швидше трансцендентна сутність, що не має аналогів у реальному світі, а проявляється лише у взаємодії, яка й народжує усі речі і поняття, у тому числі і рух і спокій тобто головне у спортивному вишкілі медитативні практики сприйняття надреального Абсолюту.

В реальні дійсності, звичайно ж, є як рух, так і спокій. Згідно із вченням Ван Ян Міна (王守仁) (1309-1389), спокій і рух знаходяться в єдності. Це торкається фізичних так і психічних складових. «Про розум не можна сказати, – пише китайський вчений, – у спокої він чи у русі. Його спокій відносять до внутрішнього, до його субстанції, тоді як рух відносять до зовнішнього, до його функції» [7, 50]. Спокій і рух – це два важеля, які відрізняють, згідно Ван Ян

Міна, Шляхетну людину Цзюнь-цзи (君子) в мистецтві та фізичній культурі. Головними технічними вправами для рівноваги спокою та руху є балансування (Пінхен). При виконанні складних координаційних дій – стрибків, зв'язок типу руки-ноги, переходів з високою позиції в низьку, широкоамплітудні махів і т.п. – відсутність балансу не тільки порушує стабільність позиції, але і призводить до дисгармонії всі рухи комплексу.

Тому у практичній діяльності Донбаського державного педагогічного університету формування здорового способу життя студентської молоді засобами фізичної культури (для усіх факультетів крім Факультету фізичного виховання), як правило обмежується східною моделлю додаткових фізичних вправ на рівновагу. У східній традиційній фізичній культурі Ушу (武術) вважається, що рівновага визначає здоров'я і спокій духу Шень (神) людини, та складається з двох видів: зовнішнього (фізичного) і внутрішнього (психічного). Фізичне рівновага може бути порушена, наприклад, травмою, захворюванням, змінами погоди, а психічний – жахом, поганими новинами, напруженими відносинами з оточуючими і т.п., порушення одного з видів рівноваги призводить до ексцесу в іншого та викликає загальний дисбаланс. Але організм наділений високими можливостями адаптації та компенсації одного виду рівноваги за допомогою іншого. Сила волі та впевненість у своїх можливостях здатна перемогти фізичні недоліки. Балансування в Ушу, таким чином, має два аспекти. Перший і найпростіший – це коригування позицій, тренування вестибулярного апарату, м'язів і сухожилів, перехід з однієї позиції в іншу, що і становить фізичну рівновагу. Другий аспект – вміння заспокоїти думки, регулювати дихання, внутрішньо зібратися, відчувши себе спокійним, «як нерухома скеля під вітром, як вічне Небо, що височить над земною мінливістю». Балансування в сучасному Ушу передбачає в основному чисто фізичне рівновагу і підрозділяється на тривалу (до 1 хвилини) і короткочасну. Згідно правилам проведення змагань при виконанні балансування в гімнастичних комплексах Тао потрібно зберегти позицію близько 2 секунд.

Найбільш відомими вправами будуть наступні: Балансування з піднятим коліном (Тісі пінхен). Права нога всією стопою стоїть на підлозі (коліно не згинати), ліва зігнута в коліні і піднята якомога вище, носок ноги відтягнуть вгору, гомілку трохи повернута всередину. Права рука випрямлена і піднята над головою, ліва (долоню в гаку) відведена вбік і трохи назад. Дивитися вліво. (Якщо студент не може простояти в цій позиції до 40 сек, то в тренування потребує додаткових вправ для вестибулярного апарату). «Ластівка» (Яньшин пінхен). «Дивитися в море» (Тяньхай пінхен). Позиція така ж, як і в «Ластівці», однак голова нахилена вниз, а нога піднята якомога вище. «Відкидання тіла»

(*Ішен пінхен*). «Дивитися на місяць» (*Ванюе пінхен*). «Стопа злітає в небо» (*Чаотяньден*). «Лежати на хмарі» (*Воюнь пінхен*). Цікавим фактом буде аналогі цих фізичних вправ у східній культурі (малі художні форми у вигляді прислів'їв та приказок): 撐目兔 Зайчиха дивилася на місяць. 管窺蠡測 Дивитися [на небо] через трубку і вимірювати [море] раковиною. 望天打卦 Дивитися на небо і креслити триграми. 臥 云 Лежати в хмарах тощо.

Розвиток сучасної науки наповнює ці культурні трансцендентні матриці реальним смислом. В названому плані можна навести погляди О.Чижевського [8] на людину як об'єкт, що безперервно обмінюється хвильовими потоками з космосом: «Жити – це пропускати через себе потік енергії». Названа формула Чижевського встановила строгу залежність між існуванням будь-якого біологічного об'єкту і проходженням через нього потоку енергії. На цих позиціях стояв В. Вернадський – один з родоначальників антропокосмізму – системи, у якій природна, соціальна тенденція розвитку людини гармонійно поєднуються. Відразу скажемо, що згадувані автори, фактично розповсюджують теорію відносності А. Ейнштейна на живу природу. Така думка тривалий час нехтувалась у практиці фізичної культури, оскільки вважалося, що різноспрямовані сили в організмі просто компенсують одна одну і тому їх впливом можна ігнорувати.

Автором були проведені і апробовані результати моделювання випадкового надходження енергії в організм у спрощеному двомірному просторі [9]. На основі моделювання виявлено формування гілчастих структур, бо вірогідність приєднання до гілки є набагато вищою за вірогідність приєднання до центру кластера. Водночас йшло інтенсивне формування «лакун», які не могли бути заповненими в процесі подальшого надходження енергії із зовні. Друга група дослідів відрізнялась цілеспрямованим характером потоків енергії (за теорією Тай-цзи) практичним втіленням якої є оздоровча система Тай цзи цюань (太極拳). Моделювання дозволила отримати кластер правильної форми. Таким чином, виявилась у першому випадкові фрагментарна, а у другому – чітка і цілісна структура. Був зроблений висновок про необхідність враховувати надходження зовнішніх хвильових потоків і практичної корисності другої групи дослідів, оскільки вони максимально вловлювали зовнішні подразники, чим гармонізували відносини між людиною і природою. Це, з точки зору китайської естетики, є Абсолютом [7, 42], до якого повинна прагнути людина, як прагне вона до Ідеалу. І спокій, і рух, і, особливо, Шунья (порожнеча) спонукають на пошуки єдиної сутності, єдиної основи, такою основою є фізична культура у її статичних (гімнастичних) та динамічних (ігрових) видах.

Література

1. Торопов Н. И. Гимнастика на службе прусских агрессоров (Очерки по истории физической культуры, вып. III, М., 1948)
2. Penrhyn Stanley A. The Life and Correspondence of Thomas Arnold: Late Head Master of Rugby School, and Regius Professor of Modern History in the University of Oxford / Arthur Penrhyn Stanley. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 418 с.
3. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры. / Пер., сост. и X 35 вступ. ст. Д.В. Сильвестрова; Комментар. Д. Э. Харитоновича. М.: Прогресс – Традиция, 1997. 416 с.
4. Hughes T. Tom Brown's School Days / Thomas Hughes. – London: Macmillan, 1857. – 420 с.
5. Педагогический энциклопедический словарь / Под ред. Б.М. Бим-Бада. М., 2003. С.374.
6. Allan D. J. The problem of Cratylus // AJP. Vol. 75. 1954. P. 271-287.
7. История эстетической мысли. В 6-ти т. М.: Искусство, 1985. Т.2. С.50.
8. Чижевский А.Л. Космический пульс жизни: Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия. М., 1995.
9. Федь И.А. Фракталии в медицине //Фрактальные объекты в математике, физике и биологии / Отв. ред. А.Ф. Турбин. К.: АН Украины, 1991.
10. История эстетической мысли. В 6-ти т. М.: Искусство, 1985. Т.2. С.42.

2.7. Formation of sanogenic thinking of schoolchildren

Формування саногенного мислення школярів

Стан здоров'я є одним із вирішальних чинників формування особистості, що впливає на загальну підготовленість людини, її духовний і фізичний розвиток, майбутні досягнення у сфері професійної діяльності.

Нині на здоров'я молоді впливають чинники, дія яких раніше була значно меншою, особливо це помітно у підлітковому та юнацькому віці. Йдеться, зокрема, про зниження фізичного і підвищення нервово-психологічного навантаження, інформаційне перевантаження, стрімке поширення серед молоді шкідливих звичок. Причини зростання захворюваності школярів також пов'язують із недоліками у системі шкільної і вищої освіти, з тими чинниками навчальної діяльності, які призводять до перенапруження нервової системи і заважають створенню належних умов для задоволення потреб у самопізнанні, самовдосконаленні та самореалізації. Через перевантаженість навчанням більшість учнів і студентів страждає від недостатньої рухової активності. На стані здоров'я позначаються також відсутність навичок організації ефективного навчання, здорового дозвілля, правильного харчування [2].

Школа – єдина структура, яка охоплює всіх дітей і здатна системно й послідовно формувати мотивацію щодо здорового способу життя. Тому дуже важливо так сформувавши спосіб життя дітей, щоб у них була постійна потреба в збереженні власного здоров'я й підтримці високої працездатності. Величезну роль у збереженні й зміцненні здоров'я, оптимального тону організму грає раціональна рухова діяльність [2; 3]. Тому з багатьох навчальних дисциплін фізична культура вирізняється широким спектром впливу на людину, що спроможний водночас формувати не тільки біологічну структуру людини, але і її психологічну і моральну цінність: стимулювання фізичної працездатності супроводжується, як правило, оздоровчими ефектами [1; 2; 5]; використання різноманітних фізичних вправ та процедур дозволяє здійснювати психологічне розвантаження учнів [2; 3]; систематичні заняття фізичними вправами зміцнюють здоров'я, підвищують нервово психічну стійкість до емоційних стресів, підтримують фізичну і розумову працездатність, сприяють підвищенню успішності тих, хто навчається [3].

Аналіз педагогічної літератури свідчить, що фізичну культуру розглядають як якісну характеристику діяльності, що задовольняє потреби в підготовці людини до праці, захисту Вітчизни, до інших форм життєдіяльності за допомогою її фізичних, біологічних сил і можливостей, шляхом оздоровлення та загартування [4] ; як діяльність, яка цілеспрямовано здійснює вплив на процес фізичного вдосконалення людини, що дозволяє забезпечити спрямований розвиток її життєво важливих фізичних якостей і здібностей [1]; як могутній природний засіб оздоровлення та неспецифічної профілактики (громадської та особистої), який тісно поєднується з профілактичним напрямком медицини [7].

Тобто для школярів так важливі заняття фізичною культурою не тільки для навчання певним вправам, техніці спортивних рухів, вони повинні бути спрямовані на поліпшення функціонального стану, фізичної підготовленості учнів, носити оздоровчий характер та формувати у школярів саногенне мислення.

Мета та завдання статті полягають у визначенні соціально-педагогічних чинників розвитку саногенного мислення школярів та формування здоров'язбережувальних знань в процесі занять фізичною культурою.

Саногенне мислення – оздоровче мислення, спрямоване на управління емоціями шляхом рефлексії [5]. Поняття, запропоноване психологом Ю.М. Орловим (1993) в контексті науки санології, згодом переросло в теорію і практику навчання саногенному мисленню замість патогенного [6].

У працях вітчизняних учених (Л.І. Адам'ян, М.М. Даніна, П.О. Іванівна, Л.О. Кананчук, М.С. Козловська, М.І. Мушкевич, В.Н. Опарина, Н.В. Павлюченкова та ін.) запропоновано психологічні основи саногенного

мислення та його види. Х.Ю. Хворост вважає, що саногенне мислення є важливим чинником здоров'я особистості, оскільки забезпечує всі складові благополуччя людини. «Аналіз асоціативної мережі від реакції до слова-стимулу «здоров'я» свідчить про те, що в українській свідомості здоров'я недостатньою мірою асоціюється із саногенним мисленням, що зумовлює необхідність просвітницької роботи в галузі громадського здоров'я» [7, с.176].

Аналіз досліджень, присвячених формуванню саногенного мислення, дав змогу дійти висновків, що сучасний етап розвитку вітчизняної та світової психологічної науки потребує розуміння специфічності формування саногенного мислення у підростаючого покоління в процесі фізичного виховання. Тож, системні дослідження сутності і структури фізичної культури як суспільно-соціального явища [3; 8] та навчальної дисципліни [1; 7] формує у школярів саногенне мислення, специфічність якого полягає у наступному:

- специфічність теоретично-методичних знань фізичної культури, як навчальної дисципліни, обумовлюється змістом її базових розділів, які на системному рівні здоров'язбережувальних знань охоплюють низку наступних питань фізичного виховання учнів [1; 3]:

- значення фізичної культури для психосоматичного здоров'я людини, формування її здорового способу життя, культури здоров'я, соціально-ціннісного самовизначення і самореалізації;

- фізичний розвиток, фізична підготовка, руховий режим, перша допомога під час обмороження та перегрівання;

- методи розвитку силових, швидкісних, швидкісно-силових, координаційних здібностей, гнучкості, спритності, витривалості, методи дозування фізичних навантажень;

- особливості режиму харчування, профілактики інфекційних захворювань, загартування тіла, гігієнічні вимоги до занять фізичною культурою;

- здоровий спосіб життя, профілактика шкідливих звичок (паління, алкоголізм, наркоманія, гіподинамія, стреси тощо), методи самостійних занять фізичною культурою, самоконтролю за впливом фізичних навантажень (перевтома, перенапруження, перетренованість, травматичні враження тощо), фізичне виховання у сім'ї;

- актуальність фізичної культури в процесі соціально-ціннісного (професійно-трудового) самовизначення та особистісно-соціальної самореалізації людини, яка усвідомлює психосоматичне здоров'я, культуру здоров'я, фізичну культуру особистості як безальтернативну цивілізаційну цінність [3];

•методика і педагогічні технології занять фізичною культурою учнів основної школи забезпечують формування вищеозначених знань без шкоди для рухової активності суб'єктів освітнього та фізкультурно-оздоровчого процесу [1; 5; 6];

•здоров'язбережувальні знання формуються шляхом системної реалізації в освітньо-виховному середовищі школи нової парадигми здоров'ярозвиваючого навчання, основу якої складає вихідна концептуальна схема розв'язання педагогічних проблем та завдань на засадах орієнтації навчального процесу фізичного виховання на особистість учня [1; 3], визнання учня рівноправним суб'єктом навчально-виховної взаємодії, та діалог як основу формування вищеозначених знань [1; 3; 8];

•оптимальні умови особистісно-орієнтованого формування здоров'язбережувальних знань учнів основної школи досягаються дидактичним поєднанням теоретичного (поняття теорії і методики фізичної культури, біомеханіки рухів, техніки фізичних вправ, структури психомоторних здібностей, оздоровчих механізмів впливу фізичних навантажень, резистентність організму, психосоматичний стан, нервово-м'язова працездатність тощо) та практичного навчального матеріалу (виконання фізичних вправ, їх вивчення, закріплення, індивідуалізоване удосконалення, розвиток фізичних якостей, загартування тіла, вимоги здорового способу життя, тестування функціональних можливостей, вплив природних і валеологічних факторів, самостійне виконання фізичних вправ в умовах дозвілля та виконання домашніх навчальних завдань тощо), які складають зміст уроків фізичної культури та позакласних його форм [1; 2; 3; 8];

•орієнтації змісту занять фізичною культурою на сталу реалізацію міждисциплінарних зв'язків, які забезпечують учням можливість ціннісно зрозуміти сутність здоров'язбережувальних знань, особистісно-соціальну цінність здорового способу життя, культури здоров'я особистості, що вивчаються в процесі фізичного виховання учнів основної школи [1; 3; 8];

•використання інтерактивної сутності занять фізичною культурою (яким притаманні змагальність, конкурентність, взаємодія, співтворчість, командний стиль діяльності) з метою активізації пізнавальної діяльності учнів основної школи в сфері формування здоров'язбережувальних знань (суспільно-соціальний, мотиваційно-потребнісний компоненти), здорового способу життя, культури здоров'я особистості (самостійна робота, самоактуалізація, робота в малій групі, намагання успіху, психосоматична рефлексія, самоконтроль, взаємоаналіз оперативної діяльності партнерів тощо), які усвідомлюються учнями як особистісно-соціальна цінність [8];

•формування в учнів здоров'язбережувальних знань, здорового способу життя, психофізичної досконалості шляхом оперативного підкріплення їх особистісно-соціальної цінності результатами психомоторного розвитку, удосконалення адаптаційних можливостей (до фізичних навантажень різної потужності, обсягу та біологічної структури), зростаючої динаміки спортивних досягнень, резистентності організму суб'єктів фізичного виховання [3; 8];

•структурно-функціональне поєднання інтелектуальної (оперативно структурованої) та психомоторної діяльності учнів у процесі занять фізичною культурою у різних її педагогічних формах забезпечує створення позитивного психоемоційного клімату занять, емоційно збагачених навчальних ситуацій, реалізація яких є потужним специфічним фактором продуктивного формування особистісно орієнтованих здоров'язбережувальних знань (мотиваційно-потребнісний, філософсько-культурологічний, суспільно-соціальний компоненти) і вмінь, здорового способу життя, культури здоров'я учнів основної школи [2; 3; 8];

•інтегрований інтелектуально-руховий вплив занять фізичною культурою учнів основної школи є потужним дидактичним і виховним фактором інтеріоризованого формування у суб'єктів фізичного виховання оперативної когнітивної та інтерпретаційної мотивації їх пізнавальної діяльності [8], що в структурі особистості виконують функцію логіко-ціннісного механізму фіксування та формування здоров'язбережувальних знань, здорового способу життя, культури здоров'я людини [3];

•реалізація у процесі фізичного виховання учнів основної школи ігрових, кооперативних, змагальних педагогічних форм впливу на них індивідуально визначених засобів фізичної культури, що моделюють суспільно-соціальні ситуації життя людини обумовлює прояв комплексної, специфічної її реакції у формі духовно-ціннісного ставлення до системи здоров'язбережувальних знань (суспільно-соціальний, праксіологічний, філософсько-культурологічний компоненти), умінь, здорового способу життя, культури здоров'я особистості [3; 8].

Таким чином, аналіз соціально-педагогічних чинників розвитку саногенного мислення учнів основної школи під час занять фізичною культурою дозволяє стверджувати, що пріоритетною освітньо-оздоровчою метою фізичного виховання школярів є розвиток, навчання ефективній пізнавально-оздоровчій діяльності, як в умовах школи, так і в умовах сім'ї та дозвілля особистості.

Здоров'ярозвиваючі знання, що передає вчитель фізичного виховання учням в першу чергу, специфічно стосуються теоретичних, методичних, організаційно-педагогічних, лікарсько-психологічних та соціально-ціннісних основ фізичної культури суспільства і особистості.

Література

1. Ареф'єв В. Г., Єдинак Г.А. Фізична культура в школі. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А, 2007. 248 с.
2. Бойчук Ю. Д. Еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя: теоретико-методичні аспекти : монографія. Суми: Університетська книга, 2008. 357 с.
3. Дубогай О. Фізкультура як складова здоров'я та успішності навчання. Київ : «Шкільний світ», 2006. 128 с.
4. Педагогічні технології особистісно-орієнтованого формування в учнів загальноосвітньої школи культури здоров'я: теорія та практика / За ред. В. Г. Григоренка, С. О. Омельченко. Слов'янськ : Вид-во СДПУ, 2010. 347 с.
5. Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общ. ред. А.А. Бодалева. М. Изд-во «Когито-Центр», 2011. 435 с.
6. Орлов Ю. М. Саногенное мышление: Метод. пособие для обучения. М., 1993. 64 с.
7. Хворост Х.Ю. Феномен саногенного мислення як запорук збереження здоров'я особистості. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія». Вип. 5. Острог, 2017. С 170-176.
8. Ярош Н. С. Саногенна рефлексія як копінг-механізм особистості. Матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 23 квіт. 2017 р.). Кам'янець-Подільський, 2017. С. 142-147.

2.8. Influence of health-improving exercises on the physical development of high school girls

Вплив оздоровчих вправ на фізичний розвиток дівчат старших класів

Одним з основних завдань державної політики у сфері освіти є формування гармонійно розвиненої, морально і фізично здорової особистості, яка з відповідальністю ставиться до свого здоров'я [1; 2]. Однак останнім часом стан здоров'я учнівської молоді стає предметом пильної уваги фахівців [1; 2; 6]. Численні дослідження, проведені останніми роками, свідчать про зниження рівня фізичного розвитку сучасних школярів [1; 2; 6]. В останні роки все більше уваги приділяється оздоровчим тренуванням, пошуку нових шляхів удосконалення освітнього процесу, які б допомогли підвищити інтерес учнів до систематичних занять фізичними вправами, активізувати їхню діяльність, покращити фізичний розвиток [1; 2; 6; 7].

Одним із шляхів вирішення окресленої проблеми вбачаємо в активному використанні оздоровчих вправ у системі фізкультурної освіти учнівської молоді.

На сьогодні в науково-методичній літературі накопичено чимало даних про позитивний ефект методик оздоровлення учнів засобами фізичного виховання. У зв'язку з цим актуальними є результати досліджень В. Ареф'єва, Г. Власюк, О. Дубогай, М. Зубалія, В. Язловецького та ін. Необхідно також відзначити роботи О. Благій, Л. Іващенко, Т. Круцевич, Ю. Усачева, у яких представлено основи програмування занять профілактично-оздоровчої та кондиційної спрямованості; впровадження в освітній процес сучасних оздоровчих занять з учнями розглянуто В. Базарним, О. Бичуком, О. Булгаковим, О. Ващенко, В. Золочевським, І. Когут, В. Маринич, О. Шалепую, В. Язловецьким та ін.

Отже, важливість окресленої проблеми підкреслюється багатьма дослідженнями та потребує подальшого вивчення.

Мета дослідження полягає у визначенні впливу оздоровчих вправ на фізичний розвиток дівчат старших класів.

Відповідно до мети поставлені наступні *завдання дослідження*:

1. Розробити комплекс оздоровчих вправ, спрямованих на поліпшення фізичного розвитку дівчат старшої школи.
2. Здійснити порівняльний аналіз показників фізичного розвитку учениць.
3. Експериментально обґрунтувати доцільність використання оздоровчих вправ для поліпшення фізичного розвитку дівчат старших класів.

Для реалізації поставлених завдань використано такі *методи дослідження*: методи теоретичного аналізу й узагальнення даних науково-методичної літератури; педагогічний експеримент; метод антропометрії; метод індексів; методи математичної статистики.

Детальний аналіз спеціальної літератури, різних методик проведення фізкультурно-оздоровчих занять, численні педагогічні спостереження дозволили нам розробити комплекс оздоровчих вправ, які ми впровадили у процес занять із ученицями старшої школи [3; 4; 5; 7]. Обстежуваний контингент склали 18 дівчат КЗ «НВО «ЗОШ I-III ступенів № 17 – центр естетичного виховання «Калинка» м. Кропивницького, віком 16–17 років.

Цільова спрямованість занять більшою мірою націлена на фізичний розвиток дівчат: До розробленої програми включені: комплекси степ-аеробіки, базової аеробіки, фітбол-аеробіки, танцювальної аеробіки; біг, стрибки із скакалкою, що виконувались без пауз від 12 хвилин з оптимальною для даної учениці ЧСС; вправи силового характеру, спрямовані на розвиток і зміцнення м'язової системи, завданням яких було поліпшення фізичного розвитку та досягнення гарних форм тіла. Використовувались групові та індивідуальні заняття, пропонувалось колове тренування. Розроблена програма фізкультурно-оздоровчих занять розрахована на один навчальний рік (3 заняття на тиждень,

тривалістю 60 хв) і була реалізована під час оздоровчих тренувань у шкільній секції «Оздоровча фізична культура» з ученицями старших класів.

Розроблена програма фізкультурно-оздоровчих занять для дівчат старшої школи передбачала блочний принцип побудови занять, що забезпечило різну цільову спрямованість та інтенсивність оздоровчих занять, а, відтак, і позитивний вплив на фізичний розвиток дівчат. Для оцінки фізичного розвитку ми опирались на три легкодоступні для вивчення ознаки: вагу тіла, обвід грудної клітки та плечовий показник [6; 8].

У результаті педагогічного експерименту встановлено істотне покращення антропометричних показників у дівчат після впровадження експериментальної програми ($p < 0,05$), що вказує на ефективність застосованої методики проведення оздоровчих занять. У дівчат, які займалися за розробленою методикою, спостерігаються статистично вищі середньоарифметичні показники обводу грудної клітки у порівнянні з тим ж показниками до експерименту ($t = 2,53$; $p < 0,05$). Середні значення маси тіла у дівчат після проведення експерименту відзначаються достовірно меншими показниками маси тіла на відміну від показників до експерименту ($t = 4,13$; $p < 0,05$) (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка показників фізичного розвитку учениць, $\bar{X} \pm \sigma$

Показник	дівчата (n=18)		t	p
	До експерименту	Після експерименту		
ОГК, см	80,9 \pm 0,43	82,9 \pm 0,53	2,53	p < 0,05
Маса тіла, кг	61,5 \pm 0,57	57,2 \pm 0,50	4,13	p < 0,05
Плечовий індекс, %	75,9 \pm 0,98	79,8 \pm 0,67	2,88	p < 0,05

Уведення до програми оздоровчих занять комплексу коригувальних вправ дозволило акцентувати навантаження на зонах м'язового дисбалансу, покращити показники плечового індексу, за яким 54,2 % дівчат на початку експерименту мали сутулу поставу. Аналіз плечового показника після експерименту свідчить про вірогідні зміни, які відбулись у дівчат під впливом оздоровчих занять ($t = 2,88$; $p < 0,05$) (табл. 1).

Отже, отримані дані педагогічного експерименту дозволяють зробити висновок щодо доцільності використання розробленого комплексу оздоровчих вправ для поліпшення фізичного розвитку дівчат старших класів. Проведене дослідження показало ефективність запропонованої методики, яка виявилась у позитивних змінах в показниках фізичного розвитку досліджуваних учениць.

У зв'язку з цим вважаємо доцільним використання запропонованої програми, зміст навчального матеріалу якої дозволяє здійснити вибір адекватних форм, методів, засобів, спрямованих на забезпечення фізичного розвитку учнівської молоді.

Література

1. Глоба Г. В. Соціально-психологічна структура чинників рухової активності та здоров'я учнів загальноосвітніх шкіл в системі розробки інноваційних фізкультурно-оздоровчих технологій. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: матеріали наук. моногр. / за ред. проф. С. Єрмакова. Харків : ХДАДМ (XXIII), 2006. № 2. С. 28-31.
2. Корнеєв Н. В., Даниленко Г. М. Здоров'я школярів, сьогодення та проблеми на перспективу. Охорона здоров'я України. 2003. № 1. С.49–54.
3. Круцевич Т. Ю. Методика фізкультурно-оздоровчих занять : метод. посіб. Київ, 1994. 115 с.
4. Менхин Ю. В., Менхин А. В. Оздоровительная гимнастика: теория и методика. Москва : Физкультура и спорт, 2009. 432 с.
5. Селуянов В. Н. Технология оздоровительной физической культуры. Москва: ТВТ Дивизион, 2009. 192 с.
6. Язловецький В. С. Основи діагностики функціонального стану та здоров'я : навч. посіб. Кіровоград : РВЦ КДПУ імені Володимира Винниченка. 2002. 160 с.
7. Язловецький В. С., Турчак А. Л. Організація та методика оздоровчої фізичної культури : навч. посіб. Кіровоград : «Ексклюзив-Систем», 2010. 204 с.
8. Catley MJ., & Tomkinson GR. (2011). Normative health-related fitness values for children: analysis of 85347 test results on 9–17-year-old Australians since 1985. *British Journal of Sports Medicine*, 47(2):98-108. Retrieved from DOI: 10.1136/bjsports-2011-090218.

2.9. Improving the sense of rhythm in students of the Faculty of Physical Education

Удосконалення відчуття ритму у студентів факультету фізичного виховання

Перед сучасною педагогічною освітою стоїть завдання формування вчителя, здатного здійснювати професійну діяльність на демократичних та гуманістичних засадах, реалізувати освітню політику як пріоритетну функцію держави, забезпечувати розвиток та самореалізацію особистості, задоволення її освітніх і духовно культурних потреб.

Здоров'язбереження студентської молоді, підвищення рівня їхньої фізичної підготовленості є актуальними завданнями, які стоять перед закладами вищої освіти. З метою розв'язання цієї складної і важливої проблеми необхідно узгодити спосіб життя студентів із закономірностями оптимального функціонування організму, розробити ефективні засоби впливу на організм, дотримуватися раціонального режиму праці та відпочинку [4, с. 5].

Студенти факультетів фізичного виховання, майбутні вчителі фізичної культури мають усвідомити необхідність докладання максимальних особистих зусиль у використанні доступних засобів фізичної культури і спорту для підвищення рівня своєї фізичної підготовленості, функціональних можливостей систем організму, профілактики захворювань, зміцнення здоров'я, організацію активного дозвілля, сприяння успішній соціалізації на всіх етапах життєдіяльності.

Ефективність підготовки в спеціальних навчальних закладах висококваліфікованих спеціалістів залежить від того, чи має студент у своєму розпорядженні сучасну навчальну й науково-методичну літературу, володіє методикою нових технологій для зміцнення здоров'я, виховання здорового способу життя, підвищення рухової активності з метою поліпшення фізичної підготовленості, розширення функціональних можливостей, формування культури рухів, профілактики захворювань й фізичної реабілітації [4, с. 4].

Аналіз науково-педагогічної літератури дозволив визначити, що для поліпшення загальної фізичної підготовки студентської молоді, найкраще займатися різними видами фізичної активності, які дадуть змогу швидше досягти поліпшення фізичної форми.

Однією із важливих дисциплін у підготовці студентів до професійної діяльності вчителя фізичної культури є «Ритміка і хореографія», яка спрямована на вдосконалення фізичної, музичної і рухової культури студентів.

Ритміка – система фізичних вправ, виконуваних у супроводі музики, що має на меті розвиток у дітей розумово-естетичного сприйняття, почуття ритму, музичної пам'яті та слуху, уваги, м'язової волі, пластичної виразності рухів. До занять ритміки входять танцювальні, імітаційні рухи, стрибки, біг, які сприяють фізичному розвитку дітей, виробленню у них правильної постави, координації рухів та координування у просторі. Ритмічні рухи під музику вдосконалюють процеси гальмування, виховують дисциплінованість, загальну організованість.

Підготовка студентів факультетів фізичного виховання до формування культури рухової діяльності, рухових дій на законах фізіології й біомеханіки в закладах загальної середньої освіти є важливою складовою професійної підготовки майбутніх фахівців, тому що культура рухів є показником високої працездатності, здоров'я та гармонійного розвитку людини, запобігає захворюванням опорно-рухового апарату. Формування культури рухової діяльності в період росту й розвитку підростаючого покоління дає можливість усунути виявлені вади, збагатити рухову культуру, поліпшити координацію рухів і будову тіла, сформувати вірну поставу. У сучасній системі підготовки фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів заняття з ритміки повинні зайняти провідне місце для того, щоб розширити й поглибити загально-

методичну та професійну підготовку майбутніх фахівців з координаційної гімнастики [3, с. 6].

Мета роботи полягає у визначенні впливу занять з ритміки і хореографії на формування відчуття ритму у студентів факультету фізичного виховання.

Аналіз науково-педагогічної літератури дозволив з'ясувати, що музично-ритмічна підготовка майбутнього вчителя фізичної культури має велике значення у професійній підготовці кваліфікованих фахівців. Від уміння вчителя фізичної культури проводити різні види вправ з музичним супроводом, збагачувати уроки естетичним змістом, привертати увагу школярів до виразних, точних і гарних рухів залежить досягнення мети з фізичного вдосконалення підростаючого покоління.

За допомогою засобів музично-ритмічного виховання успішно розв'язуються наступні завдання:

- всебічний, гармонійний розвиток форм тіла й функцій організму людини, спрямований на вдосконалення фізичних здібностей, зміцнення здоров'я;
- формування важливих музично-рухових умінь, навичок та озброєння спеціальними знаннями;
- виховання моральних, вольових, естетичних якостей, розвиток пам'яті, уваги, розумового кругозору, загальної культури поведінки.

Предметом музично-ритмічного виховання є музика і рух. Ритм це один з головних виразних засобів музики. Це послідовне поєднання музичних звуків однакової або різної тривалості.

У процесі музично-ритмічних занять разом із завданнями загального фізичного розвитку, оздоровлення молоді розв'язуються завдання естетичного виховання. Музика, добре підібрана до рухів, допомагає тим, що займаються, закріплювати м'язове відчуття, а слуховим аналізаторам запам'ятовувати рухи у зв'язку із звучанням музичних уривків. Усе це поступово виховує музичну пам'ять, закріплює звичку рухатися ритмічно, гарно. Оволодіваючи новими, усе більш складними музичними рухами ті, що займаються, прагнуть розміряти їх у часі й просторі, підпорядковувати ритмічному малюнку, вимогам пластики й зовнішньої виразності. Вміле й виразне виконання рухів під музику приносить людині задоволення, радість.

Певна цінність музично-ритмічних занять полягає у їхніх освітніх можливостях. Ті, хто займається під керівництвом педагога, отримують знання з теорії музики, набувають умінь і навичок виконання рухів відповідно до засобів музичної виразності. Можливість використання нескінченних варіацій рухів (за формою, структурою, послідовністю виконання) залежно від створюваного музичного образу дає змогу тим, що займаються, розширити уявлення про рухові можливості організму, пізнавати закономірності рухів у

взаємозв'язку з музикою і таким чином практично здійснювати зв'язок між розумовою освітою і фізичним вихованням.

Музично-ритмічні заняття мають також педагогічне значення. Виконання учнями групових вправ під музику вимагає єдиних зусиль, свідомості й активності, творчого ставлення до справи, сприяє формуванню колективістських якостей особистості. Твердий, регламентований порядок занять дисциплінує тих, що займаються, привчає їх уважно ставитися до процесу музично-ритмічного виховання.

Музично-ритмічні заняття мають і велике оздоровчо-гігієнічне значення. Музичний ритм організовує рухи, підвищує настрій тих, що займаються. Позитивні емоції викликають прагнення виконувати рухи енергійно, що посилює їхню дію на організм, сприяє підвищенню працездатності, а також оздоровленню й активному відпочинку.

В системі підготовки вчительських кадрів музично-ритмічне виховання сприяє формуванню знань, умінь і навичок студентів у проведенні різних видів вправ з музичним супроводом, позитивно впливає на підвищення загальної і спеціальної фізичної підготовленості, розвиток ритмічності, координації, культури рухів. Програмою закладів вищої освіти з дисципліни «Ритміка і хореографія» передбачені теоретичні й практичні заняття, навчальна практика.

На теоретичних заняттях розкриваються теоретичні й методичні питання проведення різних видів вправ у школі під музичний супровід. Практичні заняття мають навчально-методичний характер і розв'язують завдання технічного оволодіння вправами у взаємозв'язку з музикою, а також формування професійно-педагогічних навичок і вмінь. Різновидом практичних занять є навчальна практика, яка передбачає виконання студентами завдань викладача з оволодіння навичками проведення різних видів вправ, окремих частин уроку з музичним супроводом.

Навчання музично-ритмічним вправам – це передусім педагогічний процес. Він вимагає планомірної і методично правильної організації дій викладача й студентів.

Студенти повинні навчитися правильно розуміти музику й виконувати рухи відповідно до засобів музичної виразності, а викладач повинен організувати й навчати рухів. Найбільша частина освітнього процесу витрачається на освоєння основ музичної грамоти, спеціальних вправ на зв'язок рухів з музикою.

Окрім основних завдань навчання музично-ритмічних вправ, в освітньому процесі розв'язуються різні завдання, які визначаються особливостями музичного твору, структурою і змістом вправ, рівнем підготовленості учнів, умовами й спрямованістю навчання.

Основні положення теорії і методики фізичного виховання, пов'язані з процесом навчання рухів, зберігають своє значення і для курсу музично-ритмічного виховання, хоча й мають певну специфіку реалізації у практиці.

Процес навчання музично-ритмічних вправ ми умовно розподілили на три етапи: I етап початкове навчання нових музичних рухів; II – поглиблене розучування; III – закріплення і вдосконалення музично-ритмічних вправ.

Навчання на I етапі спрямовувалось на створення у студентів загального уявлення про новий рух у взаємозв'язку з музикою. Студенти отримують первинні відомості про характер музики, про форму вправ, що відповідають даній музиці, прослуховують музику. Основні дії викладача на I етапі навчання містять: формулювання музично-рухового завдання; визначення вимог до студентів; виділення зв'язку нового руху з раніше вивченими; пояснення й показ руху, що відповідає змісту музики.

На II етапі навчання студенти оволодівали умінням правильно розуміти музику й виконувати рухи відповідно до засобів музичної виразності. Викладач постійно спостерігав за виконанням студентами рухів відповідно до темпу, ритму, за динамічними відтінками музики; регулювати ритм, амплітуду рухів підрахунком; виправляти їхні помилки. У результаті активної роботи викладача та студентів на II етапі навчання відбувається оволодіння основними рухами у взаємозв'язку з музикою. Головними ознаками сформованої музично-рухового навички є свідоме виконання рухів відповідно до характеру музики й автоматизоване виконання окремих елементів техніки.

III етап навчання спрямований на стабілізацію і здійснення рухів у взаємозв'язку з музикою. Це досягається самостійним виконанням вправ, проведенням вправ під різну музику. Зміст оволодіння вправами під музику повинен бути доведений до міцної навички. Це дає змогу студентам упевнено добирати музичний матеріал для різних видів занять, а також самим видозмінювати вправи відповідно до характеру музики.

З метою пошуку найоптимальніших способів виконання рухів техніка фізичних вправ постійно удосконалюється. На думку Е. Вільчковського, Н. Денисенко, Ю. Шевченко, у процесі навчання рухів повинна існувати наступність між музикою та рухами [1, с. 32].

Можна рекомендувати наступні спеціальні рухові завдання, які допомагають краще зрозуміти зміст музики й виразити його в русі:

1. Ходьбу на носках виконувати під ритмічну музику, з гарною поставою, розкриваючи життєрадісний зміст музики і текст.

2. Під ліричну музику крокувати м'яким кроком, злегка опустивши голову і дещо розслабивши м'язи рук та ніг. Настрій повинен бути спокійним і

замисленим. При зіставленні рухів, контрастних за характером, виразніше сприймається відмінність у змісті музики.

3. Прослухати декілька творів і визначити, який із них підійде для запропонованої вправи.

4. За допомогою музичних ігор розв'язуються ті ж завдання, що і при проведенні вправ на узгодження рухів з музикою. Але тут виконання вправ ускладнюється внесенням елемента змагання, який сприяє вдосконаленню і закріпленню набутих умінь і навичок.

Найбільш прийнятна музика танцювального характеру. Це вальс, полька, мазурка, кадрили та ін. У цій музиці виражений характер епохи й народу. Можна використовувати невеликі музичні твори: етюди, поеми, концертно-танцювальну музику, в основі яких лежать народно-національні теми. Подібні музичні твори зручні для вправ.

Відтворення ритмічного малюнка рухами розвиває музичну пам'ять, координацію рухів, швидкість реакції. Для закріплення вміння відтворювати ритмічний малюнок рухами ми рекомендували виконати наступну вправу і провести гру: записати на дошці простий ритмічний малюнок і відтворити його оплеском, ударами ноги, поєднуючи все це з підрахунком. Студенти стають у дві колони. відстань між колонами – 2–3 м. Перед кожною колоною лежать у ряд 7 обручів. Біля кожного обруча на підлозі крейдою написаний ритмічний малюнок. Перед початком виконання завдання студенти намагались відтворити ритмічний малюнок. За командою викладача перші гравці під музику маршу (розмір 4/4) переміщуються з одного обруча в наступний і перебувають в обручі стільки, якій тривалості музичного супроводу даний обруч відповідає. За першим студентом йде другий, а перший переходить у кінець колони. Виконання завдання закінчується, коли всі студенти пройдуть через обруч.

Студенти, які не зробили жодної помилки, приносять команді очко. Виграє та команда, яка зробила менше помилок і набрала більшу кількість очок.

Різноманітність основних засобів, специфіка їхнього змісту, суворі регламентація діяльності студентів сформували наступні методичні особливості їх ритмічного навчання:

1. Систематичне прослуховування музичних творів і їхній аналіз, а також вивчення музичної грамоти.

Ця методична особливість дає змогу вникати в зміст музики, розкривати її зміст, визначати засоби музичної виразності. При цьому створюються сприятливі умови для виховання музичності, ритмічності, художнього смаку.

2. Можливість широкого використання спеціальних вправ, побудованих на зв'язку рухів з музикою.

За допомогою музично-ритмічних вправ студенти отримують уміння регулювати ступінь м'язового напруження і розслаблень з динамічними відтінками музики, погоджувати швидкість виконаних рухів з музичним темпом, характер рухів з музичним ритмом. Це сприяє розвитку тонкого м'язового відчуття.

3. Можливість щодо вибіркової дії на окремі м'язові групи, часті тіла, опорно-руховий апарат студентів загалом.

Спеціальний підбір музично-ритмічних вправ, можливість варіювати початкові, проміжні й кінцеві положення уможливають успішно формувати необхідні рухові якості та виправляти недоліки фізичного розвитку студентів.

4. Суворе регламентація освітнього процесу й точне регулювання фізичного навантаження.

Методичні особливості музично-ритмічного виховання взаємозв'язані між собою. При правильному їхньому застосуванні успішно розв'язуються оздоровчі, освітні й виховні завдання фізичного виховання студентів.

Отже, організація освітнього процесу студентів засобами ритміки підпорядкована принципу послідовного розв'язання часткових завдань музично-ритмічного виховання з використанням при цьому різноманітних методичних прийомів. Через зміну темпу, ритму музики, динамічних відтінків звучання змінюються і темп, ритм, амплітуда рухів, кількість повторень. Це сприяє успішно регулювати навантаження відповідно до підготовленості студентів. Запроваджуючи ритміку і хореографію в освітній процес студентів, нами з'ясовано зміст професійної підготовки майбутнього вчителя фізичної культури, яка вимагає від випускника володіння необхідними знаннями, уміннями і навичками практичної роботи в галузі фізичного виховання, спорту і здоров'я людини.

Література

1. Вільчковський Е. С., Денисенко Н. Ф., Шевченко Ю. М. Інтеграція рухів і музики у фізичному розвитку дітей старшого дошкільного віку: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 128 с.
2. Шевченко О. В., Виноградова Л. С. Основи шейпінгу: навчальний посібник. Харків: ПП Озеров, 2013. 156 с.
3. Шевченко О. В., Шевченко А. О. Ритміка і хореографія з основами гімнастики художньої: Навчальний посібник. Кіровоград: Центр оперативної поліграфії, 2012. 252 с.
4. Язловецький В. С., Турчак А. Л., Лещенко Г. А. Спортивно-масова та фізкультурно-оздоровча робота у вищій школі: навчальний посібник. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. 284 с.

2.10. Formation of a healthy lifestyle by tourism

Формування здорового способу життя засобами туризму

Виховання здорового молодого покоління – одне з пріоритетних завдань вищих навчальних закладів України. Сьогодні успішне оволодіння вищою освітою можливе лише за умови достатньо високого рівня здоров'я, тому врахування особливостей способу життя, а саме фізичної активності і позитивного ставлення до фізкультурно-спортивної діяльності, є важливим елементом організації фізичного виховання студентської молоді. Останнім часом спостерігається стійке погіршення стану здоров'я населення, зокрема молоді. Досліджено, що у вищих навчальних закладах (ВНЗ) кількість підготовчих та спеціальних медичних груп зростає, відповідно спостерігається зменшення кількості студентів основної групи. Зниження рівня здоров'я і фізичної працездатності у студентській молоді є наслідком значного психоемоційного навантаження, порушень гігієнічно обґрунтованого режиму дня і харчування.

Оздоровчо-спортивна діяльність є однією з найдоступніших і наймасовіших форм рекреації. Її роль буде постійно зростати, зважаючи на об'єктивно зумовлене характером розвитку сучасного суспільства, зменшенням фізичної активності людей, а також обмеженнями викликаними пандемією Covid-19 [1].

Оздоровчо-спортивний туризм передбачає подолання маршруту активним способом, тобто без використання транспортних засобів, покладаючись лише на власні сили, реалізуючи вміння і навички пересування пішки, на лижах, плавання на плотах і човнах, їзди на велосипеді тощо [6]. Долаючи перешкоди, турист залишається фізично активним протягом усього походу, чого не скажеш про інші види фізичної діяльності людини. У туристичному поході студент виконує сукупність фізичних і технічних дій, які є загальноприйнятими в методиці фізичного виховання, але значно ширші, різноманітніші і природніші за своїм змістом. Дії студента можуть бути і швидкісно-силовими, і власне-силовими, і складнокоординаційними.

Щодо оздоровчої функції туризму, то будь-яка рекреаційна діяльність (у тому числі й туризм) спрямована на відновлення функцій організму. Тому до всіх видів і форм туризму цілком застосоване визначення «оздоровчий». Відмінність між ними полягає лише у тому, яким чином відбувається оздоровлення. У цьому випадку оздоровлення учасників здійснюється шляхом зміни виду діяльності та дозованих фізичних навантажень, за допомогою

взаємодії з природним середовищем протягом усієї подорожі, загартовування та адаптації до незвичних умов, нормального, повноцінного харчування.

Метою оздоровчих (рекреаційних) походів є відновлення фізичних і психічних сил людини. Саме активна форма пересування на екологічно чистій території може здійснювати значний оздоровчий ефект.

Як здоров'язберігальна діяльність оздоровчо-спортивний туризм розв'язує проблеми здорового способу життя. Основні його елементи – це плідна праця, раціональний режим праці й відпочинку, позбавлення шкідливих звичок, оптимальний руховий режим, особиста гігієна, загартування, раціональне харчування. Раціональний режим праці та відпочинку – необхідний елемент здорового способу життя. За правильного дотримання режиму виробляється чіткий і необхідний ритм функціонування організму, що створює оптимальні умови для роботи та відпочинку, тим самим сприяє зміцненню здоров'я, підвищенню працездатності, продуктивності праці й спрямований на збереження здоров'я студентської молоді [5, 6].

Заняття спортивно-оздоровчим туризмом вимагає певних теоретичних і технічних знань і умінь. Разом з тим заняття туризмом дає можливість виховувати і вдосконалювати певні особистісні якості людини. Одна з найважливіших сторін підготовки туриста – теоретична підготовка. Як і в будь-якому виді спорту, вона охоплює широке коло питань, у тому числі проблеми навчання і тренування, контролю за навантаженнями, надання невідкладної медичної допомоги, основи педагогіки, психології, конфліктології тощо. Особливість теоретичної підготовки туристів полягає в тому, що вона тісно пов'язана з засвоєнням певного обсягу знань з географії, краєзнавства, топографії.

Географічна підготовка включає такий обсяг знань з географії, який дозволяв би туристам розуміти суть природних явищ, спостерігати, досліджувати навколишнє середовище (чи його окремі компоненти) і використовувати отримані дані для розробки маршрутів і туристського освоєння території. Значення географічної підготовки визначається мірою зв'язку людини з оточуючим середовищем під час подорожі. Вирішення тактичних і технічних завдань походу, досягнення безпеки його учасників, здійснення необхідних спостережень і досліджень пов'язані з географічними особливостями конкретної території. Їх вивчення вимагає залучення і аналізу географічного, краєзнавчого і картографічного матеріалу. Особлива увага в географічній підготовці туристів приділяється вмінню здійснювати маршрутні спостереження, фотографувати чи зарисовувати об'єкти, робити картографічну зйомку. Освоєння методів і навичок географічного спостереження є важливою формою теоретичної підготовки туристів.

В туризмі, як і в інших видах спорту, досягнення високих результатів неможливе без постійного фізичного вдосконалення, що є основним змістом тренувань і, разом з тим, нерозривно пов'язана із зміцненням і загальним підвищенням функціональних можливостей організму. Розрізняють загальну і спеціальну фізичну підготовку. Засобами загальної фізичної підготовки досягаються різнобічний розвиток фізичних можливостей і зміцнення здоров'я людини, розширення функціональних можливостей організму як основи працездатності і стимулювання процесів відновлення. Спеціальна фізична підготовка – вид фізичного виховання, обумовлений особливостями обраного виду туризму. Заняття туризмом допомагає виробленню таких якостей, як витривалість, сила, спритність, швидкість. Під час туристського походу доводиться долати значні відстані протягом тривалого часу із значним фізичним навантаженням, що варіюється відповідно до складності рельєфу, темпу руху, метеорологічних умов, ваги рюкзака. Тому, запас міцності і особиста безпека туриста значною мірою залежать від його фізичної підготовки. При цьому фізичне навантаження характеризується такими параметрами: інтенсивність і тривалість, величина інтервалу між періодами відпочинку. Спеціальна витривалість – це здатність витримувати багаторазове повторення навантажень без зниження її якості. При пересуванні з вантажем заданим маршрутом, по доланні технічно складних ділянок м'язи ніг, рук, тулуба зазнають значного навантаження протягом тривалого часу. Заняття туризмом забезпечує силову підготовку, оптимальний розвиток усіх груп м'язів, зміцнює дихальну мускулатуру. Якими б не були мета і завдання походу, головною умовою завжди є безпека його учасників, яка досягається вирішенням комплексу спортивно-технічних питань.

Спортивно-технічні вимоги, що обумовлюють безпечність подолання маршруту, визначаються характером і особливостями природних перешкод, їх технічною складністю, яка диктує технічні елементи, прийоми і засоби, наявні в арсеналі учасників походу; оптимальною кількістю перешкод певної категорії складності, які в комплексі визначають категорію складності всього маршруту; тривалістю походу і довжиною нитки маршруту, що залежить від географічних особливостей конкретної території і наявності природних перешкод; розробленістю комплексу фізичних навантажень для успішного подолання маршруту; вмінням орієнтуватися в різних умовах на будь-якій території.

Спортивно-оздоровчий туризм є своєрідною школою виховання і гармонійного розвитку особистості. Провідне місце тут належить трудовому вихованню, яке полягає в оволодінні вміннями і навичками самообслуговування і суспільно-корисної праці. Учасники туристського походу забезпечують автономну життєдіяльність групи на весь період подорожі.

Кожний учасник повинен уміти орієнтуватись на місцевості, долати перешкоди, влаштувати табір, готувати їжу, ремонтувати спорядження і одяг, надавати першу медичну допомогу тощо. Все це дозволяє туристам не лише засвоїти елементарні навички побутової праці, а й вчить підтримувати свідому дисципліну, виробляє організованість, погодженість дій у спільній роботі. Одна з важливих виховних і розвиваючих функцій туризму – формування всебічно розвиненої гармонійної особистості, свідомого громадянина, що поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість. Важливо й те, що в туристських подорожах народжуються почуття колективізму, любов до природи, розширюється кругозір учасників. Загальна мета в поході зближує людей різного віку, сприяє новим знайомствам, встановленню дружніх стосунків. Такі походи є також джерелом позитивних емоцій. Туризм, як ніякий інший вид спортивної діяльності, і сприяє розумінню прекрасного в природі і в людях, наповнює життя духовним змістом, робить його красивим, допомагає краще пізнати навколишній світ. У цьому виявляється естетична функція туризму. Під час тренувань і в похідних умовах виховуються вольові якості людини: сміливість, рішучість, терпіння, наполегливість, ініціативність, дисциплінованість. Комплекс цих якостей складає найважливішу рису «спортивного характеру» – волю до перемоги в туристських змаганнях, прагнення пройти до кінця запланований маршрут. Це досягається здатністю до граничної мобілізації сил, максимальною зосередженістю у екстремальних умовах, впевненістю в перемозі, психологічною стійкістю, вмінням швидко приймати рішення. У створенні позитивного психологічного клімату в туристській групі активна роль належить керівникові походу (Інструктору, тренеру), за умови підтримки його всіма учасниками. Найбільш важливими психологічними факторами в такому колективі є емоційна стабільність, цілеспрямованість, оптимістична реакція на труднощі, взаємодопомоги, авторитет керівника [4].

Усі види оздоровчо-спортивного туризму відповідають сутності збереження здоров'я. Вони забезпечують активні соціальні контакти з природними ресурсами, сприяють розвитку пізнавальної та рухової діяльності, корисному проведенню відпочинку, покращенню фізичного й психічного стану в цілому. Залучення якнайбільшої кількості молоді до занять оздоровчо-спортивним туризмом допоможе в збереженні здоров'я студентства [2]. Заняття туризмом загалом позитивно впливають на розвиток фізичних якостей дітей, проте різні види туризму мають неоднаковий вплив на них. Так, швидкість, спритність і швидко-силові якості найбільше покращуються під впливом занять велосипедним туризмом, сила – водним туризмом, гнучкість – пішохідним [6].

За комплексом природних умов і ресурсів Україна має всі можливості для розвитку найрізноманітніших видів активного відпочинку. В нашій державі поєднуються багаті природні ресурси, що можуть використовуватися для збереження і покращання здоров'я населення, подовження тривалості життя: сприятливий клімат лісів, лісостепу і степу, гірських і приморських місцевостей, унікальний мікроклімат соляних шахт, багатий спектр природних мінеральних вод, лікувальні грязі, озокерит, тощо. Кожен регіон України має свої природні, історико-культурні особливості, що обумовлюють розвиток різноманітних видів туризму [3].

Піші походи проводяться практично у всіх кліматичних зонах та регіонах України. Їх привабливість і головна відмінна особливість у тому, що вони доступні і корисні кожній людині, незалежно від віку і фізичного розвитку, надають більшу свободу у виборі маршруту відповідно до естетичних, пізнавальних та культурних потреб учасників подорожі. Пішохідний туризм – це форма активного фізичного відпочинку, що в найбільшій мірі дає можливість побачити всю красу навколишньої місцевості, відчути єдність з природою, отримати оздоровчий ефект від подорожі [2].

Головна особливість пішохідного туризму полягає в тому, що він, на відміну від більшості інших видів туризму, не потребує відносно великих матеріальних видатків, бо розвивається в навколишньому природному середовищі і не вимагає значних капіталовкладень для підготовки спеціальних споруд, аби задовольнити потреби туристів [5]. Матеріально-технічне й організаційне забезпечення подорожей загалом здійснюється силами та засобами самих туристів.

Велосипедний туризм привабливий перш за все завдяки своїй високій мобільності. Велотуризм має певні переваги порівняно з пішохідним туризмом: швидкість руху в ньому в кілька разів вища, отже, за один похід можна побачити більше цікавих місць. Велосипед проїде майже скрізь, де пройде пішохід, а там, де проїхати неможливо, велосипед можна провести або перенести на руках. Тому не дивно, що географія велотуризму майже збігається з географією пішохідного туризму.

З усіх існуючих типів велосипедів найбільш придатними для туризму є спортивно-туристські і гірські велосипеди. Дорожні велосипеди можуть використовуватися для одноденних і некатегорійних походів на рівнинній місцевості. Спортивно-туристські велосипеди повинні відповідати спеціальним вимогам: мати невелику вагу, бути міцними і надійними в експлуатації. Оскільки зусилля велотуриста спрямовуються на подолання підйомів, особливого значення набуває збільшення числа передач. Велосипед повинен бути добре підготовлений до тривалої подорожі: перевірені і відрегульовані всі

вузли, визначена оптимальна висота руля, перевірена зручність сідла. Велосипед додатково оснащується надійними переднім і заднім багажниками [4, 5].

Дуже привабливий вид туризму водний. Серед водоймищ, якими подорожують туристи – бурхливі гірські і спокійні рівнинні річки, озера і моря. Різноманітні плавучі засоби – дерев'яні і пластмасові човни, надувні човни розбірні байдарки, катамарани, плоти на надувних елементах тощо. Основні вимоги до туристських суден – легкість, надійність, транспортабельність, місткість, запас плавучості, маневреність. На рівнинних річках із повільною течією, озерах, водосховищах, у прибережній морській зоні доцільніше використовувати веслові човни, туристські байдарки, каное, тобто судна, що забезпечують необхідну швидкість руху за допомогою активного веслування. Надувні човни, катамарани, плоти використовуються частіше на річках передгір'їв і гірських річках. На цих суднах веслування застосовується в основному як засіб керування і маневрування, а швидкість руху забезпечується течією. Крім стандартного набору особистого і групового спорядження, турист-водник має бути забезпечений індивідуальними рятувальними засобами [4].

Необхідною умовою для участі в зимових подорожах є добра переносимість холоду, здатність в умовах постійно низьких температур не втрачати робочі форми і, що не менш важливо, психічної рівноваги. Такі головні вимоги до туриста-лижника. Будь-який зимовий похід – це не тільки досягнення певних спортивних, краєзнавчих або наукових цілей, а й постійне подолання несприятливого впливу природного середовища. Ще одна складність, характерна для лижного туризму – необхідність перенесення великих вантажів. Вага рюкзака туриста-лижника на 15-20 % перевищує вагу багажу туриста, що подорожує влітку. Одяг повинен бути функціональним, міцним, легким, морозо- і вітростійким, краще пуховим або вовняним [4].

Максимальний оздоровчий ефект від занять туризмом спрямований на вдосконалення фізичної підготовки і може бути досягнутий за умови, що характер і міра фізичного навантаження відповідатиме стану здоров'я, віковим та індивідуальним особливостям студента. Фізична підготовка повинна базуватись на принципах різнобічності, систематичності, послідовності, безперервності, циклічності, спеціалізації.

Туристична діяльність студентської молоді забезпечить залучення якнайбільшої кількості студентів до активно-пізнавального процесу і створить позитивне навчально-виховне середовище. Формування навичок здорового способу життя є необхідною умовою всебічного розвитку, самовдосконалення та самореалізації сучасного студента.

Література

1. Mozolev, O., Shorobura, I., Zdanevych, L., Hutsal, L., Marusynets, M., & Kravchuk, L. (2020). Influence of Physical Fitness of Students on the Quality of Leisure Organization in a Sports and Health Tourism. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 12(2), 117-131. <https://doi.org/10.18662/rrem/12.2/269>.
2. Божко Л.Д. Молодіжний та студентський туризм: сучасні тенденції розвитку. *Культура України*. 2017. № 58. С. 166–175.
3. Карюк В.І. Інноваційна складова привабливості туризму в Україні. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 21-22 листопада 2019 р.). – Київ: Університет «КРОК», 2019. С. 701-704.
4. Кухтій А.О. Спортивно-оздоровчий туризм. Режим доступу: <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/215855>. Підлужняк О.І., Шемчак І.А. Вплив занять туризмом студентів вищих навчальних закладів на формування здорового способу життя. Режим доступу: <http://infotour.in.ua/pidluzhnyak.htm>
6. Чепелюк А. В., Щербанік Х. О. Особливості туризму як засобу фізичної активності студентів вищих навчальних закладів. Режим доступу: [file:///C:/Users/user/Downloads/VchdpuPN_2016_136_53%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/VchdpuPN_2016_136_53%20(2).pdf)

2.11. Method of using moving games for purposeful formation of mental processes in preschool children

Методика використання рухливих ігор для цілеспрямованого формування психічних процесів у дітей дошкільного віку

Реформування дошкільної освіти України, модернізація її змісту та зміни в руслі сучасних технологій закладають основи здоров'я і довголіття, всебічної рухової підготовленості і гармонійного фізичного розвитку.

Наукові дослідження Ващенко Г., Горащук В.П., Леонтєва А.Н., Запорожца А.В., Никифорова Г.С., Эльконица Д.Б., Венгера А.Л. довели, що рухова активність дітей обумовлена численними соціальними, біологічними та природними факторами (режимом, станом здоров'я дитини, руховою підготовленістю, кліматичними умовами та ін.).

Тільки в процесі оволодіння різноманітними руховими вміннями та навичками удосконалюються психомоторні та вегетативні функції, покращується якісна сторона рухової діяльності, розвиваються фізичні можливості дітей. У той же час, на практиці чітко простежується відособленість роботи вихователів і фахівців з фізичного виховання при формуванні готовності дітей до навчання в школі. Метою дослідження є обґрунтування

формування психічних процесів дітей дошкільного віку засобами фізичного виховання.

В умовах організованого дошкільного навчання і виховання у дітей активно розвиваються увага, сприйняття, мислення, пам'ять і уява, підвищується ефективність всієї пізнавальної діяльності. Цілеспрямований розвиток рухових можливостей сприяє більш активному формуванню пізнавальної сфери особистості дитини.

На жаль, зміст і методика проведення передбачених навчальною програмою занять з фізичного виховання в дитячих дошкільних установах орієнтовані переважно на розвиток фізичних якостей, а також формування рухових умінь і навичок. На жаль не враховується великий потенціал організованої рухової діяльності у формуванні пізнавальної сфери особистості дошкільнят, що є невикористаним резервом підвищення цінності фізкультурної освіти дітей [1; 2; 3; 4].

Дошкільне дитинство є сенситивним періодом для розвитку пізнавальних здібностей. Дошкільний вік надзвичайно сприятливий для засвоєння нових понять, знань, особливо сензитивний, тобто чутливий, до виховних впливів. Вітчизняними психологами встановлено, що пізнавальні здібності дошкільнят у останні роки значно зросли і визначаються не тільки змінами у віковому розвитку дітей, а й новим змістом і методами навчально-виховної роботи в дошкільних установах [5; 9]. Разом з тим питання ці досі вивчені недостатньо і, безсумнівно, представляють практичний інтерес.

Одне з важливих завдань широкого комплексного дослідження в галузі фізичного виховання дітей дошкільного віку – пошук взаємозв'язків між показниками фізичного розвитку та фізичної підготовленості дошкільників, рівнем розвитку пізнавальних процесів і успішністю шкільного навчання [6].

Подальший розвиток сучасних проблем теорії фізичного виховання дітей дошкільного віку пов'язано з вимогами суспільного життя. Різноманітна творча діяльність в різних областях вимагає активності процесів сприйняття, запам'ятовування, мислення, здатності до точного і швидкого реагування на інформацію, що надходить. У зв'язку з цим надзвичайно важливою є організація правильного фізичного виховання, зміцнення здоров'я та всебічного розвитку дітей раннього віку життя [7].

На основі аналізу літературних даних, опитування фахівців дошкільного фізичного виховання, власні педагогічні спостереження дозволили класифікувати рухливі ігри для дітей дошкільного віку, що забезпечують формування психічних процесів у даного контингенту.

Для оптимізації умов формування психічних процесів дошкільнят були розроблені комплекси фізичних вправ і рухливих ігор. Дані комплекси

проводилися під час фізкультурних заходів у режимі дня дітей (ранкова гігієнічна гімнастики, фізкультурні заняття, прогулянки та ін.).

Почуття, що розвиваються в процесі гри – почуття любові до рідних, співчуття близьким, дружньої прихильності, змінюючись, збагачуються і стають основою для виникнення більш складних соціальних почуттів. В ігровій діяльності формується система взаємопов'язаних і супідрядних мотивів, в якій громадські за змістом мотиви діяльності набувають значно більшу спонукальну силу, ніж мотиви особистої користі або інтерес до зовнішньої процесуальної діяльності [8].

У контексті вищевикладеного стає очевидним абсолютне переважання ігрових форм розвитку психічних процесів дітей дошкільного віку над усіма іншими. Разом з тим, в ході проведення ігрових занять було виявлено деякі методичні особливості, що вимагають, на нашу думку, свого вирішення.

У зв'язку з цим сформульовані кілька загальних і приватних положень, які, з одного боку, в деякій мірі формалізують методіку проведення ігрових занять, а, з іншого боку, в значній мірі полегшують організацію цієї діяльності. До загальних методичних положень можна віднести наступні:

1. В ході проведення ігрових занять по розвитку психічних процесів дітей дошкільного віку необхідно використовувати не тільки добре знайомий дитині ігровий матеріал, а й застосовувати ігри з елементами новизни. Причому, чим старше вік, тим більше нових ігор та вправ повинні залучатися педагогом для цієї роботи.

2. Вимога збільшення діапазону проявів психічних процесів дитини обумовлює необхідність розширення спектра застосовуваних методичних прийомів з урахуванням індивідуальних особливостей рівнів розвитку мислення, уваги, пам'яті, уяви і сприйняття дітей.

3. Інтелектуальна розкутість, заснована на ігрових завданнях і загальному позитивному емоційному тлі заняття.

У той же час є кілька приватних питань методики організації і проведення ігрових форм занять.

1. Це проблема оцінки ефективності педагогічних впливів. Загальноприйнята система виявлення результативності педагогічного експерименту на основі визначення змін в досліджуваних властивостях або якостях до і після дослідження не викликає сумнівів. Оцінка, що характеризує досліджуваний контингент в загальному, повинна доповнюватися і деякими індивідуальними характеристиками ефективності навчання дитини, такими як:

- динаміка позитивних результатів дитини у виконанні ігрових завдань;
- індивідуальні досягнення дітей в тестах, що характеризують рівень сформованості психічних процесів;

• наявність пізнавальних інтересів у дитини, які оцінюються в процесі педагогічних спостережень.

2. Необхідно визначати доцільну черговість розвитку психічних процесів. Строго обґрунтувати чергування комплексів ігор та вправ не представляється реальним, хоча з достатньою часткою впевненості можна запропонувати починати цю роботу з розвитку мислення, так як розумові операції лежать в основі уяви, сприйняття, уваги і пам'яті.

3. Рівень розвитку психічних процесів, природно в межах норми, мабуть, не грає визначальної ролі при організації груп дітей для ігрових занять. Правильно підібрані ігри та вправи дозволяють дітям, які відстають, підвищити свої можливості, а дитині з хорошим психічним розвитком продовжити своє вдосконалення.

4. Тривалість організованих занять з розвитку психічних процесів зазвичай не регламентується. Необхідно знати, що в роботі з дітьми позитивні зрушення спостерігаються, як правило, після 20-25 занять.

Досвід проведення ігрових занять з дітьми дошкільного віку дозволяє констатувати, що облік перерахованих вище організаційно-методичних особливостей значно перевищує їх ефект.

Таким чином, в ході педагогічного експерименту встановлено:

а) можливість результативного педагогічного впливу засобами фізичного виховання на рівень розвитку психічних процесів;

б) наявність тенденції збільшення показників темпів приросту більшості психічних процесів у міру дорослішання дітей;

в) достовірне збільшення показників рівня розвитку психічних процесів дітей контрольних груп в ході занять не стимулювали розвиток стихійного навчання, і виховання:

3 1 року – пам'ять, уяву, сприйняття (хлопчики);

пам'ять, уяву і ставлення до (дівчатка);

4 роки – мислення, увагу, уяву, сприйняття (хлопчики);

увагу, уяву, сприйняття (дівчатка);

5 років – уява, сприйняття (хлопчики і дівчатка);

6 років – уява, сприйняття (хлопчики і дівчатка).

Таким чином, для розвитку психічних процесів дітей дошкільного віку необхідно використовувати не тільки добре знайомий дитині ігровий матеріал, а й застосовувати ігри з елементами новизни. Причому, чим старше вік, тим більше нових ігор та вправ повинні залучатися педагогом для цієї роботи. З віком необхідно розширювати спектр застосовуваних методичних прийомів з урахуванням індивідуальних особливостей рівнів розвитку мислення, уваги, пам'яті, уяви і сприйняття дітей.

Література

1. Апанасенко Г.Л. (1985) Физическое развитие детей и подростков. Киев: Здоровье.
2. Бех Д. (2003). Виховання особистості. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід (Ред І.Д.Бех.) К.: Либідь.
3. Ващенко Г. (1999). Виховний ідеал: підруч. для педагогів, вихователів, молоді і батьків (Ред. Г. Ващенко). Полтава: Полтавський вісник.
4. Горащук В.П. (2003). Формирование культуры здоровья школьников (Ред. В.П. Горащук), Луганск: Альма-матер.
5. Григоренко В.Г. (2002). Теория мотивированного воздействия дифференциально-интегральных оптимумов педагогических факторов в процессе физической и социальной реабилитации человека (Ред. В. Г. Григоренко) М.: Изд-во ФСИ России.
6. Леонтьева А.Н., Запорожца А.В. (Ред. Леонтьева А.Н., Запорожца А.В.). (1995). Вопросы психологии ребенка дошкольного возраста. Сб. статей. М.
7. Никифорова Г.С., (Ред. Г.С. Никифорова). (2006). Психология здоровья. СПб.: Питер.
8. Пристинский В.Н. (2009). Психологические условия формирования мотивационно-ценностного отношения учащихся средних и старших классов к занятиям физической культурой. Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання і спорт: збірник. Чернігів: ЧДПУ. (69) 178-183.
9. Эльконина Д.Б., Венгера А.Л., (Ред. Эльконина Д.Б., Венгера А.Л.). (1988). Особенности психического развития детей 6-7- летнего возраста. М. Педагогика.

2.12. Differentiation and individualization of learning in the lesson of physical culture

Диференціація та індивідуалізація навчання на уроці фізичної культури

Диференційований підхід та індивідуалізація у сучасній педагогіці – один із основних принципів навчання та виховання. Вивчення вікових закономірностей зростання та розвитку дітей, особливостей організму, типу вищої нервової діяльності, а також становлення рухових функцій, необхідне як для педагогіки, так і для теорії фізичного виховання. Як відомо, фізичне виховання та фізкультурно-оздоровча робота закладаються основи для збереження і розвитку здоров'я кожного члена суспільства. Досягти цієї мети можна лише за умови здійснення освітнього процесу на принципах, що забезпечують оздоровчу спрямованість, враховують рівень індивідуального розвитку учня. Отже, необхідність орієнтації на кожного учня актуалізує проблему індивідуального підходу в організації особистісно орієнтованого фізичного виховання.

Індивідуальний підхід є запорукою ефективності педагогічного процесу. Він базується на тому, що будь-який освітній вплив здійснюється через призму індивідуальних особливостей кожної дитини. В основу диференційованого навчання і виховання покладено пристосування навчального матеріалу до індивідуальних можливостей учнів за рахунок диференціації методів, засобів, інтенсивності навчальної діяльності щодо підгруп учнів, утворених з приблизно однаковими індивідуальними властивостями і рівнем підготовленості. Протиріччя між необхідністю вдосконалення фізичного виховання і відсутністю науково обґрунтованих підходів в області індивідуалізації та диференціації навчального процесу зумовлюють актуальність проблеми даного дослідження.

Метою дослідження є обґрунтування та розробка системи диференційованого підходу для учнів підліткового віку з врахування їх типологічних особливостей вищої нервової діяльності на уроках фізичної культури.

Завдання дослідження: 1) вивчити перспективи впровадження диференційованого та індивідуального навчання та виховання в урок фізичної культури; 2) визначити вплив властивостей темпераменту учнів середнього шкільного віку на успішність у фізичному вихованні; 3) обґрунтувати реалізацію диференційованого підходу на уроці фізичної культури з урахуванням типологічних особливостей нервової системи учнів середнього шкільного віку; 4) розробити систему диференційованого підходу учнів середнього шкільного віку з врахування їх типологічних особливостей вищої нервової діяльності на уроках фізичної культури.

Об'єкт дослідження: диференціація на уроці фізичної культури, його предмет – особливості диференційованого підходу до учнів на уроці фізичної культури на основі урахування типологічних особливостей вищої нервової діяльності.

Для рішення поставлених завдань були використані наступні методи досліджень: а) вивчення науково-методичної літератури з проблеми дослідження; б) педагогічне спостереження за школярами на уроках фізичної культури і фіксація в щоденнику особливостей застосування вчителем індивідуального підходу; в) психодіагностичні тести («методика оцінки мотивації схвалення Д. Крауна і Д. Марлоу», «методика визначення психологічної характеристики темпераменту», «методика дослідження рівня тривожності Тейлора», «методика діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками Є.П. Ільїна; г) методи математичної статистики.

Вибірку склали учні підліткового віку (8 клас) ЗОШ №17 м. Слов'янська Донецької області,

За результатами методики діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками Є.П. Ільїна, всіх досліджуваних було умовно розподілено на три групи: з сильним типом нервової системи (група 1), з нервовою системою середньої сили (група 2) та зі слабким типом нервової системи (група 3). В результаті аналізу і співставлення показників типу нервової системи і академічної успішності з фізичної культури визначено наступну тенденцію: до 1 групи увійшли респонденти з оцінками «відмінно» та «добре», до 2 – «відмінно» та «добре», проте кількість відмінників значно менша, ніж в першій групі, до 3 групи увійшли учні з оцінками «добре», «задовільно».

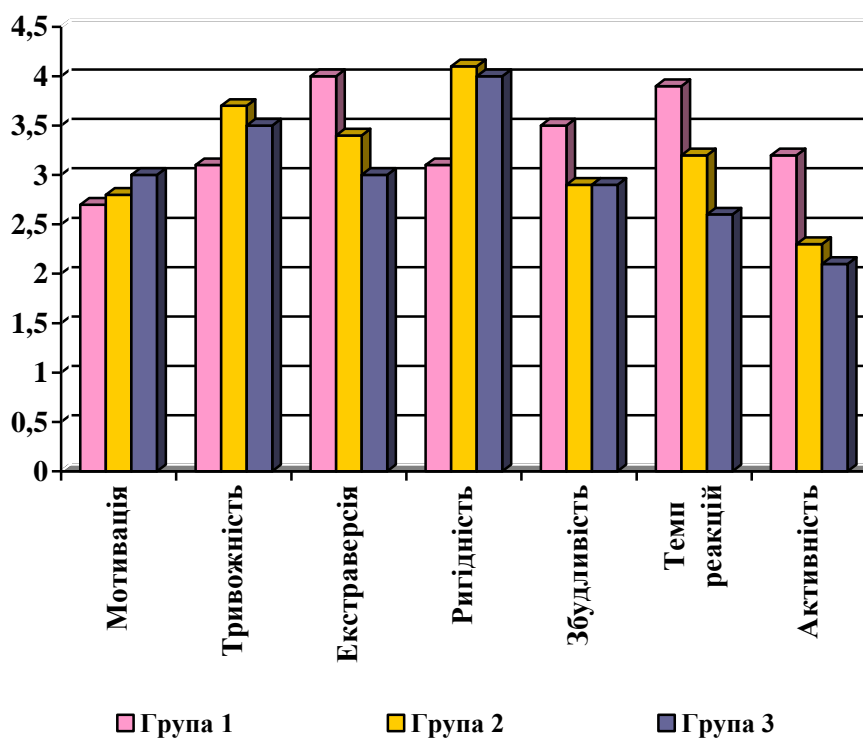

Рис.1. Середні показники вираженості досліджуваних індивідуально-психологічних властивостей респондентів трьох груп

Таким чином, можемо стверджувати, що сильний тип нервової системи є одним з визначальних факторів успішної навчальної діяльності на уроці фізичної культури в учнів підліткового віку. Для деталізації отриманих результатів було проаналізовано вираженість досліджуваних нами особистісних ознак та властивостей вищої нервової діяльності для всієї вибірки загалом та для кожної з груп зокрема.

Кореляційним аналізом встановлена пряма залежність між успішністю з

фізичного виховання і екстравертивністю особистості ($r = 0,43$, $\rho \leq 0,05$). Також на основі отриманих даних нами було виявлено три групи: «тривожні» (вклад в загальну дисперсію 33%), «мотивовані» (вклад в загальну дисперсію 22%), «активні» (вклад в загальну дисперсію 18%). Все це дало підстави для складання диференційованих і індивідуальних програм для учнів з урахуванням визначених характеристик.

З табл. 1 видно, як, знаючи типологічні якості особистості учнів, можна використовувати ці знання для конструювання і ефективного проведення уроку фізичного виховання.

Таблиця 1

Переваги та недоліки властивостей темпераменту

Властивості темпераменту	Переваги	Недоліки
Тривожність	Добросовісність в роботі, відповідальність; уважність до відпрацювання технічних елементів; добросовісне виконання монотонної роботи.	Схильність перебільшувати складність ситуації; висока чутливість до непередбачуваних обставин, невпевненість у власних силах.
Екстраверсія	Впевненість в собі, контактність; висока самооцінка, стійкість до емоційних навантажень; спрямованість на досягнення успіхів у змаганнях.	Недостатньо розвинутий самоконтроль; переоцінка власних можливостей під час змагань; відсутність зацікавленості щодо відпрацювання технічних елементів.
Інтроверсія	Розвинутий самоконтроль; емоційна стриманість; схильність до попереднього планування дій; пильність в умовах змагання.	Замкнутість, низька самооцінка, спрямованість на уникання поразки у змаганнях; чутливість до стресів.
Емоційна збудливість	Виразність дій, підвищена чутливість аналізаторів.	Чутливість до емоційних впливів (різких зауважень); підвищена вразливість; невпевненість в собі; нестійкість перед стресовими впливами.
Активність	Швидкість реакцій на зовнішні впливи.	Схильність до необміркованих вчинків, неадекватна поведінка в стресових умовах.

Таким чином, проблема реалізації диференційованого підходу в процесі фізичного виховання учнів загальноосвітньої школи на сьогодні визнається дуже важливою і актуальною. Існують наукові розробки цієї проблеми в різних аспектах, завдяки чому стають очевидними ознаки, що лежать основі диференціації: стан здоров'я, рівень фізичного і біологічного розвитку, конституційний тип, рівень фізичної підготовленості, особливості нервової системи, властивості темпераменту тощо. Облік вищезазначених показників має важливе значення для вдосконалення фізичного виховання школярів,

оскільки це дозволяє планувати навчально-виховний процес науково обґрунтовано, що сприятиме підвищенню його ефективності.

Перспективи подальших досліджень полягають в розробці власної методики диференціації фізичних навантажень для школярів підліткового віку класів з урахуванням рівнів біологічного розвитку і фізичної підготовленості.

Література

1. Глазирін І.Д. Основи диференційованого фізичного виховання / І.Д. Глазирін. Черкаси.: «Відлуння-Плюс», 2003. 352 с.
2. Дидактичні засади диференціації навчання в основній школі: [монографія] / [авт. кол.: В.І. Кизенко, Г.О. Васьківська, С.П. Бондар й ін.]; за наук. ред. В.І. Кизенка. Київ: Пед. думка, 2010. 132 с.
3. Сікорський П.І. Теорія і методика диференційованого навчання / П.І. Сікорський. Львів: Сполом, 2000. 421 с.
4. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Частина 2. Тернопіль: Навчальна книга, 2001. 272 с.

Section 3

FINANCIAL AND ECONOMIC INSTRUMENTS FOR IMPROVING LIFE QUALITY

3.1. The concept of logistics management as a subsystem of enterprise management

Koncepcja zarządzania logistycznego jako podsystem zarządzania przedsiębiorstwem

Istota i struktura procesu zarządzania logistycznego

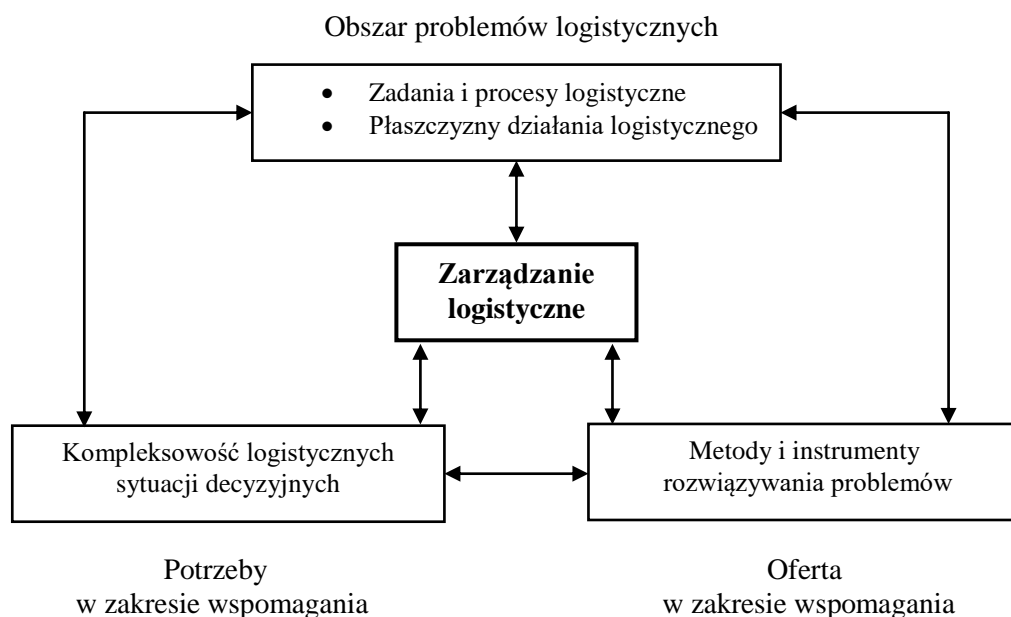
Dla współczesnego procesu zarządzania logistycznego coraz bardziej charakterystyczny jest wzrost stopnia kompleksowości problemów i sytuacji decyzyjnych. Wiąże się to głównie z tendencjami integracyjnymi w sferze całokształtu przepływów towarowych oraz ich technicznych i ekonomicznych aspektów, jak również ze strategicznym dowartościowaniem zadań logistyki. W związku z zachodzącymi zmianami warunków wewnętrznych i zewnętrznych, w jakich funkcjonują przedsiębiorstwa, oraz w obliczu perspektyw w tym zakresie powstaje pytanie, z jakimi problemami zarządzania będzie konfrontowana współczesna logistyka i jak problemy te będzie można rozwiązywać (rys. 1).

Bazę wyjściową stanowi tutaj, jak się wydaje, wyodrębnienie i wyjaśnienie obszaru problemów logistycznych w celu uzyskania ram odniesienia dla zarządzania logistycznego. W wyjaśnieniu zagadnienia kompleksowości logistycznych sytuacji decyzyjnych uwidacznia się ewolucja i „przejście” od logistyki do zarządzania logistycznego.

Z kolei przez identyfikację i przedstawienie kompleksowego obszaru problemów logistycznych jako sfer działania zarządzania logistycznego mogą być sformułowane potrzeby w zakresie wspomagania, jak również możliwości stymulowania, procesu zarządzania logistycznego i rozwiązywania problemów w tym zakresie za pomocą odpowiednich metod i instrumentów.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. jest zauważalny wyraźny wzrost znaczenia logistyki, co wiąże się w zasadniczej mierze ze zmianami wewnątrz przedsiębiorstwa oraz w ich otoczeniu. Zaostrzająca się konkurencja na rynku, zwłaszcza pod wpływem masowego i skutecznego wchodzenia coraz to nowych przedsiębiorstw na rynki międzynarodowe, zmiany zachowania się

konsumentów oraz szeroki dostęp do nowych technologii i informacji itp. utrwaliły proces dowartościowania logistyki jako koncepcji zarządzania.

Rysunek 1. Zakres procesu zarządzania logistycznego

Źródło opracowanie na podstawie: P. Fey, Logistik-Management und integrierte Unternehmensplanung, Verlag B. Kirsch, München 1989, s.26-26

Zauważalne są przewartościowania w kierunku strategicznego podejścia do logistyki, opierające się na rozpoznaniu i przekonaniu, że logistyka może stanowić źródło odkrywania i kształtowania nowych potencjałów efektów i korzyści ekonomiczno-rynkowych. Coraz częściej i skuteczniej logistyka jest traktowana jako podstawowy potencjał strategiczny przedsiębiorstwa, którego wyzwolenie i realizacja stają się niezbędnym warunkiem działalności i sukcesu na rynku. W tym sensie logistyka stanowi nowy potencjał idei i rozwiązań, które umożliwiają reorientację zarządzania i działania przedsiębiorstwa. Logistyka zaczyna odgrywać, jak się wydaje, kluczową rolę w procesie reorientacji zarządzania na strategiczne cele i determinanty wielowymiarowych efektów.

W kontekście dążenia do przejrzystości terminologicznej pojawia się istotny problem dotyczący wzajemnych relacji między pojęciami „logistyka”, „zarządzanie logistyczne” „zarządzanie logistyką” i „logistycznie zorientowane zarządzanie przedsiębiorstwem”¹.

Nawiązując do zarządczego i systemowego wymiaru logistyki, można by przyjąć, że logistyka oznacza w tym sensie proces integrowania zarządzania poprzez doskonalenie relacji w określonym systemie przepływów, w skali przedsiębiorstwa i całego łańcucha dostaw. Przy czym wspomniana integracja powinna znaleźć odbicie

¹Szerzej zob. P. Blaik, Logistyka. Koncepcja zintegrowanego zarządzania, Wyd. IV zmienione, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2017, s.15-44.

m.in. w tworzeniu zintegrowanych systemów organizacyjnych i informacyjno-regulacyjnych, zapewniających i stymulujących osiągnięcie pożądanego celu.

Jako punkt wyjścia dla szczegółowych rozważań nad istotą i strukturą pojęcia logistyki oraz wzajemnymi relacjami między logistyką a wspomnianymi wyżej pojęciami, można przyjąć zagadnienie, określane przez T. Klaasa² jako „dualność konceptualną” logistyki. Z jednej strony zjawisko logistyki konstytuuje się (konceptualizuje) przez swój konkretny, pierwotny zakres działania i funkcje generujące realne procesy transferu i związane z nimi zadania logistyczne w sferze realizacji zamówień, transportu, magazynowania, przeładunku itp. Z drugiej strony istotę pojęcia logistyki konstytuuje specyficzny rodzaj zarządzania systemami przepływów, a w wyniku dynamicznego rozwoju i wzrostu strategicznego znaczenia logistyka może być traktowana jako koncepcja zintegrowanego zarządzania procesem tworzenia wartości w systemach przepływów³.

I. Göpfert⁴, interpretując i identyfikując tożsamość logistyki jako dyscypliny w kontekście jej rozwoju rozróżnia logistykę jako naukę o funkcjach transferu oraz logistykę jako naukę o zarządzaniu. W pierwszym ujęciu logistyka obejmuje funkcje zarządzania i realizacji, w odniesieniu tylko do czynności transferu towarów. W drugim ujęciu, logistyka traktowana jako koncepcja zarządzania, obejmuje zarządzanie przepływowo zorientowanymi systemami obiektów tworzenia wartości, określające paradygmat zarządzania i rozciąga się w zasadzie na wszystkie realizowane czynności w przedsiębiorstwie.

H. Pfohl⁵, zwraca także uwagę na wspomnianą dualność pojęcia logistyki, traktując logistykę jako zintegrowane zarządzanie, jak również jako zintegrowaną realizację zespołu zadań/czynności zorientowanych na przepływy towarów. Według H. Pfohla, koncepcja logistyki jako zasada funkcjonowania przedsiębiorstwa powinna przejawiać się w zakotwiczeniu w strategii przedsiębiorstwa sposobu podejścia, który poprzez swoje przenikające i przepływowo zorientowane potraktowanie całościowego łańcucha tworzenia wartości prowadzi do poznania i rozwiązania nowych problemów w tym zakresie.

W świetle rozwoju teorii można uznać jednak ten swoisty „wybór”/dylemat między dwiema alternatywami traktowania logistyki został w zasadzie już rozstrzygnięty na rzecz traktowania logistyki jako koncepcji zarządzania. Za coraz powszechniejszą akceptacją zarządczego ujęcia logistyki także przez zwolenników

²T. Klaas, *Logistik-Organisation: Ein Konfigurationstheoretischer Ansatz zur logistikorientierten Organisationsgestaltung*, Deutscher Universitäts-Verlag, 2002, s.47; zob. także; G. Prockl, *Logistik-Management im Spannungsfeld zwischen wissenschaftlicher Erklärung und praktischer Handlung*, Deutscher Universitäts-Verlag, 2007 s.145 i nast.

³Zob. H.Ch. Pfohl, *Logistikmanagement, Konzeption und Funktionen*, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 2004, s.6.

⁴Zob. I. Göpfert (Hrsg.), *Logistik der Zukunft – Logistics for the Future 3.Aufl.*, Verlag Gabler, Wiesbaden 2001, s.53-55.

⁵H.Ch. Pfohl, *Logistikmanagement*, op. cit., s.6.

wcześniejszych faz rozwojowych wydaje się przemawiać fakt, że treści wcześniejszych koncepcji logistyki odnajdują się w nowej jakości we współczesnej zarządczej koncepcji logistyki. W najnowszych definicjach⁶, eksponuje się aspekt koncepcyjno-decyzyjny związany z procesem i funkcjami zarządzania. Jedni Autorzy określają logistykę wprost jako specyficzną koncepcję zarządzania, inni natomiast eksponują w swoich definicjach zróżnicowaną gamę poszczególnych funkcji i instrumentów zarządzania⁷.

Kluczowe definicje zawierają – w większym lub mniejszym stopniu – takie rozumienie logistyki, które wymaga nowego podejścia do problemów funkcji logistycznych wewnątrz i w otoczeniu przedsiębiorstw. Punktem wyjścia jest tworzenie koncepcji logistyki, która na podstawie systemowej i strategicznej orientacji umożliwia nowe rozwiązywanie problemów. Ramy, w których może rozwijać się koncepcja logistyki, stanowią cele przedsiębiorstwa oraz wkomponowane w ich strukturę cele logistyki, jak również zintegrowane komponenty (instrumentarium) gwarantujące realność wspomnianej koncepcji.

Problem, czy zarządzanie logistyczne stanowi część logistyki czy też stanowi rozwiniętą nadrzędną wobec tego pojęcia formułę zarządzania, wynika jak się wydaje z faktu, że prawie wszystkie znane definicje i koncepcje logistyki włączają funkcje i czynności zarządzania do pojęcia logistyki. Określenie zarządzanie logistyczne może być zasadniczo interpretowane w sposób dwojaki. W pierwszym wypadku rozumie się je jako zarządczo zorientowane komponenty logistyki, tj. funkcje zarządzania rozpatrywane jako jej części składowe. Wtedy pojęcie logistyka stosowane jest w sensie zarządzania logistycznego. W drugim wypadku, zarządzanie logistyczne bywa niekiedy rozumiane jako zorientowana na logistykę nadrzędna płaszczyzna zarządzania w sensie „zarządzania logistyką”, odpowiedzialnego za kształtowanie logistyki jako obiektu zarządzania⁸.

⁶ Zob. P. Blaik, *Logistyka. Koncepcja zintegrowanego zarządzania*, op. cit., s. 17-18.

⁷ W najnowszych publikacjach z zakresu logistyki podkreśla się znaczenie aspektów zarządzania już w tytułach. Wyrazem przywiązywania coraz większej wagi do aspektów i funkcji zarządzania procesami logistycznymi są również przykłady redefiniowania pojęcia logistyki przez niektórych autorów zajmujących się od wielu lat tą problematyką

⁸ Por. T. Wojciechowski, interpretując wzajemną relację między zarządzaniem logistycznym i zarządzaniem logistyką, słusznie podkreśla, że w przypadku tego ostatniego chodzi o realizowanie funkcji zarządzania w odniesieniu do wyodrębnionej sfery, podmiotów, komórek organizacyjnych itp., zajmujących się bezpośrednio realizowaniem procesów logistycznych. W tym znaczeniu zarządzanie logistyką jest pojęciem węższym w stosunku do zarządzania logistycznego i jako takie stosunkowo rzadko współcześnie stosowane. Zob. T. Wojciechowski, *Marketingowo-logistyczne zarządzanie przedsiębiorstwem*, Difin, Warszawa, 2007, s.21-26. Nieco inny pogląd prezentuje w tym zakresie J. Wojtczak, który w tłumaczeniu książki H.Ch. Pfohla „Logistikmanagement”, stwierdza m.in.: „Aczkolwiek w polskiej terminologii upowszechniło się pojęcie zarządzania logistycznego, podobnie jak zarządzania marketingowego, to z punktu widzenia poprawności językowej pojęcie to budzi istotne wątpliwości.” Zob. H. Ch. Pfohl, *Zarządzanie logistyką, Funkcje i instrumenty*, Poznań 1998, s. VII-VII. Nie wchodząc w bliższą polemikę w tym zakresie warto zauważyć, że w świetle interpretacji istoty współczesnej logistyki, jak również w kontekście zarządczego i zintegrowanego podejścia H. Pfohla do logistyki przytoczone stanowisko J. Wojtczaka można uznać za co najmniej kontrowersyjne. Podobnie, dyskusyjne jest stanowisko A. Świerczka, który w konkluzji analizy relacji między zarządzaniem łańcuchem dostaw i logistyką stwierdza, „ że formalnie, zgodnie z nurtem praktycznym nauki o zarządzaniu, zarządzanie łańcuchem dostaw mieści się w subdyscyplinie zarządzania logistyką....Dlatego należy raczej

W świetle szczegółowej interpretacji treści różnorodnych definicji wyjaśniających istotę kategorii logistyki, można zauważyć coraz silniejsze eksponowanie określonej koncepcji zarządzania i rozwijaniu idei koncentracji na funkcjach i potencjałach zarządzania logistycznego w aspekcie realizacji nie tylko celów w sferze przepływów, ale także celów w skali całego przedsiębiorstwa i jego powiązań rynkowych.

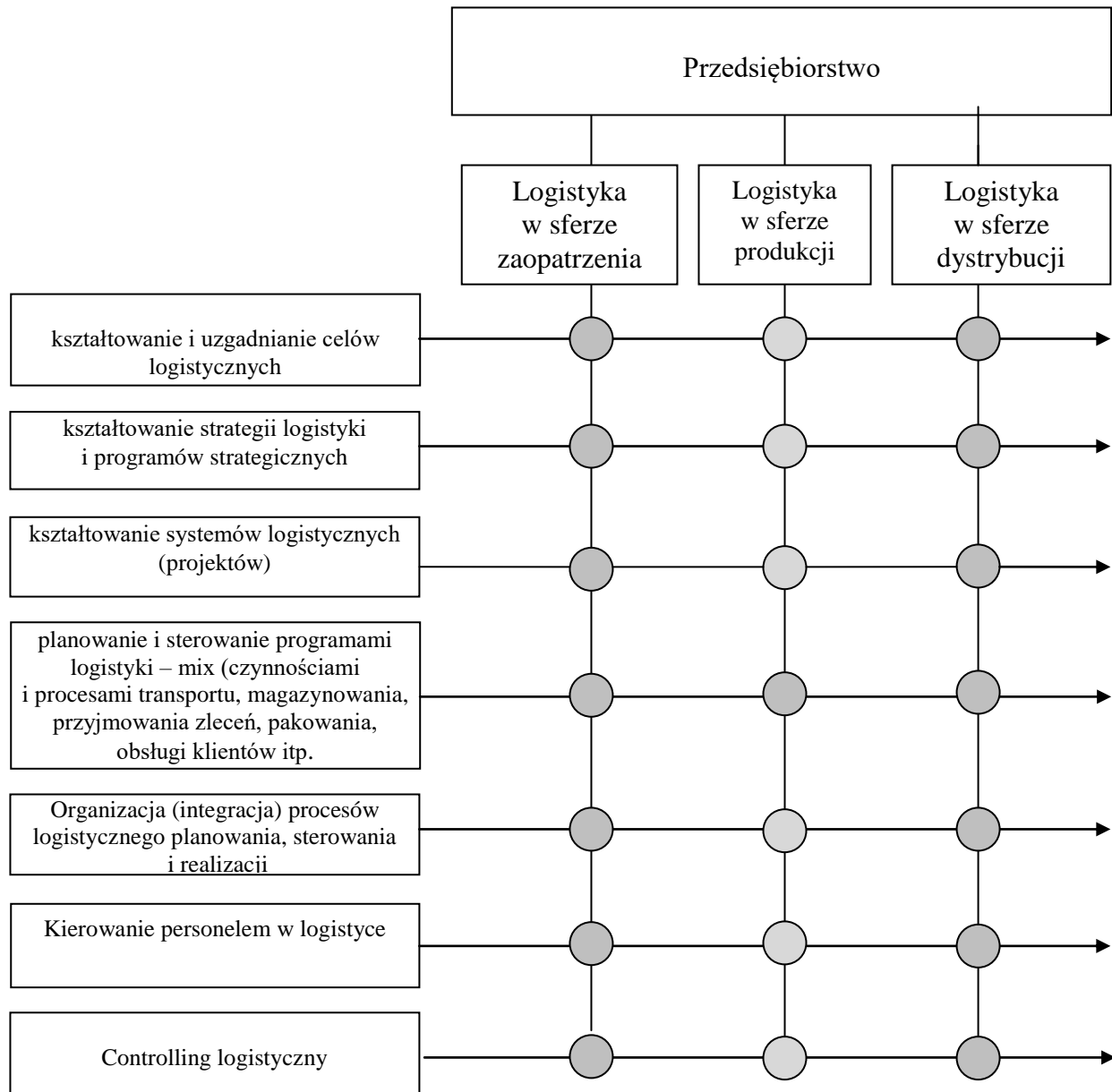
W obszarze logistyki następuje przesunięcie od zadań operacyjnych i cząstkowych do pojmowania logistyki jako koncepcji zarządzania systemami logistycznymi, w skali przedsiębiorstwa i całego łańcucha dostaw. Wymaga to strukturalnego i dynamicznego podejścia do samych zadań i procesów logistycznych, tj. wyjścia poza klasyczne już podziały oraz systematykę zadań i czynności logistycznych. Wspólną ideą oraz założeniem prekursorów i czołowych klasyków logistyki oraz kreowanych przez nich koncepcji logistyki wydaje się fakt wyprowadzenia z podstawowych funkcji pokonywania miejsca i czasu subfunkcji logistyki – w postaci transportu, magazynowania, kształtowania zapasów, realizacji zamówień itp. – determinujących kształtowanie i realizację systemu przepływów towarów. Subsystemy te są sterowane przez odpowiednio przyporządkowane subsystemy przepływów informacji itp., spełniające swoje funkcje wzdłuż całego systemu przepływów towarów, tj. w sferze zaopatrzenia, produkcji, dystrybucji w skali całego przedsiębiorstwa.

W celu wyjaśnienia funkcji procesu zarządzania logistycznego różni autorzy wydają się stosować w większości przypadków, w mniej lub bardziej zmiennej formie, następujący sposób postępowania: wychodząc od celów logistyki, zajmują się najpierw jej zadaniami w sferze zaopatrzenia, produkcji i dystrybucji, przechodzą następnie do poszczególnych podsystemów funkcjonalnych logistyki związanych z kształtowaniem systemów przepływów towarów i informacji, aby w końcu skoncentrować uwagę na problemach struktur organizacyjnych i strategii w tym zakresie. W przytoczonej na rys. 2 propozycji ogólnej strukturyzacji funkcji (zadań) procesu zarządzania logistycznego akcentuję ich hierarchię nieco inaczej, eksponując ich rolę w kategoriach struktury zintegrowanego zarządzania w przedsiębiorstwie. Strategiczne funkcje zarządzania logistycznego są traktowane jako determinanty działania przedsiębiorstwa na rynku.

Podstawę strategicznych decyzji stanowi ukierunkowanie na cele przedsiębiorstwa oraz na określony udział logistyki w tworzeniu efektów i sukcesu przedsiębiorstwa. Określenie i uzgodnienie celów logistyki w strukturze celów przedsiębiorstwa jest podstawą do kształtowania systemów logistycznych. Cele

mówić o zarządzaniu logistyką niż samej logistyce.” Zob. A. Świerczek, Tradycjonalizm a unionizm, czyli o związku zarządzania łańcuchem dostaw z logistyką – próba syntezy paradoksu, w: *Gospodarka Materiałowa & Logistyka*, nr 6, 2019, s.7-8.

logistyki oraz wynikające stąd strategie stanowią przyczynek do osiągnięcia celów przedsiębiorstwa i jako takie muszą być ściśle powiązane z planowaniem w przedsiębiorstwie. W procesie planowania strategicznego są określone cele długo- i średnioterminowe, stanowiące z kolei podstawę do sformułowania programów strategicznych oraz odpowiedniego instrumentarium logistycznego, jak również ich organizacji w przedsiębiorstwie.

Rysunek. 2. Ogólna struktura funkcji i procesu zarządzania logistycznego

Źródło: Opracowanie własne

W ramach kształtowania systemów logistycznych będą tworzone i rozwijane koncepcje przepływów towarów i informacji oraz reguły i zasady dotyczące wszystkich uczestników łańcucha logistycznego. Kompleksowość związana z rozwojem systemów logistycznych wymaga z reguły projektowania, w którym

uczestniczą kompetentni przedstawiciele wszystkich sfer funkcjonalnych w przedsiębiorstwie. Zarządzanie za pomocą projektów ma zasadnicze znaczenie dla rozwoju i realizacji systemów logistycznych, gdyż tylko określone projekty i koordynacja, idąca w parze z jednoznacznymi uregulowaniami organizacyjnymi, pozwalają na efektywne wykorzystanie zasobów i potencjału logistycznego.

Operacyjna płaszczyzna decyzji logistycznych obejmuje działania niezbędne do realizacji zadań koordynacji i realizacji systemów logistycznych. Zadania koordynacji w procesie zarządzania operacyjnego dotyczą integracji systemów logistycznych i ich powiązania z innymi istniejącymi systemami w przedsiębiorstwie. Ciągłość i sprawność realizacji zintegrowanych przepływów towarów oraz informacji w przedsiębiorstwie i w określonym układzie partnerów rynkowych (dostawców i odbiorców) może być zakłócona na skutek braku współdziałania z innymi podsystemami funkcjonalnymi w przedsiębiorstwie (podsystemem marketingu, produkcji, finansów i rachunkowości itp.).

Doświadczenia nowocześnie zorganizowanych przedsiębiorstw w krajach wysoko rozwiniętych wskazują wyraźnie na coraz liczniejsze przejawy kompleksowego traktowania i kształtowania zadań, procesów i instrumentów logistycznych w aspektach integracyjnych w skali całego zarządzania przedsiębiorstwem i łańcuchem dostaw. Punkt ciężkości przesuwa się na strukturalne i dynamiczne podejście do procesów logistycznych oraz na aspekty integracji logistyki jako „przenikającej” i wychodzącej poza strukturę przedsiębiorstwa systemowo, rynkowo zorientowanej koncepcji zarządzania przepływami. W tym ostatnim znaczeniu koordynacja ukierunkowana na przepływy dóbr obejmuje w szczególności koordynację między dostawcami, sferami przedsiębiorstw i nabywców, jak również koordynację w płaszczyźnie podsystemów planowania, sterowania i realizacji. Tak rozumiana zintegrowana funkcja logistyczna rozciąga się poza granice przedsiębiorstwa, integrując fizyczne i informacyjno-regulacyjne aspekty w całym systemie przepływów – od pierwotnego źródła dostawy do ostatecznych użytkowników towarów.

Funkcje (podsystemy) nabierają innego, zasadniczego, znaczenia z chwilą ich integracji wzdłuż łańcucha logistycznego, co zostało zaznaczone jako punkty (miejsca) przecięcia w układzie powiązań przytoczonych na rysunku. W tak rozumianej strukturze zarządzania logistycznego sprzężenia zwrotne potęgują sprawność i efektywność zarządzania systemami i procesami logistycznymi przez wykorzystanie zjawiska synergii i powstawania efektów synergicznych. W ramach kompleksowych i sprawnych rozwiązań planistycznych (konceptyjnych), organizacyjnych i regulacyjnych, obejmujących całokształt procesów i czynności logistycznych w obrębie przedsiębiorstwa i w układzie jego powiązań z dostawcami i odbiorcami, istnieją m.in. możliwości elastycznego i skutecznego oddziaływania na

strukturę nakładów, podejmowanie decyzji dotyczących właściwego rozkładu zadań między poszczególnymi jednostkami organizacyjnymi przedsiębiorstwa, uczestnikami łańcucha dostaw itp.

Zanim jednak zostanie osiągnięta organizacja logistyki w syntezie zadań, musi nastąpić wcześniej identyfikacja i analiza zadań w ramach struktury procesów logistycznych w obrębie podstawowych sfer działalności przedsiębiorstwa. Przy identyfikacji i przyporządkowaniu zadań logistycznych poszczególnym sferom wewnątrz przedsiębiorstwa zakłada się możliwie najwyższy stopień koncentracji zadań koniecznych do sterowania przepływami towarów i informacji w tej sferze. W zależności od rozpatrywanej sfery przepływu towarów ulega modyfikacji struktura zadań logistycznych oraz przemieszcza się akcent i znaczenie określonych aspektów i procesów logistycznych. Punkt ciężkości w zarządzaniu logistycznym sprowadza się do koordynacji subsystemów funkcjonalnych w przedsiębiorstwie. Innymi słowy, zarządzanie logistyczne powinno zapewnić wzajemne dostosowywanie się procesów logistycznych oraz innych procesów w różnych sferach działania przedsiębiorstwa.

O logistycznie zorientowanym zarządzaniu w przedsiębiorstwie, można mówić w przypadku przyporządkowania i wkomponowania logistyki w system zarządzania przedsiębiorstwem, a w konsekwencji traktowania orientacji przepływowej jako istotnego (dominującego lub równorzędnego) kryterium zarządzania. Oznacza to wdrożenie oraz odpowiedni stopień integracji i koordynacji orientacji przepływowej w podstawowych funkcjach i podsystemach zarządzania w przedsiębiorstwie (planowania, organizacji, kierowania personelem i kontroli). Przytoczona cecha współzależności przepływów wyraża nową logistyczną perspektywę systemu tworzenia wartości, a zatem także nowy logistyczny paradygmat zarządzania⁹. Przejawem integracji orientacji przepływowej w zarządzaniu w przedsiębiorstwie może być m.in. zmiana organizacji systemu przepływów i tworzenie łańcuchów procesów, wspomagających szybkie przepływy materiałów i towarów. Następnie, w wyniku logistycznie zorientowanej koordynacji wspomnianych podsystemów zarządzania możliwe jest bieżące przygotowanie dla planowania w przedsiębiorstwie logistycznie zorientowanych danych dotyczących kosztów i świadczeń, a w ostateczności generowanie i upowszechnianie pomysłów na nowe formy i treści logistycznie zorientowanego zarządzania.

Skuteczność oddziaływania logistyki jako wdrożonej orientacji przepływowej i zbioru komponentów zarządzania zależy m.in. od stopnia zorganizowania systemu logistycznego i zintegrowania jego elementów z całkowitym układem funkcji i procesów zarządzania przedsiębiorstwem, realizacji ich zadań jako zintegrowanych

⁹ Zob. I. Göpfert, *Logistik. Führungskonzeption und Management von Supply Chains*, 3. Auflage, Verlag Franz Vahlen, München 2013, s. 129.

podsystemów zarządzania oraz realnego wpływu na podstawowe sfery funkcjonowania przedsiębiorstwa.

Przedmiotem i zadaniem zarządzania logistycznego jest stała koordynacja wspomnianych zadań, zarówno długoterminowych, jak i średnioterminowych, na rzecz ich realizacji zgodnie z celami przedsiębiorstwa i ze współdziałającymi z nim partnerami rynku.

W odniesieniu do wszystkich podstawowych sfer działania przedsiębiorstwa istotnym zadaniem zarządzania logistycznego jest koordynacja, w sensie długofalowym, planowania programów zbytu, produkcji i zaopatrzenia w porozumieniu z kierownictwem przedsiębiorstwa, równoczesnym uwzględnieniem zarówno potrzeb, jak i możliwości poszczególnych sfer. Odnosi się to również do długofalowych zadań koordynacji procesów logistycznych i sfer działania w ramach planowania strategii dystrybucji, planowania strategii produkcji oraz planowania strategii zaopatrzenia.

Określenie krótkoterminowych potrzeb w zakresie dystrybucji, produkcji i zaopatrzenia, ustalenie bieżących programów sprzedaży, zaopatrzenia, transportu i magazynowania czy też określenie poziomu obsługi klientów itp. – stanowią zarazem ważne średnio- i krótkoterminowe zadania koordynacji w ramach zarządzania logistycznego. W rzeczywistości to, jakie konkretne zadania i jakim sferom działalności lub gremium koordynacyjnym w przedsiębiorstwie zostaną przyporządkowane, zależy od specyficznych sytuacji danego przedsiębiorstwa.

Powstające na stykach i miejscach przecięcia subsystemów i procesów logistycznych z innymi sferami działalności w przedsiębiorstwie zadania i problemy oraz konieczność ich permanentnej koordynacji i kompleksowego rozwiązywania nabierają szczególnego znaczenia w przypadku przedsiębiorstwa o wielowymiarowej działalności i strukturze. Przy czym znaczenie wspomnianych zjawisk i związanych z tym zadań koordynacyjnych wydaje się wzrastać z chwilą dowartościowania celów logistyki w przedsiębiorstwie, a w tym przede wszystkim celów w zakresie optymalizacji przepływów towarów oraz związanych z nimi przepływów wartości i informacji.

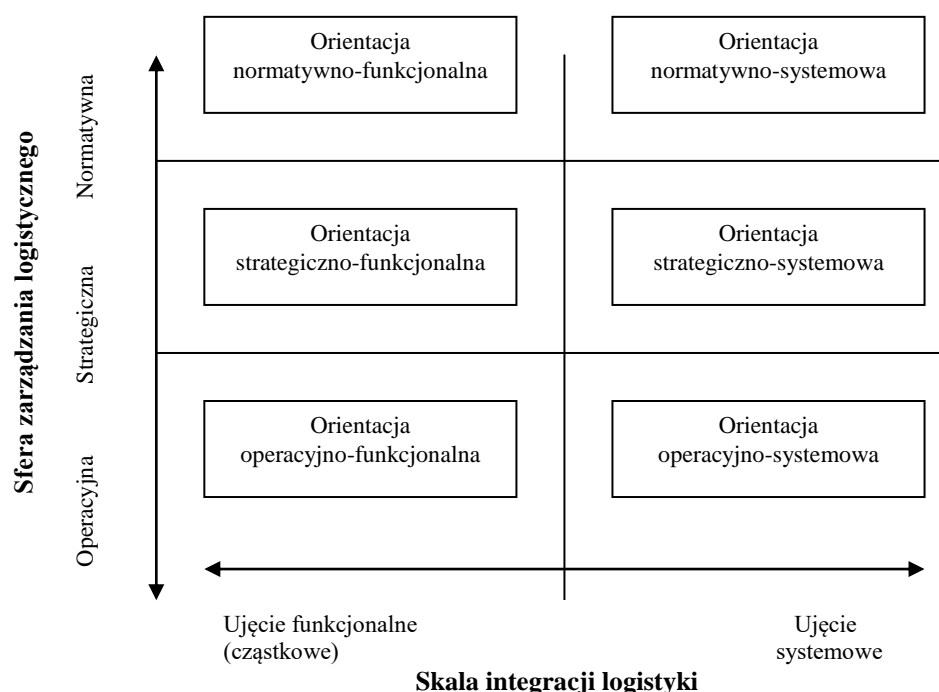
Naczelnym celem nowego rozkładu i struktury zadań musi być optymalizacja przepływów towarów i wartości logistycznych w sensie nowoczesnie pojmowanej istoty i koncepcji logistyki.

Podstawowe orientacje procesu zarządzania logistycznego – próba systematyki

W logistyce następuje przesunięcie od zadań operacyjnych oraz traktowania jej obszarów jako cząstkowej dziedziny do pojmowania logistyki jako systemu i koncepcji strategicznego zarządzania i filozofii przenikającej prawie wszystkie sfery działania przedsiębiorstwa.

Bliższą interpretację koncepcji logistyki z punktu widzenia jej podstawowych orientacji można przedstawić w układzie dwóch współrzędnych (rys. 3).

Współrzędna (oś) pozioma na rysunku wyznacza skalę integracji logistyki, rozciągającą się od ujęcia funkcjonalnego (cząstkowego) do ujęcia systemowego. Ujęcie funkcjonalne odnosi się do wyodrębnionych częściowych zadań lub funkcji (czynności). Systemowe ujęcie natomiast oznacza traktowanie logistyki jako całościowego, zintegrowanego w sensie funkcjonalnym, systemu. Druga z przedstawionych na rysunku współrzędnych (oś pionowa) obejmuje podstawowe sfery zarządzania logistycznego, od najniższej sfery operacyjnej, poprzez sferę strategiczną, do sfery normatywnej, najwyższej. Przez kombinację tych dwóch wymienionych współrzędnych można uzyskać sześć orientacji procesu zarządzania logistycznego.

Rysunek 3. Podstawowe orientacje procesu zarządzania logistycznego

Źródło: opracowanie na podstawie: H. Klöpper, *Logistikorientiertes strategisches Management. Erfolgspotentiale im Wettbewerb*, Verlag TÜV, Rheinland, Köln 1991, s. s.80-84

Pierwsza z wymienionych orientacji, orientacja operacyjno-funkcjonalna jest określona przez tradycyjne stanowisko wobec logistyki, w którym występuje relatywnie niewiele odniesień dla istnienia logistycznych sytuacji decyzyjnych. Uwzględnione funkcje logistyczne są silnie zróżnicowane w układzie poszczególnych sfer logistyki (zaopatrzenia, produkcji i dystrybucji). Poszczególne sfery odpowiedzialności są rozdzielone w miejscach sprzężeń (styków) materialnych i informacyjnych, a stosowanie systemów informacyjnych i sterowanie ma miejsce w odniesieniu do wyodrębnionych częściowych procesów logistycznych.

Charakterystyczne dla tej orientacji jest oparcie działań racjonalizacyjnych na optymalizacji wybranych subsystemów logistycznych, jak np. systemu transportu, magazynowania, pakowania, kształtowania zapasów itp. Podkreślenia wymaga również fakt, że logistyka, traktowana tutaj w sensie segmentowym jako funkcja lub sfera funkcjonalna, wykazuje neutralną postawę wobec strategicznie sformułowanych problemów.

Druga z wyróżnionych orientacji ma ujęcie funkcjonalne (segmentowe), ale równocześnie odznacza się aktywnym, strategicznym podejściem do zadań i funkcji logistycznych. Jest to orientacja strategiczno-funkcjonalna. Logistyka jest tutaj traktowana jako strategia funkcjonalna w odniesieniu do konkretnych funkcji i sfer przedsiębiorstwa. Temu wymiarowi można przyporządkować główne koncepcje logistyczne w zakresie strategicznego kształtowania („rozbudowy” w sensie logistycznym) koncepcji dystrybucji, zaopatrzenia lub wprowadzenia controllingu logistycznego w wyodrębnionych sferach przedsiębiorstwa. Typowa dla tej opcji zarządzania logistycznego jest orientacja na logistyczne potencjały efektów w odniesieniu do funkcji i sfer funkcjonalnych przedsiębiorstwa.

W trzeciej z kolei orientacji normatywno-funkcjonalnej dominuje podejście koncepcyjne, zorientowane na formułowanie i stosowanie zasad logistycznego myślenia i działania na poziomie i w odniesieniu do wybranych działów (jednostek organizacyjnych przedsiębiorstwa). Przykładem tej orientacji może być formułowanie specyficznych zasad zaopatrzenia, zdefiniowanie orientacji na klienta w sferze dystrybucji i serwisu oraz idei logistycznie zorientowanego myślenia i działania w sferze produkcji.

W przypadku orientacji operacyjno-systemowej wychodzi się z założenia przekrojowego (przenikającego poszczególne funkcje i sfery działalności) i systemowego rozumienia logistyki. Obszar zadań logistyki może być traktowany jako – rozciągnięty na wszystkie sfery – układ funkcji, które umożliwiają ograniczenie lub redukcję skutków wynikających z zakłóceń w przepływie towarów i informacji. Logistyka jest tutaj traktowana jako szeroko, całościowo pojmowany łańcuch tworzenia wartości w skali przedsiębiorstwa i w skali wykraczającej poza jego granice. Cechą dominującą jest logistycznie zorientowane sterowanie przepływami towarów i informacji w całkowitym łańcuchu tworzenia wartości. Istotnym warunkiem zastosowania tak rozumianej orientacji logistyki jest wprowadzenie logistycznie ukierunkowanej struktury przedsiębiorstwa, stymulującej działania na rzecz optymalizacji całego przepływu towarowe.

W kolejnej orientacji procesu zarządzania logistycznego, tj. orientacji strategiczno-systemowej, wyróżnia się zintegrowane, przekrojowo zorientowane podejście do zadań logistyki. Równocześnie traktuje się logistykę w ramach spektrum strategicznych zadań jako aktywną, twórczą funkcję, a w konsekwencji – jako

strategię systemową (w odniesieniu do całego systemu logistyki). Mówiąc o strategii systemowej, mam tu na myśli strategiczne kształtowanie łańcucha tworzenia i transformacji wartości, z równoczesnym uwzględnieniem odpowiednich struktur organizacyjnych. W tym wypadku strategie logistyczne zajmują równorzędne miejsce obok tradycyjnych strategii przedsiębiorstwa. Tak rozumiana strategia logistyki, a szerzej – koncepcja strategicznego zarządzania logistycznego, jest zorientowana na kreowanie i długofalowy rozwój logistycznego potencjału i wielowymiarowych efektów z uwzględnieniem warunków klienta, konkurencji oraz wysokiego poziomu produktywności i sprawności gospodarowania.

I wreszcie, w przypadku ostatniej z wyodrębnionych w tym układzie orientacji procesu zarządzania logistycznego, tj. orientacji normatywno-systemowej, istota sprowadza się do formułowania i wdrażania zasad logistycznego myślenia i działania na najwyższym poziomie zarządzania w przedsiębiorstwie, w procesie kształtowania misji i kultury przedsiębiorstwa itp. Związane z tym logistycznie zorientowane decyzje i procesy stanowią istotne kryterium dla organizacji całego przedsiębiorstwa.

Przedstawiona, na podstawie przyjętego układu współrzędnych, systematyka orientacji zarządzania logistycznego i ich punktów ciężkości wskazuje, że logistyka ma duże znaczenie w każdej ze sfer zarządzania zintegrowanego. Szczególnie istotna jest rola logistyki w jej systemowym i strategicznym wymiarze, gdyż właśnie w takim ujęciu może ona oddziaływać skutecznie na efekty strategiczne w skali całego przedsiębiorstwa. Ujawnienie i urealnienie znaczenia działania logistyki na różnych płaszczyznach zarządzania pozwala na traktowanie jej jako przepływowo zorientowanego elementu zarządzania zintegrowanego w szerszej skali.

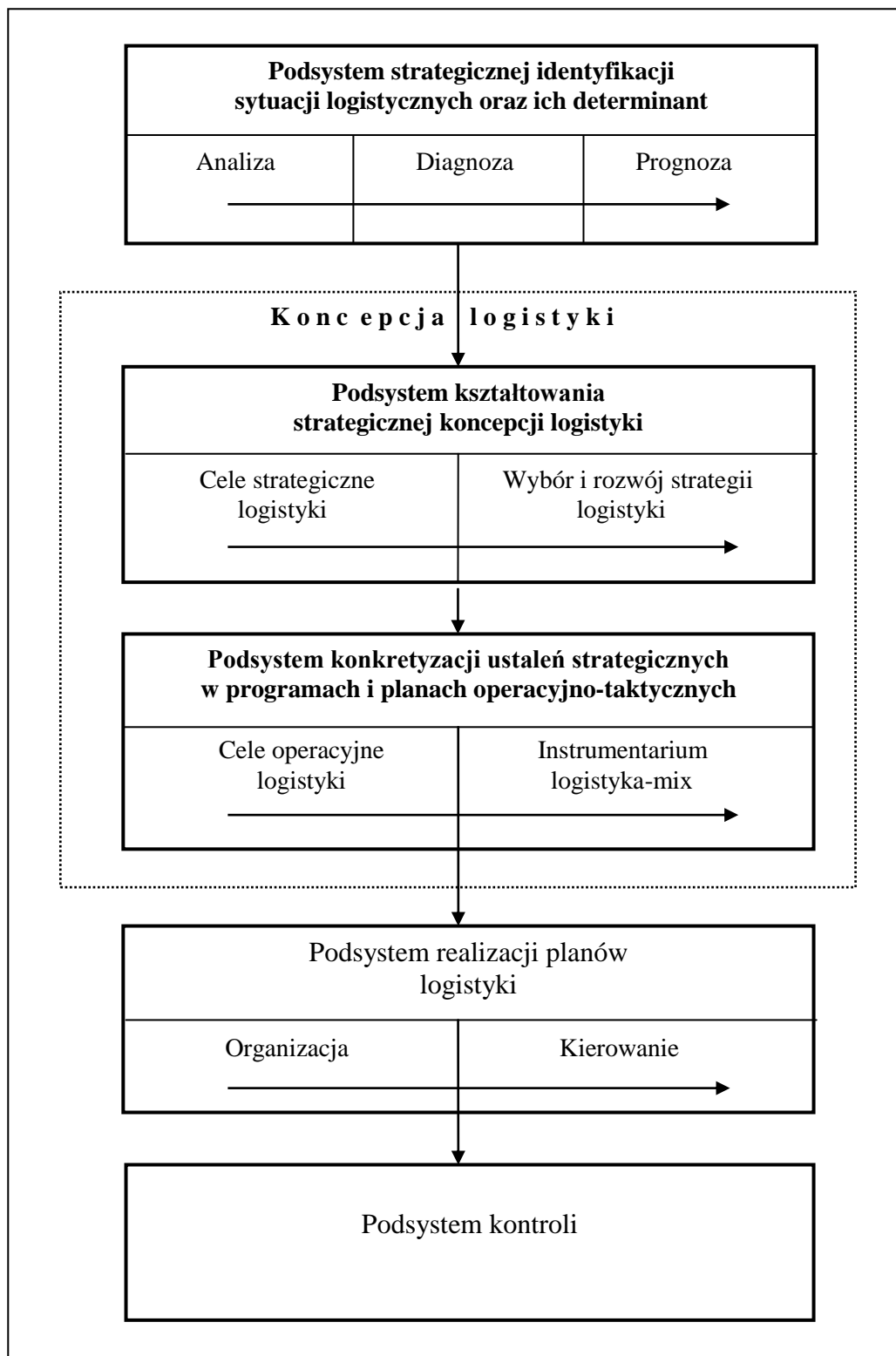
Wzajemne powiązanie prezentowanych tendencji integracyjnych logistyki oraz przewartościowania funkcji zarządzania logistycznego wskazują na różne możliwe sposoby traktowania logistyki oraz proces jej rozwoju w kierunku koncepcji zintegrowanego zarządzania w skali przedsiębiorstwa i struktur rynkowych.

Rola i miejsce systemu zarządzania logistycznego w zintegrowanym zarządzaniu przedsiębiorstwem

Integracja różnych zadań i procesów logistycznych w ramach systemu logistyki i zarządzania logistycznego oraz integracja tego systemu z innymi subsystemami w skali przedsiębiorstwa i rynku znajduje wyraz w koncepcji zintegrowanego zarządzania logistycznego, stanowiącego istotny wymiar nowoczesnego zarządzania przedsiębiorstwem (rys. 4).

Ogólnie biorąc, zarządzanie logistyczne w ujęciu systemowym można określić jako logiczny ciąg działań składających się na proces kreowania całościowej koncepcji przedsięwzięć logistycznych w przedsiębiorstwie i w układzie jego partnerów rynkowych oraz proces realizacji (w szerokim znaczeniu) tej koncepcji w

odpowiednio ukształtowanych formach organizacyjnych, przy wykorzystaniu właściwych instrumentów kierowania i kontroli.

Rysunek 4. Struktura zintegrowanego zarządzania logistycznego w ujęciu systemowym

Źródło: opracowanie własne

Interpretując system zarządzania logistycznego w aspekcie zintegrowanego zarządzania przedsiębiorstwem, można stwierdzić, że jest to całokształt zagadnień merytorycznych wiążących się z wyznaczaniem celów logistycznych przedsiębiorstwa oraz sposobami ich osiągnięcia, usystematyzowanych w sposób odpowiadający ogólnej logice przebiegu procesu zarządzania.

Zintegrowane zarządzanie logistyczne – jak każdy złożony proces decyzyjny – przebiega w wielu powiązanych fazach, wyznaczających jego dynamiczną strukturę, rozciągającą się na obszary kreowania, konkretyzacji i racjonalizacji oraz zastosowania. Obszar decyzji i komponenty związane z kreowaniem, skonkretyzowanej w planie, koncepcji działań logistycznych są ukierunkowane na zdefiniowanie oraz odkrycie nowych możliwości działania. Obszar i działania związane z konkretyzacją i racjonalizacją procesu zarządzania logistycznego obejmują systematyczną analizę oraz optymalny wybór lub kombinację podstawowych instrumentów realizacji planów i strategii logistycznych. Do elementów obszaru zastosowania strategii logistycznych i logistyki-mix należą natomiast ich bezpośrednie wdrożenie i organizacja, systemy kierowania i przedsięwzięcia kontroli.

Rosnąca rola logistyki w kształtowaniu i osiągnięciu celów rynkowych przedsiębiorstwa powinna znaleźć swoje wyraźne odbicie w strukturze zintegrowanego zarządzania przedsiębiorstwem, zarówno w jego warstwie strategicznej, jak i operacyjnej.

Zadania i podstawy strategicznego zarządzania logistycznego w aspekcie zintegrowanego zarządzania przedsiębiorstwem są związane z następującymi procesami¹⁰:

- włączeniem (powiązaniem) logistyki do struktury strategicznego planowania przedsiębiorstwem, co wynika przede wszystkim z roli logistyki jako rozwiniętego instrumentu analizy łańcucha dostarczania wartości;
- sformułowaniem rodzaju strategii logistyki i jej miejsca (znaczenia) w ogólnej strategii przedsiębiorstwa, a w ślad za tym wkomponowaniem strategii logistyki w strukturę ogólnej strategii przedsiębiorstwa¹¹, co ma także istotne znaczenie dla samego zarządzania logistycznego, czyniąc z niego systemową determinantę efektywności;
- konkretyzacją ustaleń strategicznych w zakresie celów i projektów ich realizacji, jak również strategicznej kontroli planowania logistycznego, przez co jest możliwe właściwe reagowanie zarządzania logistycznego na rzecz konsekwentnego

¹⁰ S. Kummer, *Logistik im Mittelstand. Stand und Kontextfaktoren der Logistik in mittelständischen Unternehmen*, Schäffer-Poeschel Verlag Stuttgart 1992, s. 31-104,

¹¹ Potrzeba silniejszego powiązania logistyki ze strategicznym zarządzaniem przedsiębiorstwem będzie tym większa, im większe będzie znaczenie logistyki w podejmowaniu strategicznych decyzji rynkowych (np. w wyniku pogłębiania się wspólnego rynku europejskiego).

przetransponowywania strategii i długofalowego, skutecznego sterowania w przedsiębiorstwie;

- określeniem adekwatnej organizacji logistyki w przedsiębiorstwie, obejmującym zwłaszcza kształtowanie adekwatnej do strategii struktury organizacyjnej logistyki, z uwzględnieniem kryteriów opartych na strukturze funkcji i procesów logistycznych oraz kształtowanie logistyki jako procesu rozwoju organizacji przedsiębiorstwa.

Podstawowym celem operacyjnego zarządzania logistycznego jest zapewnienie – przez koordynację – możliwie harmonijnego współdziałania i „przenikania” systemów logistycznych w strukturze funkcjonalnej i zarządzania w przedsiębiorstwie.

Wspomniany proces koordynacji może być realizowany za pomocą różnych systemów i form koordynacji, a zwłaszcza w wyniku¹²:

- strukturyzacji i hierarchizacji celów logistyki (konkretyzacji i uzgadniania celów operacyjnych), co wraz z odpowiednimi systemami kontroli i oceny realizacji uzgodnionego systemu celów może stanowić istotną bazę dla skutecznego sterowania poszczególnych sfer działalności logistycznej;

- analizy i uzgadniania planów w skali przedsiębiorstwa, tj. uzgadniania częściowych planów logistycznych między sobą oraz z całym systemem planów w przedsiębiorstwie, np. z planem finansów, marketingu itp., w celu stworzenia zintegrowanego systemu sterowania strukturą procesów logistycznych w skali przedsiębiorstwa;

- zarządzania łańcuchem procesów przez planowanie, sterowanie i kontrolę struktury procesów pracy w celu lepszego ich dostosowania oraz efektywnej i sprawnej realizacji, ukierunkowanej na osiągnięcie określonych efektów w skali przedsiębiorstwa;

- zarządzania stykami między subsystemami logistycznymi a innymi subsystemami funkcjonalnymi w przedsiębiorstwie, mającego istotne znaczenie dla jakości i sprawności zarządzania logistycznego, a zwłaszcza dla rozwiązywania i eliminowania konfliktów w strukturze celów oraz optymalizacji logistycznych przepływów;

- uzgadniania procesu generowania i wymiany informacji między sferami funkcjonalnymi w przedsiębiorstwie, co prowadzi m.in. do ograniczenia potrzeb w zakresie działań dostosowawczych;

- koordynacji specyficznych sytuacji oraz nieoczekiwanych zakłóceń w działalności przedsiębiorstwa wymagających sięgania do specyficznych przedsięwzięć jako wyrazu reakcji na zaistniałe zakłócenia.

¹² S. Kummer, Logistik im Mittelstand.op. cit., s. 104-117.

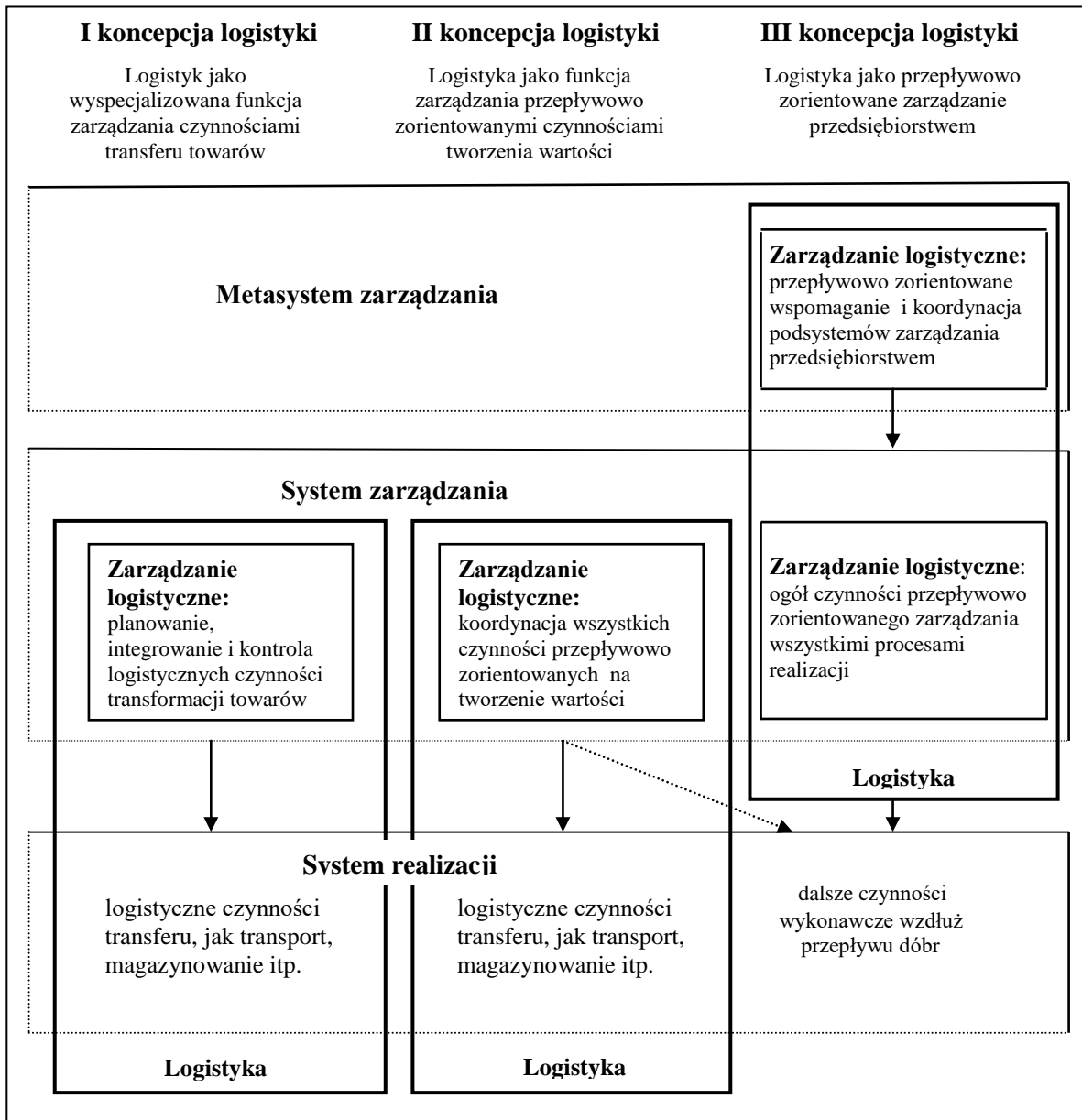
Wyróżnione płaszczyzny zarządzania różnią się przede wszystkim treścią – rozpatrywanych na ich poziomach podstawowych – kategorii, takich, jak: cele, przedsięwzięcia i zasoby. W zarządzaniu strategicznym w treści kategorii „cele” uwzględnia się podstawowe cele przedsiębiorstwa, w tym samą filozofię i cele kierunkowe. Treść kategorii „przedsięwzięcia” obejmuje przyjęte bądź kontynuowane strategie, natomiast treść kategorii „zasoby” akcentuje przede wszystkim problem tworzenia zasobów/potencjałów. W zarządzaniu operacyjnym treści wspomnianych kategorii ujawniają się w formie bardziej konkretnej, np. kategoria „cele” obejmuje cele cząstkowe i jednostkowe, kategoria „przedsięwzięcia” dotyczy skonkretyzowanych programów oraz operacji i czynności, natomiast w kategorii „zasoby” eksponuje się problem ich właściwego wykorzystania.

Podstawowe zadania zarządzania logistycznego sprowadzają się do celowo zorientowanego planowania, sterowania i kontroli sieci logistycznej. Zarządzanie logistyczne powinno obejmować zarówno aspekty określające strukturę, jak i komponenty procesowe (czynnościowe i transformacyjne) sieci logistycznej i jej podstawowe elementy. Założenie to jest wiążące w odniesieniu tak do struktury globalnej jak i związanych z nią długofalowych aspektów strukturalnych decyzji logistycznych, jak i do szczegółowych struktur sieci logistycznej, opartej na krótkoterminowej strukturyzacji.

Jak już podkreślano, do podstawowych funkcji zarządzania logistycznego należy zarządzanie przepływającymi przez sieć logistyczną strumieniami towarów i informacji. Wychodząc zatem z założenia, że na płaszczyźnie strategicznej dominuje podejście dotyczące kształtowania potencjału kreowania efektów, podczas gdy na płaszczyźnie operacyjnej akcentuje się wykorzystanie potencjału dostarczania wartości, można przyjąć, że na płaszczyźnie strategicznej na pierwszy plan wysuwa się zarządzanie przepływami informacji, na płaszczyźnie operacyjnej zaś – zarządzanie przepływami towarów. Nie wdając się w tym miejscu w bardziej szczegółowe rozważania w tym zakresie, należy jednak zwrócić uwagę na istotny problem, wymagający szczegółowego wyjaśnienia i rozstrzygnięcia, a mianowicie, jakie problemy i za pomocą jakich systemów zarządzania będą mogły być rozwiązane w sposób adekwatny i skuteczny oraz w jaki sposób zintegrować wspomniane systemy wspomagania zarządzania w jedną sensowną całość.

Możliwe do wyodrębnienia i przyjęcia w świetle wielości interpretacji logistyki koncepcje oraz związane z tym ich tendencje i fazy rozwojowe (koncepcje logistyki)¹³, wydają się być miarodajną podstawą dla określonych możliwości interpretacji i zrozumienia zarządzania logistycznego i jego miejsca w strukturze zarządzania przedsiębiorstwem (rys.5).

¹³ Szerzej zob. P. Blaik, Logistyka, Koncepcja zintegrowanego zarządzania, op. cit., s.32-53.

Rysunek 5. Zarządca przewartościowania i miejsce logistyki i zarządzania logistycznego w zintegrowanym zarządzaniu przedsiębiorstwem

Źródło: opracowanie na podstawie: B. Mikus, Strategisches Logistikmanagement. Ein markt-, prozess- und ressourcenorientiertes Konzept, Deutscher Universitäts-Verlag, Wiesbaden 2003, s. 19-23.

W strategicznym zarządzaniu logistycznym ujawnia się zespolenie całościowej orientacji zarządczej z tendencjami i zdolnościami integracyjnymi i koordynacyjnymi logistyki. Te istotne cechy stanowią o nowym pojmowaniu logistyki w sensie zorientowanej na przepływy koncepcji zarządzania przedsiębiorstwem, której intencją jest efektywne i sprawne kształtowanie wszystkich procesów związanych z tworzeniem wartości¹⁴.

¹⁴ D. Dogan, Strategisches Management der Logistik: der logistische als Antwort auf die neuen logistischen Herausforderungen „Umweltschutz“, und „Zeit“, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main –Berlin-Bern- New York-Wien, 1994, s.100-102.

Jakkolwiek, rozwój logistyki wydaje się zmierzać w ostatnich latach wyraźnie w kierunku zintegrowanego i strategicznego zarządzania logistycznego, to jednak z przedstawieniem tej systematyki nie należy wiązać jednoznacznych, normatywnych ocen. Ważność i realność poszczególnych, przedstawionych wyżej, sposobów pojmowania logistyki i jej orientacji zarządczych, ujawniają się przede wszystkim w sytuacji rzeczywistych czynników społeczno-ekonomicznego otoczenia przedsiębiorstwa oraz wewnętrznych warunków i mechanizmów jego działania.

W tej sytuacji poszukiwanie koncepcji oraz instrumentów, za pomocą których logistyczne myślenie i działanie mogłoby być szybko, w sposób kompleksowy i długotrwałe „wmontowane” w strukturę i gospodarkę przedsiębiorstwa, wydaje się decydującym warunkiem sukcesu przedsiębiorstw w najbliższej i dalszej perspektywie.

Bibliografia

1. P. Blaik, Logistyka. Koncepcja zintegrowanego zarządzania, Wyd. IV zmienione, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1017.
2. D. Dogan, Strategisches Management der Logistik: der logistische als Antwort auf die neuen logistischen Herausforderungen „Umweltschutz“, und „Zeit“, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main –Berlin-Bern- New York-Wien, 1994.
3. P. Fey, Logistik-Management und integrierte Unternehmensplanung, Verlag B. Kirsch. München 1989.
4. I. Göpfert (Hrsg.), Logistik der Zukunft – Logistics for the Future 3.Aufl., Verlag Gabler, Wiesbaden 2001.
5. Göpfert, Logistik. Führungskonzeption und Management von Supply Chains, 3. Auflage, Verlag Franz Vahlen, München 2013.
6. T. Klaas, Logistik-Organisation: Ein Konfigurationstheoretischer Ansatz zur logistikorientierten Organisationsgestaltung, Deutscher Universität-Verlag, 2002.
7. H. Klöpper, Logistikorientiertes strategisches Management. Erfolgspotentiale im Wettbewerb, Verlag TÜV, Rheinland, Köln 1991.
8. S. Kummer, Logistik im Mittelstand. Stand und Kontextfaktoren der Logistik in mittelständischen Unternehmen, Schäffer-Poeschel Verlag, Stuttgart 1992.
9. B. Mikus, Strategisches Logistikmanagement. Ein markt-, prozess- und ressourcenorientiertes Konzept, Deutscher Universitäts-Verlag, Wiesbaden 2003.
10. H. Ch. Pfohl, Zarządzanie logistyką, Funkcje i instrumenty, Biblioteka Logistyka, Instytut Logistyki Magazynowania, Poznań 1998.
11. H.Ch. Pfohl, Logistikmanagement, Konzeption und Funktionen, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 2004.
12. G. Prockl, Logistik-Management im Spannungsfeld zwischen wissenschaftlicher Erklärung und praktischer Handlung, Deutscher Universitäts-Verlag, 2007.
13. A.Świerczek, Tradycjonalizm a unionizm, czyli o związku zarządzania łańcuchem dostaw z logistyką – próba syntezy paradoksu, w: Gospodarka Materiałowa & Logistyka, nr 6, 2019.
14. T. Wojciechowski, Marketingowo-logistyczne zarządzanie przedsiębiorstwem, Difin, Warszawa, 2007.

3.2. Management control as a management function

Kontrola zarządcza jako funkcja zarządzania

Kontrola zarządcza to następstwo funkcjonującej przed rokiem 2009 kontroli finansowej, która w polskim ustawodawstwie jest pochodną wymagań, jakie Komisja Europejska postawiła Polsce jako jeden z warunków wstąpienia do Unii Europejskiej¹⁵. Kontrola zarządcza stanowi rezultat swoistego systemu ochrony finansów, który swój początek ma właśnie w kontroli finansowej. W roku 2001 przyjęta została ustawa o zmianie ustawy o finansach publicznych, która to wprowadziła do systemu polskiego prawa nowe rozwiązanie, w postaci systemu kontroli finansowej w jednostkach sektora finansów publicznych. W uregulowaniach prawnych, występowało wtedy pojęcie kontroli finansowej, która wg art. 47 ustawy, która należy do całego schematu kontroli wewnętrznej. Działania te polegają na rozdzielaniu i zbieraniu środków publicznych.¹⁶ Przez ustawodawcę zostało wyraźnie podkreślone znaczenie prawne finansowej kontroli zarządczej w kierowaniu majątkiem publicznym.¹⁷ Dzięki powyższej nowelizacji w 2002 roku w jednostkach sektora publicznego utworzone zostały komórki audytu wewnętrznego. Sam audyt natomiast miał służyć profesjonalną radą kierownikom jednostek w temacie wewnętrznych rozwiązań i zarządzania, celem poprawy działalności danej jednostki.

Obecnie trudno mówić o skutecznym i efektywnym zarządzaniu bez zastosowania odpowiednich procedur i mechanizmów wspomagających. Do 1998 r. nie było w polskim prawodawstwie przepisów regulujących kompleksowo podstawowe zasady gospodarowania publicznymi środkami finansowymi i majątkiem sektora publicznego¹⁸. Dopiero od 2009 roku pojawia się nowa instytucja systemu finansów publicznych¹⁹. Tym samym została wprowadzona „nowa jakość”

¹⁵ Spowodowane jest to faktem, iż wydatkowanie środków publicznych znajduje się w centrum zainteresowania UE, co wiąże się ze znaczeniem finansów publicznych dla funkcjonowania budżetu, a w dalszej perspektywie także wielu sfer łączących gospodarki poszczególnych krajów. Dostosowanie zasad kontroli finansowej do zasad obowiązujących Unii Europejskiej oznaczało właściwie pełną implementację regulacji prawa europejskiego w zakresie kontroli finansowej wydatków publicznych, co z kolei było gwarantem zgodności procedur i merytoryki przeprowadzania kontroli finansowej w państwach członkowskich UE. Obowiązek ten został nałożony w ramach negocjacji przedakcesyjnych (rozdział 28 Kontrola finansowa) i znalazł swoje prawne umocowanie w art. 280 Traktatu o Wspólnocie Europejskiej, który zobowiązuje kraje członkowskie do ochrony finansowych interesów wspólnotowych i wymusza zapewnienie efektywnego stanu ich zabezpieczenia. Szerzej: *Kontrola zarządcza w sektorze finansów publicznych. Istota, unormowania prawne i otoczenie. Compendium wiedzy (wersja 1.0)*, s. 29.

¹⁶ *Ustawa z dnia 30 czerwca 2005r. o finansach publicznych*, Dz.U. z 2005r., nr 249, poz.2103 i 2104.

¹⁷ Kosikowski C., *Finanse samorządowe 2008*, Warszawa 2008, s. 445.

¹⁸ Kulińska E., Dornfeld A., „Kontrola zarządcza w jednostkach sektora finansów publicznych” s.11

¹⁹ Warto wskazać, że: „Kontrola zarządcza, jako instytucja normatywna, stanowi – jak już wskazano – nowy element w systemie finansów publicznych, czego nie można już powiedzieć o działaniach podejmowanych w jej ramach. Kierowanie jednostkami sektora finansów publicznych wymagało wypracowania określonych procedur, mechanizmów, instrumentów stosowanych w procesie zarządzania danym podmiotem, tak jak w przypadku każdej struktury organizacyjnej funkcjonującej dla realizacji określonych celów. Immanentną częścią procesów zarządzania były i pozostaną mechanizmy kontrolne, pozwalające na zapobieganie negatywnym zjawiskom oraz na skuteczne reagowanie

w zakresie regulacji kontroli wewnętrznej w jednostkach sektora finansów publicznych²⁰.

Termin kontrola zarządcza pojawił po raz pierwszy w naukach o zarządzaniu oraz w nauce administracji, tworzy jednocześnie fundament zarządzania w sektorze finansów publicznych. Opiera się na regule „3E”, czyli: economy – gospodarność, efficiency – efektywność, effectiveness – skuteczność. Obejmuje takie etapy jak: 1) Zgodność z obowiązującym prawem w jednostce, 2) Wykonanie norm gospodarczych, które określają funkcjonowanie jednostki na podstawie celowości i kompetencji, 3) Zestawienie stanu realnego z obowiązującym, który jest wyznacznikiem stanu rzeczywistego oraz 4) Znalezienie przyczyny, czyli niezgodności stanu faktycznego z obowiązującym. Przyczyny powinny być zbadane, gdy stan rzeczywisty jest gorszy od wzorca.²¹ Kontrola zarządcza jako pojęcie była już używana w chwili kształtowania się polskiego systemu kontroli finansowej. Zanim jednak pojęcie to wprowadzono do ustawy o finansach publicznych, kontrola ta funkcjonowała pod nazwą kontroli finansowej i audytu wewnętrznego w jednostkach sektora finansów publicznych. Dopiero w roku 2010 nowa ustawa o finansach publicznych²² wprowadziła pojęcie kontroli zarządczej. Kontrola zarządcza w jednostkach finansów publicznych w świetle art. 68 Ustawy o finansach publicznych, została określona jako metoda, która jest podejmowana, aby zapewnić wykonanie celów i zadań w taki sposób aby był zgodny z prawem, ekonomiczny, skuteczny i terminowy. Kontrola zarządcza należy do metod zarządczo-organizacyjnych, które polegają na lepszym funkcjonowaniu urzędu oraz zapewnieniu efektywności jej funkcjonowania. Jest to możliwe dzięki usunięciu nieprawidłowości, które wynikają z nieodpowiedniego badania realizacji własnych sfer działania oraz likwidacji ryzyka. W nowym rozumieniu stanowi proces zarządzania, który łączy ogniwa dowodzenia i odpowiedzialności, a sam katalog celów kontroli zarządczej ma charakter otwarty.²³

Wśród źródeł prawa regulujących zagadnienie kontroli zarządczej należy – oprócz wskazanej już ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 roku o finansach publicznych – wymienić: ustawę z dnia 17 grudnia 2004 r. o odpowiedzialności za naruszenie

w sytuacji pojawienia się zakłóceń w kierowanej strukturze. Mechanizmy kontroli zarządczej służącej mają wspieraniu wykonywania zadań i celów przez podmioty sektora finansów publicznych, z zachowaniem kryteriów wykonywania zadań publicznych. Mechanizmy takie kształtowały się we wszystkich jednostkach sektora publicznego przez lata jego funkcjonowania. Ogłoszone przez Ministra Finansów standardy kontroli zarządczej w znaczącym zakresie są realizowane, a dzień 1.1.2010r. nie jest początkiem drogi do ich osiągnięcia. Kontrola w tym ujęciu jest jedną z funkcji zarządzania, obok planowania, organizowania i kierowania, pełniąc wobec nich rolę wspomagającą”. Zob.: Walczak P., *Kontrola zarządcza*, (w:) Lachowicz W. (red), *Finanse publiczne. Praktyka stosowania nowej ustawy o finansach publicznych i aktów wykonawczych*, Warszawa 2010, s. 486.

²⁰ Sołtyk P., *Kontrola zarządcza i audyt w jednostkach samorządowych. Projektowanie oraz metody oceny systemu zarządzania*, Warszawa 2014, s.43.

²¹ Winiarska K., Wołoszyn A.J., *Rachunkowość budżetowa*, Warszawa 2014r., s. 333.

²² Art.68 Ustawy z dnia 27 sierpnia 2009r. o finansach publicznych, Dz.U. z 2009r., nr 157, poz. 1240.

²³ Lipiec-Warzecha L., *Ustawa o finansach publicznych. Komentarz*, Warszawa 2011 r.

dyscypliny finansów publicznych (Dz. U. z 2013 r. poz. 168), Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 2 grudnia 2010 r. w sprawie wzoru oświadczenia o stanie kontroli zarządczej (Dz. U. Nr 238, poz. 1581), Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 29 września 2010 r. w sprawie planu działalności i sprawozdania z jego wykonania (Dz. U. Nr 187, poz. 1254) oraz szereg standardów i wytycznych, gdzie przykładowo można wskazać: Komunikat Nr 23 Ministra Finansów z dnia 16 grudnia 2009 r. w sprawie standardów kontroli zarządczej dla sektora finansów publicznych (Dz. Urz. Ministerstwa Finansów Nr 15, poz. 84), Komunikat Nr 3 Ministra Finansów z dnia 16 lutego 2011 r. w sprawie szczegółowych wytycznych w zakresie samooceny kontroli zarządczej dla jednostek sektora finansów publicznych (Dz. Urz. Ministerstwa Finansów Nr 2, poz. 11), Komunikat Nr 6 Ministra Finansów z dnia 6 grudnia 2012 r. w sprawie szczegółowych wytycznych dla sektora finansów publicznych w zakresie planowania i zarządzania ryzykiem (Dz. Urz. Ministerstwa Finansów z 2012 r. poz. 56).

Od kontroli wewnętrznej i finansowej do zarządczej

„Pojęcie kontroli jest jednym z najważniejszych znaczeń w naukach o zarządzaniu. Występuje we wszystkich funkcjach zarządzania organizacją”²⁴. Kontrola to niezbędny element procesu zarządzania, stanowi funkcję zarządzania, która jest pełniona w sposób ciągły przez menadżerów każdego szczebla w organizacji i polega na ustalaniu wyników podejmowanych działań i odniesieniu ich do tych zaplanowanych²⁵. Kontrola występuje zarówno w sferze zarządzania gospodarką państwową, jak i we wszystkich jednostkach organizacyjnych, w tym jednostkach sektora finansów publicznych. W administracji publicznej celem kontroli jest sprawdzanie zgodności działania organu z przepisami prawa, a także badanie efektywności i ocena realizacji procesów, które zachodzą w jednostce. Kontrola – także ta w administracji publicznej – ma do spełnienia kilka funkcji, gdyż w przypadku stwierdzenia odchylenia powinna wskazywać działania naprawcze, powinna pełnić rolę udoskonalającą, co nie umniejsza innym, tradycyjnie wskazywanym funkcjom: ochronnej, inspiracyjnej, sygnalizacyjnej, doradczej.²⁶ Termin „kontrola zarządcza” pochodzi z anglosaskiego terminu „to control”, który zawiera system, zapewniający przez kadre o skuteczności i rzetelności, który jest stosowany w przypadku celów danej jednostki²⁷, stąd rozumiana jako mechanizm organizacyjno-prawny. Kontrola zarządcza zawiera takie działania zarządcze, jak: audyt, kontrola

²⁴ Szejniuk A., *Kontrola controlling czy audyt. Teoria i znaczenie w zarządzaniu organizacją*, Toruń 2018, s.11.

²⁵ Potocki A., *Kontrola jako instrument kształtowania zachowań organizacyjnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2-10, nr 820, Kraków 2010, s. 5-14.

²⁶ Nadolna B., *System kontroli wewnętrznej w przedsiębiorstwie*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania”, nr 16, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2009 s. 271

²⁷ Chojna-Duch E., *Audyt wewnętrzny w systemie sektora finansów publicznych – aktualne problemy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” 2012, nr 53, s. 339.

administracji publicznej oraz kontrolę finansową, dlatego sprawia, że jest w różnych miejscach aktywności. Daje konkretne wyniki, dzięki którym są podjęte odpowiednie działania, jeżeli jest taka potrzeba.²⁸

Istotnym elementem – w przypadku kontroli – jest również audyt wewnętrzny, który jest działalnością niezależną i obiektywną, mającą na celu wspieranie ministra kierującego działem lub kierownika jednostki w realizacji zamierzonych celów i zadań poprzez systematyczną ocenę kontroli zarządczej oraz czynności doradcze. Bierze się tu pod uwagę: adekwatność, skuteczność oraz efektywność kontroli zarządczej w jednostce albo całym dziale administracji rządowej²⁹. Sama rola audytora wewnętrznego w procesie wdrażania kontroli zarządczej powinna ograniczać się do poziomu konsultacyjno–doradczego w postaci: przeprowadzania samooceny, prowadzenia szkoleń, udzielania merytorycznego wsparcia osobom koordynującym i przeprowadzającym samoocenę.

Należy podkreślić, że pojęcie kontroli wewnętrznej³⁰ jest stosowane w odniesieniu do funkcji zarządzania. Działania z nią związane można określić, jako sprawdzenie prawidłowości przebiegu wewnętrznych procesów zachodzących w jednostce, w stosunku do zamierzonego celu³¹. Bożena Nadolna podkreśla, że kontrolę wewnętrzną, która w istocie jest procesem sprawdzającym i korygującym, można nazwać kontrolą zarządczą. Autorka wskazuje, że kontrola zarządcza ma charakter kontroli wewnętrznej, zaznaczając jednak, że nie należy wyłącznie do kierownika jednostki, ale również do ministra kierującego danym działem administracji rządowej, prezydenta miasta, wójta, burmistrza czy przewodniczącego zarządu jednostki samorządu terytorialnego. Trzeba pamiętać, że kontrola zarządcza nie jest jednorazowym zdarzeniem i nie posiada też wyjątkowego charakteru, stanowi

²⁸ Ministerstwo Finansów, *Kontrola zarządcza w sektorze finansów publicznych. Istota, unormowania prawne i otoczenie. Kompendium wiedzy*, Warszawa 2012, s. 19.

²⁹ Bartoszewicz A., Lelusz H. *Budowa systemu kontroli zarządczej w jednostkach sektora finansów publicznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” nr 718, 2012, s. 12-13.

³⁰ Kontrola wewnętrzna to „środki funkcjonalne, za pośrednictwem których kierownictwo jednostki zdobywa pewność ze źródeł wewnętrznych, że procesy za które ono odpowiada przebiegają w sposób minimalizujący prawdopodobieństwo wystąpienia oszustwa, błędu czy nieekonomicznych lub nieskutecznych praktyk; posiada ona wiele cech przynależnych kontroli zewnętrznej, lecz może właściwie realizować polecenia tego szczebla kierownictwa przed którym odpowiada”. Paczuła Cz., *Kontrola wewnętrzna w zarządzaniu jednostką gospodarczą*, Warszawa 2000, s. 38. Można też wskazać, że kontrola wewnętrzna to zorganizowany system, w którym udział biorą pracownicy i kierownicy jednostki wspomagani nowoczesnym sprzętem organizacyjno-technicznym. Składa się z pięć składników: środowiska kontroli, identyfikowania i szacowania ryzyka, monitoringu, komunikacji i informacji oraz czynności kontrolnych. Do podstawowych zadań kontroli należy: przekazywanie informacji - służące do oceny efektywności działania i jej doskonalenia, ujawnianie niegospodarności oraz wykrywanie niewykorzystanych rezerw, sprawdzanie zgodności działania zgodnie z przyjętymi standardami oraz określanie przyczyn stwierdzonych defektów oraz pokazanie środków naprawczych. Kuc B.R., *Audyt wewnętrzny: teoria i praktyka*, Warszawa 2002, s. 253.

³¹ Nadolna B., *System kontroli wewnętrznej w przedsiębiorstwie*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” nr 16, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2009 s. 271. Kontrola wewnętrzna przynosi oczekiwane efekty, gdy są ustalone następujące zadania: ustalenie konkretnych zadań dla poszczególnych stanowisk jednostek pracy oraz jednostek organizacyjnych, określenie prawidłowej struktury organizacyjnej, która zagwarantuje zrozumiały i czytelny podział obowiązków oraz praw, wybór strategicznych obiektów kontroli, zastosowanie norm oraz mierników, które są potrzebne do porównania stanu faktycznego z pożądanym, podjęcie decyzji podejmowanych przez osoby upoważnione do wykonywania kontroli. Szerzej zob.: Kałużny S., *Kontrola wewnętrzna. Teoria i praktyka*, Warszawa 2008, s. 105.

bowiem zbiór czynności wykonywanych przez kierowników jednostek oraz organy, które tworzą system kontroli zarządczej.³² Elementy systemu wbudowane są w strukturę, procedury funkcjonowania oraz praktykę jednostki organizacyjnej, a kluczową część poszczególnych procesów i operacji zachodzących w jednostce stanowią właśnie czynności i mechanizmy kontrolne³³. Wynika z tego, że nie powinno utożsamiać się kontroli zarządczej z dotychczasową wewnętrzną kontrolą finansową oraz ograniczać jej do wykonywania samych czynności kontrolnych.

Kontrola zarządcza bezpośrednio łączy się z procesem samokontroli, który na celu kontrolowanie i obserwowanie własnej pracy, kontrolowaniu swojego stanowiska pracy, powierzonego majątku czy prowadzonej dokumentacji i ewidencji, a także wykonywanych obowiązków³⁴. Samokontrola powinna więc być procesem świadomie inicjowanym przez jednostkę, dzięki któremu osiąga ona zgodność między działaniem (rezultatem) a odpowiednim wzorcem³⁵. Jest ona podstawowym podsystemem kontroli wewnętrznej. Samokontrola powinna tworzyć takie powiązania organizacyjnych (z kontrolą), aby zmotywować pracowników do bezwzględного przestrzegania zasad kontroli wewnętrznej³⁶; warto, aby traktować ją jako powinność pracowniczo-służbową. Chroni przed nieprawidłowościami. Pracownik – w razie zaniedbań lub zaniechania – zagrożony jest odpowiedzialnością służbową, za naruszenie dyscypliny finansów publicznych, możliwe jest również zastosowanie odpowiedzialności karnej³⁷.

Odpowiedzialność za kontrolę zarządczą dzieli się na dwa poziomy: – odpowiedzialność ponosi kierownik każdej jednostki, II – odpowiedzialność w dziale administracji rządowej ponosi minister kierujący działem³⁸. W przypadku, gdy

³² Trwały, kompleksowy, zorganizowany i uporządkowany system jaki tworzy kontrola wewnętrzna umożliwia kierownictwu w dowolnym momencie ocenić stopień realizacji zamierzonych działań oraz sprawnie realizować zamierzone cele. Kontrola taka ułatwia także przystosowanie się zmiennych warunków gospodarczych, minimalizuje koszty oraz przeciwdziała marnotrawstwu wydawanych środków, pozwala na niepowielanie błędów. Kałużny S., *Leksykon kontroli*, Warszawa 2002, s.82.

³³ System kontroli wewnętrznej stanowi więc sumę systemów i procedur, które mają na celu zapewnienie uporządkowanej, gospodarnej i skutecznej działalności, zabezpieczenie zasobów przed stratami, które wynikają np. z nadużyć, złego zarządzania, nieterminowej ewidencji danych finansowych i zarządczych oraz przestrzeganie ustaw, przepisów, regulacji prawnych i zarządzeń kierownictwa. Zob. Rola Z., *Kontrola wewnętrzna, kontrola finansowa i audyt w jednostkach sektora finansów publicznych*, Ostrołęka 2004, s. 15.

³⁴ Stańczak K. *Od kontroli wewnętrznej do zarządczej. Analiza organizacyjno – prawnych aspektów kontroli w jednostkach sektora finansów publicznych*, s. 18.
http://bitp.cnbop.pl/wp-content/uploads/2016/02/BiTP_Vol.24_Issue_42011pp.31-45.pdf, data dostępu: 5.12.2020.

³⁵ Kałużny S., *Nadzór i kontrola w przedsiębiorstwie. Kompendium wiedzy dla kontrolujących i kontrolowanych*, Warszawa 1997, s. 51.

³⁶ Efektywność kontroli zarządczej wymaga aktywnego i skutecznego działania wszystkich osób biorących udział w zarządzaniu jednostką. Kontrola zarządcza stwarza także konieczność posiadania i stosowania szeregu mechanizmów kontrolnych w postaci procedur, regulaminów, zasad postępowania, instrukcji, powierzeń obowiązków i upoważnień oraz szereg mechanizmów korygujących i samoregulujących, realizowanych w sposób nieinwazyjny przy założeniu, że najlepszą formą kontroli jest samokontrola, którą należy stymulować i wspierać. Woźniak E., *Kontrola zarządcza w jednostce. Poradnik dla kadry kierowniczej jednostek organizacyjnych sektora finansów publicznych*, Gliwice 2011, s. 4-5.

³⁷ Ibidem, s. 21-23.

³⁸ Puchacz K. *Nowe standardy kontroli zarządczej w jednostkach sektora finansów publicznych*, s.120-130.

dojdzie do naruszenia dyscypliny finansów w zakresie kontroli zarządczej przez kierownika, może to wpłynąć na: „1. Zmniejszenie środków finansowych należnych jednostce Skarbowi Państwa lub jednostce samorządu terytorialnego; 2. Zaciągnięcie zobowiązania bez upoważnienia daną ustawą lub planem finansowym; 3. Wykonanie wydatku, który doprowadza do przekroczenia środków; 4. Nadwyżka lub niezależnie opłaconych składek dla wykonawcy, który wcześniej nie był wybrany; 5. Niewykonanie nakazu zwrotu należności; 6. Zawarcie umowy z naruszeniem przepisów o zamówieniach publicznych, które zawierają umowę pisemną; 7. Niewykluczenie z postępowania osoby, która powinna być wykluczona stosownie do przepisów o zamówieniach publicznych; 8. Umorzenie postępowania o udzielenie zamówienia publicznego z naruszeniem przepisów o zamówieniach publicznych. 9. Podpisanie umowy koncesji na roboty budowlane lub usługi z podmiotem, który nie został wybrany; 10. Podpisanie umowy koncesji z naruszeniem przepisów na usługi lub roboty budowlane zawierają umowy w formie pisemnej; 11. Dopuszczenie się czynności łamiącej dyscyplinę finansów publicznych przez osobę uprawnioną”.³⁹

Należy pamiętać również, aby mechanizmy i procedury kontroli zarządczej powinny być proste. Prostota pozwala na właściwą realizację podstawowych działań. Natomiast, gdy wprowadzi się skomplikowane mechanizmy, to mogą powstawać trudności w ich przestrzeganiu przez pracowników oraz może zostać podważona funkcjonalność tych mechanizmów⁴⁰.

Kolejnym przejawem kontroli zarządczej jest również kontrola operacyjna, sprawowana z upoważnienia kierownika jednostki przez głównego księgowy. Ma on za zadanie dokonanie wstępnej kontroli dokumentów, a następnie składa podpis na dokumentach dotyczących danej operacji, który jest potwierdzeniem dokonania przez niego wstępnej kontroli zgodności operacji gospodarczych i finansowych z planem finansowym jednostki i wstępnej kontroli kompletności i rzetelności dokumentów dotyczących operacji finansowych oraz gospodarczych. Obowiązek zorganizowania skutecznej i adekwatnej kontroli zarządczej, czyli odpowiedniej do zakresu działania i organizacji wewnętrznej jednostki, obciąża jej kierownika, który jest odpowiedzialny za całą działalność jednostki, także za gospodarkę finansową oraz zamówienia publiczne.

Kierownik – jako organ zarządzający – ma obowiązek reprezentacji jednostki na zewnątrz, sprawowanie kontroli zarządczej, a także nadzorowanie

³⁹ Katalog 11. czynów stanowiących naruszenie dyscypliny finansów publicznych w zakresie kontroli zarządczej – zawarty w art. 31 oraz 32 Ustawy z dnia 17 grudnia 2004 r. o odpowiedzialności za naruszenie dyscypliny finansów publicznych (Dz. U. 2012, poz. 1529).

⁴⁰ Włodarczyk-Rydzewska M., *Odpowiedzialność kierownika jednostki samorządu terytorialnego za funkcjonowanie kontroli zarządczej*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2011, nr 42. Dostęp 28.11.2020 r.

sprawozdawczości, zaciąganie zobowiązań, stąd niezwykle ważne jest, by racjonalnie operować uprawnieniami przekazywanymi podległym pracownikom⁴¹.

Podejście do kontroli zarządczej poprzez pryzmat celu wymaga podkreślenia jej pozytywnego wpływu na sprawne i efektywne oraz legalne działanie jednostki. Przyjmując regulacje prawne w zakresie kontroli zarządczej⁴², należy pamiętać, że celem kontroli zarządczej – zgodnie z artykułem 68 ust. 2 Ustawy o finansach publicznych – jest w szczególności: 1) zgodności działalności z przepisami prawa oraz procedurami wewnętrznymi – w przypadku kontroli zarządczej zgodność z prawem powinna być rozumiana w bardzo szeroki sposób, tak więc oprócz zgodności z prawem trzeba tu również wskazać zgodność z procedurami wewnętrznymi jednostki, które muszą być uwzględnione przy realizacji danego działania⁴³; 2) skuteczności i efektywności działania -skuteczność należy rozumieć tu jako nakaz osiągnięcia wymaganych rezultatów, która osiągana jest poprzez przedłożenie rezultatu planowanego nad osiągnięty, natomiast efektywność jako osiągnięcie tych rezultatów przy minimalnym zaangażowaniu środków, czyli optymalna relacja między ponoszonymi na realizację celów nakładami, a osiągniętymi efektami⁴⁴; 3) wiarygodności sprawozdań–kontrola finansowe pod kontem zgodności ze strategią i alokacja środków na cele strategiczne⁴⁵; 4) ochrony zasobów – Ochrona zasobów ma charakter osobowy, finansowy, techniczny, organizacyjny i intelektualny, jest ciągłą analizą podatności zasobów na ryzyko⁴⁶; 5) przestrzegania i promowania zasad etycznego postępowania – Złe postępowanie należy eliminować z pracy i postępowania urzędnika oraz organizacji, a dobre promować, wskazywać i przyjmować jako obowiązujące standardy⁴⁷; 6) efektywności i skuteczności przepływu informacji – spójność i jednorodność przepływu informacji; informacja powinna mieć charakter nadzorczy i zarządczy; likwidacja barier komunikacyjnych poprzez uproszczenie procedur⁴⁸; 7) zarządzania ryzykiem – jest wdrożeniem strategii i opracowaniem polityki zarządzania ryzykiem, która powinna być wbudowana w wewnętrzne procedury.⁴⁹

⁴¹ Ibidem.

⁴² Bereza J. *Wzorcowe rozwiązania z zakresu kontroli zarządczej*, (w:) *Podstawowe zagadnienia kontroli zarządczej. Poradnik dla jednostek samorządu terytorialnego*, pod redakcją Marka Ćwiklickiego, Kraków 2015, s. 183.

⁴³ Badziak-Michalska Ryszard, Dębska-Jaworska Barbara, Duniewska Zofia, Sthal Małgorzata, Szałowska-Olejniczak Ewa, *Prawo administracyjne. Pojęcia, instytucje, zasady w teorii i orzecznictwie*, Warszawa 2019, s. 657-659.

⁴⁴ Małecka-Lyszczak M., *Wprowadzenie do problematyki kontroli zarządczej*, (w:) *Podstawowe zagadnienia kontroli zarządczej. Poradnik dla jednostek samorządu terytorialnego*, op.cit., s. 20-21.

⁴⁵ Sulikowska A., *Ocena wdrożenia standardów kontroli w jednostkach samorządu terytorialnego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” nr 53 z 2012 r. , s. 129.

⁴⁶ Komunikat nr 23 Ministra Finansów z dnia 16 grudnia 2009 r. w sprawie standardów kontroli zarządczej dla sektora finansów publicznych (Dz. Urz. Min. Fin. nr 15, poz. 84).

⁴⁷ Ibidem,

⁴⁸ Sulikowska A., *Ocena wdrożenia...*, op.cit., s. 129.

⁴⁹ Zob. też: Kochończyk R., *Zarządzanie ryzykiem jako element kontroli zarządczej w policji*, „Roczniki Administracji Prawa” 2019, nr 1, s.258.

Kontrola zarządcza jako model zarządzania

Zarządzanie to zestaw działań, które obejmują planowanie i podejmowanie decyzji, organizowanie, przewodzenie, czyli kierowanie ludźmi oraz kontrolowanie. Są one skierowane na zasoby organizacji (ludzkie, rzeczowe, finansowe i informacyjne) i wykonywane z zamiarem osiągnięcia wyznaczonych celów w sposób sprawny i skuteczny.⁵⁰

Oznacza to, że na wszystkich szczeblach zarządzania, czyli taktycznym, operacyjnym i strategicznym, menadżerowie mają do dyspozycji różne instrumenty zarządzania w postaci metod i technik, metodyk i koncepcji.⁵¹ Z kolei A.K. Koźmiński, twierdząc, że „istotą zarządzania jest panowanie nad różnorodnością i przekształcenie potencjalnego konfliktu we współpracę, która nie ogranicza się wyłącznie do wnętrza organizacji, ale musi także obejmować relacje z podmiotami zewnętrznymi i ma zmierzać do zapewnienia organizacji przetrwania i rozwoju.”⁵² Należy pamiętać, że zarządzanie wymaga komunikowania się członków organizacji między sobą oraz z otoczeniem. Proces informowania pracowników przez kierownictwo jest bardzo ważny, bo wpływa na sukces w realizacji zadań.⁵³

Proces zarządzania we wszystkich jednostkach sektora finansów publicznych można opisać, wyróżniając cztery podstawowe czynności: tj. planowanie, organizowanie, przewodzenie, kontrolowanie.⁵⁴ Art. 68 ustawy o finansach publicznych stanowi, że jednostki sektora finansów publicznych są zobowiązane do profesjonalnego zarządzania w oparciu o kontrolę zarządczą⁵⁵, a sama kontrola zarządcza ma stanowić ogół działań, które są podejmowane dla zapewnienia realizacji celów i zadań w sposób zgodny z prawem, efektywny, oszczędny i terminowy. KZ zawiera wiele elementów wspólnych z procesem zarządzania.

Istota funkcji zarządzania będzie się realizować poprzez formułowanie celu działania, planowanie, czyli organizowanie struktur oraz kontrolowanie realizacji celów.⁵⁶

Genezy kontroli zarządczej należy doszukiwać się w naukach o zarządzaniu. Najważniejszy jest tu proces skutecznego i efektywnego zarządzania poprzez właściwą organizację oraz planowanie przy efektywnej kontroli. Organizowanie, planowanie, kierowanie i kontrolowanie to główne elementy procesu zarządzania oraz systemu kontroli zarządczej. Planowanie jest procesem, który polega na

⁵⁰ Griffin R.W., *Podstawy zarządzania organizacjami*, Warszawa 2006, s. 36-49.

⁵¹ Kowalczewski W., *Instrumenty zarządzania współczesnym przedsiębiorstwem*, Warszawa 2006, s. 7.

⁵² Koźmiński A.K., Piotrowski W., *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, Warszawa 1996, s. 30.

⁵³ Brzozowski M., Kopczyński T., *Metody zarządzania*, Poznań 2009, s. 51-53.

⁵⁴ Griffin R.W., *Podstawy...*, op. cit., s.9-11.

⁵⁵ Por. art. 68 ust. 1 ustawy o finansach publicznych: „Kontrolę zarządczą w jednostkach sektora finansów publicznych stanowi ogół działań podejmowanych dla zapewnienia realizacji celów i zadań w sposób zgodny z prawem, efektywny, oszczędny i terminowy”.

⁵⁶ Zieleniewski J., *Organizacja i zarządzanie*, Warszawa 1960, s. 477.

świadomym ustalaniu kierunków działania oraz podejmowaniu decyzji opartych na faktach, celach i dobrze przemyślanych ocenach.

Jest procesem decydowania o tym, co i jak robić, zanim podejmie się decyzje.⁵⁷ W kontroli zarządczej proces planowania, który jest dobrze zbudowany, opiera się głównie na planie działania zawierającego cele, zadania do realizacji oraz mierniki warunkujące realizację zadań. Z kolei organizowanie⁵⁸ to czynność, która polega na urządzaniu czegoś, wprowadzaniu określonego ładu uznanego za nas za oczekiwany, „dzięki organizowaniu kierownicy przekształcają plany w działania poprzez definiowanie zadań, przydzielanie ich pracownikom i wspomaganie za pomocą technologii i innych zasobów.”⁵⁹ Trzeci z elementów – kierowanie to działalność, która zmierza do zachowania się ludzi zgodnie z wolą kierującego, zgodnie z potrzebami swoimi lub określonej instytucji oraz określeniu przez kierującego celu i sposobów jego osiągnięcia i informacyjnym oddziaływaniu na siebie oraz osób, którymi zarządza. Niezbędnymi źródłami umiejętności kierowniczych są: wykształcenie i doświadczenie, a także umiejętności techniczne, diagnostyczne, analityczne i interpersonalne.⁶⁰

Należy zauważyć, że w kontroli zarządczej kierowanie występuje prawie we wszystkich jej procesach, zwłaszcza w następujących obszarach: określenie celów i zadań uwzględniające ryzyko, postępowanie etyczne, delegowanie uprawnień, sprawowanie nadzoru, mechanizmy kontroli, które dotyczą operacji finansowych i gospodarczych, komunikacja wewnętrzna i zewnętrzna oraz sprawowanie monitoringu. Kontrola zarządcza i kierowanie są nastawione na osiągnięcie celów i zadań w ramach jak najwyższych mierników przy pomocy potencjału ludzkiego. Stąd też nie dziwi – stosowane w literaturze – pojęcie „zarządzanie przez kontrolę”.

Zgodnie z nim zarządzanie to proces decyzyjny, który jest realizowany na wielu poziomach jednostki, mający zapewnić eliminację „wykrywanych zagrożeń, wykorzystywanie zarysowujących się szans oraz efektywne spełnienie przez jednostki” wszystkich funkcji, które są potrzebne do osiągnięcia celów.”⁶¹ Dowodem na to, że kontrola, a więc także i kontrola zarządcza, stanowi jeden z ważniejszych elementów nauk o zarządzaniu jest rozumienie kontroli. Definicja kontroli wskazuje, że jest to systematyczne działanie kierownictwa na rzecz ustanowienia norm efektywności przy planowanych celach oraz podejmowania wszelkich kroków

⁵⁷ Krupski R., *Podstawy organizacji i zarządzania*, Wałbrzych 2000, s. 49.

⁵⁸ Organizowanie jest procesem wieloetapowym zauważalnym od struktury wewnętrznej, planowaniu i działaniu poprzez wyznaczone cele i zadania, organizacji celów, analizy ryzyka i reakcji na ryzyko oraz monitorowania stopnia osiągnięcia wcześniej założonych celów. Bez odpowiedniej organizacji jednostka nie może realizować określonych zadań na najwyższym poziomie, a zarządzający osiągają założone cele nie poprzez wykonywanie zadań osobiście, ale organizowanie i kierowanie pracą innych ludzi. Zob.: Bielski M., *Organizacje. Istota, struktury, procesy*, Łódź 1997, s. 228.

⁵⁹ Schemerhon J.R., *Zarządzanie*, Warszawa 2008, s. 30.

⁶⁰ Griffin R.W., *Podstawy zarządzania...*, op. cit. s. 45.

⁶¹ Kuc B.R., *Kontrola menedżerska, Przelamywanie barier*, Warszawa 2001, s. 32-33.

potrzebnych do zapewnienia, aby wszystkie zasoby organizacji były wykorzystywane sprawnie i skutecznie do osiągnięcia celów.⁶² Kierownictwo powinno umieć sformułować odpowiedzi na następujące pytania: czy zachowane są normy prawne oraz zarządzenia, wskazówki i zalecenia kierownictwa, czy komórki organizacyjne urzędu funkcjonują skutecznie i oszczędnie oraz czy są zabezpieczone zasoby przed nieodpowiednim zarządzaniem. I choć kontrola nie powinna być postrzegana jako przymus, to bez wątpienia jest niezwykle przydatnym narzędziem.⁶³

Resumując, kontrolą zarządczą można nazwać każde działanie jednostki, wszelkie obowiązujące uregulowania pisane bądź niepisane, a praktykowane; wszystko to, co służy zapewnieniu realizacji celów i zadań. Kontrolę zarządczą można postrzegać też jako rozwiązanie organizacyjne i prawne, które zostało opracowane po to, aby na pewnym etapie rozwoju teorii i praktyki zarządzania móc reagować na patologie zarządzania. Kontrola zarządcza jasno określa cele procesu zarządzania organizacją, czyli samodoskonalenie organizacji, ciągłość diagnozowania, monitorowania i poprawiania realizowanych przez organizację procesów. Wskazane cele kierunkują kontrolę zarządczą na optymalne wykorzystanie istniejących rozwiązań, ich modyfikację lub wdrażanie nowych rozwiązań zarządczych. Jak widać w skład kontroli zarządczej wchodzi przede wszystkim mechanizmy kontrolne oraz działania zarządcze, stąd obejmuje ona działania jednostki w wielu obszarach aktywności⁶⁴.

Standardy kontroli zarządczej

Standardy kontroli zostały ogłoszone w formie komunikatu.⁶⁵ Mają za zadanie wskazać rzetelny i jednolity model kontroli, który będzie zgodny ze standardami obowiązującymi na świecie. Do standardów tych zaliczamy pięć grup: środowisko wewnętrzne⁶⁶, cele i zarządzanie ryzykiem⁶⁷, mechanizmy kontroli, informacja i komunikacja oraz monitorowanie i ocena.

⁶² Jednocześnie należy uznać, że jest to proces działania kierownictwa organizacji, którego głównym celem jest regulowanie wszelkich działań w celu zapewnienia ich skuteczności i sprawności przez usuwanie wszelkich nieprawidłowości, ich przyczyn oraz pobudzanie działań konstruktywnych. Kuc B.R., *Kontrola – kontroling – audyt: podobieństwa i różnice*, Warszawa 2008, s.11-12.

⁶³ Dyczkowska J., *Kontrola wewnętrzna w jednostkach realizujących zadania publiczne*, Warszawa 2009, s. 51.

⁶⁴ Małecka-Łyszczak M., *Wprowadzenie do...*, *op.cit.*, s. 14-18.

⁶⁵ Komunikat Nr 23 Ministra Finansów z dnia 16 grudnia 2009 r. w sprawie standardów kontroli zarządczej dla sektora finansów publicznych, szerzej patrz: Załącznik do komunikatu Nr 23 Ministra Finansów z dnia 16 grudnia 2009 r. (poz. 84).

⁶⁶ Jest głównym ogniskiem, które stanowią cały proces KZ. Głównym zadaniem jest kontrolowanie wartości etycznych, tworzenie warunków, świadczących o dokładności, rzetelności oraz niezależności. Środowisko wewnętrzne ma wpływ na: zachowanie wartości etycznych, uprawnienia zawodowe, strukturę organizacyjną, delegowanie uprawnień. Czynniki wpływają na kulturę organizacyjną i atmosferę panującą wewnątrz jednostki. Małecka-Łyszczak M., *Standardy kontroli zarządczej, (w:)Podstawowe zagadnienia kontroli zarządczej Poradnik dla jednostek samorządu terytorialnego*, pod redakcją Marka Ćwiklickiego, Kraków 2015, s. 28.

⁶⁷ Istotą zarządzania ryzykiem jest przyrost faktycznego osiągnięcia celów i wykonania zadań. Cele i zadania powinny być sprecyzowane, przynajmniej w rocznej perspektywie, musi być zapewniony właściwy system monitorowania realizacji zadań i celów, który bierze pod uwagę kryterium oszczędności, skuteczności i efektywności. Ryzyko należy

Osoby zarządzające oraz pracownicy, którzy wykonują swoje obowiązki powinny mieć zapewniony wgląd do informacji, dlatego system powinien działać w sposób zrozumiały i skuteczny. Każda informacja jest częścią procesu kontroli, dlatego niewłaściwe informowanie może spowodować niezrealizowania wyznaczonych zadań lub celów. Należy również śledzić wydolność wybranych elementów kontroli zarządczej, co pozwoli rozwiązać problem. Bez monitorowania systemu kontroli, nie można dokonać rzetelnego pomiaru skuteczności zarządzania (często stosowany jest audyt wewnętrzny, który prowadzi bezstronną i niezależną ocenę kontroli zarządczej). Przynajmniej raz w roku powinno dokonywać się samooceny systemu kontroli zarządczej przez osoby zarządzające i pracowników jednostki, choćby przy użyciu kwestionariusza ankiety.⁶⁸

Mechanizmy kontroli zarządczej, które zostały określone przez ministra Finansów w Standardach kontroli dla sektora publicznych, stanowią uporządkowany zbiór wskazówek, jakie kierownicy jednostek powinni wykorzystać do oceny, tworzenia i doskonalenia systemów kontroli zarządczej. Sam system powinien być nastawiony na gromadzenie, wykorzystanie i przetwarzanie informacji do oceny efektywności wykorzystania zasobów publicznych, czyli zasobów ludzkich, rzeczowych, finansowych oraz organizacyjnych. Kontrola zarządcza obejmuje takie metody i procedury, aby cele jednostki zostały osiągnięte.

Cele kontroli zarządczych i ich wzajemne relacje

Podstawowe cele kontroli przedstawiono w art. 68 ust.2 Ustawy o finansach publicznych. Dla organów zarządzających oraz pracowników są to główne wskazówki, na jakich ma bazować cały system. Podstawowym działaniem kontroli zarządczej jest umożliwienie wykonywania zadań i celów w sposób skuteczny, ekonomiczny, terminowy i zgodnie z obowiązującym prawem.⁶⁹ Cele i zadania powinny opierać się na odpowiednim poziomie.⁷⁰ Określając cele i zadania jednostek należy stosować takie same kryteria, co są w standardach, planować wydatki w sposób dokładny, realistyczny i zasadniczy.⁷¹ W każdym roku budżetowym należy

poddać analizie, która ma na celu ukazanie prawdopodobieństwa jego wystąpienia oraz możliwych jego konsekwencji. Por.: Sołtyk P., *Kontrola zarządcza i audyt w jednostkach samorządowych*, Warszawa 2013, s. 69. W przypadku zarządzania ryzykiem trzeba podkreślić, że jest to proces realizowany nie tylko przez kierownictwo, ale również przez innych pracowników uwzględnionych w strategii. Celem procesu jest identyfikacja zdarzeń, które mogą wywierać niekorzystny wpływ na jednostkę. Enterprise Risk Management - Integrated Framework, Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission - COSO (2004), <http://www.coso.org>, data dostępu: 7.12.2020.

⁶⁸ Sołtyk P., *Kontrola zarządcza...*, op. cit., s. 78.

⁶⁹ Kuc B.R., *Kontrola-kontroling-audyt: podobieństwa i różnice*, Warszawa 2008, s. 11-12.

⁷⁰ Chodzi tu o przejrzystość i rzetelność, monitorowanie za pomocą wyznaczonych parametrów, realizację celów poprzez zrealizowanie wskazanych celów i zadań dzięki odpowiedniemu systemowi monitorującemu, wskazanie misji i celu istnienia jednostki, dokonanie oceny realizowanych zadań i celów, opierając się o oszczędność, skuteczność i efektywności. Zob. Lipiec L., *Ustawa o finansach publicznych, Komentarz*, Warszawa 2011, s. 367.

⁷¹ Komunikat nr 6 Ministerstwa Finansów z dnia 12 kwietnia 2010 r. w sprawie standardów definiowania celów w zadaniowym planie wydatków na rok 2011 (Dz. Urz. MF nr 5, poz.22).

wskazywać cele poprzez określenie zasad planowania, sprawozdawczości oraz wykonalności. Cel powinien być przedstawiony w sposób jasny, zawierający opis przedmiotu lub stanu rzeczy oraz zapewniający prostą interpretację.

Kontrola zarządcza wg art.68 ust. o finansach publicznych ma celu zapewnienie: prawidłowości funkcjonowania zgodnego z przepisami prawa, skuteczności i efektywności działania, prawdziwości sprawozdań, zachowywania zasad etycznego postępowania⁷², ochrony zasobów, zarządzania ryzykiem, a także sprawnego i rzetelnego przepływu informacji⁷³.

Najważniejszy z celów – prawidłowość funkcjonowania zgodnego z przepisami prawa – oznacza, że „Kontrola ta ma za zadanie zrealizować założone cele uwzględniając regulacje prawne i procedury, które stanowią system kontroli zewnętrznej. Działania jednostki powinny być podejmowane z poszanowaniem legalizmu oraz prawa.”⁷⁴ Należy pamiętać, aby jednak zachować odpowiednie proporcje między poniesionymi nakładami, a osiągniętymi efektami, po to, aby zapewnić efektywne i skuteczne działania podczas realizowania zadań i celów.

Wskazane w art. 68 ustawy o finansach publicznych „odpowiednie zarządzanie ryzykiem” ma na celu doprowadzenie do osiągnięcia korzystnego efektu końcowego celów i zadań oraz wyeliminowaniu niepożądanego pojawienia się ryzyka i możliwych jego skutków. W tym celu bada się akceptowalny poziom ryzyka oraz rodzaj reakcji. W kolejnym etapie podejmowanych działań, kieruje się w stronę zmniejszenia danego ryzyka do stopnia akceptowanego. Zarządzanie ryzykiem to podstawowy element systemu, który określony jest przez wizję, misję, środowisko wewnętrzne i cele organizacji. Dokonanie oceny systemu kontroli zarządczej umożliwia monitoring i komunikacja.⁷⁵

Realizacja wskazanych celów jest związana ze skutecznym i efektywnym funkcjonowaniem kontroli. Zachęca ona do sprecyzowania zdolności jednostki na poziomie operacyjnym i strategicznym. Wydaje się, że największym wyzwaniem dla działu finansowego oraz celów rozwojowych jest połączenie zarządzania przez cele ze skutecznym zarządzaniem ryzykiem, zwłaszcza w dzisiejszych warunkach społeczno-gospodarczych. Kontrola zarządcza należy postrzegać jako narzędzie wspomagające zarządzanie jednostką lub grupą jednostek, a za najważniejszy jej

⁷² Ustawodawca zapewnienia zasady przestrzegania i promowania ich etycznego postępowania. Osoby zarządzające i pracownicy powinni przestrzegać wartości etycznych podczas realizacji powierzonych im zadań, dawać dobry przykład przy podejmowaniu decyzji oraz podczas codziennych obowiązków. Jest to tzw. metoda zarządzania poprzez kulturę organizacyjną. W tym modelu występują normy i wartości przestrzegane oraz deklarowane. „ Zawierają informację, jakie zachowania mogą występować w organizacji, które z nich będą nagradzane, a które karane; są one normami zachowania, które są dla danej kultury organizacyjnej wypracowane.” Biernat – Jarka A., *Zarządzanie przez kulturę*, (w:) *Podstawy i metody zarządzania – wybrane zagadnienia*, E. Weiss, Warszawa 2008, s. 198.

⁷³ Dostęp do informacji koniecznych do wykonania powierzonych im obowiązków należy zapewnić pracownikom oraz osobom nadzorującym. Powinien być stosowany efektywny system wymiany ważnych informacji z podmiotami zewnętrznymi administracji. Brzozowski M., Kopczyński T., *Metody zarządzania*, Poznań 2009, s. 18-19.

⁷⁴ Sołtyk P., *Kontrola ...*, op. cit., s. 46.

⁷⁵ Bela A., *Mierniki oceny systemu kontroli zarządczej*, Warszawa 2011, s. 11.

element należy uznać system wyznaczania celów oraz monitorowania stopnia ich realizacji. Ustawowa definicja kontroli określa precyzyjnie cel kontroli, którym jest ocena działalności jednostki kontrolowanej dokonana na podstawie ustalonego stanu faktycznego oraz przy zastosowaniu przyjętych kryteriów kontroli. Jasno określa też zakres, przyczyny i skutki oraz osoby, które są odpowiedzialne za stwierdzone nieprawidłowości oraz określa zalecenia zmierzające do usunięcia nieprawidłowości.

W stronę praktyki

Zapewnienie prowadzenia efektywnej i skutecznej kontroli zarządczej zgodnie z art. 69 ust. 1 ustawy o finansach należy do obowiązków : a) kierownika jednostki, b) wójta, burmistrza, prezydenta miasta, przewodniczącego zarządu jednostki samorządu terytorialnego, c) ministra w nadzorowanych przez niego działach administracji rządowej. Przepis ten jednocześnie wyróżnia dwa poziomy funkcjonowania kontroli zarządczej. Na pierwszym poziomie jest kontrola działająca pojedynczo, gdzie za jej funkcjonowanie odpowiada kierownik jednostki. Za funkcjonowanie drugiego poziomu odpowiedzialny jest minister, który kieruje danym działem oraz wójt, burmistrz, prezydent miasta, starosta albo marszałek województwa.⁷⁶ „Na przykład w dziale gospodarki minister właściwy Minister Gospodarki odpowiada za stworzenie pierwszego poziomu oraz drugiego jednostek podległych i nadzorowanych (np. Urząd Patentowy RP, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Urząd Regulacji Energetyki, Główny Urząd Miar, Agencja Rezerw Materiałowych, Urząd Dozoru Technicznego). Natomiast Prezes Urzędu Regulacji Energetyki, Prezes Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości są odpowiedzialni za stworzenie poziomu pierwszego kontroli.”⁷⁷ Należy podkreślić, że na obu poziomach: w ministerstwie, jako kierownik jednostki oraz w dziale administracji rządowej, jako minister kierujący działem, odpowiedzialni są za funkcjonalną i efektywną kontrolę.

Przykładowo – na poziomie gminy – Zarządzeniem Nr 2/2012 Burmistrza Wołczyna z dnia 9 stycznia 2012r. został powołany Zespół ds. Koordynacji kontroli Zarządczej w Urzędzie Miejskim w Wołczynie, do którego należą następujące zadania: 1) Koordynacja działań wiązanych z systemem kontroli zarządczej w Urzędzie, w szczególności: dokonanie weryfikacji sporządzonych rejestrów ryzyk, ustalenie celów, zadań i mierników w ramach Planu działalności Urzędu, Sporządzenie corocznego sprawozdania z wykonania Planu działalności Urzędu Miejskiego w Wołczynie. Sam Burmistrz zapewnia natomiast funkcjonowanie skutecznej, efektywnej i adekwatnej kontroli zarządczej w Urzędzie a źródłem

⁷⁶ Łyszczarz M., *Kontrola Zarządcza w jednostkach budżetowych z praktycznym komentarzem*, Kraków 2012, s. 17.

⁷⁷ Karlikowska M., Miemiec W., Ofiarski Z., Sawicka K., *Ustawa o finansach publicznych – Komentarz*, Wrocław 2010 r., s. 194.

uzyskania o stanie kontroli są wyniki monitorowania, samooceny oraz wyniki przeprowadzonych kontroli i audytów. System kontroli zarządczej obejmuje: samokontrolę⁷⁸, kontrolę funkcjonalną⁷⁹, kontrolę instytucjonalną.

Kontrola zarządcza w Urzędzie Miejskim w Wołczynie ma za zadanie zapewnienie: zgodności wszystkich podjętych czynności z przepisami prawa, skuteczności i efektywności funkcjonowania, ochrony zasobów, respektować i zachęcać do zasad etycznego postępowania, sprawnego i rzetelnego przepływu informacji, zarządzania ryzykiem. Kontrola zarządcza składa się – jak w modelu wzorcowym – z pięciu elementów, które są wzajemnie ze sobą połączone: środowisko wewnętrzne, cele i zarządzanie ryzykiem, mechanizmy kontroli, informacja i komunikacja, monitorowanie i ocena.

Planowanie jest procesem, który polega na przemyślanym ustalaniu kierunków działania oraz podejmowaniu decyzji opartych na faktach, celach i przemyślanych ocenach.⁸⁰ Planowanie obejmuje określanie celów organizacji, ogólnej strategii oraz wykonanie hierarchii planów, które służą do organizacji i połączenia działań. Cały proces planowania, jakości wyrobu zawiera działania, których celem jest ocena poziomu wymagań jakościowych, jakie wskazuje klient względem danego produktu.⁸¹ Do etapów procesu planowania można bez wątplenia zaliczyć: 1) Ustalenie celów, które polegają na rozpoznaniu priorytetów i realizowaniu zamierzeń umożliwiających skuteczne połączenie zasobów organizacji, 2) Analizę aktualnego stanu rzeczy umożliwiającego znalezienie odpowiedzi na pytanie: Jakie są możliwości, aby zrealizować cele?, 3) Określenie, co pomaga, a co utrudnia w realizacji celów oraz jakie czynniki środowiska wewnętrznego i otoczenia mogą umożliwić jednostce osiągnięcie celów, 4) Przygotowaniu planu oraz działań, które prowadzą do osiągnięcia pożądanego wyniku oraz sporządzenia różnych opcji i ich wybór najbardziej korzystny.⁸²

Należy przyjąć, że cele i zadania każdego Urzędu Gminy czy Urzędu Miejskiego określone są w perspektywie co najmniej rocznej na podstawie uchwalonego budżetu gminy oraz innych danych mających znaczenie dla danej wspólnoty. Określenie podstawowych celów i zadań Urzędu na dany rok, a także sprawozdanie z realizacji tych celów powinno należeć do obowiązków wyznaczonej osoby lub zespołu zadaniowego. Powinien być sporządzony plan działalności Urzędu, obejmujący cele i zadania przyjęte do realizacji w danym roku budżetowym

⁷⁸ Do samokontroli są powołani wszyscy pracownicy zatrudnieni w Urzędzie bez względu na zakres obowiązków i zajmowane stanowisko. Dzięki temu występuje zgodność z wykonywania pracy wraz z obowiązującymi przepisami prawa.

⁷⁹ Kontrola funkcjonalna jest wykonywana przez pracowników zatrudnionych na stanowiskach kierowniczych oraz biorących udział w wykonywaniu przydzielonych czynności i spraw.

⁸⁰ Koźmiński A. K., Piotrowski W., *Zarządzanie, teoria i praktyka*, Warszawa 2000, s. 179.

⁸¹ Skrzypek E., *Zarządzanie procesami w przedsiębiorstwie*, Kraków 2010, s. 159.

⁸² Korzeniowski L. F., *Menedżment. Podstawy zarządzania organizacjami*, Kraków 2010, s. 176.

uznanym jako cele priorytetowe. Plan należy sporządzić w terminie nie późniejszym niż do końca stycznia każdego roku za rok poprzedni, a sprawozdanie z wykonania planu przedłożyć powinno się w terminie do końca stycznia każdego roku za rok poprzedni.

W takim modelu teoretycznym wójt/burmistrz czy prezydent miasta odpowiedzialny jest za zatwierdzenie sprawozdania z wykonania planu oraz planu działalności, który może być rozpatrzony w ciągu roku i dostosowany do aktualnej sytuacji jednostki. Wszystkie zmiany planu podlegają również zatwierdzeniu przez organ. Plan działalności powinien zawierać: priorytetowe cele Urzędu, które będą realizowane w danym roku budżetowym, określenie mierników, które zawierają dane o realizacji celów wraz z ich planowanymi normami, wyznaczenie zadań, które pomagają zrealizować założone cele oraz wskazanie osób odpowiedzialnych za opracowanie celów. Sprawozdanie za dany rok z wykonania planu powinno więc zawierać: zestawienie celów wskazanych w planie działalności, określenie mierników w wartościach planowanych i realnie osiągniętych, raport faktycznie wykonanych zadań, które pomagają w realizacji celów, wnioski na temat powodów niezrealizowania celów, pokazania ważnych różnic planowanych i osiągniętych lub wykonania zadań innych niż planowane.⁸³

Z kolei do rzetelnego, dokładnego pomiaru zarządzania jednostką jest wymagany proces monitorowania systemu kontroli. Standardy rekomendują obserwację efektywności części kontroli zarządczej co pomaga w rozwiązywaniu określonych problemów. Wprowadzenie kompleksowego systemu zarządzania jakością powoduje poprawę świadczonych usług publicznych. Jakość takiej usługi jest monitorowana na podstawie strategii zarządzania jakością, która została przyjęta. System kontroli zarządczej w urzędzie powinien być poddawany bieżącemu monitorowaniu i ocenie przez wójta/burmistrza/prezydenta miasta lub uprawnionych pracowników. Co najmniej raz w roku powinna być przeprowadzana samoocena, która polega na dokonywaniu oceny działania kontroli zarządczej oraz uzyskaniu informacji o jej funkcjonowaniu w tych miejscach, gdzie nie występują audyty i kontrole. Samoocenę kontroli postrzega się jako kolejne wewnętrzne narzędzie wykorzystywane przy monitoringu funkcjonowania systemów zarządzania.

Proces zarządzania i organizacji w Urzędzie powinien przekładać się na dobrze zbudowany proces planowania. Powinien być określony przy pomocy planu działalności, a jego rozliczenie nastąpić w ramach sporządzonego sprawozdania z wykonania planu działalności. Planowanie działalności kontrolnej jest procesem ciągłym, opartym o analizę zjawisk, zdarzeń, sytuacji, z którymi mamy do czynienia

⁸³ Por. Zarządzenie Nr 174/2011 Burmistrza Wołczyna w sprawie ustalenia regulaminu kontroli zarządczej dla Urzędu Miejskiego.

na co dzień. Monitorowanie i bieżąca ocena działania Kontrola zarządcza w jednostce są ważne do wnioskowania o jej skuteczności i efektywności.

Funkcjonowanie kontroli zarządczej nie ogranicza się jedynie do jednostek samorządu terytorialnego czy administracji rządowej. Jednostki Policji w zakresie kontroli zarządczej działają na podstawie prawa i w granicach prawa w oparciu o przepisy ogólne oraz Zarządzenie Nr 19 Komendanta Głównego Policji z dnia 29 grudnia 2016 r. w sprawie planowania strategicznego⁸⁴ oraz systemu kontroli zarządczej w Policji. Zarządzenie KGP zostało opracowane na podstawie wskazywanej już wcześniej ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych oraz Zarządzenia Nr 15 Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 8 kwietnia 2016 r. w sprawie systemu kontroli zarządczej w działach administracji rządowej – administracja publiczna, sprawy wewnętrzne, wyznania religijne oraz mniejszości narodowe i etniczne⁸⁵.

Zgodnie z § 1 pkt. 1 Zarządzenia Nr 19 Komendanta Głównego Policji, Zarządzenie określa sposób wykonywania w Policji zadań w zakresie:

- 1) planowania strategicznego⁸⁶;
- 2) informacji o sposobie realizacji Planu działalności Komendanta Głównego Policji i innych dokumentów planistycznych oraz oceny realizacji tych dokumentów;
- 3) kontroli zarządczej, a w szczególności:
 - a) obowiązków kierowników jednostek organizacyjnych Policji i komórek organizacyjnych Komendy Głównej Policji, zwanej dalej „KGP”
 - b) szczegółowego trybu sporządzania tych dokumentów.

Zgodnie z Zarządzeniem Nr 19 Komendanta Głównego Policji obowiązkiem kierowników jednostek Policji, tak samo jak w przypadkach jednostek sektora prywatnego czy administracji rządowej, jest odpowiedzialność za zapewnienie funkcjonowania adekwatnej, skutecznej i efektywnej kontroli zarządczej w kierowanych przez nich jednostkach i komórkach organizacyjnych⁸⁷. Gabinet Komendanta Głównego Policji ma za zadanie koordynować działania związane z funkcjonowaniem kontroli zarządczej w Komendzie Głównej Policji, Centralnym Biurze Śledczym Policji i Centralnym Laboratorium Komendy Policji. Do jego zadań należy także organizacja procesu samooceny czy przygotowanie informacji o stanie kontroli zarządczej w wyżej wymienionych jednostkach, a także w komendach

⁸⁴ Zarządzenie Nr 19 Komendanta Głównego Policji z dnia 29 grudnia 2016 r. w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji (DZ.URZ.KGP.2016.80).

⁸⁵ Zarządzenie nr 15 Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 8 kwietnia 2016 r. w sprawie systemu kontroli zarządczej w działach administracji rządowej – administracja publiczna, sprawy wewnętrzne, wyznania religijne oraz mniejszości narodowe i etniczne (Dz. Urz. Mis. Spraw Wew. I ad. Poz. 16).

⁸⁶ Na szczeblu KGP obejmuje w zakresie istotnym dla kontroli zarządczej sporządzenie Planu działalności Komendanta Głównego Policji oraz sporządzenie Planu działalności KGP oraz opracowanie systemu oceny stopnia realizacji Planu działalności Komendanta Głównego Policji przez komendy wojewódzkie Policji – Systemu oceny KWP.

⁸⁷ Zarządzenie Nr 19 Komendanta Głównego Policji z dnia 29 grudnia 2016 r. w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji (DZ.URZ.KGP.2016.80).

wojewódzkich Policji i szkołach policyjnych. Gabinet Komendanta Głównego Policji w zakresie swoich obowiązków ma również przygotowanie oświadczenia Komendanta Głównego Policji o stanie kontroli zarządczej w Policji oraz dokonywanie corocznej oceny stosowania i adekwatności przepisów zarządzenia⁸⁸.

Jak już było wspomniane kontrola zarządcza jest instrumentem zarządzania jednostką, stąd powinna dostarczać – także kierownikom jednostek Policji – informacje niezbędne w procesie decyzyjnym oraz przyczynić się do efektywnego wykorzystania środków publicznych. Aby móc zwiększyć efektywność zarządzania środkami publicznymi w Policji należy usprawnić więc przepływ informacji w zakresie planowania, realizacji wyznaczonych celów oraz sprawozdawczości. Założenie to można zrealizować dzięki kontroli zarządczej, która usprawni proces podejmowania decyzji, a tym samym zmierza do skutecznej realizacji wytyczonych misji i celów strategicznych jednostki oraz racjonalnego wykorzystania zasobów finansowo – rzeczowych. Organizacje, których celem jest efektywna realizacja funkcji kz, tworzą rozbudowane systemy, obejmujące przede wszystkim kontrolę kierowniczą, menadżerską czy tę realizowaną przez komórki wyodrębnione⁸⁹. Kontrola zarządcza jest procesem sprawdzania, czy przebieg działalności jednostek Policji jest zgodny z ustaleniami zawartymi w planach działalności oraz priorytetami Komendy Głównej Policji. Stanowi też elementem systemu działalności oraz podstawę do podejmowania działań korygujących, mających na celu pojawieniu się nieprawidłowości w przyszłości⁹⁰.

Całość systemu kontroli zarządczej w jednostkach Policji winna koncentrować się na przetwarzaniu, gromadzeniu oraz wykorzystywaniu informacji, niezbędnych do oceny efektywności wykorzystania zasobów publicznych, którymi są zasoby ludzkie, rzeczowe, finansowe oraz organizacyjne. System ten powinien składać się z elementów jakimi są: standardy porównawcze, narzędzia i metody pomiaru rzeczywistego stanu rzeczy, a także z możliwości korygowania działań za pomocą odpowiednich instrumentów⁹¹.

Ważnym zagadnieniem w jednostkach Policji jest zapewnienie dostępu do zasobu pracy, gdyż system doboru pozwala na identyfikację kandydatów posiadających predyspozycje psychiczne i fizyczne niezbędne do realizacji funkcji Policji. Nadzór nad wskazanym systemem powinien być monitorowany przez właściwy system kontroli zarządczej. Ma to na celu przede wszystkim wdrożenie jasnych i jednolitych mechanizmów pozwalających na pozyskiwanie odpowiednich kandydatów do służby. Zgodnie z art. 25 ust. 1 ustawy o Policji z dnia 6 kwietnia

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Waściński T., Borowik M., *Zastosowanie systemu kontroli zarządczej w jednostkach Policji*, „Zeszyty Naukowe; Polityki Europejskie, Finanse i Marketing” Nr 4 (53) 2010, dostęp 25.11.2020 r.

⁹⁰ Nowak E., *Zaawansowana rachunkowość zarządcza*, Warszawa 2003, s. 266.

⁹¹ Waściński T., Borowik M., *Zastosowanie...*, op.cit.

1990 r. (Dz. U. 2016 poz. 1782): „służbę w Policji może pełnić obywatel polski o nieposzlakowanej opinii, który nie był skazany prawomocnym wyrokiem sądu za przestępstwo lub przestępstwo skarbowe, korzystający z pełni praw publicznych, posiadający co najmniej średnie wykształcenie oraz zdolność fizyczną i psychiczną do służby w formacjach uzbrojonych, podległych szczególnej dyscyplinie służbowej, której gotów jest się podporządkować, a także dający rękojmię zachowania tajemnicy stosownie do wymogów określonych w przepisach o ochronie informacji niejawnych” oraz mając na uwadze z art. 25 ust. 2 c, że: „przyjęcie kandydata do służby w Policji następuje po przeprowadzeniu postępowania kwalifikacyjnego mającego na celu ustalenie, czy kandydat spełnia warunki przyjęcia do służby w Policji oraz określenie jego predyspozycji do pełnienia tej służby”. Jasnym jest, że istnieje konieczność nadzorowania takich procesów jak dobór do służb mundurowych. Wymusza to na kierownikach jednostek Policji dokonywania systematycznej weryfikacji procesu doboru w zakresie wdrożenia celów kontroli zarządczej⁹². W związku z powyższym procedurę doboru powinno się weryfikować przez pryzmat: zapewnienia w ramach istniejących przepisów i procedur wystarczającej liczby osób przyjmowanych do służby, oceny stanu zdrowia i sprawności fizycznej kandydatów oraz sposobu weryfikacji zdolności intelektualnych, predyspozycji psychologicznych czy wiedzy. Kontrola zarządcza w tym zakresie prowadzona jest zgodnie z wymaganiami, jakie stawia ustawa o finansach publicznych.

Praktyka zarządzania w administracji publicznej udowodniła, że kierownictwo jednostek niechętnie wyznacza cele i zadania w sposób sformalizowany. Zgodnie z § 4 pkt. 4 Rozporządzenia Ministra Finansów z dnia 29 września 2010 r. w sprawie planu działalności i sprawozdania z jego wykonania (Dz. U. Nr 187 poz. 1254), kierownik jednostki sporządza plan z uwzględnieniem celów przyjętych do realizacji w planie sporządzonym przez właściwego ministra. Obowiązek sporządzania planu działalności, sprawozdania z wykonania planu działalności oraz składania oświadczenia o stanie kontroli zarządczej dotyczy kierowników jednostek administracji rządowej, którzy zostali do tego zobowiązani przez właściwego ministra⁹³. W przypadku Planu działalności Komendanta Głównego Policji sporządzany jest on przez Gabinet Komendanta Głównego Policji. Opracowuje się go raz w roku, a także po uzgodnieniu z kierownikami komórek KGP, Komendantem

⁹² Jaształ M., *Wdrożenie elementów kontroli zarządczej w zakresie doboru do służby w Policji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Nr 718, Finanse. Rynki Finansowe, Ubezpieczenia Nr 53, 2012 s. 301-307.

⁹³ Kumpiałowska A., *Skuteczne zarządzanie ryzykiem a kontrola zarządcza w sektorze publicznym*, Warszawa 2011, s. 35-39.

CBŚP oraz Dyrektorem CLKP. Uzgodniony Plan działalności zatwierdza Komendant Główny Policji⁹⁴.

W procesie planowania jednostek Policji, pomija się proces planowania finansowego, a planowaniem tym zajmuje się Biuro Finansów Komendy Głównej Policji zgodnie z przepisami zawartymi w ustawie o finansach publicznych. Oznacza to, że w Policji funkcjonują dwa zestawy mierników oraz dwa odrębne systemy planowania, między którymi brak jest integracji co powoduje dublowanie się zadań i uniemożliwia efektywne zarządzanie jednostką. Prowadzi to do sytuacji, że kierownicy jednostek dokonują wyboru z punktu widzenia zarówno społeczeństwa, jak i ustawowych zadań Policji.

Kontrola zarządcza – jako jedna z funkcji zarządzania – ma za zadanie doprowadzenie, aby założone przez kierownika jednostki organizacyjnej cele zostały skutecznie zrealizowane. Kontrolę zarządczą należy łączyć więc z procesami zarządzania jednostką. Najważniejszym wydaje się monitorowanie za pomocą mierników zadań, co pozwala być skutecznym narzędziem pomiaru efektywności działania organizacji. Każda jednostka jako priorytet powinna założyć sobie dążenie do wyeliminowania lub chociaż ograniczenia ryzyka, które – w odpowiedniej formie – może stać się zjawiskiem pozytywnym. Niezbędna jest wiedza w zakresie zarządzania ryzykiem, która może uświadomić kierownictwo jednostki, jakie korzyści niesie za sobą umiejętne wdrożenie kontroli zarządczej⁹⁵.

3.3. Market and state in innovative economy

Innovation is a determinant feature of the modern scientific and technical, production, social and economic and all public processes. The fate of Ukraine depends on how well the innovative mechanisms of development are mastered: whether the country will move towards becoming a developed one or whether it will remain a stagnant country on the margins of the scientific, technological and social progress. This situation is due to the general laws of the social development, where under the world is going from the predominantly reproductive to the innovative type of development. Innovation is not only a key to dynamic development, prosperity, personal success, but also a means of ensuring the country's sovereignty, its competitiveness in current sophisticated and challenging world. Particularly the above circumstances make the topic relevant against the background of the fact that

⁹⁴ Zarządzenie Nr 19 Komendanta Głównego Policji z dnia 29 grudnia 2016 r. w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji (DZ.URZ.KGP.2016.80).

⁹⁵ Sulikowska A. *Kontrola zarządcza w sektorze finansów publicznych jako koncepcja zarządzania i pomiaru efektywności funkcjonowania organizacji*, s. 274-280.

Ukraine is an emerging innovator according to the indicators of the EU innovation board.

Nowadays, Ukraine is one of the countries that declare importance of innovations to solve the acute social and economic problems of the country. At the same time, the structural and technological changes that took place during the years of independence were largely spontaneous, and the main growth mechanisms keep on concentrating in a group of industries, where competitiveness depends mainly on use of the extensive factors of production and requires a relatively low level of innovation, as such industries are based on the export of the raw goods and products of lower production redistributions, thereby causing a low competitiveness of the economy, non-equivalent exchange and significant lag in the social and economic development of the country.

The current crisis has shown all the dangers and futility of focusing on the export and raw materials development model and use of the advantages associated with the relatively low cost of labour. Surmounting the effects of the economic crisis and transition to a sustainable growth depend on efficiency of the state and business efforts in the context of economic diversification, increase of the level of its innovation and formation of the conditions for creative abilities of people in Ukraine with the European level of awareness.

This road induces a necessity to have significant changes in the institutional environment of doing business in Ukraine, formation of a favourable innovation climate, intensification of researches and developments, breakthrough in the area of using the modern information and communication technologies. Ukraine will have to overcome a significant gap in the level of innovation activity of companies if compared with the developed countries and, above all, its neighbours: the EU countries. In Ukraine, this figure does not exceed 20% (according to the innovation surveys), while the EU average, not to mention the countries that are innovation leaders, is 44%. Low costs for researches and developments, especially in the Ukrainian industry, are at odds with the innovative course.

During the years of independence in Ukraine there were constant reorganizations of the governmental authorities in charge of implementation of the scientific and technical and innovation policies, there was a significant gap between the innovation and other types of policies, particularly the industrial one, the forms and methods of which were updated in the last decade. Meanwhile the use of innovations has been intensified significantly in the current activities of the governments and businesses in the European countries. Therefore, one of the urgent objectives is to bridge the gaps to the European countries: it is a matter of formation of a mutually agreed industrial, technological and innovation policy, taking into account the needs of the domestic and foreign markets.

Searching for a compromise between the interests of the state and the ones of the transnational corporations (hereinafter TNCs) takes a particular importance in the context of globalization, as without the investments from TNCs it is difficult to quickly upgrade the domestic industry. However, at the same time it is vital to resist the pressure of TNCs, which is already observed in Ukraine in some types of activity.

The mechanisms for implementing the innovation policy in Ukraine are, as a rule, afflicted by a lack of attention from the governmental authorities towards the innovation policy. The laws to support innovation in many cases have a lower priority than some other governmental regulations. This situation invokes blocking of the innovation initiatives. Such unfavourable developments have created a gap between the science, education and economy. It is necessary to improve the legal environment, the content of which is given special attention in this report, and to strengthen the coherence among the major legal instruments of Ukraine regulating activities in the area of innovation.

Formation of the innovative development strategy entails dramatic changes in the Ukrainian development paradigm and is consistent with the focus on Ukraine's transition to the European way of development. A necessary precondition for the aforesaid is to develop an appropriate governmental strategy, which will be supported, during the required public discussion, by the major concerned parties. Such a strategy, if it is adopted by the Verkhovna Rada, will create the decentralized decision-making structures, which, nevertheless, will work to achieve the common goal: to ensure a dynamic and harmonious social and economic development of the country.

One of the key institutions of the innovative economy is the state. It should not directly interfere with the innovation processes. But its function is to create an institutional environment that can provide adequate funding for organizational structures that generate innovations, minimize opportunistic behaviour of businesses at the stage of commercialization of innovation and provide financial support to innovators in the areas that are strategically important for the economic security and competitiveness of the national economy.

The governmental innovation policy was formed in the late 1960-s and early 1970-s. The term "innovation policy" was first used in the report by Charpie, which was prepared by the US Department of Commerce in 1967 and was entitled "Technological Innovation: Governance and Terms of Implementation". The major components of the governmental innovation policy include: legislative support; formation and support of the innovation infrastructure development; innovative development forecasting and planning; intellectual property protection; support of the science and education development; preferential taxation of the business entities engaged in innovative activities; state financial support of the scientific and research

activity as well as the innovative business; formation of a favourable organizational environment. Alongside, the most important component is the innovation financing system [1].

The state can play a different role at various stages of the innovation system's formation. J. Park believes that, at the initial stage of emergence of the national innovation systems, the role of the state in funding research prevails; at the next stage of development, a balance is achieved between participation of the state (or public sector) and private investment (or business sector) in financing innovations, which fact creates opportunities to choose alternatives for further development; at the third stage, when the national innovation system becomes sufficiently developed, the leading role in financing innovation belongs to the business sector [2].

The tools to support innovations also include public guarantees, arrangements of the governmental protectionism regarding the development, production and use of high-tech products. In particular, the authorities may provide for an establishment of mortgage funds to stimulate investments, equity participation of the state capital in establishment of innovation infrastructure and implementation of innovative projects within the governmental-private partnership.

In the modern market economy, the special institutions of innovative development play an essential role in production and commercialization of innovations. In Ukraine, there are innovation centres, research and training centres, innovative business incubators, centres of innovation and technology transfer, centres for the intellectual property commercialization, regional centres of science, innovation and information, innovation and technology clusters, consulting firms, venture funds. Technology parks had become the most efficient innovative entities and the ones that really carried out scientific and technological innovations, but after the well-known decisions of 2005 designated to deprive the technology parks of the means to stimulate innovations, their activities were gradually reduced, which was a strategic mistake on the way to an innovative economy.

The venture capital in Ukraine is poorly developed: none of the venture funds invests into development of technologies of the sixth wave of innovation. The national law does not pay adequate attention to the venture capital; the draft law "On Basic Principles of Formation and Regulation of the Venture Capital Market in Ukraine" has not been finalized yet; the work to set up the national venture company has been suspended [3].

The governmental involvement in support of venture business in recent years has been increased in the following areas:

1. Direct governmental participation in development of venture business is growing, especially in those countries that in the early 1990-s lagged far behind the leading countries (e.g. Germany, Israel, and Finland).

2. Infrastructure (funds of funds) is created, with the governmental participation, to stimulate development of venture financing.

3. Most successful venture programs are funded by the government, but managed by the private sector professionals. Experience has shown that although the government should monitor and evaluate performance of such programs, its participation in investment decisions should be minimal [4].

The prerequisites for development of venture funds in Ukraine include adoption of a specific law with the aim to regulate venture capital in the innovation area; implementation of the efficient system of information support of the domestic innovation market; formation of the centralized system of regional state venture funds under the auspices of the Central State Venture Fund. The purpose of such fund should be to finance the innovative projects focused on improvement of economic security and competitiveness of the state, implementation of projects of the sixth wave of innovation.

At the regional level, the state venture funds should provide basic funding for innovation projects. With that, top priority of state funding for innovative projects shall be given to the projects not only based on the criteria of economic efficiency, but rather subject to the criteria of social efficiency: enhancement of employment, improvement of the life quality, which in its turn would create conditions for formation of the human personality capable of creative innovation.

Thus, the innovation institutions and the state form the conditions for efficient innovative activity and implementation of its results, and the market provides a public selection and commercialization of innovations, turning them into a factor of the social and economic development. An essential role is played here by the institutional conditionality of innovation processes.

References

1. V.V. Kazakov. Organizational and Financial Mechanism for Formation and Implementation of the Innovation Policy of the Capital Economic Systems [E-resource]. – Accessible at: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/363/image/363-157.pdf>
2. O.P. Harmashova, O.A. Dinyak. Ways to Solve the Problem of Financial Support of Innovation Activity in Ukraine // Herald of SevNTU: collection of scientific papers of Seriy: Economics and Finance. – 2011. – Issue 116.
3. N.P. Matselyukh, H.V. Demyanchuk. Financing and stimulation of Commercialization of Innovations in Ukraine: Problems and Solutions // Science and Innovations. – 2014. – No. 3. – Pp. 69–79.
4. L.N. Nekhorosheva, S.A. Yegorov. Models of the Governmental Regulation of Development of Venture Activities: World Experience and Problems of the CIS Countries // Problems of Forecasting and Governmental Regulation of the Social and Economic Development: Materials of the 8th International Scientific Conference (Minsk, 18-19 October 2007): in 4 volumes. – Vol. 1. – Minsk: NIEI of the Ministry of Economy of the Republic of Belarus, 2007.

3.4. Towards modern management

W kierunku nowoczesnego zarządzania⁹⁶

W poszukiwaniu korzeni współczesnego zarządzania, zdaniem niektórych warto sięgnąć czasów dawnych. Angus C. F. Kwok twierdzi, że koncepcja mobilizacji grupy ludzi do zaplanowanych celów i istnieje tak długo, jak długo pierwsi ludzie zasiedlili ziemię⁹⁷. Jak pisze: „Począwszy od przedhistorycznego społeczeństwa społeczności łowców – zbieraczy, przetrwanie plemienia zależało od skoordynowania ich umiejętności i wysiłków w polowaniu na dzikie zwierzęta”⁹⁸. Rzeczywiście wydaje się, że bez koordynacji i stawiania sobie, czasem nierealnych celów Egipcjanie nigdy nie wybudowali by piramid; Rzymianie nie poradziliby sobie z budową miast połączonych całym systemem dróg i akweduktów⁹⁹, a Chińczycy raczej nie zbudowali by swojego Wielkiego Muru. To być może banalne, ale prawdziwe przykłady, tego, że umiejętności zarządzania, w tym kierowania ludźmi są obecne od wielu tysięcy lat. Jak dodaje przywoływany autor, już Platon opisuje w *Państwie* w istocie rzeczy coś co współcześnie nazywamy podziałem pracy. Sun Tzu już w VI w. przed naszą erą wyraźnie rozróżniał pojęcie strategii i taktyki; dodajmy, że i współcześnie autor ten jest wymieniany, jako pozycja obowiązkowa w kształceniu menedżerów¹⁰⁰. Zaskakująco trafnie brzmi np. opinia tego jednego z najwybitniejszych myślicieli Dalekiego Wschodu, że: „największej siły należy upatrywać nie w tym, co ktoś posiada, ale w kreowanym na ten temat wyobrażeniu – „strategia polega na przebiegłości i stwarzaniu złudzeń”¹⁰¹. Niemal w każdym opracowaniu dotyczącym zarządzania zasobami ludzkimi przywołuje się cytaty z *Księcia* Niccolò Machiavelliego, że: przywódcom zaleca się używanie strachu - ale nie do wzbudzania nienawiści, ale do kontroli.

W poznaniu zasad i reguł współczesnego zarządzania pomocnym może być jego krótka analiza w ujęciu historycznym. Ricky W. Griffin analizując ewolucję zarządzania¹⁰², wymienia i omawia trzy tradycyjne spojrzenia na zarządzanie: klasyczne, behawioralne i ilościowe¹⁰³. Włodzimierz Piotrowski prezentuje nieco

⁹⁶ Artykuł został przygotowany m.in. na podstawie pracy dyplomowej licencjackiej napisanej przez autora pod kierunkiem dra Wojciecha Duczmala

⁹⁷ F., Kwok. (2014). The Evolution of Management Theories: A Literature Review. *Nang Yan Business Journal*, 3., s. 28.

⁹⁸ Tamże

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Szerzej zob.: Dąbrowska K., (2013), Sztuka wojny Sun Tzu jako podstawa strategii rozwoju personelu, [w:] *Współczesne problemy finansów, rachunkowości i zarządzania*, Walińska E. (red.), *Ekonomia i Zarządzanie w Teorii i Praktyce*, t. 7, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 225-236

¹⁰¹ Tamże, s. 228.

¹⁰² Szerzej zob.: Griffin, R. W. (1999). *Podstawy zarządzania organizacjami*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 65 – 96.

¹⁰³ Tamże

inne spojrzenie. Omawiając kierunki, koncepcje, i punkty widzenia teorii organizacji i zarządzania swój interesujący wywód rozpoczyna od opisu kierunku naukowego zarządzania, który najczęściej kojarzony jest z F.W. Taylorem¹⁰⁴. Frederick W. Taylor, który jest ikoną *scientific management theory* – por. rys.1, zdefiniował techniki zarządzania, opierając się na badaniu systematycznym badaniu relacji między ludźmi i zadaniami, które wykonują w celu przeprojektowania procesu pracy, tak aby zwiększyć jej wydajność. F. W. Taylor sądził, że gdyby czas i wysiłek, jaki każdy pracownik poświęcił na wyprodukowanie jednostki produkcji (gotowego towaru lub usługi), można by zmniejszyć poprzez zwiększenie specjalizacji i podział pracy, w wtedy to proces produkcji stałby się bardziej wydajny. Warto zauważyć, że przywoływany autor dostrzegł, to co dzisiaj jest pewnym standardem w kierowaniu ludźmi w procesach produkcyjnych, a mianowicie, że sposób na najbardziej efektywny podział pracy można określić za pomocą naukowych technik zarządzania, a nie intuicyjnej lub nieformalnej praktycznej wiedzy.¹⁰⁵ Opierając się na swoich eksperymentach i obserwacjach jako kierownik produkcji w różnych sytuacjach, opracował cztery zasady zwiększania wydajności w miejscu pracy:

1) Zbadaj sposób, w jaki pracownicy wykonują swoje zadania, zbierz całą nieformalną wiedzę zawodową, jaką posiadają pracownicy; eksperymentuj ze sposobami ulepszania sposobu wykonywania zadań.

2) Skodyfikuj nowe metody wykonywania zadań w spisanych zasadach i standardowych procedurach operacyjnych.

3) Starannie dobieraj pracowników, tak aby posiadali umiejętności i zdolności odpowiadające potrzebom zadania; szkol ich do wykonywania zadania zgodnie z ustalonymi zasadami i procedurami, tak aby zwiększyć specjalizację;

4) Ustal uczciwy i akceptowalny poziom wykonania zadania i opracuj system wynagrodzeń który zapewnia nagrodę za wyniki powyżej akceptowalnego poziomu¹⁰⁶.

Dodać należy, że ważny wpływ na rozwój naukowego zarządzania mieli ponadto: H. Le Châtelier, C. Bertrand Thompson, Frank i Lilian Gilberth, Henry Gantt oraz jeden z najbardziej znanych przedsiębiorców świata – Henry Ford¹⁰⁷.

Henry Fordowi poświęca się bardzo dużo uwagi w publikacjach poświęconych zarządzaniu, jego rola zarówno w ujęciu praktycznym, jak i naukowym wydaje się nie do przecenienia. Jak podkreślają w konkluzji swojego artykułu Nikola Tomac, Radoslav Radonja, Jasminka Bonato z Uniwersytetu w Rijece – „Henry Ford od

¹⁰⁴ Koźmiński, A. K., Piotrowski W. (red.). (2000), *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 621.

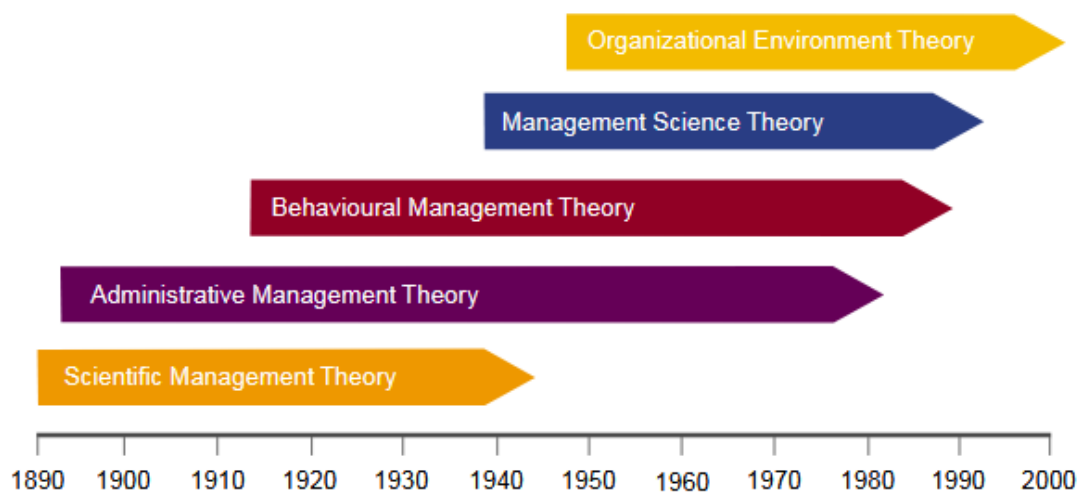
¹⁰⁵ Szerzej, zob.: Thomas, E. C., (1982)). The Contribution of F.W. Taylor to Industrial and Organizational Psychology. *SA Journal of Industrial Psychology*, 0, doi: <https://doi.org/10.4102/sajip.v0i0.338>

¹⁰⁶ https://kimavi.com/Principles-of-Management-Evolution-of-Management#evolution00of00management_11, dostęp: 6.06. 2020 r.

¹⁰⁷ Koźmiński, A. K., Piotrowski W. (red.). (2000), *Zarządzanie ...*, wyd. cyt. s. 623 – 644.

najmłodszych lat interesował się technologią budowy maszyn. Doszedł do siódmego miejsca na liście najbogatszych ludzi w historii ludzkości, podczas gdy w popularnych sondażach w tamtym czasie był trzecim największym człowiekiem: tuż za Napoleonem i Jezusem Chrystusem¹⁰⁸.

The Evolution of Management Theory

Rysunek 1. Rozwój teorii zarządzania

Źródło: <https://tamubrowne.com/wp-content/uploads/2013/09/evolution-of-mgt-thought.pdf>,
dostęp: 6.06.2020 r.

Dodając, że był prekursorem innowacji technicznych i zarządzania produkcją w przemyśle samochodowym¹⁰⁹. Nie ulega wątpliwości, już choćby pamiętając o czasach współczesnych, że H. Ford był jednym z twórców potęgi przemysłu motoryzacyjnego w USA, co bezpośrednio miało wpływ na rozwój całej gospodarki tego kraju. Efektem była dominacja USA przez całe dziesięciolecia w rozwoju innowacji i wprowadzania nowoczesnych technik zarządzania. Zdaniem autorów chorwackich: „Taylor poprawił wydajność już istniejącej produkcji ...(...) Wpływ Forda był znacznie bardziej znaczący. Pracownicy Forda przewyższyli tych, których zorganizował Taylor o trzy tysiące procent. Strategia przesunięcia linii montażowej, która została wprowadzona w fabryce Forda, sprawiła, że produkcja Modelu T była osiem razy szybsza. Produkcja Modelu T miała bardzo korzystny stosunek godzin pracy pośredniej do bezpośredniej wynoszący od 1 do 1. Toyota, która jest obecnie jedną z najlepiej zorganizowanych firm świata ma dziś ten sam stosunek 1 do 1. W przemyśle amerykańskim wynosi: prawie 8 do 1, a japońskim – 4 do 1¹¹⁰.

¹⁰⁸ Tomac N., Radonja R., Bonato J. (2019), Analysis of Henry Ford's contribution to production and management, *Scientific Journal of Maritime Research* 33, s. 44.

¹⁰⁹ Tamże

¹¹⁰ Tamże

Warto dodać, że niemal równoległe z pracami F. W. Taylora, powstawały publikacje najwybitniejszego polskiego uczonego, prekursora naukowej organizacji i zarządzania na ziemiach polskich czyli Kazimierza Adamięckiego. Jego dorobek wykracza poza standard naukowego zarządzania rozumianego zgodnie z ideami F. W. Taylora. Zdaniem Zbigniewa Martyniuka, można nazwać K. Adamięckiego prekursorem współczesnego podejścia systemowego¹¹¹. Jak pisze A. Czech, „współtwórca i najbardziej rozpoznawalna postać „polskiej szkoły organizacji” Karol Adamięcki, zanim stał się uczonym na miarę europejską i światową, stawał twarzą w twarz z problemami przemysłu początków XX wieku. Poznając coraz gruntowniej materię przedsiębiorstw przemysłowych, nabierał narastającego przekonania, że w działalności praktycznej potrzebna jest postawa badawcza, poszukująca nie tylko przesłanek lepszej organizacji pracy zbiorowej, ale także nastawienia ekonomicznego zorientowanego na analizę kosztów wytwarzania”¹¹².

Barbara Kożuch zauważa, że wartość dorobku K. Adamięckiego, można analizować m.in. w kontekście takich obszarów badawczych, jak::

- harmonizacja pracy, w tym metoda harmonizacji, harmonogramy i ich zastosowanie,
- koszty wytwarzania oraz teoria harmonizacji we współczesnym rozumieniu tego pojęcia;
- nauka organizacji i kierownictwa z próbami jej definiowania, z koncepcją jej praw naukowych oraz zadań kierownictwa, a także z zagadnieniami metadyscyplinarnymi;
- ówczesny dorobek myśli organizatorskiej, w szczególności poglądy F.W. Taylora i percepcja jego dzieła w Niemczech, Francji i Czechosłowacji oraz ocena polskich dokonań;
- społeczno-ekonomiczne poglądy K. Adamięckiego¹¹³.

Ważnym etapem w rozwoju teorii zarządzania było pojawienie się kierunku administracyjnego (por. rys. 1), zwanego również w literaturze polskiej klasyczną nauką administracji, szkołą uniwersalistyczną lub nurtem uniwersalistycznym¹¹⁴. Rozwijał się on niemal równoległe z kierunkiem naukowego zarządzania. Czołowym przedstawicielem tego nurtu był Henri Fayol, który do dzisiaj jest inspiracją dla badaczy w różnych częściach świata¹¹⁵. Jak podkreśla W. Piotrowski H. Fayol

¹¹¹Martyniak Z. (1995), Karol Adamięcki - prekursor współczesnych nauk o zarządzaniu, *Przegląd Organizacji*, nr. 6, s. 30.

¹¹² Nauki o zarządzaniu – u początków i współcześnie, (2012), Czech A. (red.), Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, s. 67.

¹¹³ Kożuch B., (2009), O konfrontacji dawnego ze współczesnym w naukach o zarządzaniu, *Współczesne Zarządzanie*, nr 4, s. 155.

¹¹⁴ Koźmiński, A. K., Piotrowski W. (red.). (2000), *Zarządzanie ...*, wyd. cyt. s. 644.

¹¹⁵ Bacud S. A. D., (2020), Henri Fayol's Principles of Management and its Effect to Organizational Leadership and Governance, *Journal of Critical Reviews*, Vol 7/11, s. 162

największe znaczenie przywiązywał do sformułowanych przez siebie czternastu zasad zarządzania¹¹⁶. Co prawda sam H. Fayol nie uważał, że liczba zasad jest ograniczona¹¹⁷, ale publikacjach naukowych przyjmuje się, że owe proste, ale konsekwentnie i systematycznie stosowane reguły takie, jak: podział pracy, wynagrodzenie, władza i obowiązek, dyscyplina, jedność dowodzenia, stopień centralizacji, łańcuch skalarny, porządek, stabilność i kadencja, lojalność, inicjatywa, ład („duch korporacji”), podporządkowanie interesów i jedność celów prowadzą do sukcesu. Uważa się również, że zasady te są w dużej mierze oparte na zdolności do przywództwa, stylach przywództwa lub kierowania oraz chęci menedżerów do osiągnięcia celów organizacyjnych. Różnią się one w zależności od tego, w jaki sposób są stosowane i akceptowane, w zależności od struktury organizacji, celów i siły woli liderów do ich przyjęcia¹¹⁸.

Na podkreślenie zasługuje również fakt, że H. Fayol był twórcą jednego z pierwszych modeli klasyfikujących funkcje zarządzania. Choć, jak zauważa Zbigniew Martyniak, H. Fayol nie używał pojęcia funkcje zarządzania, ale funkcje administracyjne¹¹⁹. Dodajmy, że kwestią fundamentalną w zarządzaniu administracyjnym były również próby znalezienia odpowiedzi, jak stworzyć strukturę organizacyjną, która prowadzi do wysokiej wydajności i efektywności. To była również próba odpowiedzi czym jest struktura organizacyjna, czyli system zależności zadań i uprawnień, które kontrolują sposób, w jaki pracownicy wykorzystują zasoby do osiągnięcia celów organizacji.

Ważną rolę w rozwoju kierunku administracyjnego w zarządzaniu odegrał Max Weber. Ten wybitny niemiecki socjolog opracował koncepcję idealnego typu organizacji biurokratycznej. Po latach jego koncepcja nie tylko dalej jest przedmiotem studiów i badań naukowych – o jej popularności może świadczyć fakt, że wpisanie frazy: „*max weber ideal type organisations*” w wyszukiwarkę Google oznacza konieczność zapoznania się z 27 400 000 wyników – ale w dalszym ciągu budzi wielkie kontrowersje.

Na jednym z portali internetowych spotkałem się z taką oto reasumpcją dorobku Maxa Webera:

- Weber użył terminu „idealny” w sensie czystej idei, czegoś, co można sobie tylko wyobrazić, a nie w doskonałej sytuacji, daje to podstawę do teoretyzowania, ponieważ są abstrakcyjne, nie można oczekiwać, że będą istnieć w otaczającym nas świecie;

¹¹⁶ Szerzej zob.: Koźmiński, A. K., Piotrowski W. (red.). (2000), *Zarządzanie ...*, wyd. cyt. s. 644-645.

¹¹⁷ Tamże

¹¹⁸ Szerzej zob.: Bacud S. A.D., (2020), Henri Fayol's Principles of Management and its Effect to Organizational Leadership and Governance, *Journal of Critical Reviews*, Vol 7/11, s.163; Por. również: Koźmiński, A. K., Piotrowski W. (red.). (2000), *Zarządzanie ...*, wyd. cyt. s. 645-646.

¹¹⁹ Martyniak Z., (1989) *Prekursorzy nauki organizacji i zarządzania*, Warszawa: PWE, s. 95.

- Idealna biurokracja, którą wyobrażał sobie Weber, była sposobem na przekształcenie pracowników o przeciętnych umiejętnościach w racjonalnych decydentów, służących swoim klientom bezstronnie i skutecznie; Ta biurokratyczna forma zapewniała rzetelne podejmowanie decyzji, selekcję opartą na zasługach, awans, bezosobowość i bezstronność, a tym samym uczciwe stosowanie zasad;

- Ustalony zostaje podział pracy: centralną cechą biurokracji jest podział pracy koordynowany w ramach scentralizowanej hierarchii dowodzenia; dzięki temu tworzą się współzależności w organizacji – którą zarządza się głównie poprzez hierarchię władzy i standaryzację zasad oraz procedur; wsparte jest to poprzez dokumentację procedur, przepisów, zasad i innych zaleceń;

- Jasno zdefiniowana hierarchia: każde biuro ma wyraźnie określoną odpowiedzialność i kompetencje. Struktury hierarchiczne poprawiają koordynację, ograniczając jednak swobodną komunikację między komórkami;

- Hierarchia, której podlegają pracownicy w miejscu pracy, jest determinowana przez organizację ze złożonymi procesami techniczno-produkcyjnymi, dzięki czemu koordynuje się podział pracy;

- Biurokracja charakteryzuje się fachowością, ponieważ kandydaci na stanowiska są wybierani na podstawie zasług i kwalifikacji, a awans jest gwarantowany stażem pracy i wynagrodzeniami;

- Biuro jest podstawowym zajęciem pracownika, a kariera pracowników sprzyja ciągłości pracy organizacji;

- Praca urzędowa powinna być oddzielona od własności środków administracji; oznacza to bezosobowość i bezstronność;

- Praca jest prowadzona według ustalonych reguł, bez „arbitralności i faworyzowania”¹²⁰

Świadomie lub nie – Max Weber stworzył zasady, które we współczesnym świecie bywają mocno kontestowane – już choćby ta, że dokumenty i archiwizacja są na porządku dziennym, ponieważ regulują one podejmowanie decyzji i działań; a kiedy myślimy o biurokracji, rozumiemy ją jako ścisłe przestrzeganie formalności¹²¹.

Współcześnie, tylko pozornie uwagi i teorie wspomnianych wyżej autorów mogą wydawać się anachroniczne. Nie ulega wątpliwości, że koncepcja organizacji uczącej się, zarządzania wiedzą, podejścia zwanego myśleniem sieciowym, algorytmizacji procesów zarządzania, doskonalenia systemów informacji menedżerskiej, analizy funkcjonalnej informacji menedżerskiej – wyraźnie zostały zarysowane, zarówno w nurcie administracyjnym, jak i naukowym. To że dzisiaj, jak twierdzi Adam Stabryła: „ujawniły się nowe nurty w teorii zarządzania (choć o

¹²⁰ <https://www.ukessays.com/essays/organisations/principal-characteristics-of-the-weberian.php>, dostęp: 20.07. 2020 r.

¹²¹ Tamże

zróżnicowanym poziomie postępu naukowego): zarządzanie technologiami, zarządzanie czasem, zarządzanie kompetencjami, zarządzanie talentami, zarządzanie zaufaniem, zarządzanie partycypacyjne¹²², w dużej mierze tkwi w pracach prekursorów nauk o zarządzaniu.

Kolejnym, ważnym etapem w rozwoju teorii zarządzania było pojawienie się nurtu behavioralnego – por. rys.1¹²³. Badacze eksponujący tego rodzaju podejście w pierwszej połowie dwudziestego wieku, koncentrowali się na tym, jak menedżerowie powinni zachowywać się, aby motywować pracowników i zachęcać ich do osiągnięcia wysokich wyników i dążenia do osiągnięcia celów organizacyjnych. Była to próba odejścia od traktowania pracowników w sposób mechanistyczny. Niewłaściwe podejście do pracowników, zdaniem kluczowych przedstawicieli tego nurtu wysoce negatywnie wpływa na indywidualne postawy i zachowania grupowe w procesie produkcji. Jednym z głównych przedstawicieli tego nurtu była Mary Parker Follet, która m.in. twierdziła, że: ponieważ pracownicy wiedzą najwięcej o swojej pracy, powinni być zaangażowani w analizę pracy, a kierownicy powinni pozwolić im uczestniczyć w procesie rozwoju pracy. M. P. Follett proponowała m.in., że „władza powinna iść z wiedzą ... w górę lub w dół”. Innymi słowy, jeśli pracownicy mają odpowiednią wiedzę, to pracownicy, a nie kierownicy, powinni kontrolować sam proces pracy, a kierownicy powinni zachowywać się jak trenerzy i facylitatorzy, a nie jako obserwatorzy i nadzorcy. Zdaniem Domenec Mele, dokonania M. P. Follett dostarczają m.in. wiedzy odnoszącej się do współczesnych problemów zarządzania w odniesieniu do:

- dynamiki organizacji – pojmowania organizacji jako zespołu dynamicznych relacji społecznych, na które wpływają wzajemne interakcje;
- upodmiotowienia: władza może być nie tyle delegowana, ale raczej właściwe jest umożliwienie pracownikom możliwości pielęgnowania lub rozwijania własnej władzy;
- partycypacji: którą rozumie się jako koordynację wkładu każdej osoby;
- rozwiązywania konfliktu: integracja (współpraca) jest jedynym możliwym rozwiązaniem konfliktu;
- doświadczenia: menedżerowie powinni dzielić się doświadczeniami i aktywnie eksperymentować, porównując i omawiając wnioski między sobą¹²⁴.

Dodać należy, że M. P. Follett podkreślała jak ważne jest, aby menedżerowie w różnych działach komunikowali się bezpośrednio ze sobą w celu przyspieszenia podejmowania decyzji. Opowiadała się za tym, co nazywała „funkcjonowaniem

¹²² Stabryła, A. (2011), *Przełomy w teorii zarządzania*, Przegląd Organizacji, Nr 3 (854), s. 11.

¹²³ Szerzej zob. Grififn, R. W. (1999). *Podstawy zarządzania ...*, s.78 – 80;

¹²⁴ Szerzej zob.: Mele D., (2006), *Ethics in Management: Exploring the Contribution of Mary Parker Follett*, IESE Business School, IESE Research Papers, Vol. 30, s. 1. DOI: 10.1080/01900690601158279

krzyżowym”: członkowie różnych działów współpracujący w różnych działach – wspólnie jest to standardem w kształceniu menedżerów. W poszukiwaniu wzrostu wydajności i produktywności pracy, na bazie nurtu behawioralnego wyłonił się ruch akcentujący relacje międzyludzkie, w którym m.in. wskazuje się na potrzebę troski menedżerów o podwładnych¹²⁵. Reprezentatywnymi przedstawicielami tego podejścia, lub też bardziej precyzyjnie – naukowcami, którzy wywarli dominujący wpływ na prace badawcze w tym zakresie byli m.in. Abraham Maslow i Douglas McGregor¹²⁶. Ten pierwszy dostrzegł kluczową rolę, jaką odgrywają w motywacji pracowników ich potrzeby. Z kolei D. Mc Gregor zasugerował, że w założeniach dotyczących postaw i zachowań zawodowych dominują w sposobie myślenia menedżerów i wpływają na ich zachowanie w organizacjach. dwa przeciwstawne modele – Teoria X i Teoria Y. Warto ponadto dodać, że wpływ na rozwój podejścia behawioralnego, a w konsekwencji na nurt na rzecz stosunków międzyludzkich, mieli ponadto Hugo Münsterberg i Elton Mayo.

Management science theory to już współczesny nurt w rozwoju zarządzania – por. rys.1. Jest to podejście, które koncentruje się m.in. na stosowaniu rygorystycznych technik ilościowych, aby pomóc menedżerom w maksymalnym wykorzystaniu zasobów organizacyjnych do produkcji towarów i usług¹²⁷. Współczesną teorię zarządzania można bowiem rozumieć, jako rozszerzenie *zarządzania naukowego*, którego twórcą był. F. W. Taylora. Był pierwszym, który zaproponował pomiar zadań w celu zwiększenia wydajności.

Management science theory to m.in.:

- zarządzanie ilościowe, które wykorzystuje techniki matematyczne – takie jak programowanie liniowe i nieliniowe, modelowanie, symulacja, teoria kolejek i teoria chaosu, które min, pomagają w decyzjach ilości potrzebnych zapasów w procesie produkcyjnym; lokalizacji działalności gospodarczej i wyboru opcji inwestycyjnych;
- zarządzanie operacyjne, które dostarcza menedżerom zestawu technik wykorzystywanych m.in. do analizy dowolnego aspektu systemu produkcyjnego organizacji w celu zwiększenia wydajności
- kompleksowe zarządzanie jakością (TQM) – koncentruje się m.in. na na analizie działań organizacji na wejściu, konwersji i wynikach w celu podniesienia jakości produktu;
- tworzenie systemów informacji zarządczej (MIS) – pomagają one menedżerom projektować systemy informacyjne, które dostarczają informacji o zdarzeniach zachodzących w organizacji, a także w jej środowisku zewnętrznym – informacje, które są niezbędne do skutecznego podejmowania decyzji.

¹²⁵ Szerzej zob.: Griffin, R. W. (1999). *Podstawy zarządzania ...*, wyd. cyt. s.80,

¹²⁶ Tamże

¹²⁷ <https://tamubrowne.com/wp-content/uploads/2013/09/evolution-of-mgt-thought.pdf>, dostęp: 6.06. 2020 r.

Wszystkie ww. poddziedziny nauk o zarządzaniu dostarczają narzędzi i techniki, z których mogą korzystać menedżerowie, aby poprawić jakość procesu zarządzania¹²⁸.

Ostatnim prezentowanym na rysunku 1 nurtem zarządzania jest *organizational environment theory*, choć w polskiej literaturze przedmiotu częściej używa się pojęcia – *podejście systemowe*¹²⁹. Kluczowym momentem rozwoju podejścia systemowego było zwrócenie uwagi na to w jaki sposób menedżerowie kontrolują relacje organizacji z jej środowiskiem zewnętrznym lub organizacyjnym – odruchy i warunki, które wykraczają poza granice organizacji, ale wpływają na zdolność menedżera do pozyskiwania i wykorzystywania zasobów. Jednym ze sposobów określenia względnego sukcesu organizacji jest rozważenie, jak skuteczni są jej menedżerowie w pozyskiwaniu rzadkich i wartościowych zasobów. Znaczenie badania środowiska stało się jasne po opracowaniu teorii systemów otwartych i teorii przygodności w latach sześćdziesiątych¹³⁰. W przypadku teorii systemów warto podkreślić, że organizacja jako zintegrowana całość funkcjonuje we względnej równowadze i dąży do zachowania tej równowagi¹³¹. Oczywiście – niestabilne we współczesnych czasach otoczenie – w zasadzie wyklucza osiągnięcie stanu równowagi. Paradoksalnie, prowadzi to do sytuacji nieustannych korekcji działań firmy, które w istocie rzeczy są zaprzeczeniem jednej z fundamentalnych zasad teorii systemów – czyli ekwifinalności. Innymi słowy równowagi systemu, moim zdaniem po prostu nie da się osiągnąć.

O ile teoria systemów jest dość dobrze opisana w literaturze, to teoria przygodności – rzadko bywa przedmiotem zainteresowań, choć próbuje ona wyjaśnić m.in. jakie są style przywództwa w organizacji i od czego zależą. Pozwala również wyjaśnić w jaki sposób menedżerowie projektują hierarchię organizacyjną; wybierają system kontroli oraz kierują i motywują swoich pracowników – a wszystko to – w kontekście rozważań i charakterystyki środowiska organizacyjnego.

Bibliografia

1. Bacud S. A.D., (2020), Henri Fayol's Principles of Management and its Effect to Organizational Leadership and Governance, *Journal of Critical Reviews*, Vol 7/11, s. 162 – 167.
2. Dąbrowska K., (2013), Sztuka wojny Sun Tzu jako podstawa strategii rozwoju personelu, [w:] *Współczesne problemy finansów, rachunkowości i zarządzania*, Walińska E. (red.), "Ekonomia i Zarządzanie w Teorii i Praktyce", t. 7, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 225-236.

¹²⁸ Tamże

¹²⁹ Szerzej zob.: Grififn, R. W. (1999). *Podstawy zarządzania ...*, wyd. cyt. s. 86; Koźmiński, A. K., Piotrowski W. (red.). (2000), *Zarządzanie ...*, wyd. cyt. s. 692.

¹³⁰ <https://tamubrowne.com/wp-content/uploads/2013/09/evolution-of-mgt-thought.pdf>, dostęp: 6.06. 2020

¹³¹ Grabus, M. (2013), Opór wobec zmian - źródła indywidualne i uwarunkowania organizacyjne, *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi*, nr 2, s. 37.

3. Grabus, M. (2013), Opór wobec zmian – źródła indywidualne i uwarunkowania organizacyjne, *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi*, nr 2, s. 37–49.
4. Griffin, R. W. (1999). *Podstawy zarządzania organizacjami*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
5. Koźmiński, A. K., Piotrowski W. (red.), (2000), *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
6. Kożuch B., (2009), O konfrontacji dawnego ze współczesnym w naukach o zarządzaniu, *Współczesne Zarządzanie*, nr 4, s. 153–157.
7. Kwok, F. (2014). The Evolution of Management Theories: A Literature Review. *Nang Yan Business Journal*, 3. s. 28–40.
8. Martyniak Z. (1995), Karol Adamiecki – prekursor współczesnych nauk o zarządzaniu, *Przegląd Organizacji*, nr. 6, s. 29 – 32.
9. Mele D. (2006), *Ethics in Management: Exploring the Contribution of Mary Parker Follett*, IESE Business School, IESE Research Papers, Vol. 30, DOI: 10.1080/01900690601158279.
10. *Nauki o zarządzaniu – u początków i współcześnie*, (2012), Czech A. (red.), Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
11. Stabryła, A. (2011), *Przełomy w teorii zarządzania*, *Przegląd Organizacji*, Nr 3 (854), s. 7-12.
12. Thomas, E. C. (1982)). The Contribution of F.W. Taylor to Industrial and Organizational Psychology. *SA Journal of Industrial Psychology*, 0, doi: <https://doi.org/10.4102/sajip.v0i0.338>
13. Tomac N., Radonja R., Bonato J. (2019), Analysis of Henry Ford's contribution to production and management, *Scientific Journal of Maritime Research* 33, s. 33-45.

3.5. Innovation management – practical aspect

Zarządzanie innowacjami – aspekt praktyczny¹³²

W teorii zarządzania z dużą łatwością tworzone są pojęcia, które mają podkreślać zasadniczą zmianę orientacji biznesowych lub menedżerskich przedsiębiorstwa. Była „era przemysłowa”, „wiek społeczeństwa informacyjnego”, teraz mamy „gospodarkę opartą na wiedzy”. Samo gromadzenie wiedzy, czy nawet jej rozpowszechnianie w organizacji nie wystarcza, musi być jeszcze błyskawiczna reakcja. Nie pomoże ochrona patentowa czy ochrona własności intelektualnej. Sukces gospodarki chińskiej czy indyjskiej, wzrost znaczenia gospodarek Europy Środkowej, wskazuje dość dobitnie, że wszyscy mają w zasadzie równy dostęp do nowoczesnych technologii, licencji i patentów. W tej sytuacji, o sukcesie rynkowym może decydować nie tylko szybkość podejmowania decyzji, ale również wyobraźnia i

¹³² Niniejszy artykuł opracowany został na podstawie publikacji: Potwora, D., Potwora, W. (2020), *Innowacje a strategie marketingowe przedsiębiorstw*, Warszawa: Difin.

kreatywność. W przypadku, gdy wiele przedsiębiorstw w krajach grupy G7 staje przed barierą możliwości ograniczania kosztów (koszty osobowe w krajach postsocjalistycznych w dalszym ciągu są wyraźnie niższe), a jednocześnie znikają bariery rozwoju technologicznego, firmy nie mają wyjścia – muszą szukać nowych możliwości rozwoju, a bardziej precyzyjnie: odkrywać te swoje atuty, które do tej pory nie były zauważane. Stąd też, kluczowym czynnikiem, który w przyszłości może odróżnić wielkość od przeciętności (w odniesieniu do przedsiębiorstw), być może nie będzie „atut wiedzy”, ale zdolność do odniesienia się i zrozumienia siły wyobraźni (fantazji), która prowadzić będzie do dalszego rozwoju.

Jak słusznie zauważa Wiktor Askanas, „zarządzając operujemy w obszarze o znakomicie ograniczonej wiedzy na temat zachodzących procesów. Skuteczność w działaniu jest w tej sytuacji funkcją nie tyle czystej wiedzy, co intuicji popartej wiedzą” (Askanas, 1997, s. 60). Błyskotliwa i nie pozbawiona racji uwaga W. Askanasa, może być jednak zupełnie inaczej postrzegana i rozumiana, jeśli staje się przedmiotem rozważań filozoficznych. Zdaniem Moniki Walczak: „jeśli przyjrzeć się poszczególnym charakterystykom intuicji to główne cechy, służące za kryteria, ze względu na które się ją opisuje, to: (1) typ „przedmiotu”, jakim jest intuicja (to, czym jest intuicja), (2) przedmiot intuicji (to, co ujmuje intuicja), (3) sposób, w jaki intuicja ujmuje przedmiot, (4) typ relacji, w jakiej intuicja pozostaje do przedmiotu, (5) funkcje (poznawcze) intuicji, (6) walor (wartość) poznawczy intuicji, (8) geneza intuicji” (Walczak, 2011, s. 128).

Kilka akapitów wcześniej autorka dokonuje jeszcze innego rozróżnienia:

„Intuicji przypisywano w dziejach filozofii różnorodne własności (treściowa charakterystyka terminu intuicja), twierdząc, że jest bezpośrednia (niezapośredniczona – przez wnioskowanie, język itp.), naoczna (oglądowa), nieinferencyjna (niezapośredniczona przez wnioskowanie), niepowątpiewalna, nieomylna (pewna), konieczna (niezmienna), oczywista, punktowa, nielinearna (niedyskursywna, co nie znaczy przecież pozaczasowa), całościowa (holistyczna), niesymboliczna (nieznakowa, niezapośredniczona przez język, niewerbalna), czasem także, że jest ogólna i abstrakcyjna albo jednostkowa, podświadoma/nieświadoma, niejawna, spontaniczna, nagła, momentalna, intelektualna (umysłowa, duchowa) lub zmysłowa, receptywna (bierna) lub niereceptywna (aktywna), wyrażalna lub niewyrażalna, racjonalna, irracjonalna lub pozaracjonalna” (Walczak, 2011, s. 128).

Innymi słowy intuicja może być rozumiana nie tylko, jako poznanie (m.in. akt, ogląd, proces), ale również jako wiedza (Ibidem, s. 134). Allan Tap twierdzi, że „można tworzyć skomplikowane wzory, jednak ostatecznie większość ludzi kieruje się impulsem i instynktem”, opierając się na sugestii Johna M. Keynesa, że „duża część naszych działań zależy raczej od spontanicznego optymizmu, niż od

matematycznych przewidywań (...), nie jest też rezultatem średniej ważonej zysków pomnożonych przez współczynnik prawdopodobieństwa (Tap 2007, s. 230).

Wspomniany już Askanas, sformułował bardzo ciekawą paralele:

„[...] z wiedzą zawartą w naukach społecznych, do których zaliczyć należy nauki o zarządzaniu jest tak, jak w przypadku twierdzenia, że po zbadaniu więźniów odsiadujących karę w zakładach karnych będziemy mieli obraz kryminalisty. Otóż w rzeczywistości będziemy posiadali obraz niezdary, kryminalisty, któremu się nie udało, bowiem tylko tacy znajdują się w więzieniach. Wiedza, którą posiadamy, jest wynikiem badań, przeprowadzonych na organizacjach, które upadły, bądź też tych, do których z jakiegoś powodu dano nam dostęp „(Askanas 1997, s. 59-60).

Nigel Piercy stwierdza nie mniej jednoznacznie: „(...) rzeczy, których menedżerowie wiedzieć nie muszą, eliminują około 95 procent tradycyjnych programów kształcenia i szkoleń marketingowych” (Piercy, 2003, s. 9). Warren G. Bennis i James O’ Toole sugerują, że nadużywanie „naukowego wzorca” w biznesie związane jest z przyjęciem fałszywych założeń, że: „biznes jest dyscypliną akademicką, taką jak chemia lub geologia. W rzeczywistości biznes to zawód podobny do medycyny i prawa, a szkoły biznesu to szkoły zawodowe – a przynajmniej takie powinny być” (Bennis, O’Toole, 2005, s. 98). W innym miejscu dodają:

„Trudno sobie wyobrazić profesora chirurgii, który nigdy nie widział pacjenta, ani nauczyciela fortepianu, który nie gra na tym instrumencie, a jednak dzisiejsze szkoły biznesu są pełne inteligentnych, wysoko wykwalifikowanych wykładowców z niewielkim lub żadnym doświadczeniem kierowniczym. W rezultacie nie potrafią one zidentyfikować najważniejszych problemów, z jakimi borykają się menedżerowie i nie wiedzą, jak analizować pośrednie i długoterminowe implikacje złożonych decyzji biznesowych (Ibidem, s. 103).

Zarządzając operujemy w obszarze o znakomicie ograniczonej wiedzy na temat zachodzących procesów. Ba, analizy bazujące na zjawiskach przeszłych mogą prowadzić do błędnych konkluzji (Erevelles, Horton, Fukawa, 2007, s. 113 i dalsze). Gary Hamel i i Stephen Bernhut nie mają złudzeń: „Kompletną pomyłką jest mówienie, że wiedza jest najbardziej krytycznym zasobem (...). Wiedza dzisiaj jest towarem. Możesz ją kupić gdziekolwiek jesteś (Hamel, Bernhut, 2001, s. 42; Hamel, Bernhut 2006, s. 72-84). Nic więc dziwnego, że popularny aforyzm Alberta Einsteina – *wyobraźnia jest ważniejsza od wiedzy, ponieważ wiedza jest ograniczona* – nabiera dzisiaj zupełnie nowego znaczenia. Dodajmy, przywołując wybitnego amerykańskiego filozofa i matematyka Alfreda N. Whitehead’a, że wyobraźni nie należy oddzielać od faktów – jest to bowiem sposób na wyjaśnienie faktów. Tragedią świata jest to, że ci, którzy mają wyobraźnię, mają niewielkie doświadczenie, a ci, którzy są doświadczeni, mają słabą wyobraźnię (Bennis, O’Toole, 2005).

Nie ulega wątpliwości, że imperatywem współczesnego zarządzania są działania innowacyjne. Problem w tym, że tzw. szum informacyjny wokół tego zagadnienia zagłusza sprawy ważne, siły i środki zostają rozproszone, a akademicka dyskusja – jaka się toczy – oderwana jest od realiów gospodarki. Dotyczy to szczególnie nauk społecznych, a takimi są i ekonomia i nauki o zarządzaniu. Nasze spory wokół terminologii, czego przykładem są tomy opracowań nt.: „zarządzania zasobami ludzkimi”, „zarządzania personelem”, „zarządzania kadrami”, „zarządzania kapitałem społecznym” itp., dla ludzi podejmujących np. decyzje kadrowe mogą wydawać się nieco groteskowe. Poszukiwanie Świętego Graala – idealnych koncepcji, zoperacjonalizowanych wzorów zachowań czy modeli doskonałego zarządzania, jest fascynującą grą intelektualną, ale, w zderzeniu z problemami dnia codziennego, bywa że nie ma żadnego znaczenia.

Innowacje to rozwiązania nowoczesne, związane z postępem i rozwojem nowych technologii, których dyfuzja do przedsiębiorstw ściśle jest powiązana z rozwojem gospodarczym. Innowacje zgodnie z *Słownikiem języka polskiego* interpretuje się, jako „wprowadzenie czegoś nowego; rzecz nowo wprowadzoną; nowość, nowatorstwo, reforma”. Przez innowacyjność gospodarki należy rozumieć zdolność i motywację podmiotów gospodarczych do ustawicznego poszukiwania i wykorzystywania w praktyce wyników prac badawczych i rozwojowych, nowych koncepcji, pomysłów i wynalazków (*Strategia innowacyjności ...*, 2012, s.5). W przywoływanym dokumencie zwraca się również uwagę, że: „Innowacyjność oznacza również doskonalenie i rozwój istniejących technologii produkcyjnych, eksploatacyjnych i dotyczących sfery usług, wprowadzanie nowych rozwiązań w zarządzaniu, doskonalenie i rozwój infrastruktury, zwłaszcza dotyczącej gromadzenia, przetwarzania i udostępniania informacji (Ibidem). Jak podkreśla się w raporcie Ministerstwa Gospodarki, najczęściej innowacje są definiowane zgodnie z *Podręcznikiem Oslo* z 2005 r., opracowanym przez Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) i Eurostat, dotyczącym zasad gromadzenia i interpretacji danych dotyczących innowacji (Ibidem, s.12).

Podręcznik Oslo, opracowany wspólnie przez Eurostat oraz OECD, należy do nieustannie rozwijającej się rodziny podręczników dotyczących problematyki pomiaru i interpretacji danych z zakresu nauki, techniki i innowacji. Do rodziny tej należą podręczniki, zbiory wskazówek i przewodniki dotyczące działalności badawczo-rozwojowej (*Podręcznik Frascati*), wskaźników globalizacji, patentów, społeczeństwa informacyjnego, zasobów ludzkich w sferze S + T (*Podręcznik Canberra*) oraz statystyki i technologii” (*Podręcznik Oslo ...*, 2008, s.4). Rola podręcznika opracowanego przez OECD i Eurostat, jako kluczowego dla analizy polityki państw, jak pisze Jan Kordas: „została podkreślona w *Innowacyjnym planie działania* Grupy Dwudziestu Państw (G20), przyjętym na szczycie G20 w Hangzhou

we wrześniu 2016 r.” (Kordas, 2019, s. 85). Przywoływany autor dodaje, że: „rządy największych gospodarek świata wyraziły duże zainteresowanie pomiarem innowacji i wykorzystaniem jego wyników w procesach decyzyjnych” (Ibidem).

Pierwsza wersja tej interesującej publikacji wydana została w 1992 r., m.in. w wyniku badań w ramach Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, jak również dzięki porównywalnym pracom prowadzonym w Australii i Kanadzie. Dzięki temu, od tego właśnie roku mamy możliwość analizy różnego rodzaju informacji na temat, jak podkreślają autorzy *Podręcznika*, zjawiska tak złożonego i zróżnicowanego jak proces innowacyjny (*Podręcznik Oslo ...*, 2008, s.12). Każde kolejne wydanie jest coraz bardziej kompleksowe i uwzględnia zupełnie nowe obszary badań¹³³. Metodologia zawarta w *Oslo Manual*, stanowi powszechnie przyjęty międzynarodowy standard w zakresie badań statystycznych; zaleca ono tzw. podejście podmiotowe, w którym obiektem badań jest działalność innowacyjna i zachowania innowacyjne przedsiębiorstwa jako całości, czyli kompleks czynników kształtujących działalność innowacyjną (Niedbalska, 2003., s. 189-190)¹³⁴.

W wydaniu trzecim, zdefiniowano innowacje (pkt. 146) jako wdrożenie nowego lub udoskonalonego produktu (wyrobu lub usługi) lub procesu, nowej metody marketingowej lub nowej metody organizacyjnej w praktyce gospodarczej, organizacji miejsca pracy lub stosunkach z otoczeniem (*Podręcznik ...*, 2008, s. 48). To bardzo szerokie ujęcie podkreślają twórcy podręcznika, w węższym ujęciu innowacje można skategoryzować jako wdrożenie jednego lub kilku typów innowacji na przykład innowacji w obrębie produktu i procesu (Ibidem).

W *Podręczniku* z 2005 r., znajdziemy wyjaśnienia jeszcze innych ważnych terminów. Działalność innowacyjna (innovation activities) rozumiana jest, jako:

„Całością działań naukowych, technicznych, organizacyjnych, finansowych i komercyjnych, które rzeczywiście prowadzą lub mają w zamierzeniu prowadzić do wdrażania innowacji. Niektóre z tych działań same z siebie mają charakter innowacyjny, natomiast inne nie są nowością, lecz są konieczne do wdrażania innowacji. Działalność innowacyjna obejmuje także działalność badawczo-rozwojową (B+R), która nie jest bezpośrednio związana z tworzeniem konkretnej innowacji. Wspólną cechą innowacji jest fakt, że zostały one wdrożone. Nowy lub udoskonalony produkt zostaje wdrożony, gdy jest wprowadzony na rynek. Nowe

¹³³ *Oslo Manual*, jak pisze G. Niedbalska to międzynarodowy podręcznik metodologiczny z zakresu badań statystycznych innowacji, trzeci w sensie chronologicznym w serii podręczników zwanej *Frascati Family Manuals*. Jego pełny tytuł brzmi: *Oslo Manual – Proposed Guidelines for Collecting and Interpreting Technological Innovation Data* (Niedbalska, G., 2003, s. 183). Pierwsze wydanie z 1992, zostało opracowane wspólnie przez OECD i Nordisk Industrifond, Oslo; drugie w 1997 powstało w wyniku współpracy OECD i Eurostatu, podobnie, jak trzecie z 2005 r. i czwarte z 2018 r.

¹³⁴ Jak podaje G. Niedbalska w krajach Ameryki Łacińskiej badania innowacji są prowadzone na podstawie zmodyfikowanej, przystosowanej do miejscowych warunków *Podręcznika Oslo*, zwanej *Bogota Manual* (Niedbalska, G., 2003, s. 183).

procesy, metody marketingowe lub metody organizacyjne zostają wdrożone, kiedy rozpoczyna się ich faktyczne wykorzystywanie w działalności firmy” (*Podręcznik ...*, 2008, s. 50).

Autorzy tego swoistego leksykonu zwracają uwagę, że:

„Działalność innowacyjna może mieć bardzo różnorodny charakter w zależności od specyfiki firmy. Niektóre firmy prowadzą wyraźnie zdefiniowane projekty innowacyjne, na przykład tworząc i wprowadzając nowy produkt, inne z kolei dokonują przede wszystkim ciągłych udoskonaleń w swoich produktach, procesach i działaniach. Oba typy firm można uznać za innowacyjne: innowacja może polegać na wdrożeniu jednej znaczącej zmiany albo na serii mniejszych, przyrostowych zmian, które razem stanowią zmianę znaczącą” (Ibidem).

Do 2018 r., dość powszechnym był podział innowacji na:

– innowacje produktowe – wprowadzenie wyrobu lub usługi, które są nowe lub znacząco udoskonalone w zakresie swoich cech lub zastosowań. Zalicza się tu znaczące udoskonalenia pod względem specyfikacji technicznych, komponentów i materiałów, wbudowanego oprogramowania, łatwości obsługi lub innych cech funkcjonalnych.

– innowacje procesowe, czyli innowacje w obrębie procesu – wdrożenie nowej lub znacząco udoskonalonej metody produkcji lub dostawy. Do tej kategorii zalicza się znaczące zmiany w zakresie technologii, urządzeń oraz/lub oprogramowania;

– innowacje marketingowe – wdrożenie nowej metody marketingowej wiążącej się ze znaczącymi zmianami w projekcie/konstrukcji produktu lub w opakowaniu, dystrybucji, promocji lub strategii cenowej.

– innowacje organizacyjne – wdrożenie nowej metody organizacyjnej w przyjętych przez firmę zasadach działania, w organizacji miejsca pracy lub w stosunku z otoczeniem (*Podręcznik ...*, 2008, s. 50-53).

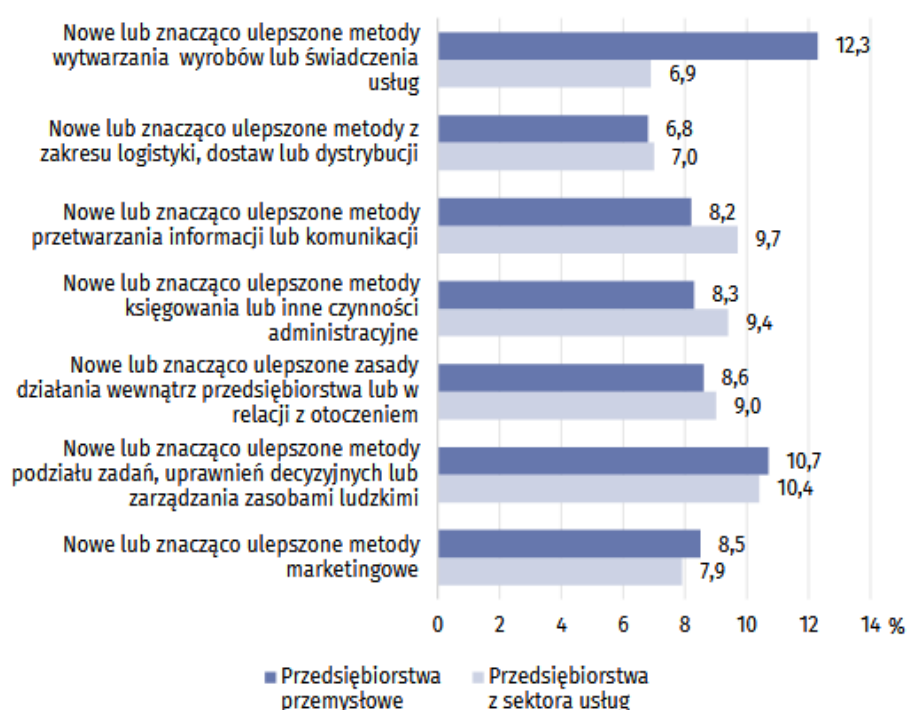
Najnowsza wersja, interesującego nas dokumentu wprowadza istotne zmiany o których pisze m.in. wspomniany już J. Kordas; zmiany które bardzo niemal natychmiast zostały uwzględnione w statystyce publicznej. W wydanym w październiku 2019 r., komunikacie dotyczącym działalności innowacyjnej przedsiębiorstw w Polsce w latach 2016–2018, po raz pierwszy zrezygnowano z dotychczasowego podziału innowacji na innowacje: produktowe, procesowe organizacyjne i marketingowe prezentując dane w układzie: innowacje produktowe i innowacje procesów biznesowych (*Działalność innowacyjna ...*, 2019, s. 1). Jak podaje Główny Urząd Statystyczny, w latach 2016–2018:

– w ramach innowacji produktowych, nowe lub znacząco ulepszone wyroby wprowadziło 15,2% przedsiębiorstw przemysłowych i 4,4% usługowych,

– nowe lub znacząco ulepszone usługi – 5,6% przedsiębiorstw przemysłowych i 7,4% usługowych;

– innowacje procesów biznesowych wdrożyło 19,9% przedsiębiorstw przemysłowych oraz 17,5% przedsiębiorstw usługowych (*Działalność innowacyjna ...*, 2019, s. 1-2).

Przedsiębiorstwa przemysłowe najczęściej wprowadzały nowe lub znacząco ulepszone metody wytwarzania produktów – 12,3%, z kolei podmioty usługowe – nowe lub znacząco ulepszone metody: podziału zadań, uprawnień decyzyjnych lub zarządzania zasobami ludzkimi – 10,4% (Ibidem).

Rysunek 1. Odsetek przedsiębiorstw, które w latach 2016 – 2018 wprowadziły innowacje procesów biznesowych

Źródło: *Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w Polsce w latach 2016-2018*, (2019), GUS: Warszawa, s. 2.

Bardzo ciekawie, m.in. w kontekście badań europejskich kształtują się wyniki badań Głównego Urzędu Statystycznego w odniesieniu do rodzajów działalności przedsiębiorstw – por. tab. 1. Największy odsetek przedsiębiorstw przemysłowych, które wprowadziły innowacje produktowe lub procesów biznesowych wystąpił w działach „Produkcja podstawowych substancji farmaceutycznych oraz leków i pozostałych wyrobów farmaceutycznych (52,0%)” oraz „Produkcja komputerów, wyrobów elektronicznych i optycznych(51,6%)”, natomiast w usługach – w działach: „Ubezpieczenia, reasekuracja oraz fundusze emerytalne, z wyłączeniem

obowiązkowego ubezpieczenia społecznego (77,6%)” oraz „Badania naukowe i prace rozwojowe (58,5%)” (*Działalność innowacyjna ...*, 2019, s. 2).

Tabela 1

**Odsetek przedsiębiorstw innowacyjnych w latach 2016-2018
według wybranych rodzajów działalności (działy PKD)**

WYSZCZEGÓLNIENIE	Przedsiębiorstwa, które wdrożyły innowacje		
	ogółem	produktowe	Procesów biznesowych
	w %		
Przedsiębiorstwa przemysłowe			
Produkcja artykułów spożywczych	20,9	15,3	16,6
Produkcja odzieży	13,0	7,7	10,0
Wytwarzanie skór i wyrobów ze skór	16,3	8,9	11,8
Wytwarzanie i przetwarzanie koksu i produktów rafinacji ropy naftowej	39,0	30,5	33,9
Produkcja podstawowych substancji farmaceutycznych oraz leków i pozostałych wyrobów farmaceutycznych	45,5	36,9	37,6
Produkcja komputerów, wyrobów elektronicznych i optycznych	51,6	45,1	36,3
Przedsiębiorstwa usługowe			
Handel hurtowy, z wyłączeniem handlu pojazdami samochodowymi	16,7	7,5	14,8
Transport lądowy oraz transport rurociągowy	12,7	3,7	11,7
Transport wodny	16,7	8,3	16,7
Działalność związana z oprogramowaniem i doradztwem w zakresie informatyki oraz działalność powiązana	43,5	34,3	38,2
Działalność usługowa w zakresie informacji	33,3	20,1	31,2
Ubezpieczenia, reasekuracja oraz fundusze emerytalne, z wyłączeniem ubezpieczenia społecznego	77,6	50,7	77,6
Badania naukowe i prace rozwojowe	58,5	38,7	51,2

Źródło: *Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w Polsce w latach 2016-2018*, (2019), GUS: Warszawa, s. 3

W teorii ekonomii po raz pierwszy pojęcie innowacji w ujęciu, które mimo upływu czasu dalej pozostaje aktualne, pojawiło się w 1912 r. w słynnej publikacji Josepha A Schumpetera. W pracy, która od pierwszych dni wydania, do czasów współczesnych stanowi niewyczerpane źródło inspiracji twórczego dyskursu – *Teoria wzrostu gospodarczego* – Schumpeter „odrzucając teorie wycisku i produktywności kapitału, jak ujmuje to Urszula Zagóra-Jonszta – zwrócił się ku innowacjom” (Zagóra-Jonszta, 2015, s. 22). To one zdaniem J. A. Schumpetera,

„wytrącając ruch okrężny z utartych ścieżek, zrywając z rutyną i przyzwyczajeniem, przyczyniły się do powstania dochodów, nie będących ani zasługą robotników ani właścicieli zasobów naturalnych” (Schumpeter, 1960, s. 261). Do dziś aktualnym pozostaje konstatacja, że zysk powstaje tylko w gospodarce, która się rozwija, a jej rozwój wynika ze źródeł wewnętrznych, nie zaś na skutek działań zewnętrznych (Zagóra-Jonszta, 2015, s. 22.).

Nikt też raczej nie podważy sugestii, że aby siły pobudzające rozwój mogły się zaktywizować, potrzebne było zaistnienie trzech warunków:

- pojawienia się twórczego przedsiębiorcy;
- innowacje techniczne lub organizacyjne;
- kredyt” (Zagóra-Jonszta, 2015, s. 22).

Natalia Gust-Bardon w artykule poświęconym innowacjom w myśli ekonomicznej, zwraca uwagę, że kwestie podejścia do wynalazków i postępu technicznego możemy również odnaleźć w pracach A. Smitha, D. Ricardo, J. B. Say’a, J. S. Milla, K. Marxa, A. Marshalla, G. Tarde, T. Veblena czy A. Pigou. Jednakże to J. A. Schumpeter wyraźnie odróżniał innowacje od wynalazku, pisząc, że innowacja możliwa jest bez tego wszystkiego co utożsamiamy z wynalazkiem, ponieważ wynalazek niekoniecznie musi indukować innowacje (Gust-Bardon, 2012, s. 109).

Jednym z pierwszych, który pisał o „korzyściach innowacyjnych”, a chodziło m.in. o niższe ceny i stopień ich dopracowania był Jean-Baptiste Say (Gust-Baron, 2012, s. 107). Przywoływana autorka swoje rozważania rozpoczyna od ciekawej uwagi Benoîta Godina, że innowacja to proces, w którym można wyróżnić „dwa następujące po sobie etapy prowadzące do jej powstania: imitacja, a następnie wynalazek, który prowadzi do innowacji”(Gust-Baron, 2012, s. 105). W pracy B. Godina, rzeczywiście wielokrotnie występuje triada: *Imitation* → *Invention* → *Innovation*, ale byłbym ostrożny w przyjmowaniu tego rodzaju relacji za imperatyw badawczy.

Moim zdaniem warto w tym miejscu przywołać opis koncepcji Gabriela Tarde, którego uważa się m.in. za prekursora badań nad dyfuzją innowacji (Gust-Baron, 2012, s. 108; Godin, 2009, s. 26-27). G. Tarde używa szeregu pojęć do omawiania zmian społecznych związanych, z czymś co nazywa wynalazkiem (*invention*): takie, jak: pomysłowość, nowość, twórczość, oryginalność, wyobraźnia, odkrycie czy i inicjatywa. Dla G. Tarde wynalazek jest siłą napędową społeczeństwa, ale społeczeństwo jest przede wszystkim naśladowcze, co wiąże się z obyczajami, modą, empatią czy edukacją (Godin, 2009, s. 27). Francuski socjolog w pewnym sensie dostrzegł w otaczającej rzeczywistości, to co po latach stało się sednem rozważań teorii marketingu.

Philip Kotler, niekwestionowany autorytet w tym zakresie, twierdzi, że „innowacja odnosi się do jakiegokolwiek dobra, usługi lub pomysłu, który jest postrzegany przez kogoś jako nowy. Pomysł może istnieć od dawna, ale stanowi innowację dla osoby, która go postrzega, jako nowy” (Kotler, 1994, s. 322). Dalej, P. Kotler pisze, że rozpowszechnianie (dyfuzja) innowacji w społeczeństwie trwa zwykle więcej czasu, cytując klasyka zarządzania innowacjami – Everetta Rogersa, który zdefiniował proces dyfuzji, jako „rozprzestrzenianie się nowego pomysłu od źródła, gdzie został wynaleziony lub stworzony, do jego ostatecznych użytkowników lub tych, którzy go akceptują (Ibidem). Można też skorzystać z podpowiedzi obu autorów, że proces akceptacji koncentruje się na procesie umysłowym, w trakcie którego indywidualny odbiorca przechodzi od momentu, kiedy po raz pierwszy dowiaduje się o innowacji do momentu, kiedy ją społecznie akceptuje (Ibidem).

Uwaga, bliska poglądom G. Tarde, pojawia się również w innej publikacji, której współautorem jest P. Kotler, chodzi tu o książkę: *Marketing. Podręcznik europejski*. Autorzy wymieniają zasady, które mogą być pomocne przy formułowaniu polityki społecznej w odniesieniu do marketingu. Zaliczają do nich:

- Zasadę wolności konsumenta i producenta;
- Zasadę ograniczania potencjalnych szkód;
- Zasadę zaspokojenia podstawowych potrzeb;
- Zasadę efektywności ekonomicznej;
- Zasadę innowacji;
- Zasadę edukacji i informowania konsumenta;
- Zasadę ochrony konsumenta (Kotler, Armstrong, Saunders, Wong, 2002, s. 101-103).

System marketingowy, jak twierdzą autorzy cytowanej pracy: „zachęca do obniżki kosztów produkcji i dystrybucji oraz do rozwoju nowych produktów mających zaspokajać zmieniające się potrzeby konsumentów przez wprowadzenie rzeczywistych innowacji. Wiele spośród innowacji to naprawdę jedynie imitacje innych marek z niewielkimi zmianami mającymi podnieść atrakcyjność towaru” (Kotler, Armstrong, Saunders, Wong, 2002, s. 101-103). Pogląd ten, z jednej strony jest niemal dosłownym powtórzeniem twierdzeń sformułowanych przez G. Tarde ponad 100 lat wcześniej, z drugiej natomiast otwiera pole do eksponowania wartości, jakie niosą tzw. kreatywne strategie imitacji – o czym szerzej w wspomnianej już publikacji¹³⁵.

Warto dodać, że poglądy P. Kotlera na temat filozofii: „światłego marketingu”, mają fundamentalny i decydujący wpływ na recepcje i rozwój teorii marketingu praktycznie w każdym ośrodku naukowym na świecie, a równocześnie są one

¹³⁵ Potwora, D., Potwora, W., (2020), *innowacje ...*, wyd. cyt.

pochodną koncepcji tzw. marketingu społecznego, którego elementy odnajdziemy w programowym artykule P. Kotlera z 1972 r. (Kotler, 1972). Teoria marketingu, a jej absolutną ikoną jest właśnie P. Kotler, pomaga wyjaśnić szereg kwestii związanych z innowacjami popytowymi, które w centrum zainteresowania stawiają potrzeby klientów oraz budowanie modelu długo-terminowych relacji, opartych na wartości i satysfakcji. Wypada podkreślić, że w zależności od roli konsumenta, podejścia strategicznego czy pozycji konkurencyjnej, można wyróżnić kilka **modeli innowacji**, chodzi tu m.in. o:

- liniowy model podażyowy (*technology-push model*),
- liniowy model popytowy (*market-pull model*),
- łączony model popytowo-podażowy (*coupling model*),
- nieliniowy model zintegrowany (*integrated model*), opierający się na funkcjonalnej integracji, możliwej dzięki dzieleniu się wiedzą w organizacji,
- nieliniowy model zintegrowanych systemów i sieciowania (*systems integration and networking*), uwzględniający rosnące znaczenie różnych form współpracy w zakresie badań i rozwoju pomiędzy przedsiębiorstwami i sferą nauki, a także możliwości szybszego i łatwiejszego dostępu do klientów wskutek wykorzystania Internetu i elektronicznych form kontaktu – otwarte innowacje (Patora, 2013, s. 166–167).

W *Marketingu. Podręcznik europejski*, autorzy wyraźnie rozróżniają trzy pojęcia: wynalazek, innowacja i rozwój nowego produktu:

- wynalazek to nowy produkt lub technologia, których efektem może, ale nie musi być powstanie korzyści dla określonej grupy odbiorców;
- innowacja to idea, produkt lub element technologii opracowane i zaoferowane klientom, którzy uważają je za nowe lub innowatorskie;
- rozwój nowego produktu to powstawanie oryginalnych, zupełnie nowych produktów, usprawnień i modyfikacji produktów oraz nowych marek wysiłkiem własnego działu badawczo-rozwojowego przedsiębiorstwa (Kotler, Armstrong, Saunders, Wong, 2002, s. 662).

Dodajmy, że autorzy przyjmują, że proces innowacji obejmuje identyfikację, tworzenie i dostarczanie odbiorcom nowego produktu niosącego ze sobą wartość lub korzyści nie oferowane dotąd na danym rynku (Ibidem) – co wyraźnie koresponduje choćby z *Podręcznikiem Oslo*.

W polskiej literaturze przedmiotu ważną rolę w rozumieniu całego obszaru pojęć związanych z innowacjami odgrywają kolejne wersje wydawnictwa Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości (Matusiak, (red.), 2012). Ten unikalny słownik, liczący ponad 300 haseł, stanowi próbę uporządkowania nazewnictwa, które w publikacjach pojawiają się jako mniej lub bardziej precyzyjne odpowiedniki z

literatury angielskiej. Rozumienie pojęcia „innovacje”, autorzy wywodzą oczywiście od teorii autora „twórczej destrukcji” czyli J. A. Schumpetera, który wprowadził również podział innowacji na kategorie związane z :

- 1) wprowadzeniem do produkcji wyrobów nowych lub udoskonalenie dotychczas istniejących,
- 2) wprowadzeniem nowej lub udoskonalonej metody produkcji,
- 3) otwarciem nowego rynku,
- 4) zastosowaniem nowego sposobu sprzedaży lub zakupów,
- 5) zastosowaniem nowych surowców lub półfabrykatów,
- 6) wprowadzeniem nowej organizacji produkcji (Matusiak, 2011, s. 111).

Autorzy słownika wyjaśniając pojęcie innowacji przywołują również słowa innego wybitnego przedstawiciela nauk społecznych Michaela E. Portera, który rozumie innowacje m.in. jako pomyslną ekonomicznie eksploatację nowych pomysłów. Takie podejście oznacza traktowanie innowacji jako „kontinuum zmian techniczno-organizacyjnych, obejmujące z jednej strony proste modyfikacje istniejących produktów, procesów i praktyk (które mogą być nowe dla firmy, ale niekoniecznie dla przemysłu) do fundamentalnie nowych produktów i procesów z drugiej (które są nowe tak dla przemysłu, jak i dla firmy) (Matusiak, 2011, s. 111).

Ciekawe i oryginalne rozważania na temat ewolucji terminu „innovacje” znajdujemy również w pracy Teresy Bal-Woźniak (Bal-Woźniak, 2020). Jej uwaga koncentruje się na różnych aspektach czy też bardziej precyzyjnie atrybutach innowacji, do których – raz jeszcze przypomnijmy – zalicza zmianę, wdrożenie, nowość, dodatnią sumę korzyści, horyzont czasowy (krótki, ale i długi), korzyści jednostkowe, ale i społeczne (Bal-Woźniak, 2020, s. 34).

Koncepcja T. Bal-Woźniak wyraźnie koresponduje z przyjętą przez autorkę definicją innowacji rozumianą jako: „wdrożona zmiana nosząca znamiona nowości o dodatniej sumie korzyści w różnych obszarach bytu ludzkiego w wymiarze społecznym, nie tylko jednostkowym i w długim okresie, nie tylko krótkim” (Ibidem). Warto podkreślić, że T. Bal-Woźniak stara się wyraźnie odróżniać terminy „innovacja” i „innovacyjność”, z równoczesnym wskazaniem, że nazbyt często nadużywa się obu tych pojęć, czy to w związku z brakiem świadomości co do różnicy tych pojęć, czy też ze względu na brak głębszego namysłu nad nimi (Bal-Woźniak, 2020, s. 35). Jak podkreślano na wstępie, to właśnie wymienione wyżej atrybuty innowacji, są jednym elementem, na którym oparto strukturę niniejszej Publikacji.

Interesująco o kwestiach definicyjnych pisze również Kazimierz Szatkowski, koncentrując się na dwóch interpretacjach – *sensu stricte* oraz *sensu largo*. Reprezentatywną dla podejścia wąskiego są dla autora definicje Edwina Mansfielda i Christophera Freemana – pierwszy definiuje innowacje, jako „pierwsze zastosowanie wynalazku”, z kolei badacz brytyjski dostrzega, że jest to „pierwsze handlowe

wprowadzenie (zastosowanie) nowego produktu, procesu lub urządzenia (Szatkowski, 2016, s. 18). Ujęcie szerokie – *sensu largo* – to m.in. definicja Percy R. Whitfielda: „innowacja stanowi ciąg skomplikowanych działań polegających na rozwiązywaniu problemów, w rezultacie których powstaje jakaś kompleksowa opracowana nowość (Ibidem, s. 19). Wydaje się, że ujęcie szersze jest zdecydowanie bardziej preferowane przez K. Szatkowskiego, jego definicja innowacji, że są to „zmiany polegające na udoskonaleniu bądź zastąpieniu istniejących wyrobów, metod wytwarzania, środków produkcji, metod organizacji pracy i narzędzi pracy (Szatkowski, 2016, s. 23) z jednej strony nawiązuje do podejścia P. R. Whitfielda, z drugiej natomiast do propozycji wspomnianego już *Podręcznika Oslo* czy ujęcia J. A. Schumpetera.

Ciekawy dyskurs na temat definicji innowacji znajdziemy również w publikacji poświęconej konkurencyjności w sektorze usług (Kuczevska, Nowacki, 2016). Autorzy nie tylko przytaczają klasyczne formuły wybitnych przedstawicieli nauk o zarządzaniu takich, jak: Peter F. Drucker, Ricky W. Griffin, Stephen P. Robbins, David A. DeCenzo czy też, nie mniej znanych ekonomistów – David Begg, Stanley Fischer, Rudiger Dornbush, ale sięgają również do coraz powszechniej interpretowanego znaczenia innowacji w ujęciu wykraczającym poza kwestie technologiczne – chodzi nam tu m.in. o innowacje w sferze życia społecznego. Przykładem jest m.in. definicja Ali Farazmanda, który innowacje odnosi do „nowości w zakresie pomysłów, podejść, metod, procesów, struktur, zachowań, postaw i kultur, jak również technologii i zdolności. Odnosi się ona także do wiedzy, używanej do wytwarzania nowych produktów i usług, rządzenia i administrowania społecznościami oraz zarządzania organizacjami różnego typu (Farazmand, 2004 za: Kuczevska, Nowacki, 2016, s. 66). Interpretacje innowacji, jako procesu „przekształcenia wiedzy w wartość przez użycie nowych lub udoskonalonych produktów, systemów oraz procesów” znajdujemy również w definicji, którą opracowali autorzy uczelni brazylijskich (Ferraresi, Quandt, dos Santos, Frega, 2012, za: Kryśkiewicz, 2018, s. 132).

Lidia Kuczevska i Robert Nowacki wskazują również na różne możliwości klasyfikacji innowacji, w zależności od przyjętych kryteriów. I tak w przypadku kryterium skutków innowacji możemy wyróżnić innowacje strategiczne, o charakterze długofalowym ukierunkowane na realizację celów strategicznych (Kuczevska, Nowacki, 2016, s. 68). W przypadku bieżących zmian w wyrobach, technologii produkcji o organizacji pracy mamy do czynienia z innowacjami taktycznymi (Ibidem).

Stosując kryterium skali występujących rezultatów innowacji autorzy wyróżniają: innowacje radykalne (duże, rewolucyjne) i usprawniające (małe, przyrostowe). Nieco inaczej kwestie te ujmują Wojciech Dyduch. Dla niego

kryterium podziału jest zakres komercjalizacji produktów. Innowacje radykalne, (przełomowe, pionierskie, dotyczące zupełnie nowych) to wprowadzenie zupełnie nowego pomysłu, produktu czy usługi na rynek, które zdarza się, że niosą za sobą ryzyko odrzucenia przez docelową grupę klientów, a w konsekwencji utratę płynności finansowej (Dyduch, 2015, s. 20). Z kolei innowacje stopniowe (inkrementalne, systematyczne), dotyczą ulepszania istniejących już produktów i usług i są, co rozumiałe – mniej ryzykowne (Ibidem).

Dyskusyjnym jest podział innowacji na oryginalne i imitacyjne (naśladowcze) według kryterium, które zdaniem L. Kuczewskiej i R. Nowackiego związane są z źródłem innowacji. Problem tkwi oczywiście w kluczowym atrybucie innowacji, jaką jest – nowość. Można tak jak K. Szatkowski, spojrzeć na kwestie nowości w odniesieniu do innowacji technicznych w wymiarze absolutnym lub względnym (Szatkowski, 2016, s. 20), co w konsekwencji prowadzi do wyróżnienia **innowacji kreatywnych i imitujących** (Ibidem, s. 21). Ale wtedy kryterium podziału staje się tzw. podstawowa cecha oryginalności. Problem wydaje się znacznie szerszy, zwraca na niego m.in. uwagę P. Kotler analizując opcje strategiczne wynikające z pozycji przedsiębiorstw na rynku, mamy tu na uwadze strategie: liderów, pretendentów, naśladowców i specjalistów rynkowych (Kotler, 1994, s. 354–374)¹³⁶.

W hipotetycznej strukturze rynku (Ibidem, s. 355) około 20 % rynku należy do przedsiębiorstw stosujących strategie naśladowców rynkowych, którzy mają dość specyficzne podejście do zagadnień innowacji. Zwracał na to uwagę m.in. Theodore Levitt podkreślając, „że strategia imitacji produkcyjnej, może być równie zyskowna jak strategia innowacji produkcyjnej” (Kotler, 1994, s. 370). Brzmi to dzisiaj cokolwiek banalnie, ale T. Levitt po prostu ponad pół wieku temu dostrzegł to co bywa współcześnie przedmiotem głębokich analiz i badań, a mianowicie, że na innowacje można spojrzeć co najmniej z dwóch punktów widzenia:

(1) nowość w tym sensie, że coś nigdy wcześniej nie zostało zrobione, oraz

(2) nowość w aspekcie tego, co firma lub branża wcześniej nie robiła (Levitt, 1966).

T. Levitt zauważa dalej, że ściśle określone innowacje pojawiają się tylko wtedy, gdy coś jest zupełnie nowe, czego nigdy wcześniej nie robiono lecz można dopuścić również i taką sytuację, poprzez mniej rygorystyczne podejście do definicji, że pojawiają się rozwiązania znane np. w innych gałęziach czy sektorach przemysłu, ale jeśli występuje po raz pierwszy w danej branży to jest to innowacja. Z drugiej strony, kiedy inni konkurenci w tej samej branży kopiują takiego „innowatora”, nawet jeśli jest to dla nich coś nowego, to nie już nie innowacja tylko imitacja (Levitt, 1966). Po wielu latach tezy Levitta z bardziej współczesnymi przykładami

¹³⁶ Do kwestii tych wrócimy w dalszej części pracy

powtórzył m.in. Oded Shenkar, który w wywiadzie dla Harvard Business Review wyjaśnił, że imitacja nie polega na bezmyślnym odtwarzaniu; jest to inteligentne poszukiwanie przyczyn i skutków. Dobrzy naśladowcy, jak twierdzi O. Shenkar nie czekają, ale aktywnie poszukują idei wartych skopiowania. Często szukają z dala od własnej branży czy rodzinnego kraju. Ponadto nie ograniczają się do odtwarzania cudzych pomysłów, ale wymyślają ich tańsze lub lepsze – a coraz częściej tańsze i lepsze – wersje. Krzyżują plany innowatora, którego koszty są średnio o 1/3 wyższe i który nadal topi pieniądze w pracach nad innowacyjnymi rozwiązaniami, podczas gdy imitatorzy budują swoją ofertę na bazie rynkowej reakcji na innowację¹³⁷. Oded Shenkar doskonale zdaje sobie sprawę z realiów gospodarki światowej, a przywołując tezy T. Levitta¹³⁸, wyjaśnia, że dyskusyjne zachowania wobec własności intelektualnej, przedsiębiorstw chińskich, a wcześniej również z Korei Płd. czy Japonii, nie są niczym szczególnym. Jako wykładowca Chinese University of Hong Kong, Hong Kong University of Science & Technology, Peking University, University of International Business and Economics (Beijing), czy International University of Japan, wydaje się, że miał wyjątkową okazję nie tylko do przekazania swojej wiedzy i umiejętności, ale również poznania zasad kształtujących biznes w krajach azjatyckich. Zasad, które od wielu już lat budzą kontrowersję, ale biznesowo przynoszą zupełnie przyzwoite rezultaty. Podaje m.in. przykład badań, w których naukowcy przyjrzeni się 48 innowacjom i odkryli, że 34 z nich, czyli prawie ¾ - zostało skopiowanych¹³⁹. Stawia również tezę, że tempo naśladownictwa rośnie i prawie 98% wartości generowanej przez innowacje przechwytyują często niedostrzeżeni i pogardzani naśladowcy, a nie ich autorzy.

Nie ma nic zdrożnego w strategii imitacji, pod tym wszakże warunkiem, że nie narusza ona praw własności intelektualnej i jest raczej inspiracją, a nie standardem działania. Innymi słowy, zupełnie do przyjęcia są takie typy naśladowców rynkowych, jak *imitator* czy *adaptator* (Kotler, Armstrong, Saunders, Wong, 2002, s. 584). Trzecia opcja o której piszą przywoływani autorzy czyli *imitator*, tzn. naśladowanie lidera rynkowego, kopiując jego program marketingowy od produktu po promocję jest dla nas nie do przyjęcia.

Zarysowany wyżej aspekt praktyczny studiów nad innowacjami, jak już wspomniano, został szerzej zaprezentowany w publikacji *Innowacje a strategie marketingowe przedsiębiorstw*¹⁴⁰; to na łamach tejże właśnie książki zdecydowanie obszerniej wyjaśniamy różne aspekty praktycznego wymiaru procesów innowacyjnych.

¹³⁷

<https://www.hbrp.pl/b/trendy-nasladownictwo-jest-cenniejsze-niz-innowacyjnosc---wywiad-z-odedem-shenkarem/ArNI33h7>, 20.05.2020 r.

¹³⁸ Tamże

¹³⁹ Tamże

¹⁴⁰ Potwora, D., Potwora, W. (2020), *Innowacje ...*, wyd. cyt.

Bibliografia

1. Askanas, W. (1997). Sukces ekonomiczny to – zarządzanie przedsiębiorstwem czy przedsiębiorczość w zarządzaniu?, W: W. Potwora, T. Pokusa, (red.), *Zeszyty Naukowe WSZiA, numer specjalny 1997*, Opole: Wydawnictwo Instytut Śląski, s. 59–66
2. Bal-Woźniak, T. (2020). *Zarządzanie innowacjami w ujęciu podmiotowym*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
3. Bennis, W. G., O’Toole, J., 2005, How Business Schools Lost their Way?, *Harvard Business Review*, 83 (5), s. 96–104: <https://hbr.org/2005/05/how-business-schools-lost-their-way>, 3.03.2020.
4. Dyduch, W. (2015). Innowacyjność strategiczna przedsiębiorstw XXI w., *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 222, s. 19–33.
5. *Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w Polsce w latach 2016-2018*, (2019), GUS: Warszawa.
6. Erevelles, S., Horton, V., Fukawa N. (2007), Imagination in marketing, *Marketing*
7. Farazmand, A. (2004), Innovation in Strategic Human Resource Management: Building Capacity in the Age of Globalization. *Public Organization Review* 4, s. 3–24. <https://doi.org/10.1023/B:PORJ.0000015649.54219.b7>
8. Ferraresi, A.A., Quandt, C.O., dos Santos, S.A. and Frega, J.R. (2012). Knowledge management and strategic orientation: leveraging innovativeness and performance, *Journal of Knowledge Management*, Vol. 16 No. 5, s. 688-701. <https://doi.org/10.1108/13673271211262754>
9. Godin B., *Innovation: The History of a Category*,
Pobrane z : <http://www.csiic.ca/PDF/IntellectualNo1.pdf> (2.02.2020)
10. Gust-Bardon, N. I. (2012). Innowacja w myśli ekonomicznej od XVIII do XX wieku: analiza wybranych zagadnień, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Ekonomia*, XLIII nr 1, s. 105–120.
11. Hamel, G. (2006). The Why, What and How of Management Innovation, *Harvard Business Review*, Vol. 84 (2), s. 72–84.
12. Hamel, G., Bernhut, S. (2001). Leading the Revolution: Gary Hamel, *Ivey Business Journal* 6 Vol. 65(6), s. 36–43.
13. Kordas, J. (2019), Pomiar i wykorzystanie innowacji. Czwarte wydanie Podręcznika Oslo, *Wiadomości Statystyczne*, vol. 64, s. 85–88.
14. Kotler, P. (1994), *Marketing. Analiza, planowanie, wdrażanie, kontrola*, Warszawa: Wydawnictwo Gebethner & Ska.
15. Kotler, P. (1972), A Generic Concept of Marketing, *Journal of Marketing*, Vol. 36, No. 2, s. 46-54.
16. Kotler, P., Armstrong, G., Saunders, J., Wong V. (2002), *Marketing. Podręcznik europejski*, Warszawa: PWE.
17. Kryśkiewicz Ł. (2018), Uwarunkowania zarządzania innowacjami w kształtowaniu sukcesu przedsiębiorstwa, *Organizacja i Kierowanie*, Nr 1, s. 131–151.
18. Kuczevska, L., Nowacki, R. (2016), *Innowacyjność usług biznesowych w podnoszeniu konkurencyjności przedsiębiorstwa*, Warszawa: PWE
19. Levitt, T. (1966). Innovative Imitation, *Harvard Business Review*, pobrano z: <https://hbr.org/1966/09/innovative-imitation>, 22.05. 2020 r.
20. Matusiak, K. B. (red.). (2011), *Innowacje i transfer technologii. Słownik pojęć*, Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.

21. Niedbalska, G., (2003). Problemy metodologiczne statystyki, nauki, techniki i innowacji (część I), *Nauka i szkolnictwo wyższe*, nr 2/22, s. 180–195
22. Patora, K. (2013), Popytowe podejście do innowacji – możliwość zastosowania koncepcji w polskim sektorze bankowym, *Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 2013, s. 165–176.
23. Piercy, N. (2003), *Marketing strategiczna reorientacja firmy*, Warszawa: Wydawnictwo Felberg SJA.
24. *Podręcznik Oslo. Zasady gromadzenia i interpretacji danych dotyczących innowacji*, 2008, OECD, Eurostat.
25. Potwora, D., Potwora, W., (2020), *Innowacje a strategie marketingowe przedsiębiorstw*, Warszawa: Difin.
26. Schumpeter, J. (1960). *Teoria rozwoju gospodarczego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
27. *Strategia innowacyjności i efektywności gospodarki*, „Dynamiczna Polska – 2020”, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa 2012.
28. Szatkowski, K. (2016). *Zarządzanie innowacjami i transferem technologii*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
29. Tap, A. (2007). Physics envy, *Marketing Intelligence & Planning* 25(3), s. 229–231.
30. Walczak, M. (2011), Intuicja jako typ poznania, wiedzy i dyspozycji, *Zagadnienia Naukoznawstwa* 2 (188), s. 127–144.
31. Zagóra-Jonszta, U. (2015). Teoria rozwoju gospodarczego i „twórczej destrukcji” Schumpetera oraz jej aktualność, *Optimum. Studia Ekonomiczne*, nr. 3 (75).
DOI: 10.15290/ose.2015.03.75.02

3.6. Public services as tasks of the commune

Usługi publiczne jako zadania gminy

Jednostkom samorządu terytorialnego zostało ustawowo powierzonych szereg zadań, których świadczenie ma odpowiadać na bieżące i nieprzerwane zaspokajanie zbiorowych potrzeb mieszkańców. Są to tzw. usługi publiczne, a ich podstawowe cechy – ciągłość i trwałość – oznaczają, że usługobiorcy mogą być pewni nieprzerwanego zaspokajania ich zbiorowych potrzeb, bez względu na ich status ekonomiczny. Traktuje się je zatem jako usługi ogólnospołeczne, nieadresowane, niematerialne, świadczone na rzecz społeczeństwa bądź wspólnot samorządowych. Nie istnieje możliwość wykluczenia kogoś z członków społeczeństwa z konsumpcji usług publicznych¹.

Usługi publiczne można podzielić na trzy grupy:

- usługi komunalne – dotyczą głównie utrzymania obiektów i urządzeń infrastruktury technicznej, w skład których można zaliczyć m.in.: transport miejski, energetykę ciepłą, gospodarkę wodną, gospodarkę mieszkaniową, gospodarkę

odpadami, urządzenia ochrony środowiska naturalnego i utrzymanie czystość w miejscach publicznych¹⁴¹;

- usługi społeczne – odnoszą się do utrzymania sieci urządzeń i instytucji infrastruktury społecznej w celu kształtowania odpowiednich warunków życia społecznego oraz podnoszenia jakości życia, za pomocą m.in.: edukacji publicznej, ochrony zdrowia, kultury, pomocy społecznej, kultury fizycznej, rekreacji i bezpieczeństwa publicznego;

- usługi administracyjne – dotyczą wykonywania funkcji administracji publicznej.

Gmina wykonuje część zadań publicznych, z wyłączeniem tych, które są zastrzeżone do kompetencji powiatu, województwa lub rządu. Jedną z kompetencji władz samorządowych jest ustalanie zakresu i priorytetów świadczonych usług administracyjnych. Władze gminne muszą przestrzegać praw i zasad ogólnych, ale również kształtować i wdrażać własną politykę rozwoju lokalnego. Dzięki posiadaniu samodzielności gmina ma możliwość wykonywania zadań zgodnie z jej interesem.

Zadania realizowane przez gminę można podzielić na trzy kategorie: zadania własne, zadania zlecone i zadania powierzone¹⁴².

Zadania własne realizowane są przez gminę samodzielnie, czyli we własnym imieniu i na własną odpowiedzialność oraz finansowane z budżetu lokalnego. Zawierają one zadania z zakresu problemów społeczno-gospodarczych. Można wydzielić zadania obligatoryjne i zadania fakultatywne.

Do zadań własnych samorządu gminnego należą sprawy z zakresu¹⁴³:

- ładu przestrzennego, gospodarki terenami i ochrony środowiska;
- gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego;
- wodociągów i zaopatrzenia w wodę, kanalizacji, usuwania i oczyszczania ścieków komunalnych, utrzymywania czystości oraz urządzeń sanitarnych, wysypisk i utylizacji odpadów komunalnych, zaopatrzenia w energię elektryczną i ciepłą oraz gaz;

- lokalnego transportu zbiorowego;
- ochrony zdrowia;
- gminnego budownictwa mieszkalnego;
- edukacji publicznej, w tym szkół podstawowych i przedszkoli;
- kultury fizycznej i turystyki, w tym terenów rekreacyjnych i urządzeń sportowych;
- targowisk i hal targowych;

¹⁴¹ A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, *Gospodarka samorządu terytorialnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 139-141.

¹⁴² K. Krajewski, *Gmina jako podmiot świadczący usługi publiczne*,

<http://bizneslokalny.pl/2012/12/gmina-jako-podmiot-swiadczaczy-uslugi-publiczne/>, dostęp: marzec 2014.

¹⁴³ Ustawa z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1591).

- zieleni komunalnej i zadrzewień;
- porządku publicznego i ochrony przeciwpożarowej;
- utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych;
- promocji gminy;
- współpracy i działalności na rzecz organizacji pozarządowych;
- współpracy ze społecznościami lokalnymi i regionalnymi innych państw.

Samorząd gminny nie ma możliwości rezygnacji z realizacji obowiązkowych zadań własnych, nawet jeśli wskaże na brak środków finansowych. Natomiast zadania fakultatywne realizowane są przez gminy w zakresie w jakim jest to możliwe w związku z posiadanymi środkami w budżecie lokalnym.

Zadania zlecone wchodzą w skład kompetencji administracji rządowej, która ma możliwość przekazania ich gminie do wykonania. W tym celu gmina otrzymuje środki finansowe na realizację tych zadań.

Do zadań zleconych gminie w drodze normy ustawowej należą:

- nadzór i wydawanie zezwoleń na uprawę maku i konopi włóknistych na obszarze gminy,
- pomoc kombatantom i innym osobom uprawnionym znajdującym się w trudnych warunkach materialnych,
- wybór ławników do sądów okręgowych oraz sądów rejonowych obejmujących swoją właściwością obszar gminy,
- wykonywanie zadań określonych w ustawie z dnia 10 kwietnia 1979 r o ewidencji ludności i dowodach osobistych ,
- prowadzenie Ewidencji działalności gospodarczej według właściwości miejsca zamieszkania przedsiębiorcy,
- wykonywanie zadań określonych w art. 11 ustawy z dnia 29 listopada 1990 r. o pomocy społecznej,
- świadczenie usług opiekuńczych dla osób z zaburzeniami psychicznymi,
- prowadzenie postępowań w sprawach dotyczących zgromadzeń,
- sporządzanie i aktualizacja spisu wyborców (osób uprawnionych do głosowania), obsługa administracyjna i wykonywanie zadań związanych z organizacją i przeprowadzaniem wyborów na obszarze gminy, w związku z wyborami: do Sejmu i Senatu RP, Prezydenta RP, wyborami do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw, oraz w trakcie referendum ogólnokrajowego.

Zadania powierzone przekazuje gminie administracja rządowa, wojewódzka lub powiatowa, w drodze umów lub porozumień. W tym przypadku gmina również otrzymuje środki pieniężne na realizację tych zadań.

Systemy świadczenia usług publicznych

Rodzaj systemu świadczenia usług publicznych zależy od postępu gospodarczo-społecznego i instytucjonalnego. Takie procesy powodują m.in. zmiany popytu konsumentów, przemiany technologiczne i modernizację organów administracyjnych.

Państwa feudalne ograniczały zakres usług publicznych do rządzenia i ochrony państwa. W XIX wieku nastąpiła transformacja państwa absolutnego w państwo oparte na normie prawa i regułach demokratycznych. Zapoczątkowało to zmiany w sposobie dystrybucji usług publicznych oraz proces instytucjonalizacji samorządu terytorialnego, poprzez wykształcenie dualnego charakteru administracyjnego: rządowego i samorządowego.

Znaczące zmiany nastąpiły w latach 30. i 40. ubiegłego wieku, kiedy to II Wojna Światowa oraz kryzys gospodarczy doprowadziły do destabilizacji społeczno-politycznej. W celu ratowania spójności społeczeństw i stabilizacji procesów gospodarczych, utworzono koncepcję zaangażowania państwa w pomoc społeczną, czyli tzw. koncepcję państwa opiekuńczego. Dzięki wzrostowi gospodarczego powiększała się zamożność społeczeństwa, a jednocześnie poszerzał się zakres usług publicznych, głównie w zakresie usług społecznych i komunalnych. Standardem w krajach rozwiniętych stał się powszechny dostęp do bezpłatnej edukacji, ochrony zdrowia oraz zaopatrzenie w wodę, energię i inne usługi infrastrukturalne. W latach 50. powstawały również systemy ubezpieczeń społecznych oraz sfera świadczeń socjalnych i zasiłków¹⁴⁴.

Przykładami nowoczesnego państwa opiekuńczego stały się kraje skandynawskie, głównie Szwecja. Począwszy od lat 30. ubiegłego wieku rozpoczęto realizację koncepcji „domu ludu”. Dąży się do zapewnienia praw socjalnych wszystkim obywatelom, a nie jedynie tym najbardziej potrzebującym. Jednocześnie preferuje się model gospodarki mieszanej, w której istnieją obok siebie cztery rodzaje własności: państwowa, prywatna, samorządowa i spółdzielcza¹⁴⁵.

W latach 70. pojawiło się wiele negatywnych zjawisk gospodarczych związanych ze zmniejszeniem się tempa rozwoju gospodarczego, wzrostem inflacji i bezrobocia oraz trudnościami zrównoważenia wydatków publicznych. Kryzys państwa dobrobytu sugerował, że sektor publiczny jest nadmiernie rozbudowany, nieefektywny i zbyt obciąża obywateli podatkami. W tej sytuacji ukształtowała się koncepcja państwa minimum, w której zdecydowana większość usług miała być

¹⁴⁴ M. Kachniarz, *Efektywność usług publicznych - teoria i praktyka*, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2012, s. 30-32.

¹⁴⁵ Tamże.

świadczona przez system przedsiębiorczy opierający się na rynku i konkurencji¹⁴⁶. Teoria ta skupiała się głównie na realiach amerykańskiego ustroju instytucjonalnego.

Pod wpływem krytyki poprzednich rozwiązań tworzyła się koncepcja *New Public Management* (nowe zarządzanie publiczne). Postuluje ona m.in. ograniczenie roli sektora publicznego w gospodarce oraz nastawienie administracji publicznej w kierunku szukania oszczędności i zewnętrznej realizacji usług publicznych lub ich prywatyzacji. Dotyczy ona również wprowadzenia rozwiązań zarządczych, które sprawdziły się już w sektorze prywatnym, w celu podniesienia efektywności i skuteczności¹⁴⁷.

Wyróżnić można cztery podstawowe modele NPM. W pierwszych zakłada się prostą implementację metod zarządzania z sektora prywatnego do administracji publicznej. Koncentruje się on głównie na wynikach i efektywności. Drugi model postuluje decentralizację i odchudzenie sektora publicznego. Zakłada się w nim prywatyzację usług i redukcję instytucji. W trzecim modelu duży nacisk kładzie się na kulturę organizacyjną poprzez: decentralizację, ocenę rezultatów oraz wzrost znaczenia wizerunku instytucji. Czwarty model dotyczy jakości usług publicznych i charakteryzuje się zwróceniem uwagi na potrzeby i opinie odbiorców usług oraz przywróceniem roli wybieranych przedstawicieli społeczeństwa w zarządzanie samorządem¹⁴⁸.

Rozwiązania instytucjonalne i formy organizacyjno-prawne

Ustawa z 20 grudnia 1996 roku o gospodarce komunalnej daje gminie możliwość wyboru formy organizacyjno-prawnej świadczenia usług publicznych. Wybór tej formy stanowi element polityki gminy, która realizuje zadania samodzielnie, za pośrednictwem spółek prawa handlowego lub wykorzystując cywilnoprawne formy realizacji zadań, gdzie gmina może przekazać świadczenie usług komunalnych osobom fizycznym, prawnym lub jednostkom organizacyjnym, w drodze umowy¹⁴⁹.

Działalność wykraczająca poza zadania o charakterze użyteczności publicznej prowadzone są wyłącznie w formie spółek kapitałowych¹⁵⁰. W tej sytuacji powstaje pewnego rodzaju dylemat, gdzie gmina jest jednocześnie organem założycielskim podmiotu jak i reprezentantem interesu społecznego. Może to doprowadzić do rozbieżności pomiędzy potrzebami publicznymi a opłacalnością ekonomiczną

¹⁴⁶ M. Bevir, *Public Governance*, vol.1, *Theories of governance*, SAGE, London 2007, s. 22.

¹⁴⁷ J.F. Nowak, *Modernizacja lokalnej administracji publicznej a rozwój lokalny*, Akademia Ekonomiczna, Poznań 2006, s. 42.

¹⁴⁸ P. Modzelewski, *Administracja samorządowa jako dobro publiczne*, [w:] J. Kleer (red.), *Samorząd lokalny - dobro publiczne*, CeDeWu, Warszawa 2008, s. 158-159.

¹⁴⁹ Ustawa z 20.12.1996 roku o gospodarce komunalnej (Dz.U. z 1997 r., nr 9, poz. 43, z późn. zm.), art. 3 ust. 1.

¹⁵⁰ Tamże, art. 9.

podmiotów. Jest to szczególnie istotny problem w sytuacji, gdy funkcją podmiotów jest osiągnięcie zysków, a celem gminy – zaspokajanie potrzeb mieszkańców¹⁵¹.

W związku z tym władze muszą określić przewagę funkcji ekonomicznych bądź społecznych w działalności danych podmiotów komunalnych. Jednakże w sytuacji, gdy przewagę będzie mieć realizacja celów związanych z potrzebami społecznymi, może okazać się konieczne dofinansowanie działalności podmiotu z budżetu lokalnego.

Gmina jest odpowiedzialna za zapewnienie odpowiedniej podaży usług komunalnych dla społeczności lokalnej. Zgodnie z ustawą o samorządzie gminnym gmina nie powinna bezpośrednio angażować się w świadczenie usług a jedynie organizować rynek tychże usług. Model, który należy przyjąć w celu rozwoju sfery usług przy uwzględnieniu uwarunkowań rynkowych i strategii długofalowych powinien się charakteryzować m.in¹⁵² .:

- kreowanie konkurencji w świadczeniu usług komunalnych,
- komercjalizacją podmiotów komunalnych działających w formie pełnego monopolu,
- kształtowaniem standardów usług i postępu technicznego,
- łączeniem rozwoju sfery usług z programami rozwoju lokalnego.

Taki model powinien promować innowacyjność, efektywność oraz kompleksowość świadczenia usług komunalnych¹⁵³. Jego realizacja jest możliwa dzięki tworzeniu systemów informatycznych, które określają obecne i prognozowane zapotrzebowanie na dane usługi oraz kierunki rozwoju, przedsięwzięcia racjonalizatorskie i niezbędne inwestycje.

Rynek świadczenie usług komunalnych posiada, podobnie jak inne rynki, swoje ułomności. Dlatego istnieje potrzeba regulacji rozmiarów i struktury podaży usług, poprzez przestrzeganie podstawowych zasad charakterystycznych dla modelu europejskiego¹⁵⁴:

- działalność gospodarcza gminy, która jest wykonywana przez jednostki organizacyjne, powinna realizować wyłącznie cel publiczny z uwzględnieniem potrzeb gminy,
- podejmowana działalność gospodarcza gminy nie powinna prowadzić do konkurencji z innymi podmiotami gospodarczymi świadczącymi te same usługi na jej terenie,
- działalność gospodarcza nie powinna prowadzić do strat finansowych.

¹⁵¹ A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, op. cit, s. 142.

¹⁵² tamże, s. 143.

¹⁵³ T. Kondrakiewicz, K. Żuk, *Wykorzystanie struktur holdingowych w procesie restrukturyzacji przedsiębiorstw komunalnych*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, z. H, vol. XXXVIII, Lublin 2004, s. 426-427.

¹⁵⁴ A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, op. cit, s. 143-144.

Jednostki organizacyjne gminy mogą przyjmować dwustopniowy mechanizm kryteriów ekonomicznych oceny działalności: rentowności usług lub pokrycia niezbędnych kosztów¹⁵⁵. W przypadku zakładu budżetowego stosuje się zazwyczaj tą drugą sytuację. Zauważyć należy tutaj brak możliwości odtwarzania majątku trwałego przed podmioty świadczące usługi oraz brak możliwości rozwoju sfery tych usług bez wsparcia finansowego z budżetu lokalnego.

Rada gminy ustala wysokość cen i opłat lub sposób ustalania cen i opłat za usługi komunalne o charakterze użyteczności publicznej¹⁵⁶. Ma ona możliwość analizy i weryfikacji kosztów eksploatacji i potrzeb rozwojowych podmiotów komunalnych. Pamiętać należy jednak, że istotą funkcjonowania każdego podmiotu gospodarczego jest osiągnięcie rentowności¹⁵⁷.

Badanie efektywności usług publicznych

Efektywność stanowi jeden z podstawowych kryteriów modernizacji usług publicznych. Oprócz celowości podejmowania jakiegoś zadania, czyli sprawdzania czy osiągnięto zakładany wynik, należy zadać pytanie o poniesione nakłady w celu uzyskania danego efektu.

Obecnie zasadność wydatkowania środków publicznych opiera się zasadniczo na ocenie zgodności z planem budżetowym. Takie rozwiązania nie kształtują postaw proefektywnych. Może dojść do sytuacji, w której organy będą wydawać gigantyczne fundusze, jednak bez znaczących efektów. Dopóki wydatki te będą zaplanowane w budżecie, będą one zgodne z prawem¹⁵⁸.

Nie można opierać oceny sprawności działania jedynie w kategoriach wynikających z wielkości wydatków, czyli na zasadzie że im więcej wydaje się środków w przeliczeniu na mieszkańca, tym lepiej. Nie da się w takiej sytuacji porównać efektywności działania równorzędnych organów jednostek samorządu terytorialnego w sytuacji, gdy jeden z nich ma możliwość wydania większych funduszy, a efekty są takie same.

Z tego powodu nie należy analizować efektywności jako ogólnej miary zachodzących procesów, a biorąc pod uwagę z osobna każdą procedurę i dopiero następnie oceniać skumulowaną miarę całej jednostki. Dzięki temu samorząd staje się wiązką usług komunalnych, podlegających odrębnym analizom efektywności.

Tego typu podejście do badań jest odpowiednie do specyfikacji jednostek samorządu terytorialnego. Wykonują one wiele zróżnicowanych usług, o odmiennych kompetencjach i charakterze. Do każdej dziedziny wymaga się innej

¹⁵⁵ P. Czechowski, A. Jaroszyński, S. Piątek, *Komentarz do ustawy o samorządzie terytorialnym*, Warszawa 1993, s. 21.

¹⁵⁶ Ustawa o gospodarce komunalnej, art. 4.

¹⁵⁷ A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, op. cit, s. 144

¹⁵⁸ M. Kachniarz, op. cit, s. 50-55.

wiedzy branżowej, która podlega odmiennym czynnikom zewnętrznym. Natura jednostek samorządowych jest znacznie bardziej skomplikowana niż natura przedsiębiorstw sektora prywatnego.

W celu określenia wymiaru efektywności stosuje się szereg mierników dotyczących świadczonych usług. Można wydzielić różne rodzaje mierników: finansowe, konkurencyjności czy jakości. Wyróżnia się takie mierniki świadczonych usług jak¹⁵⁹:

- osiągnięcie wysokiej zyskowności,
- obniżenie kosztów instytucji,
- oszczędność w stosunku do przewidzianych kosztów,
- zwiększenie ilości świadczeń danej usługi,
- zwiększanie udziału w danym rynku,
- pozytywny wpływ na wizerunek instytucji,
- zwiększenia atrakcyjności popytu na inne usługi danej instytucji,
- lepsze „wyniki” danej usługi w stosunku do przeszłości i konkurencji,
- wartości usługi postrzegane jako korzystniejsze niż dotychczas,
- wysoki stopień realizacji usług,
- usługi i sama instytucja bardziej przyjazna wobec klienta.

Zauważyć należy, że nie wszystkie mierniki można zastosować do każdej świadczonej usługi publicznej. W niektórych przypadkach zastosowanie znajdują odmienne mierniki niż przy innych usługach. Potwierdza to tylko fakt złożoności samorządu terytorialnego. Niemniej jednak w Polsce, podobnie jak w wielu innych krajach, brakuje systemu analiz efektywności świadczonych usług-publicznych na poziomie mikroekonomicznym.

Usługi publiczne a działalność gospodarcza

Działalność gospodarcza to zarobkowa działalność wytwórcza, handlowa, budowlana i usługowa, wykonywana w sposób zorganizowany i ciągły¹⁶⁰. Prowadzenie działalności gospodarczej jest jednym z wielu przejawów działania jednostek samorządu terytorialnego. Ich działalność cechuje się profesjonalnym charakterem, działaniem na własny rachunek, uczestnictwem w obrocie gospodarczym, powtarzalnością, racjonalnością oraz podporządkowaniem regułom opłacalności (gdzie jest to uzasadnione i możliwe). To pozwala określić działalność jednostek samorządu terytorialnego jako działalność gospodarczą. Obejmuje ona jednak zadania o charakterze użyteczności publicznej, która dąży do nieprzerwanego

¹⁵⁹ ¹⁹ B. Kożuch, A. Kożuch, *Usługi publicznej. Organizacja i zarządzanie*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2011, s. 81.

¹⁶⁰ Ustawa z 19.11.1999 r. Prawo działalności gospodarczej (Dz. U. z 1999 r., nr 101, poz. 1178 z późn. zm.).

i bieżącego zaspokajania potrzeb zbiorowych społeczeństwa w ramach świadczenia usług powszechnie dostępnych¹⁶¹.

Działalność gospodarcza samorządu terytorialnego w sferze użyteczności publicznej wiąże się z brakiem motywów maksymalizacji zysku oraz możliwością pojawienia się nieekwiwalentności w świadczeniu usług. Celem takiej działalności jest zaspokajanie zbiorowych potrzeb mieszkańców, a nie dążenie do osiągnięcia wysokiej stopy zysku. Pojawia się tu pewnego rodzaju sprzeczność pomiędzy celami przedsiębiorstw funkcjonujących w warunkach gospodarki rynkowej a samorządem gminnym. Celem działalności dla pierwszej grupy będzie maksymalizacja zysku w długim okresie i preferowanie inwestycji dla finansowania rozwoju. Zasadniczym celem gminy będzie natomiast zwiększanie dochodów budżetu i preferowanie konsumpcji zysku przedsiębiorstw w drodze dofinansowania budżetu¹⁶².

Przemawia to przeciw prowadzeniu przez gminę działalności gospodarczej, która wykraczałaby poza cele dotyczące użyteczności publicznej. Model działalności gospodarczej gminy zakłada, że przedsiębiorczość komunalna powinna przede wszystkim skupiać się na zadaniach własnych gminy, związanych z działalnością o charakterze użyteczności publicznej. Należy jednak zauważyć, że udział kapitałowy gminy w spółkach prawa handlowego nie jest prowadzeniem działalności gospodarczej, co umożliwia lokowanie przez gminy środków w bankach i akcjach spółek.

Gmina może tworzyć spółki prawa handlowego, w celu prowadzenia działalności poza sferą użyteczności publicznej, po spełnieniu dwóch warunków²³:

- występowanie niezaspokojonych potrzeb wspólnoty samorządowej na rynku lokalnym,
- występujące w danej gminie bezrobocie, które ujemnie wpływa na poziom życia wspólnoty, a zastosowanie innych działań nie doprowadziłoby do aktywizacji gospodarczej.

Dodatkowo dopuszcza się tworzenie spółek prawa handlowego również w sytuacji, gdy zbycie składnika mienia komunalnego spowoduje poważną stratę majątkową dla gminy.

Reasumując, szeroki zakres zadań wykonywanych przez gminę o charakterze użyteczności publicznej wraz z prawnymi podstawami ich działalności gospodarczej pozwalają samorządom aktywnie uczestniczyć w prawie wszystkich przejawach życia gospodarczego lokalnej społeczności.

¹⁶¹ A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, op. cit., s. 117-118. tamże.

¹⁶² Tamże, s.121.

3.7. Existing and intended logistic projects

Istniejące i zamierzone przedsięwzięcia logistyczne

Wprowadzenie

Rozwojowi gospodarek służą istniejące jak i budowane nowe drogi szybkiego ruchu. Kraje zrzeszone w Unii Europejskiej dążą do możliwie szybkiego przewozu dużych mas towarów z północy na południe, jak i ze wschodu na zachód. Z tej potrzeby pomyślnie realizowana jest trasa *Via Carpatia* łącząca Łotwę, Litwę, Polskę, Słowację, Węgry oraz Grecję. Przebieg jej będzie docelowo z Rygi do Salonik. Rozważane jest też powrót do koncepcji *Międzymorza* torującej drogę z Bałtyku do Morza Czarnego. Wytyczane i modernizowane są odcinki magistrali drogowej z Hamburga aż do Shanghaju, ale to pomysł, którego zrealizowanie - przy sprzyjających warunkach, doczeka się pełnego spełnienia raczej za kilka lat. Na uwagę zasługuje również zamysł udroźnienia trasy północą Europy, poprzez kraje nadbałtyckie, Rosję, Mongolię aż do Pekinu. Nic dziwnego jeśli się zważy, że przecież Chiny to „fabryka świata”. Kraj ten zawarł porozumienie gospodarcze z wieloma państwami swego regionu. Pozwoli to mu jeszcze szybciej dynamizować rozwój gospodarczy.

Pewne działania infrastrukturalne występują też na terenie Afryki, zwłaszcza w jej części południowej. Ciekawe rozwiązania w zakresie budowy mostów i wiaduktów powstają na południu Australii. Trzeba tu jeszcze wspomnieć o Ameryce Południowej, z której szlaki drogowe prowadzą aż na Alaskę. Proponuje zatem rekonesans po kontynentach i doniesieniach internetowych dotyczących dużych innowacyjnych rozwiązań infrastrukturalnych w zakresie logistyki.

Korytarze transportowe

W poszukiwaniu ciekawych rozwiązań infrastrukturalnych w zakresie logistyki rozpocznijmy naszą podróż po trasach Republiki Południowej Afryki (RPA)¹⁶³. W tym kraju występuje duże natężenie ruchu. Przez wiele lat nagromadziły się opóźnienia modernizacyjne. Dla poprawy bezpieczeństwa drogowego trzeba wydać około 5 mld. USD. Główny cel to naprawa bezpłatnych dróg RPA, które stanowią 68% całego systemu drogowego. Obecnie na uwagę zasługują jednak interesujące konstrukcyjnie, budowane mosty podwieszane o rekordowych przesłach¹⁶⁴. Według informacji z przytoczonego źródła nowoczesny most podwieszony zbuduje konsorcjum Msikaba Bridge, na który składa się południowoafrykańska firma Concor oraz międzynarodowy koncern Mota-Engil (zob. rysunek 1). Ciąg mostowy

¹⁶³ <https://inzynieria.com/drogi/wiadomosci/15184,drogi-rpa-wymagaja-powaznych-modernizacji>, dostęp: 14.11.2020.

¹⁶⁴ <https://inzynieria.com/mosty/wiadomosci/53685,poludniowa-afryka-nowe-mosty-podwieszane-o-rekordowych-przeslach>, dostęp: 14.11.2020.

zaprojektowany przez DISSING+WEITLING ma najdłuższe przęsło o długości 580 m. Według informacji internetowej z listopada 2020 roku zlokalizowany zostanie nad wąwozem **Msikaba**, niedaleko Lusikisiki. Stanowi on jedna z głównych przepraw, które powstaną na 400-kilometrowej trasie ekspresowej. Trasa ta ma połączyć miejscowości East London i Durban.

Rysunek 1. Koncepcja budowy mostu podwieszanego

Źródło: DISSING+WEITLING

Wymieniona wcześniej firma zaprojektowała również most nad rzeką Mtentu. W sąsiednim Mozambiku ukończono budowę mostu Maputo-Catembe, którego najdłuższe przęsło liczy 680 m. Zaskakują te informacje, gdyż stanowią „perełki” rozwiązań inżynierskich na kontynencie afrykańskim. Tak więc przeprawa nad wymienionym wcześniej wąwozem **Msikaba** zajmie drugie miejsce co do długości przęsła, a trzecie co do wysokości położenia w rankingu kontynentalnym. Trzeba jeszcze dodać, że będzie to most podwieszony 195 m powyżej poziomu doliny. Z informacji internetowych dowiadujemy się, że wyprzedzają go tylko przeprawy Bloukraans (216 m) oraz Mtentu (223 m). Być może budowa Msikaba Bridge została już zakończona, bo planowana była na luty 2019 roku, a jej koszt szacowano na 115 mln USD. Proponuję teraz zwrócenie uwagi na nowo otwarte mosty w roku 2018 (zob. rysunek 2)¹⁶⁵.

Rysunek 2. Otwarte mosty im. Gubernatora Cuomo

Źródło: www.newnybridge.com

Teraz zrobimy odskocznnię do Indii, gdzie w stanie Orissa w roku 2009 zaproponowano budowę innowacyjnego projektu korytarza wodno-drogowo-

¹⁶⁵ <https://inzynieria.com/fotogalerie/branzy/fotogaleria/6/1436,otwarto-new-ny-bridge-przeprawa-zastapi-most-tappan-zee>, dostęp: 14.11.2020.

kolejowego¹⁶⁶. Projekt wymaga budowy 137 km szlaku kolejowego, wodnego i połączeń drogowych w pasie Chhendipada-Talcher-Angul-Meramundali, a wartość inwestycji około 1 mld USD. Zaplanowana jest budowa autostrady o szerokości 60 m z dwoma pasmami w obu kierunkach. Szerokość korytarza, z bliźniaczym szlakiem kolejowym obok, wyniesie łącznie 300 m. W projekcie przewidziano budowę 43 dużych mostów i połączenia miast Budhapanka, Angul i Jharpada.

A teraz zrobmy przeskok do Polski, gdzie już w roku 2009 finalizowana była budowa ogromnego skrzyżowania w gliwickiej Sośnicy. Przewidziano trzypoziomowy węzeł, który połączył autostrady A1 i A4 oraz drogę krajową 44¹⁶⁷. Projekt skrzyżowania opracowała spółka Mosty Katowice we współpracy firmą Krakowskie Biuro Projektów Dróg i Mostów „Transprojekt”. Inwestycja ta wymagała zbudowania obiektów inżynierskich, bowiem w ciągu autostrady A1 jest ich 10 a nad nią 6, przy czym na drodze 44 są dwa obiekty podwieszane.

Należy jeszcze wspomnieć o Magistrali Adriatyckiej (*Jadranska Magistrala*) - M2¹⁶⁸. Ten szlak drogowy biegnie wzdłuż wschodniego wybrzeża Morza Adriatyckiego i stanowi fragment trzech tras europejskich, a mianowicie: E65, E80 oraz E851. Budowę tej magistrali o długości 1035 km przeprowadzono w latach 60. i 70. XX wieku. Był to szlak od wsi Spodnje Škofije (na granicy z Włochami) aż do Ulcinja (przy granicy z Albanią). Posiadała przekrój jednojezdniowy dwupasmowy (po jednym pasie ruchu w każdym kierunku), stanowiąc główną arterię komunikacyjną z północy na południe. Po rozpadzie Jugosławii magistrala M2 została podzielona przez granice czterech państw:

- Słowenii - droga 741, droga ekspresowa H5, droga ekspresowa H6 i droga 111;
- Chorwacji - droga krajowa D21, droga krajowa D66 i niemal cały odcinek drogi krajowej D8 (zob. rysunek 3);

Rysunek 3. Droga krajowa D8 na Riwierze Makarskiej

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Magistrala_Adriatycka

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ portal wnp.pl, dostęp: 15.11.2020.

¹⁶⁸ https://pl.wikipedia.org/wiki/Magistrala_Adriatycka, dostęp: 15.11.2020.

- Bośni i Hercegowiny - cały odcinek 9,3-kilometrowej drogi głównej M2 (zob. rysunek 4);

Rysunek 4. Droga główna M2 w okolicach Budwy

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Magistrala_Adriatycka.

- Czarnogóry – początkowy odcinek drogi głównej M2 i cała droga główna M2-4.

*Sieć dróg transkontynentalnych*¹⁶⁹

Proponuje teraz zwrócić uwagę na sieć dziewięciu dróg transkontynentalnych o nazwie Trans-African Highways. Sieć ta łączy stolice oraz główne skupiska ludności i ośrodki przemysłu większości państw afrykańskich. Budowa sieci zapoczątkowana została w 1971 roku z inicjatywy Komisji Gospodarczej Narodów Zjednoczonych ds. Afryki (UNECA), przy współudziale Afrykańskiego Banku Rozwoju oraz Organizacji Jedności Afrykańskiej. Dla pozyskania szerszych informacji sięgnijmy jednak do encyklopedii Wikipedia¹⁷⁰.

Celem projektu było ułatwienie rozwoju i integracji gospodarczej, społecznej i politycznej Afryki. Według wstępnych założeń sieć dróg transafrykańskich miała liczyć ponad 50 tys. km, jednak według UNECA z 2011 roku znaczna część z nich pozostanie niezabudowana. Zwróćmy teraz uwagę na dostępne z roku 2003 zestawienie realizacji utwardzania tras przy czym podane odniesienia w nawiasach dotyczą źródła (zob. tabela 1).

Zapoznajmy się teraz z poszczególnymi (1-9) wytyczonymi i częściowo zrealizowanymi szlakami w Afryce, wymienionymi wcześniej w tabeli 1. (zob. rysunek 5).

¹⁶⁹

https://www.google.pl/search?ei=SDioX_nVKcKIrwS6xqWYCQ&q=%22magistrala+drogowa%22+*+Afryka&oq=%22magistrala+drogowa%22+*+Afryka&gs_lcp=CgZwc3ktYWIQAzIFCAAQzQI6B AgAEEdQzrwCWJjsAmD8_wJoAHACeACAAagBiAGEBZIBAzEuNJgBAKABAaoBB2d3cy13aXrIAQjAAQE&sclient=psy-ab&ved=0ahUKEwj5mcymfPsAhVCxIsKHTpjCZMQ4dUDCA0&uact=5, dostęp: 15.11.2020.

¹⁷⁰ https://pl.wikipedia.org/wiki/Trans-African_Highways, dostęp: 15.11.2020.

Zestawienie utwardzonych tras sieci w Afryce

Oznaczenie	Nr	Trasa	Kraje	Długość łączna (km, 2003 ^[3])	W tym utwardzona (km, 2003 ^[3])
1	1	Kair – Dakar	Egipt, Libia, Tunezja, Algieria, Maroko, Sahara Zachodnia, Mauretania, Senegal	8636	8067
2	2	Algier – Lagos	Algieria, Niger, Nigeria	4504	3924
3	3	Trypolis – Windhuk (– Kapsztad ^[a])	Libia, Czad, Kamerun, Republika Środkowoafrykańska, Kongo, Demokratyczna Republika Konga, Angola, Namibia	9612	5941
4	4	Kair – Gaborone (– Kapsztad ^[a])	Egipt, Sudan, Etiopia, Kenia, Tanzania, Zambia, Zimbabwe, Botswana	8861	7104
5	5	Dakar – Ndżamena	Senegal, Mali, Burkina Faso, Niger, Nigeria, Kamerun, Czad	4496	3856
6	6	Ndżamena – Dżibuti	Czad, Sudan, Etiopia, Dżibuti	4219	1707
7	7	Dakar – Lagos	Senegal, Gambia, Gwinea Bissau, Gwinea, Sierra Leone, Liberia, Wybrzeże Kości Słoniowej, Ghana, Togo, Benin, Nigeria	4010	3263
8	8	Lagos – Mombasa	Nigeria, Kamerun, Republika Środkowoafrykańska, Demokratyczna Republika Konga, Uganda, Kenia	6259	3402
9	9	Beira – Lobito	Mozambik, Zimbabwe, Zambia, Demokratyczna Republika Konga, Angola	3523	2172
Łącznie				54 120^[b]	39 436

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Trans-African_Highways

Rysunek 5. Sieć dróg transafrykańskich

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Trans-African_Highways

Z Afryki przedłużeniem trasy 4, kierując się na wschód przez Izrael, Liban, Syrię, Turcję, Grecję, Rumunię docieramy prawie do Polski¹⁷¹ (zob. rysunek 6).

¹⁷¹ <http://www.africandiscovery.co.za/map3.html>, dostęp: 15.11.2020.

Rysunek 6. Przedłużenie trasy 4. w kierunku Europy Środkowo-Wschodniej

Źródło: <http://www.africandiscovery.co.za/map3.html>.

Pociągi nowej generacji

Dotychczas nawiązywaliśmy do tras drogowych szosowych, jednak poruszając temat innowacyjnych przedsięwzięć logistycznych warto też wspomnieć o pociągach nowej generacji, które wprowadzono w Australii (zob. rysunek 7)¹⁷².

Rysunek 7. Pociągi nowej generacji wprowadzono na trasy kolejowe w Australii

Źródło: Firma Bombardier Transportation.

Firma Bombardier Transportation wraz z konsorcjum Qtectic dostarczyła składy pociągów nowej generacji (*New Generation Rollingstock*, w skrócie NGR) dla sieci kolejowej południe-wschód w australijskim stanie Queensland. Dostawę zrealizowano we współpracy z rządem stanowym Queensland, Departamentem Transportu i Dróg (TMR) oraz Queensland Rail (QR). Pociągi klasy NGR skonstruowano dla Queensland z myślą o pasażerach dojeżdżających do pracy, gdyż nowy tabor zapewni pasażerom większe bezpieczeństwo, cyfrowe środowisko i wyższy komfort podróży. Przewiduje się, że wdrożenie do eksploatacji pociągów NGR przyniesie 26-procentowy wzrost przepustowości sieci kolejowej południowo-wschodniej części stanu Queensland, w związku z przewidywanym wzrostem populacji. Składy pociągów w ramach floty NGR wyróżniają się następującymi cechami:

- możliwość przewiezienia 964 pasażerów w każdym 6-wagonowym składzie,
- pokładowa sieć WIFI,
- monitoring wizyjny CCTV w całym pociągu,
- ciekłokrystaliczne wyświetlacze systemu *infotainment*,

¹⁷² <https://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/australia-ruszaja-pociagi-bombardiera-nowej-generacji--84794.html>, dostęp: 17.11.2020.

- moduły sanitarne,
- dwanaście wyznaczonych miejsc dla wózków inwalidzkich oraz innych urządzeń ułatwiających poruszanie się.

Cały projekt pociągów klasy NGR obejmuje dostawę 75 nowych pociągów pasażerskich, budowę nowego centrum serwisowego w Wulkuraka (Ipswich) oraz 32-letni serwis utrzymania taboru. Sięgnijmy jeszcze po kolejne doniesienia internetowe z lutego 2020 roku¹⁷³. Dowiadujemy się z niego, że w australijskim stanie Queensland wprowadzono do eksploatacji ostatni z 75 sześcioczłonowych elektrycznych zespołów trakcyjnych.

Rysunek 8. Widok zestawu pociągu klasy NGR

Źródło: Firma Bombardier Transportation.

Pojazdy zaprojektowali inżynierowie z Australii, jednak za ich produkcję odpowiadają zakłady Bombardiera w indyjskim Savli. W wyniku spostrzeżeń z eksploatacji dokonano modernizacji jednostek pociągów. Każdy pojazd jest zestawiony z czterech członów silnikowych (w tym dwóch sterowniczych i dwóch środkowych) oraz dwóch biernych. Jego prędkość maksymalna to 140 km/h. Jednostki kursują po torach o szerokości 1067 mm, z których składa się sieć kolejowa Queensland. Jak już wspomniano, oprócz samej dostawy nowej floty kontrakt Bombardier Transportation z władzami Queensland obejmuje także jej utrzymanie przez 32 lata. Przeglądy i naprawy jednostek będą odbywały się w centrum technicznym w Wulkuraka obok Ipswich.

A teraz przenieśmy się do Chin, bowiem w tym kraju występuje obecnie największą sieć dróg szybkiego ruchu na świecie¹⁷⁴. Trzeba tu dodać, że jeszcze w 1988 roku w Chinach nie było ani jednego kilometra tego typu drogi, zaś tylko w 012 oddano ich do użytku łącznie 12 409 km. Było tam w roku 2017, aż 131 tys. km dróg tej klasy. Drugie w kolejności to Stany Zjednoczone, natomiast w Europie prym wiedzie Hiszpania (17 109 km).

¹⁷³ <https://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/australia-bombardier-dostarczyl-75-waskotorowych-ezt-95271.html>, dostęp: 20.11.2020.

¹⁷⁴ <https://www.google.pl/search?q=Najd%C5%82u%C5%BCsza+sie%C4%87+autostrad+na+%C5%9Bwiecie&sa=X&ved=2ahUKEwi09t2M2vPsAhUKIIsKHXXvBKwQ1QIoAHoEAcQAQ&biw=1280&bih=665>, dostęp: 20.11.2020.

Zaprezentowano już szlaki transkontynentalne Afryki i innych przykładowych obszarów, trzeba więc też podać uporządkowany według długości zestaw 10 najistotniejszych tras na świecie¹⁷⁵. Przoduje tu Pan American Highway mające 48 000 km długości.

Pan American Highway. Obejmuje cały system autostrad obu Ameryk i rozciąga się od Buenos Aires w Ameryce Południowej do Edmonton w Ameryce Północnej. Odcinek w USA, czyli autostrada I-90 przebiega przez 13 stanów USA.

Highway 1. Stanowi autostradę numer 1 w Australii i obejmuje 14500 km. Została nazwana *National Highway* w 1955 roku, a swoją siecią obejmuje wszystkie stany w Australii, z wyjątkiem Brisbane i Darwin, które nie są z nią bezpośrednio połączone.

Kolej transsyberyjska. To połączenie kolejowo-drogowe ma 11 000 kilometrów. Droga kolejowa przebiega z Petersburga do Władywostoku w Rosji. Dalej obejmuje sieć azjatyckich autostrad AH6. Najdłuższym odcinkiem całej trasy jest autostrada M 58 zwana Amurską Autostradą o długość 2100 km, która wiedzie z miasta Czita aż do Chabarowska w Rosji.

Droga transkanadyjska. Autostrada Transkanadyjska o łącznej długości około 7821 km jest czwartą najdłuższą autostradą na świecie. Budowa autostrady trwała 21 lat, a rozpoczęła się w roku 1950. Ta droga szybkiego ruchu wiedzie przez 10 prowincji kanadyjskich i łączy główne miasta Kanady.

Golden Quadrilateral Road Network. Jest to sieć autostrad w Indiach o długości 5846 km. Łączy cztery główne indyjskie miasta – Delhi, Mumbai, Chennai i Kalkutę. Budowę rozpoczęto w 2001 roku, a prace ukończono w styczniu 2012 roku. Autostrada ma 4-6 pasów na całej trasie. Wartość tej inwestycji wyniosła 600 miliardów rupii, tj. 9,2 miliarda dolarów.

China National Highway 010 (Tongsan Expressway). Droga ta zbudowana w Chinach, jako najdłuższa autostrada krajowa ma długość 5700 km. Jest szóstą najdłuższą autostradą na świecie. Przebiega od miasta Tongjiang we wschodniej prowincji Heilongjiang do Sanyi w prowincji Hainan. Ma ona jednak „wąskie gardło” spowodowane przez Cieśninę Qongzhou w Haiyang w Guangdong, gdzie samochody są transportowane pociągiem do Haikou w prowincji Hainan.

Route US 20. Trasa ta będąca najdłuższą drogą w Stanach Zjednoczonych ma długość 5415 km. Wiedzie z Bostonu w stanie Massachusetts do Newport w stanie Oregon. Została rozbudowana w roku 1940 i przebiega przez 9 stanów USA.

Route US 6 (Grand Army Highway Asociacion). Wymieniona trasa o długości 4158 km

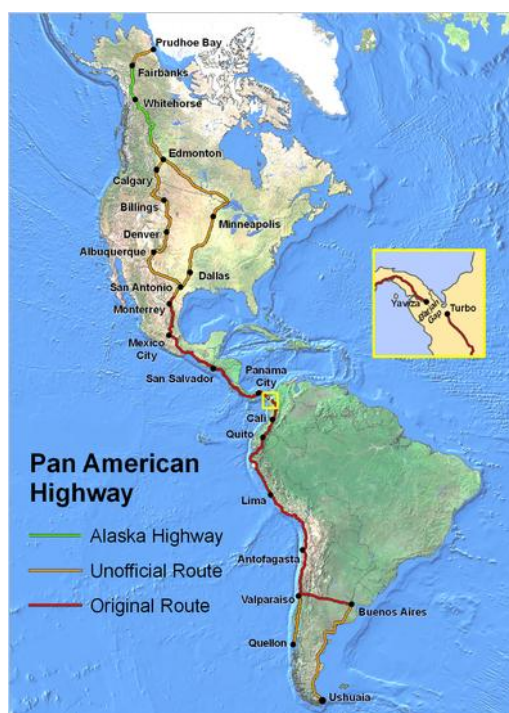
rozciąga się od Bishop w Kalifornii do Provincetown w stanie Massachusetts.

¹⁷⁵ <https://4trucks.pl/aktualnosci/14261/top-10-najdluzsze-drogi-na-swiecie>, dostęp: 20.11.2020.

Autostrada 90 (I-90). Ta wspomniana już wcześniej trasa, o długości 4860 km tzw. *interstate* przebiega przez 13 stanów i łączy Boston z Seattle. Stanowi najdłuższą autostradą międzystanową w USA. Autostrada przebiega przez dwa najdłuższe pływające mosty: *Most Pamięci Lacy W. Marrow* i *Most Pamięci Homera M. Hadleya*.

Autostrada 80 (I-80) (Christopher Columbus Highway). Jest drugą najdłuższą autostradą międzystanową w USA o długości 4666 km. Trasa I-80 zaczyna się w San Francisco w Kalifornii, kończy w New Jersey i przebiegając przez 11 stanów.

Wymieniono wcześniej 10 najdłuższych tras na świecie, przy czym wyróżnia się wśród nich *Pan American Highway* (tzw. *Panamericana*), warto więc więcej uwagi poświęcić tej drodze¹⁷⁶. Jest to system dróg i autostradpołączonych szeregowo, a niekiedy również równoległe ze sobą tak, aby połączyć większość krajów obu Ameryk. *Panamericana* ma wiele odnóg, łączących większość krajów Ameryki Południowej. Szlak drogowy od Prudhoe Bay na Alasce do miasta Ushuaia w Argentynie pokazano na rysunku 9.

Rysunek 9. Autostrada Panamerykańska z przerwą w Darién

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Droga_Panameryka%C5%84ska

Omawiany szlak ma przerwę we wschodniej prowincji Panamy o nazwie Darién, która jest gorąca, wilgotna, mocno zalesiona i słabo zaludniona (zob. rysunek 10). Dzisiaj głównym miastem w Darién jest La Palma, zlokalizowana w miejscu ujścia rzeki Tuirá do zatoki San Miguel. Gospodarka regionu opiera się na rolnictwie i pozyskiwaniu drewna.

¹⁷⁶ https://pl.wikipedia.org/wiki/Droga_Panameryka%C5%84ska, dostęp: 20.11.2020.

Rysunek 10. Krajobraz przed miastem La Palma w prowincji Darién

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Droga_Panameryka%C5%84ska

Odcinek przerwy *Darién Gap* to bagnista dżungla oddzielająca Panamę od Kolumbii (zob. rys. 11). Aby kontynuować podróż trzeba skorzystać z drogi morskiej rejsiem z Panamy do Kolumbii lub też popłynąć do portu w Wenezueli.

Rysunek 11. Fragment bagnistego terenu Darién Gap

Źródło: <https://beztroskiewczasy.pl/autostrada-panamerykanska-najdluzsza-droga-swiata/>

Widok odcinka trasy panamerykańskiej w Argentynie pokazano na rysunku 12¹⁷⁷. Autostrada Panamerykańska obejmuje 17 państw, wielkie góry, rozległe doliny i pustynie. Szlak ten wiedzie przez Stany Zjednoczone (również stan Alaska), Kanada, Meksyk, Gwatemala, Salwador, Honduras, Nikaragua, Kostaryka, Panama, Kolumbia, Ekwador, Peru, Chile, Argentyna. Z autostrady poprowadzone zostały też odgałęzienia do Wenezueli, Boliwii czy Paragwaju.

Rysunek 12. Fragment trasy Pan American Highway

Źródło: <https://beztroskiewczasy.pl/autostrada-panamerykanska-najdluzsza-droga-swiata/>

Wędrowaliśmy po autostradach świata, wróćmy jednak do Polski, gdzie na wyróżnienie zasługuje węzeł drogowy Łódź Północ koło Strykowa (zob. rys. 13)¹⁷⁸.

¹⁷⁷ <https://beztroskiewczasy.pl/autostrada-panamerykanska-najdluzsza-droga-swiata/>, dostęp: 20.11.2020.

¹⁷⁸ https://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,17206895,Autostrady_na_swiecie.html, dostęp: 20.11.2020.

Rysunek 13. Węzeł autostradowy Łódź Północ koło Strykowa (Skrzyżowanie autostrad A1 oraz A2)

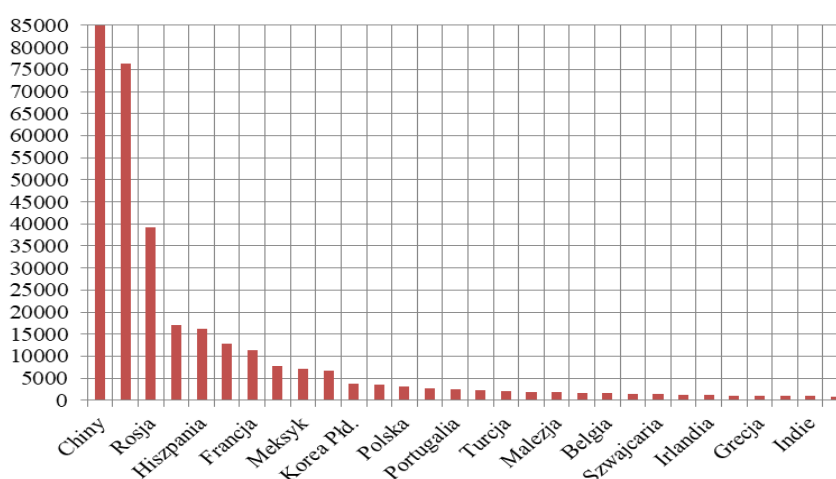
Źródło: https://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,17206895,Autostrady_na_swiecie.html

Zestawienie podstawowych dróg szybkiego ruchu

Zwróćmy uwagę na długości autostrad i dróg ekspresowych w wybranych 30 krajach¹⁷⁹. Spośród państw UE wyróżnia się Hiszpania o powierzchni ponad 500 tys. km² mająca 16205 km dróg szybkiego ruchu, a liczba samochodów na tysiąc mieszkańców wynosi 593.

30	Egipt	838
29	Indie	1000
28	Maroko	1080
27	Grecja	1091
26	Dania	1143
25	Irlandia	1224
24	Chorwacja	1254
23	Szwajcaria	1415
22	Węgry	1477
21	Belgia	1756
20	Austria	1756
19	Malezja	1821
18	Szwecja	1913
17	Turcja	2127
16	Chile	2387
15	Portugalia	2613
14	Holandia	2758
13	Polska	3170
12	Wlk. Brytania	3519
11	Korea Płd.	3779
10	Włochy	6700
9	Meksyk	7176
8	Japonia	7803
7	Francja	11416
6	Niemcy	12800
5	Hiszpania	16205
4	Kanada	17000
3	Rosja	39143
2	USA	76334
1	Chiny	84936
R	Kraj	Km

Dysproporcje pomiędzy poszczególnymi krajami lepiej obrazuje rysunek 14.

Rysunek 14. Ranking dróg szybkiego ruchu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie - https://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,17206895,Autostrady_na_swiecie.html.

¹⁷⁹ Ibidem.

Na kolejnym miejscu są Niemcy, gdzie długość autostrad i dróg ekspresowych według podanego wcześniej źródła wynosi 12800 km. Powierzchnia tego kraju jest około 357 tys. km, a liczba samochodów na 1000 mieszkańców wynosi 588. Trzeba tu nadmienić, że turyści i wyjeżdżający w celach biznesowych do Niemiec chwalą sobie jakość niemieckich autostrad. Przykład autostrady AP7 pokazano na rysunku 15¹⁸⁰.

Rysunek 15. Autostrada AP7

Źródło: https://inzynieria.com/drogi/autostrady_w_polsce/rankingi/53404,w-ktorym-kraju-ue-jest-najdluzsza-siec-autostrad-ranking

Zagłębmy teraz do Francji. Terytorium tego kraju łącznie z obszarami zamorskimi ma powierzchnię 551,7 tys. km². Przykład widoku na autostradę w tym kraju pokazano na rys. 16.

Rysunek 16. Przykładowy fragment autostrady we Francji

Źródło: https://inzynieria.com/drogi/autostrady_w_polsce/rankingi/53404,w-ktorym-kraju-ue-jest-najdluzsza-siec-autostrad-ranking

Spójrzmy jeszcze raz na rysunek 14, gdzie zauważamy, że w rankingu długości tras szybkiego ruchu Polska znajduje się w pierwszej połowie. Jednak według wskaźnika liczby kilometrów autostrad przypadających na 1 km² powierzchni kraju jest zaledwie 5 m na 1 km², czyli znajdujemy się ostatniej piątce w rankingu. Przykład polskiej autostrady koło Gliwic zaprezentowano na rysunku 17.

¹⁸⁰ https://inzynieria.com/drogi/autostrady_w_polsce/rankingi/53404,w-ktorym-kraju-ue-jest-najdluzsza-siec-autostrad-ranking, dostęp: 20.11.2020.

Rysunek 17. Autostrada A4 w pobliżu Gliwic

Źródło: https://inzynieria.com/drogi/autostrady_w_polsce/rankingi/53404,w-ktorym-kraju-ue-jest-najdluzsza-siec-autostrad-ranking

Zestawienie wybranych krajów według liczby kilometrów autostrad na 1 km² powierzchni oraz liczby mieszkańców podano w tabeli 2.

Tabela 2

Wskaźniki dotyczące autostrad

Miejsce	Kraj	Powierzchnia [km ²]	Wskaźnik [km/km ²]	Liczba mieszkańców/km ²
1	Holandia	41526	0,074	410
2	Luksemburg	2588	0,065	233
3	Belgia	30528	0,058	370
4	Niemcy	357376	0,043	226
5	Szwajcaria	41285	0,035	201
6	Hiszpania	504648	0,034	96
7	Portugalia	92391	0,032	117
8	Słowenia	20273	0,031	102
9	Dania	43098	0,029	131
10	Cypr	9251	0,028	132
11	Łotwa	64573	0,026	30
12	Austria	83879	0,025	102
13	Chorwacja	56594	0,023	76
14	Włochy	301230	0,023	202
15	Francja	551500	0,021	104
16	Grecja	131957	0,017	82
17	Czechy	78866	0,016	134
18	Wielka Brytania	244820	0,015	270
20	Irlandia	70273	0,013	63
21	Węgry	93030	0,013	106
22	Słowacja	49035	0,010	111
23	Bułgaria	110910	0,007	65
24	Litwa	65300	0,005	43
25	Polska	312679	0,005	123
26	Szwecja	449964	0,005	22
27	Estonia	45339	0,003	29
28	Finlandia	338145	0,003	16
29	Rumunia	238391	0,003	81
30	Malta	316	-	1505

Źródło: Opracowanie własne na podstawie - https://inzynieria.com/drogi/autostrady_w_polsce/rankingi/53404,w-ktorym-kraju-ue-jest-najdluzsza-siec-autostrad-ranking.

*Autostrady w Chinach*¹⁸¹

W Chinach – kraju 30 razy większym od Polski, pod koniec 2010 roku było około 70 tys. autostrad, przy czym zbudowano je w ostatnich 22 latach. Co roku przybywa ich prawie 5 tys. km. Żeby pobudzić gospodarkę władze chińskie przeznaczyły na nie aż 290 mld dolarów. Trzeba zauważyć, że sieć dróg szybkiego ruchu, w tym autostrad budowana jest w Chinach na zapas w szczególności we wschodniej części tego rozległego kraju.

Autostrady położone na północ od Hong Kongu są zatłoczone mimo 2 lub 3 pasów w jedną stronę. Natomiast poza miastami niektóre odcinki są wręcz puste, a i stacje benzynowe i inne obiekty infrastruktury drogowej rozmieszczone są rzadko. Na pochwałę zasługuje jednak dość staranne oznaczenie autostrad po chińsku i po angielsku (zob. rysunek 18).

Rysunek 18. Widok na fragment przypadkowej autostrady w Chinach

Źródło: <https://www.auto-swiat.pl/wiadomosci/aktualnosci/jak-wygladaja-chinskie-autostrady/b0qpvy5>

Chińskie autostrady są płatne, a bramki ustawione są poza miastami – tylko przy zjazdach (zob. rysunek 19).

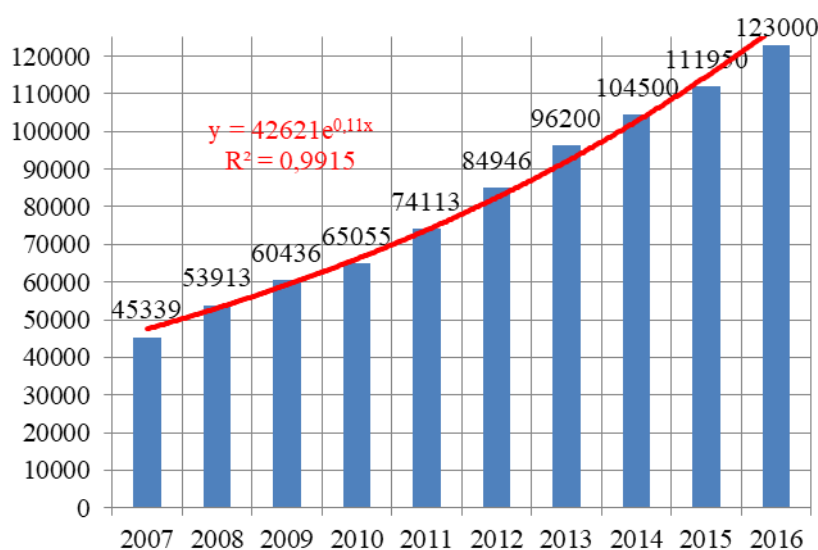

Rysunek 19. Miejsce kontrolne na przykładowej autostradzie w Chinach

Źródło: <https://www.auto-swiat.pl/wiadomosci/aktualnosci/jak-wygladaja-chinskie-autostrady/b0qpvy5>.

¹⁸¹ <https://www.auto-swiat.pl/wiadomosci/aktualnosci/jak-wygladaja-chinskie-autostrady/b0qpvy5>, dostęp: 20.11.2020.

Szybki trend rozwojowy budowy zintegrowanych autostrad i dróg ekspresowych w Chińskiej Republice Ludowej (CHRL), zwanych wszystko jako autostrady, według stanu na początek wymienionych lat pokazano na rysunku 20¹⁸². Zwróćmy uwagę na równanie trendu wykładniczego i doskonale jego dopasowanie do danych empirycznych co wskazuje współczynnik determinacji $R = 0,9915$. Spośród wielu autostrad CHRL na uwagę zasługują: G1 Pekin-Harbin, G2 Pekin-Szanghaj, G3 Pekin-Tajpej, G4 Pekin-Makau. Zainteresujmy się bliżej pierwszą z nich tj. Autostradą G1 Pekin-Harbin¹⁸³ położoną w północnej i północno-wschodniej części kraju. Licząca 1280 km droga przebiega przez miasto wydzielone Pekin oraz prowincje Hebei, Liaoning, Jilin i Heilongjiang.

Rysunek 20. Długości dróg szybkiego ruchu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie - https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrady_w_Chinach.

Wspomniano już o budowie autostrad z myślą o przyszłości tego ogromnego kraju, jakim są Chiny. Przykładem uaktywniania terenów jeszcze dziewiczych jest nowoczesna droga budowana przez tereny pustynne północnych Chin (zob. rysunek 21)¹⁸⁴. Jest to nowa autostrada G7 o długości 2,45 tys. km z Pekinu do Urumczy. Trasa jej wiedzie przez obszary pustynne Gobi i przebiega przez pustynie o nazwach: Bagdan Jaran, Tengri oraz Ulan Buh Shamo. Oddana została w roku 2017, a głównym celem jej budowy było skrócenie podróży ze stolicy Chin do wspomnianej już Urumczy o 12 godzin.

¹⁸² https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrady_w_Chinach, dostęp: 20.11.2020.

¹⁸³ https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrada_G1_Pekin-Harbin, dostęp: 20.11.2020.

¹⁸⁴ <https://www.rynekinfrastruktury.pl/wiadomosci/drogi/chinczycy-otworzyli-najdluzsza-na-swiecie-droge-przez-pustynie-59279.html>, dostęp: 20.11.2020.

Rysunek 21. Widok fragmentu autostrady wiodącej przez Gobi

Źródło: <https://www.rynekinfrastruktury.pl/wiadomosci/drogi/chinczycy-otworzyli-najdluzsza-na-swiecie-droge-przez-pustynie-59279.html>

Dzięki integracji z innymi autostradami trasa G7 stanowi szybkie połączenie zachodniej części Chin z miastami nadmorskimi. Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, że jej budowa jest częścią realizacji innowacyjnego przedsięwzięcia jakim jest tzw. „Pas i Szlak”, który ma pomóc połączyć Chiny z Europą. Na zakończenie naszych spostrzeżeń spoglądnijmy na mapę głównych dróg w Chinach¹⁸⁵. Dominuje dobrze rozwinięta infrastruktura dróg w części południowej, a w szczególności w pasie nadmorskim.

Rysunek 22. Mapa głównych dróg w Chinach

Źródło: <https://www.rynekinfrastruktury.pl/wiadomosci/drogi/chinczycy-otworzyli-najdluzsza-na-swiecie-droge-przez-pustynie-59279.html> na podstawie encyklopedii Wikipedia

¹⁸⁵ Ibidem.

Coraz bliżej do celu

Idea połączenia Europy Zachodniej z częścią przemysłową Chin jest coraz bliżej swojej realizacji. Prace nad kontynuowaniem budowy odcinków tej magistrali drogowej podjęła również Rosja, oddając do użytku szybka autostradę Moskwa-Petersburg (zob. widok fragmentu tej autostrady na rysunku 23)¹⁸⁶.

Rysunek 23. Autostrada Moskwa-Petersburg

Źródło: <https://obserwatorgospodarczy.pl/transport-i-infrastruktura/27-drogi-i-koleje/1078-rosjanie-otworzyli-najszybsza-autostrade-w-europie>

Trasa ta o nazwie M11, długości 684 km jest częścią szlaku Europa-Zachodnie Chiny, który finalnie ma liczyć 8500 km. Przewiduje się, że docelowo będzie to najszybsza płatna autostrada w Europie, nie licząc niemieckich odcinków, na których nie obowiązują ograniczenia. Miejscami dopuszczalna prędkość ma finalnie wynosić 150 km/h. Większość trasy będzie możliwa do przejechania z prędkością 130 km/h. Na trasie znajduje się 325 konstrukcji – mostów, wiaduktów, przejść dla zwierząt oraz węzłów. Trasa ma co najmniej cztery pasy, jednak w niektórych miejscach ich liczba rośnie aż do 10. Czas przejazdu między dwoma metropoliami dzięki M11 ma się skrócić o 2 - 4 godziny.

Na podkreślenie znaczenia autostrady M11 zasługuje to, że wzdłuż tej trasy znajduje się około 70 % rosyjskich zakładów motoryzacyjnych, 50 % producentów z sektora lotniczego i kosmicznego oraz 40 % zakładów metalurgicznych. Słaba jest jeszcze infrastruktura rosyjskiej sieci stacji benzynowych Lukoil, bowiem odległość między nimi wynosi 200-250 km. Występują też gdzieś problemy z siecią komórkową. A teraz zobaczmy jeszcze co na temat M11 informuje Wikipedia¹⁸⁷.

Autostrada Moskwa-Petersburg oddana została do użytku w listopadzie 2019 roku. Przebieg M11 jest równoległy do istniejącej już drogi magistralnej M10. Autostrada rozpoczyna się w Moskwie i przebiega przez obszar obwodu moskiewskiego (odcinek długości 90 km), następnie twerskiego (253 km),

¹⁸⁶ <https://obserwatorgospodarczy.pl/transport-i-infrastruktura/27-drogi-i-koleje/1078-rosjanie-otworzyli-najszybsza-autostrade-w-europie>, dostęp: 20.11.2020.

¹⁸⁷ https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrada_Moskwa%E2%80%93Petersburg, dostęp: 20.11.2020.

nowogrodzkiego (233 km), leningradzkiego (75 km) aż do zakończenia w Petersburgu.

Autostrada ma po cztery pasy ruchu w każdą stronę, a w pobliżu Moskwy i Petersburga w sumie od 6 do 10. Dopuszczalna prędkość wynosi od 110 km/h do 130 km/h, a w okolicach Tweru do 60 km/h. M11 to znaczący krok w budowie autostrad w Rosji, dla której zbudowana infrastruktura drogowa to głównie tereny zachodnie i obrzeża południowe tego kraju (zob. rysunek 24).

Rysunek 24. Podstawowe szlaki drogowe w Rosji (autostrada A11 zaznaczona na czerwono)

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrada_Moskwa%E2%80%93Petersburg.

Zagłębienie do Australii

Zaprezentowano już istniejące i zamierzone wybrane przedsięwzięcia logistyczne w Europie, Azji, Afryce i Ameryce. Warto teraz jeszcze powrócić do Australii, która jest państwem federalnym podzielonym na trzy typy jednostek: stany, terytoria wewnętrzne oraz terytoria zewnętrzne¹⁸⁸. Ponadto funkcjonuje podział niższego rzędu na poziomie lokalnym – tzw. samorząd terytorialny, analogia do powiatu w Polsce. Obecnie jest 547 takich samorządów. Australia podzielona jest łącznie 6 stanów, 3 terytoria wewnętrzne i 7 terytoriów zewnętrznych.

Główne drogi międzymiastowe w Australii określane są zbiorczo mianem *highways*, co oznacza autostradę¹⁸⁹. Jednak tylko nieliczne spośród nich mogłyby zostać nazwane autostradami według standardów europejskich. W Australii istnieje numeracja i klasyfikacja dróg. Najbardziej powszechnie drogi znane są pod swoimi nazwami słownymi, zwykle pochodzącymi od nazw miejsc, przez które przechodzą (np. *Ipswich Motorway*), albo nazwiska patrona (np. *Hume Highway*). Na znakach drogowych i mapach numery i nazwy słowne występują równolegle.

¹⁸⁸ https://pl.wikipedia.org/wiki/Podzia%C5%82_administracyjny_Australii, dostęp: 21.11.2020.

¹⁸⁹ https://pl.wikipedia.org/wiki/Klasy_i_kategorie_dr%C3%B3g_w_Australii, dostęp: 20.11.2020.

Obecnie trwa stopniowe przechodzenie z systemu numerycznego numeracji na alfanumeryczny.

Przytoczmy więc w tym miejscu definicję pojęcia „*autostrada*”¹⁹⁰. Ogólną definicję terminu „*autostrada*” zawierają art. 1 lit. „j” załącznika do Konwencji o ruchu drogowym, sporządzonej w Wiedniu dnia 8 listopada 1968 r. (w Polsce opublikowanej w Dz.U. z 1988 r. nr.5, poz.40) oraz art. 1 lit. „h” załącznika do Konwencji o znakach i sygnałach drogowych, sporządzonej w Wiedniu dnia 8 listopada 1968 r. (w Polsce opublikowanej w Dz.U. z 1988 r. nr.5, poz.42) stanowiące, że: *Autostrada* – droga specjalnie zaprojektowana i zbudowana dla ruchu samochodowego, która nie służy przydrożnym posiadłościom oraz która:

1. Poza wyjątkami dotyczącymi punktów specjalnych lub okresów przejściowych ma odrębne jezdnie przeznaczone dla obu kierunków ruchu, wyraźnie oddzielone od siebie za pomocą pasa rozdzielającego, nie przeznaczonego dla ruchu, lub w wyjątkowych przypadkach oddzielone w inny sposób.

2. Nie przecina się na tym samym poziomie z inną drogą, torem kolejowym lub tramwajowym, albo z drogą przeznaczoną dla ruchu pieszego.

3. Jest specjalnie oznaczona jako *autostrada*.

Omawiana *autostrada* łączy przede wszystkim główne ośrodki gospodarcze i administracyjne kraju oraz obsługuje ruch międzynarodowy. Wokół brzegów kontynentu Australia wiodzie długa magistrala o nazwie *Highway 1* (zob. rysunek 25)¹⁹¹. *Highway 1 (National Route 1)* stanowi szlak drogowy o długości 14500 km i łączy wszystkie stolice stanów. Ze względu na swoją długość i system zarządzania, podzielona jest na sekcje wchodzące w skład systemu *National Highway* i posiadający swoje indywidualne nazwy własne.

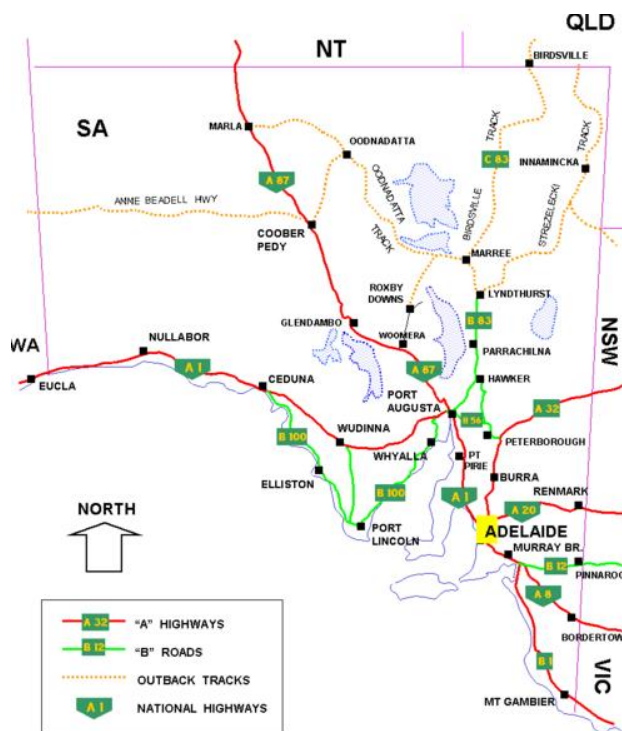
Rysunek 25. Pętla *autostrady Highway* wokół Australii

Źródło: https://www.google.pl/search?sxsrf=ALeKk01eW_FXkPZHB7rLqt-_tsoaiWIhCA%3A1604908559758&lei=D_aoX97zLdG8gQbdlrHADA&q=Highway%201%20Australia&ved=2ahUKEwiet-ek_vTsAhVRXsAKHV1LDMgQsKwBKAF6BAgNEAI&biw=1280&bih=665.

¹⁹⁰ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Autostrada>, dostęp: 22.11.2020.

¹⁹¹ https://www.google.pl/search?sxsrf=ALeKk01eW_FXkPZHB7rLqt-_tsoaiWIhCA%3A1604908559758&lei=D_aoX97zLdG8gQbdlrHADA&q=Highway%201%20Australia&ved=2ahUKEwiet-ek_vTsAhVRXsAKHV1LDMgQsKwBKAF6BAgNEAI&biw=1280&bih=665, dostęp: 21.11.2020.

Terytorium Australii podzielone jest na stany, a mianowicie: Australia Południowa, Australia Zachodnia, Terytorium Północne, Queensland, Nowa Południowa Walia, Wiktorja, Tasmania. Natomiast głównymi miastami Australii są: Adelaide, Perth, Darwin, Brisbane, Cairns, Newcastle, Sydney, Melbourne, Burnie, Launceston, Hobart. Dla przykładu przyjrzyjmy się bliżej Australii Południowej i jej znaczeniu gospodarczemu¹⁹². Mapę Południowej Australii zaprezentowano na rysunku 26.

Rysunek 26. Miasta, osady i drogi na terenie Australii Południowej

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Australia_Po%C5%82udniowa

Stan ten położony jest w centralno-południowej części kontynentu australijskiego, u brzegów Oceanu Południowego. Ma obszar 1 043 514 km². Stolicą Australii Południowej jest Adelaide. Ludność Południowej Australii, według danych z roku 2008, to w przybliżeniu 1,60 mln osób. Główne gałęzie przemysłu w Australii Południowej to produkcja samochodów, zboża, wina i wełny które stanowią także większość eksportowanych towarów. Istniejący tam przemysł ciężki i przetwórczy, generuje 15% produktu stanowego brutto i składa się na większość eksportu.

Nowe rozwiązania w centrach logistycznych¹⁹³

Centrum logistyczne to wyspecjalizowana struktura gospodarcza grupująca na zwartym obszarze duży zbiór podmiotów specjalizujących się w organizacji i fizycznym przepływie mas towarowych. Stanowi węzeł kontaktu popytu i podaży

¹⁹² https://pl.wikipedia.org/wiki/Australia_Po%C5%82udniowa, dostęp:21.11.2020.

¹⁹³ Ta część opracowania bazuje na rozdziale 10. *Centra logistyczne* książki: Władysław Wornalkiewicz, Wojciech Duczmał, *Elementy inżynierii i analizy systemów zarządzania Wybrane aspekty logistyczne*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, Opole 2019.

usług logistycznych i transportowych. Centra logistyczne spełniają także funkcje pomocnicze, dodatkowe, przy czym podstawowym kryterium ich podziału jest zasięg oddziaływania:

- międzynarodowe (około 500 km),
- regionalne (50-499 km),
- lokalne (około 50 km).

Centrum logistyczne o powierzchni około 6000 m² zlokalizowane jest w Ambathuraju w stanie Tamilnadu w Indiach. Stanowi ono przykład największej inwestycji polskiego kapitału w tym kraju. Należy do spółki BELLA PREMIER Happy HygieneCare Pvt.Ltd.¹⁹⁴. Ogromne centrum logistyczne występuje Dallas-Fort Worth (D-FW) w stanie Teksas. Występuje tu silnie rozwinięty przemysł lotniczy i elektroniczny oraz maszynowy, dwa porty lotnicze, a przez centrum logistyczne przebiega aż pięć autostrad międzynarodowych i jedna autostrada transkontynentalna (Meksyk-USA-Kanada).

Na terytorium Chin, w 50. lokalizacjach działa spółka DB Schenker. Honkong w ramach sieci DB Schenken stanowi główny węzeł frachtu lotniczego. W roku 2002 powstała w Pekinie spółka typu *join venture* Schenker BITCC Logistics, a w roku 2005 zbudowano w Szanghaju centrum logistyki. Kolejna firma DSV jest globalnym dostawcą usług transportowych i logistycznych. Posiada swoje przedstawicielstwa w ponad 70. krajach świata oraz międzynarodową sieć partnerów i agentów. Centrum logistyczne DSV znajduje się w Krefeld (Niemcy).

Na terenie naszego kraju powstało nowoczesne centrum logistyczne *Logistic City* w Piotrkowie Trybunalskim. Ta centralna lokalizacja umożliwia dogodne prowadzenie w Polsce i w Europie działalności związanej z magazynowaniem, dystrybucją towarów, przetwórstwem oraz lekką produkcją. Amerykańska firma Amazon prowadząca sprzedaż wysyłkową jest coraz bardziej znana w Polsce, a zorganizowane przez nią centrum logistyczne w Bielanach Wrocławskich charakteryzuje się nowatorskim systemem funkcjonowania¹⁹⁵. Działa tu system Amazon Robotics wymagający jednak nowoczesnego konstrukcyjnie rozwiązania magazynów oraz wysokich kompetencji pracowników serwisujących ten system małych robotów przypominających kwadratowy stolik. Widok magazynu z robotami pod regałami podwożącymi towary do realizacji zamówień w strefie dystrybucji pokazano na rysunku 27¹⁹⁶.

Nadmienię, że w amerykańskich centrach logistycznych wprowadzono robotykę już w 2012 roku. Dzięki automatyzacji składowania i pobierania, na tej samej powierzchni magazynowej można pomieścić o połowę więcej towarów. Kilkaset

¹⁹⁴ <https://prezi.com/ziv6zynuzjc-/centra-logistyczne-na-swiecie/>, dostęp: 20.03.2018.

¹⁹⁵ <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/arttykul/amazon-w-polsce-w-centrum-logistycznym,246,0,1929206.html>, dostęp: 20.03.2018.

¹⁹⁶ <http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/51,35771,19123483.html?i=4>, dostęp: 20.03.2018.

robotów automatycznie podnosi i dowozi do pracowników całe regały z produktami do wysyłki. Opracowano specjalny algorytm uczący się obierania najkrótszych dróg do punktów danego magazynu, który wydaje polecenia poszczególnym robotom. Na uwagę zasługuje fakt, że program sam układa towary na piętrowych regałach tak, aby te z najbardziej pożądanymi były najbliżej stanowisk obsługi. Obszar pracy robotów magazynowych jest niedostępny dla pracowników.

Rysunek 27. Zrobotyzowany magazyn z systemem Amazon Robotics

Źródło: <http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/51,35771,19123483.html?i=4>

W Stanach Zjednoczonych magazyn z systemem Amazon Robotics znajduje się w Tracy w pobliżu San Francisco, gdzie skompletowanie zamówienia zajmuje kilka minut. Roboty zatrzymują się, gdy w zasięgu ich widzenia znajdzie się pracownik magazynu, a ponadto same doładowują swoje baterie w razie potrzeby. Rozległa jest sieć firmy Amazon z siedzibą w Seattle prowadząca sprzedaż przez Internet, gdyż ma około 100 centrów logistycznych na całym świecie. Planuje ona budowę dalszych centrów logistycznych w Polsce z zrobotyzowanymi systemami logistycznymi¹⁹⁷. Zakłada się uruchomienie dla polskich klientów internetowego serwisu Amazon i udostępnienie polskiej wersji strony WWW. Oprócz wspomnianego już centrum logistycznego w Bielanych Wrocławskich funkcjonuje też analogiczne w Sadach pod Poznaniem. Planuje się budowę i uruchomienie centrum logistycznego w Sosnowcu z przeznaczeniem na obsługę klientów kupujących obuwie i odzież¹⁹⁸.

Intensywnie rozwija się baza magazynowa sfery logistyki. Przykładowo budowę centrum logistycznego w Czechowicach-Dziedzicach w województwie Śląskim podjęła firma deweloperska 7R, a powierzchnia dwóch hal będzie miała 30 tys. m²¹⁹⁹. Firma ta zbudowała wiele obiektów powierzchni magazynowej, a przykład jednego z tych obiektów pokazano na rysunku 28.

¹⁹⁷ <http://wgospodarce.pl/informacje/22270-amazon-planuje-rozbudowe-sieci-centrow-logistycznych-w-polsce>, dostęp: 20.03.2018.

¹⁹⁸ <https://www.forbes.pl/wiadomosci/centrum-logistyki-amazon-w-sosnowcu/njs5d8j>, dostęp: 20.03.2018.

¹⁹⁹ http://logistyka.wnp.pl/firma-7r-wybuduje-w-czechowicach-dziedzicach-centrum-logistyczne,311396_1_0_0.html, dostęp: 20.03.2018.

Rysunek 28. Przykład rozplanowania w terenie jednego z centrum logistycznego zbudowanego przez firmę 7R

Źródło: <http://www.7rlogistic.pl/>.

Mecalux wyposażył w regały paletowe, przepływowe, półkowe z pomostami oraz podesty magazynowe centrum logistyczne 3LP SA w Siechnicach pod Wrocławiem. Przedmiotem działalności tej firmy jest też świadczenie zaawansowanych usług logistycznych w branży *e-commerce*²⁰⁰. Zalando planuje budowę dwóch kolejnych dużych centrów logistycznych – w Polsce i we Włoszech²⁰¹. Również znane już sieci handlowe takie jak Lidl, Piotr i Paweł, Żabka oraz Macro postawiły na rozwój w obszarze logistyki. Grupa Goodman buduje chyba największe centrum logistyczne w Europie dla Metro Group o powierzchni 235 tys. m² w niemieckim Marl²⁰². Firma Dachser otworzyła nowe centrum logistyczne w Northampton w Wielkiej Brytanii na powierzchni 7,4 ha²⁰³. Firma kurierska UPS otworzyła swoje nowe centrum przeładunkowe w Mysłowicach w województwie Śląskim o przepustowości 6 tys. paczek na godzinę²⁰⁴. Liczby magazynów do wynajęcia w poszczególnych regionach podano na rysunku 29.

Rysunek 29. Magazyny do wynajęcia w regionach dużych miast Polski

Źródło: https://magazyny.pl/magazyny-do-wynajecia/?gclid=EAIaIQobChMI0qib9rji2AIVVz8bCh3P3QE1EAAAYAiAAEgJZX_D_BwE

²⁰⁰ <http://www.portalspozywczy.pl/technologie/wiadomosci/mecalux-wyposazyl-jeden-z-najnowoczesniejszych-centrow-logistycznych-w-europie,148579.html>, dostęp: 20.03.2018.

²⁰¹ <http://www.portalspozywczy.pl/handel/wiadomosci/zalando-zainwestuje-w-dwa-kolejne-duze-centra-logistyczne,147659.html>, dostęp: 20.03.2018.

²⁰² <http://pl.goodman.com/o-nas/biuro-prasowe/najswiezsze-wiadomosci/20170629-goodman-and-metro-logistics-celebrate-largest-logistics-centre-by-goodman-in-europe>, dostęp: 20.03.2018.

²⁰³ http://www.dachser.com/pl/pl/DACHSER39s-Northampton-Logistics-Centre-officially-opened_952.htm, dostęp: 20.03.2018.

²⁰⁴ <http://katowice.wyborcza.pl/katowice/7,35063,21852242,ups-otworzylo-ogromne-centrum-w-myslowicach-6-tys-paczek-na.html>, dostęp: 20.03.2017.

Na świecie nie tylko powstają nowe obiekty logistyczne, ale następuje też inwestowanie w istniejące. Przykładem jest rozbudowa międzynarodowego centrum logistycznego firmy Helukabel w Hemmingen w pobliżu Stuttgartu, co umożliwiło dwukrotne zwiększenie zdolności magazynowych²⁰⁵. Podstawową zaletą rozbudowanego centrum logistycznego jest możliwość konsolidacji wielu zleceń dla tego samego klienta, przy dostawie na dany dzień. Centralnym obiektem kompleksu logistycznego jest zautomatyzowany magazyn wysokiego składowania o powierzchni 12000 m². Na uwagę zasługuje wykorzystanie czujników ruchu do automatycznego włączania oświetlenia pomieszczeń w biurowcu i na stanowiskach pracy. Ponadto do ogrzewania całego kompleksu budynków wykorzystuje się biogaz, a na dachu zainstalowano panele słoneczne.

W Polsce magazyn firmy Helukabel o powierzchni 27000 m² usytuowany jest w miejscowości Krze Duże na Mazowszu. Dla zwiększenia tempa obsługi klientów został wdrożony tam system pełnej identyfikacji produktów oraz nowoczesne rozwiązanie informatyczne²⁰⁶. Na stronie sklepu internetowego tego oddziału firmy Helukabel na uwagę zasługuje opcja *Baza wiedzy*.

Seattle to największe miasto w południowo-zachodniej części Stanów Zjednoczonych i jeden z głównych portów morskich na zachodnim wybrzeżu. Obsługuje wymianę handlową pomiędzy Azją i Północną Ameryką. W pobliżu znajduje się międzynarodowy port lotniczy Seattle-Tacoma. To międzynarodowe lotnisko jest głównym centrum transportowym w północno-zachodniej części Stanów Zjednoczonych. Obecnie port lotniczy zajmuje ponad 60 ha i położony jest najbliżej takich partnerów handlowych jak: Japonia, Chiny, Korea i Filipiny. Zasięg terytorialny portu Seattle-Tacoma pokazano na rysunku 30.

Rysunek 30. Zasięg terytorialny centrum logistycznego w Seattle

Źródło: https://www.logistyka.net.pl/bank-wiedzy/logistyka/item/download/888_9db6256594ac48be8abaf2d8c942fc91.

²⁰⁵ <http://www.helukabel.pl/firma/miedzynarodowe-centrum-logistyczne>, dostęp: 20.03.2018.

²⁰⁶ <http://www.helukabel.pl/kontakt/regiony-sprzedazy/region-krze-duze>, dostęp: 20.03.2018.

Infrastrukturę tego między innymi lotniczego centrum logistycznego tworzą terminale kontenerowe i drobnicowe wyposażone w skomputeryzowany system załadunku towaru oraz terminale pasażerskie. Największym terminalem jest terminal kontenerowy porcie Seattle. Dla usprawnienia całości funkcjonowania tego dużego obiektu logistycznego na bieżąco wdrażane są zaawansowane systemy informatyczne, zwłaszcza w zakresie wspomaganie pracy lotniska, przy czym także w porcie w morskim w Seattle unowocześniono informatyczny system obsługi towarów.

Wybrane centra logistyczne w Long Beach w stanie Kalifornia oraz Houston i Dallas–Fort Worth w stanie Teksas, a także w Seattle (stan Waszyngton) stanowią główne punkty tranzytu towarów²⁰⁷. Centra logistyczne w Long Beach położone są na terenach roponośnych Wilmington, zawierających również inne surowce mineralne (zob. rysunek 31).

Rysunek 31. Porty i miasta stanu Kalifornia

Źródło: <https://www.logistyka.net.pl/images/articles/5334/L2007-3s14.pdf>

Duże znaczenie gospodarcze mają porty handlowe w San Francisco oraz zespół portowy Los Angeles-Long Beach. W tym stanie jest aż 6 międzynarodowych portów lotniczych: Los Angeles, San Francisco, San Jose, San Diego, Fresno i Sacramento. Port w Long Beach o powierzchni około 1200 ha jest wielkim centrum logistycznym oraz głównym portem handlowym pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a Azją. Dla zwiększenia efektywności i sprawności działania portów w Long Beach zastosowano nowe metody przeładunku towarów, polegające na przenoszeniu kontenerów bezpośrednio ze statku na tabor kolejowy. Ponadto w porcie stosowany jest system

²⁰⁷ Opracowanie bazuje na publikacji internetowej: Mindur M., *Centra logistyczne w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej (wybrane przykłady)*, Szkoła Główna Handlowa, <https://www.logistyka.net.pl/images/articles/5334/L2007-3s14.pdf>, dostęp: 20.03.2018.

całodobowej obsługi transportowej z wykorzystaniem nowoczesnych suwnic, co znacznie zwiększa przepustowość portu i szybkość rozładowywania kontenerowców.

Dokonano przeglądu dużych i unowocześnionych centrów logistycznych, wskazano też na przedsięwzięcia infrastrukturalne występujące na kontynentach świata. Trzeba jednak zaznaczyć, że dynamicznie zachodzące zmiany wśród konkurencyjnych centrów logistycznych oraz portów handlowych powodują rozwój sieci teleinformatycznych. Dotyczy to zarówno procesów przebiegających wewnątrz centrum logistycznego, jak i zewnętrznych z różnymi kontrahentami. Zastosowano wiele nowoczesnych rozwiązań systemów informatycznych, a w tym:

- elektroniczną wymianę dokumentów (EDI);
- integrację procesów biznesowych (PBI), ułatwiająca konwersje pomiędzy różnymi systemami operatorów logistycznych na świecie;
- powszechnie stosowana jest technologia elektronicznego zintegrowania przekazu przesyłek za pośrednictwem Internetu;
- monitoring newralgicznych punktów infrastruktury, takich jak: mosty, wiadukty, przejścia, ważniejsze szlaki komunikacyjne.

3.8. Innovation of the organizational and economic system of the restaurant business enterprise in the context of ensuring quality of consumption

The modern system of service consumption, which is based on indicators of profitability of certain commercial projects, fictitious quality transformations and economic distortions of basic values, is unprofitable for the end customer in the service sector and it serves as an impetus to find new approaches to quality consumption. Competitiveness of the service sector in terms of quality of service in the global and national markets is impossible without innovation. Moreover, among the latter, from the point of view of strategic management, should include not only the introduction of modern equipment, development or modification of products and services, but also innovations that are based on the property of restaurants, such as inventions, know-how, utility models, restaurant samples. At the same time, organizational know-how must motivate the ability of top restaurant management to create an organic enterprise, and must be accompanied by technological, product and market innovations. The organizational system of the restaurant, in which changes are successfully carried out, must have some structural instability. Thus, each new level of the trajectory has its own duration and space of parameters that ensure the stability of the system, which is adequate. Change management, i.e. technological and organizational structural transformations on the principle of prevention of critical

factors, is the essence of the process of self-support of restaurant development and determines the structure, elements and mechanism of their management. That is, the desire of the enterprise to provide a variety of reactions adequate to a variety of external factors of influences underlies. An integral part of the management of the restaurant, as a socio-economic system, is a modern person (active element), which determines the specific properties of the management system (Table 1).

Table 1

Specific properties of the restaurant management system

Name	Characteristics of the property
Uniqueness	The property cannot be applied to an enterprise like any typical (standard) management procedure. The use of technology requires consideration of the characteristics of the object of management
Lack of a formal goal	Goal formulation is a complex process. This is especially true for economic and social purposes in the context of coronavirus action, which are constantly in conflict
Unpredictability of system behavior in specific conditions	Changing conditions cause the emergence of a system of "freedom". With the general direction of the strategy, each individual action depends on a significant number of situational factors
Ability to adapt to changing conditions	This property is manifested not only in relation to external and internal factors that disrupt the normal functioning of the system, but also to the actual managerial influences that are manifested, for example, in increasing the time of the restaurant product, increased labor costs, reduced profits.

Characterizing the properties of the restaurant management system allowed to state that a typical modern restaurant has a unique structure, which significantly increases the cost of the design of the management system and organizational design, their changes because in fact it is necessary to create as many management systems as objects need implementation of this procedure. By the way, management criteria become subjective in the part in which a certain action depends on the person making the decision. Due to the presence of an active element in the management system there is a relative certain "freedom", and with the general direction of the strategy, each individual action depends on a significant number of situational factors. These factors operate in different ways, require at each stage of development of the restaurant business to clarify the purpose, objectives, criteria for assessing the benefits of individual business processes, the activities of structural units, the development of a model of innovation taking into account situational characteristics. Thus, in solving the problem of reducing staff resistance to change, the incentive system should be formed on the principle of promoting the development of ideas at a reward. In the future, when employees begin to be loyal to new ideas and adequate to change, the approach should change and operate on the principle of reward distribution only for valuable ideas.

It is recognized that the initial idea of management is, in essence, a random change. The results of a number of studies have shown that the emergence of the idea of technological change is the result of the creative attitude of people involved in the implementation of business processes to their work. However, this category of employees is practically not concerned about the state of demand and market conditions, i.e. not integrated into the problem of ensuring the quality of consumption of a complex restaurant product. Under these conditions, the assessment of commercial prospects is carried out at a later stage. As claimed by K.A. Bahrinovsky: "The changes perceived by the market will be successfully implemented." It is at the intersection of two types of random changes (internal innovation and external market) that the strategy of the restaurant company, the management system is formed; this is "the intersection of two chaoses, on the border of which there is self-organization". The growth of system properties of the company in the process of organizational adaptation in the framework of evolutionary theory has been studied in detail by A. Chandler, I. Ansoff and other scientists [1].

Interesting is the opinion of B. Karloff and S. Söderberg, who define the development of the restaurant business as a change of state (transition from one state to another), which is considered the best, more efficient or appropriate for the activity. Although the change in condition can be seen not only as an improvement but also as a deterioration. Therefore, special attention should be paid to the socio-psychological and ethical effects of this process, which, as a result of activities at a certain stage, are a condition for further progress [2]. The main difficulties in the process of implementing changes in the enterprise are to combine and determine the optimal relationship between maintaining the stability of the production system and the implementation of the necessary transformations. Innovative and conventional production process has fundamental differences (Table 2), which significantly complicate the task of their compatibility [3]. According to table 2, internal efficiency means efficient organization of production in accordance with modern principles and management approaches. External efficiency aims to produce products or services that best meet the needs of the end user. What is important here is the vision of the leader, i.e. the state of business that can be achieved in the distant future under optimal conditions (guidelines in the vision of business) [4].

Many researchers suggest the separation of innovation in the enterprise by identifying specific characteristics of the innovation process [5]. Yes, we can agree with this only in the field of material and financial resources because the evaluation of the effectiveness of innovations requires the delineation and accounting of this type of restaurant costs, but this approach can not be applied to intellectual resources, especially human capital. The presence of any boundaries in this area leads to increased resistance of staff to change, the impossibility of implementing

the synergistic effect of the use of knowledge in all services, the loss of knowledge. The consequences must be taken into account by restaurants in order to develop a special mechanism for managing organizational knowledge, which must be taken into account when "separating the innovation process".

Table 2

Fundamental differences in business process management

Characteristics	Business process in a restaurant business	
	Operational	Innovative
Process type	Continuity	Discreteness, cyclisity, tendency to sudden accelerations, delays, resistance and interference
Target orientation	Maintaining a given level according to the results of marketing research and minimizing the cost of the process	The transition of the system to a qualitatively new level through an effective combination of marketing concept and the concept of technological advancement
Achieving the goal	In accordance with the operational plan	In accordance with the chosen strategy and time interval
Factor of competitive advantage	Use of key competencies	Intellectual resources
Risks	Minimum, which are determined by statistics	Inevitable and proportional to the novelty and scale of innovation
Quality management	Achieving the planned level	Creating a new quality system
Decision criterion	Maximization of income, profit	Minimize time
Motivation	In accordance with the volume and quality of products	For creating innovations and the scale of their use
Attitude to staff	Preferably as an interchangeable resource	A unique priority resource of the enterprise
Management style	Authoritarian, strict control over execution	Coordination, delegation of authority, formation of a group of like-minded people, assistance in the disclosure of abilities
Principles of management	Stability, efficiency, quantitative goals, internal efficiency, order and clarity, goal management	Flexibility, vision, strategy, external efficiency, creativity, chaotic process management

Based on the fact that business development is provided mainly by two mechanisms of technological and structural changes, we should consider their impact on ensuring the competitiveness of the firm in the long run (innovative development) in conditions of complexity, mobility, uncertainty of the environment. If a restaurant company, due to changes in the external environment, carries out mainly organizational changes (creates branches, expands the marketing department, forms new relationships with suppliers and expands markets, develops relationships with society, participates in various social activities. nature), it to some extent adapts to

new conditions [6]. However, the possibilities of this strategy are limited to the introduction to the market of a modified restaurant product made on the basis of improved technology. Due to the fact that the object of management (production process, product) is virtually unchanged, organizational changes have a short-term effect due to the fact that the transformations are studied and copied by competitors. Similarly, the absolutization of the strategy of technological change, considering it as a priority, limits opportunities for enterprise development because the generated purely technological innovations at a certain point in time are rejected by the market and departments and staff of the restaurant, while intensifying the struggle for resources and the efficiency of functioning of all system decreases.

Creating a single mechanism that would ensure a harmonious combination of technological (in a broad sense) and structural changes is impossible through the joint use of tools for the implementation of this mechanism. One-way changes (including organizational or technological) dramatically shortens the life cycle of a restaurant business. Thus, the mechanism of innovative development of the restaurant in a post-coronavirus society is implemented through the mechanism of organizational knowledge management, which provides the system with the ability to effectively develop, learn, generate, accumulate and disseminate knowledge of various kinds and types in the enterprise.

The development of a modern enterprise requires a rethinking of the business idea and ways to implement it in modern conditions. Changes in technology, products, the creation of new markets lead to an increase in the value of innovation for buyers and consumers, ensure their loyalty and, thus, cause additional cash flows and opportunities to attract additional resources. The value of the company's assets increases, and opportunities are created for the development of new technologies and products, i.e. a "loop of mutual strengthening" is formed. However, there are cost constraints, the so-called "locking mechanism" [7], which is associated with the generation of knowledge and the formation of competencies needed to move to a new technology or product, a new market, and so on. In addition, the restaurant is not only a subsystem of systems such as "industry", which is usually taken into account by researchers, but also other ecosystems, such as [8]:

- restaurant products are used in combination with products and services of other companies. When shifting the focus of the business of manufacturing and providing restaurant services to provide a certain type of customer with a unique value, this value is not consistent, but a network structure;

- value creation in customer-oriented business is carried out not according to the classic value chain, but according to the network structure, which is built into the relevant business system, in which the restaurant company is a subsystem;

- development of new areas of business is carried out with the direct

participation of third-party companies or the use of their knowledge, experience, communications, etc.;

– features of economic and geographical location determine the place of the restaurant in the environmental sphere, territorial formation, destination, etc.;

– participation in social and charitable programs also determines the consideration of the restaurant company as a subsystem of this area.

Such conditions determine the variety of factors influencing the business processes and principles of strategic management of the restaurant business, and should ensure its innovative development (Table 3).

Table 3

Comparative characteristics of operational and strategic approaches to innovation management of the restaurant company [10]

Name of factors	Comparative characteristics	
	Operational planning	Strategic planning
The main goal	Maximization of income (profit)	Preservation of the client and reputation
Management paradigm	The company is the object of management and development	Business processes are an object
The main factors of development	Development of products, potential, service technologies	Involve the client in determining the unique value and value
Forms of development	The desire to develop the company evolutionarily	Different forms depending on the speed and scale of change
Relations with competitors	Focus on creating competitive advantages	Integration with competitors to create unique value
The way to achieve the goal	Optimizing the use of internal resources	Adaptation to changing environmental conditions
Planning methods	Extrapolation	Modeling, expert assessments, brainstorming, extrapolation
Object of analysis	Possibilities of internal potential of the enterprise	External and internal potential of the restaurant enterprise
The importance of the time factor	Not an important factor	The most important factor
Criterion of efficiency	Profitability	Rising market value
Attitude to staff	Staff as one of the resources	Priority resource
Base point of planning	Achieved level of development	Desired state of the object in the future
Planning subjects	TOP management, external consultants	Group of specialists, external consultants, experts
Features of decision making	All alternative solutions are known	All alternatives are unknown
	Alternatives are considered optimal if they lead to the goal	The alternative is chosen according to the rule of decision-making with acceptable risk
	Adjustment by traditional calculation methods	New calculation methods need to be developed for adjustment

According to Table 3, the implementation of a strategic approach to innovation management in the restaurant business is based on the effective management of the mobile information field, which aims to form knowledge systems that, as a resource, provide the unique value of a particular restaurant [9].

It is determined that different types of knowledge (explicit and implicit, conscious and unconscious, different in subject areas, significance, level) and their relationship, the impact of interaction and transformation of one type of knowledge into another (implicit knowledge is transformed into explicit, unconscious knowledge some individuals – in the conscious and unconscious of others) form a dynamic flow of knowledge.

The transition of the restaurant to a new level of quality requires new knowledge, application to different areas and areas of activity, and the speed of these processes increases and is determined by the external and internal environment.

The innovative development of the restaurant in the conditions of postcoronavirus uncertainty of the external environment should be considered as a trajectory of movement, which ensures the external efficiency of its operation through a system of changes of various forms due to a combination of such basic factors as: new technologies (1); their use in the form of new products, services and processes (2); new markets or their separate segments (3); new organizational management structures, organizational design (4); new approaches to management (5). Changes are implemented in parallel and are a product of the knowledge system of the enterprise.

By logic, the methodology of development management as a dominant paradigm of modern management is based on the following provisions [8]: understanding the nonlinearity of the restaurant business (1); the behavior of the restaurant can not be extrapolated on the basis of identified patterns and observations, which determines the specifics of predicting behavior (3); limited time intervals (4) are considered; you need to set limits (5); evaluation is usually carried out at a qualitative rather than a quantitative level (6); consideration of the restaurant as a whole, ensuring the integration of all functional subsystems (7); ensuring knowledge management as a basis for innovative development (8); business process management based on their analysis, rather than analysis of the structure of the restaurant (9).

Peculiarities of innovative restaurant enterprises are their ideology and understanding of the essence of change and management of innovation processes based on the introduction of the modern concept of knowledge management (Table 4).

Table 4

The content of change management of innovative restaurants

Concepts	Basic provisions	Contents
The essence of change	Definition of innovation	New value and changes in the external environment
	Landmark when creating	Market
	Criteria for innovation	The level of change in the economy & social sphere
	Results of changes	A new process and potential for action in society
Features of management of processes of creation of innovations	The purpose of the change strategy	Change of product, technology, distribution system
	The basis of the strategy	Planned and systematic change of the old
	Direction of work on creating innovations	The team leader plans the work depending on the logic and situation
	Organizational principles of innovation	Separate from the current production of a complex product of a restaurant company
	Organization of work on creating innovations	Project team or independent team working in parallel with the existing structure
	Financing	Separate from current activities

In restaurants, due to permanent changes, the creation of innovations is a kind of business, while in most business structures of this service sector, this function is part of their overall activities (Table 5) [9].

Table 5

Factors for effective change in the business structures of the restaurants

Factor	Purpose	Terms of implementation
Management's understanding of the essence of dynamic processes	Ensuring the overall efficiency of the restaurant business	Acquisition of new competencies by the staff, use of effective methods of coordination, formation of effective relations
Adaptation of target groups and methods of work	Ensuring the development of technologies, products, strategies of the enterprise	Assessment of the basic principles and processes allowed by a particular technology
Ensuring the adaptation of the enterprise to changing situations	Providing flexibility	Decision making in situations with a plurality of partial changes while maintaining hierarchical planning in stable conditions
Abandonment of a successful strategy due to loss of uniqueness	Transformation of a slight advantage of market dominance	Pressure on developers to reduce the overall cycle time of innovation
Taking into account the values and norms of society	Ensuring compliance of enterprise values with public values	Gradual integration of values and norms of society into the regulations of the enterprise as standards
Transition from development management to project management	Identification of priority creative processes and growth of their efficiency	Formation of a project portfolio, application of effective project management technology

Management of innovative development of business structures in the service sector should be based on the following consumer principles:

- production of unique goods and services: the product is differentiated, unique in its kind, which brings additional benefits to the consumer;

- ensuring a global product concept: the design and development of a product or service must first focus on world quality standards;

- ensuring the marketing orientation of the processes under study;

- intensive primary analysis: resources should be spent on in-depth substantiation of forecast changes prior to development;

- implementation of a new product strategy: definition of an action plan for project implementation, list of tasks, market selection, set of positioning properties;

- providing inter-functional coordination within the unified philosophy of the company regarding the new product on the basis of the organization of the information network on the vector "research – production – marketing – finance – personnel";

- attitude to information as a free resource, which is not limited to any barriers within the enterprise, based on the creation of a common information platform to ensure the coordination of actions of individuals with the results of departments and the entire restaurant business;

- ensuring the unity of the processes of updating the archive and knowledge models with other functional business processes and administration processes;

- board on the basis of a structured plan for the development of innovations: the transition from the planned positioning of the product in the minds of consumers to the plan of operational marketing in terms, prices, sales channels, communications;

- support of innovations by the management of the restaurant industry (refusal of direct intervention, but interested in supporting innovations);

- ensuring economic, technological, consumer, reputational impact of innovations (connection of all to obtain a combined effect);

- development of a mechanism for pre-selection of innovative projects;

- control over the development and implementation of the project, as well as timely rejection of the project when changing situational factors;

- ensuring access to resources: for the success of the project it is necessary to form human and financial resources for their consideration as an investment;

- taking into account the time factor as a priority for business competitiveness: rapid entry into the market with a quality product offer to the consumer;

- implementation of a multi-stage procedure for evaluating future innovations.

Thus, it should be borne in mind that in the process of operational management it is unacceptable to combine the principles of different conceptual approaches to innovation management and focus on certain principles of long-term planning and

strategic innovation management. The philosophy of business, which aims to ensure the quality of consumption in the post-coronavirus economy, should be focused solely on the innovation of the organizational and economic system of the restaurant. In general, the principles of management in each specific restaurant company, at each stage of its development should be clearly defined and implemented by management in procedures, regulations, organizational design, corporate culture, information system, consumer code.

References

1. Bagrinovskiy, K.A., Bendikov, M.A. (2002). Nekotoryye podkhody k sovershenstvovaniyu mekhanizma upravleniya tekhnologicheskim razvitiyem [Some approaches to improving the mechanism for managing technological development]. *Menedzhment v Rossii i za rubezhom – Management in Russia and abroad*, 1, 3–19 [in Russian].
2. Bengt, Karlof, Sven, Sederberg (1996). *Vyzov liderov: o probleme liderstva v oblasti upravleniya [Leaders' Challenge: On the Problem of Leadership in Management]*. (Trans. from Swedish). Moskva: Delo [in Russian].
3. Karpenko, A.V., Bukharina, L.M., Onyshchenko, O.A. (2019). Innovatsiyne pidpryyemnytstvo yak osnova sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku [Innovative entrepreneurship as the basis of socio-economic development]. *Information and Innovation Technologies in Economics and Administration*, (pp. 122-131). Katowice, Poland [in Ukrainian].
4. Karpenko, A.V. (2018). *Rozvytok intelektual'nykh aktyviv lyuds'koho potentsialu: teoriya ta praktyka [Development of intellectual assets of human potential: theory and practice]*. Zaporizhzhia: FOP V.V. Mokshanov [in Ukrainian].
5. Sokolov, A.V., Karpenko, A.V., Vasylychev, D.V., Vasylyeva, O.O. (2016). *HR-menedzhment na innovatsiynykh pidpryyemstvakh [HR-management at innovative enterprises]*. Zaporizhzhia: Dyke pole [in Ukrainian].
6. Vasylychev, D., Tsviliy, S., Gurova, D. (2020). Organizational and innovative approaches to the development of labor resources in the service industries in the regional market of educational services. *Contemporary technologies in the educational process*, (pp. 141-148). Katowice, Poland [in English].
7. Tsviliy, S., Vasylychev, D., Gurova, D. (2020). Introduction of process management into the management system of the tourist company on the basis of informatization of business processes. *The role of technology in the socio-economic development of the post-quarantine world*, (pp. 37-46). Katowice, Poland [in English].
8. Tsviliy, S., Gurova, D., Korniienko, O. (2020). Postcoronavirus development of the regional tourist destination on the principle of public-private partnership. *Biznes-navihator – Business-navigator*, 4 (60), 134-138 [in English].
9. Zaitseva, V., Tsviliy, S., Bublei, G. (2019). Innovation facilities of the tourist business of small and medium enterprises of the region [Innovatsiyni mozhlyvosti turystychnoho biznesu malykh ta serednikh pidpryyemstv rehionu]. *Roczniki Ekonomiczne KPSW w Bydgoszczy – Economic Yearbooks of the KPSW in Bydgoszcz*, 12, 201-212 [in English].
10. Tsviliy, S.M., Vasylychev, D.V., Gurova, D.D. (2020). Improvement of the qualification of small and micro-enterprise staff in the crisis conditions of business transformation. *Ekonomichnyy visnyk DVNZ «UDKHTU» – Economic Bulletin of UDKHTU*, 1 (11)/20, 50-60 [in English].

3.9. Formation of the agrarian sphere labour potential in the sustainable development conditions

Формування трудового потенціалу аграрної сфери в умовах сталого розвитку

Людиноцентристська концепція сталого розвитку передбачає поліпшення якості життя у сприятливому соціально-економічному середовищі та екологічно чистому, здоровому, різноманітному природному довкіллі. Роль стратегічного ресурсу сталого розвитку відіграє трудовий потенціал, оскільки характеризує не тільки існуючі реалізовані та нереалізовані можливості і здібності людини до праці, а й визначає образ людини праці в майбутньому, характеристики якої необхідно моделювати в перспективі як конкурентні переваги національної економіки.

Реалізація Стратегії сталого розвитку спрямована на подолання бідності шляхом ефективної зайнятості населення, високої вартості робочої сили, накопичення людського і соціального капіталу, розвитку підприємницької активності населення, зміцнення середнього класу, підвищення соціальних стандартів і гарантій, а також надання необхідної соціальної підтримки вразливим групам населення в системі «держава-регіон-громада» [1].

На наш погляд, до визначення змісту сталого розвитку цілком виправданим є підхід В. П. Антонюк через формування відповідних потенціалів його складових:

- економічний потенціал сталого розвитку (система виробничих відносин, в якій використовуються еколого- та соціонебезпечні засоби виробництва, ресурсозберігаючі безпечні технології; організація виробництва, спрямована на узгодження економічних, соціальних та екологічних результатів);

- екологічний («здатність екосистеми до безперервного відновлення у тих якісних параметрах, які відповідають потребам соціального та економічного розвитку», підґрунтям якого є забезпечення умов відтворення природних ресурсів, ощадливе використання невідновлюваних ресурсів, збереження біологічного розмаїття);

- соціальний потенціал сталого розвитку (людський потенціал, людський та інтелектуальний капітал, соціальна свідомість, соціальна інфраструктура, соціальна політика) [2, с. 34]. Особлива роль відводиться нагромадженню людського капіталу в рамках теорії ендогенного зростання за рахунок підвищення рівня освіти, науки, створення та використання нових технологій та інновацій [3, с. 9]. Стійке економічне зростання базується на знаннях, креативності (формулювання нових ідей та використання їх для створення

культурних продуктів та творів мистецтва, здатність до створення нових технологій та винаходів) та доступі до інформації як складових соціального потенціалу сталого розвитку [4, с. 118]. Реалізація зазначених вище потенціалів можлива за умови активної виваженої державної політики щодо подолання соціальних проблем [5, с. 13]: «активне проведення економічних реформ; відновлення виробництва та забезпечення економічного зростання та на цій основі - підвищення рівня ефективної зайнятості; підвищення соціальних стандартів і гарантій; забезпечення вирівнювання доходів та зменшення масштабів майнового розшарування населення; нагромадження людського капіталу та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної робочої сили».

Поняття «аграрна сфера» включає аграрний сектор, що охоплює сільськогосподарське та агропромислове виробництво та галузі економіки, які створюють умови їх ефективного функціонування, соціальну сферу, інфраструктуру сільської місцевості, що включає всі процеси людської життєдіяльності; зазначені складові, в свою чергу, створюють соціально-економічні умови формування трудового потенціалу для потреб сільського господарства та розвитку сільських територій [6, с. 79; 7, с. 14].

Сталий розвиток аграрної сфери України не тільки гарантує продовольчу безпеку держави, а й відіграє роль локомотива української економіки. Необхідною умовою цієї сталості є позитивна динаміка сукупного економічного потенціалу аграрної сфери (продуктивні сили, ресурси, запаси, компетенції, що можуть бути використані у виробничій діяльності й реалізувати ринкові шанси для досягнення цілей соціально-економічного розвитку суспільства).

Прояв складових триєдиної концепції сталого розвитку – економічної, екологічної та соціальної, на наш погляд, можна представити у вигляді єдності трьох видів капіталу: фізичного (виробничого), природного та людського, що формується, накопичується та реалізується в аграрному виробництві, аграрному ландшафті через трудовий потенціал.

Економічна складова сталого розвитку аграрної сфери передбачає постійне нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та підвищення її якості, зміцнення виробничого потенціалу, створення раціональної структури виробництва, утримання належного рівня фінансової стійкості, зростання продуктивності праці, формування відповідної ринкової інфраструктури, удосконалення моделі інвестиційного забезпечення та податкової політики, зокрема, екологічного податку [8, с. 116].

Екологічна складова сталості повинна забезпечити цілісність та відновлювання природного капіталу, дотримання агроекологічних стандартів виробництва, здатність екосистеми до самовідновлення, оптимізацію структури

агроландшафтів, удосконалення структури посівних площ та сівозмін, підвищення родючості ґрунтів, зменшення екодеструктивного впливу аграрного виробництва на агроландшафт та забруднення навколишнього середовища, попередження негативного впливу деградованих земель на здоров'я та добробут населення [9, с. 16].

Соціальна складова орієнтована на розвиток людського капіталу, на «збереження стабільності соціальних і культурних систем, у тому числі на скорочення кількості руйнівних конфліктів між людьми» [10, с. 99], збереження чисельності зайнятих та зниження безробіття в аграрному виробництві, стабілізацію демографічної ситуації, підвищення рівня та якості життя, розвиток соціальної інфраструктури, розвиток сільських територій та громад, удосконалення адміністративно-територіального устрою, доступність отримання медичної допомоги в сільській місцевості, підвищення доходів сільського населення. Інфраструктурне забезпечення соціальної складової сталого розвитку передбачає формування відповідних інституцій: фінансово-кредитна система, правове забезпечення, інформаційні технології, система субсидованого страхування та ін. [11, с. 65].

Стійкі конкурентні позиції українського агропромислового виробництва на світовому продовольчому ринку можуть бути забезпечені шляхом формування інноваційного трудового потенціалу. Уявлення про трудовий потенціал збагачувалися завдяки науковим дослідженням представників різних наукових шкіл і підходів: соціально-демографічного, трудоворесурсного, політекономічного, соціально-етнічного, ментально-ціннісного, системного та інших. В сучасній економічній науці трудовий потенціал розглядається як можливість найефективнішого використання економічно активного населення через цілеспрямований вплив на його кількісні та якісні параметри: демографічні, соціально-економічні, ідейно-моральні. Трудовий потенціал відображає як чисельність носіїв здатних до праці, так і їх освітньо-кваліфікаційні характеристики та тривалість участі у суспільній праці. Як складову національного багатства України трудовий потенціал необхідно цілеспрямовано формувати, використовувати, зберігати та відтворювати.

Аграрне виробництво розвивається під впливом багатфакторного зовнішнього середовища, яке являє собою сукупність взаємопов'язаних чинників прямої та опосередкованої дії. Чинниками прямої дії є споживачі, конкуренти, постачальники, а також інституціональні механізми. До чинників опосередкованої дії відносять політичну ситуацію в країні, міжнародні зв'язки, розвиток інновацій, соціально-економічні детермінанти (демографічні, освіта, рівень зайнятості). Вважаємо, що формування інноваційного трудового потенціалу аграрної сфери є найбільш чутливим до останньої групи чинників.

На формування, використання та розвиток трудового потенціалу аграрної сфери впливають об'єктивні та суб'єктивні фактори. До об'єктивних факторів можна віднести: демографічну ситуацію, стать, вік, сімейний стан. Суб'єктивні фактори відображають стан соціально-економічного розвитку: професійна структура, кваліфікаційний рівень, трудова мобільність, структура зайнятості, освітній рівень, соціальний склад, трудова мобільність, продуктивність праці, оплата праці та ін. [12, с. 77].

В умовах сталого розвитку, нової парадигми розвитку суспільства, в процесі створення в економіці продукту актуалізуються питання раціонального використання всіх видів ресурсів. Створений в економіці продукт є результатом взаємодії виробничих факторів: праці (L), капіталу (K), земельних та інших ресурсів (N), вплив яких на обсяг сукупного продукту може бути описаний з використанням виробничої функції, де істотними є можливість та обмеженість заміщення факторів.

Аграрна продукція в структурі виробництва валової доданої вартості займає вагомую частку [13, с. 28], що дає підстави стверджувати про перспективи збільшення обсягів реалізації сільськогосподарської продукції на експорт за умови оптимальної взаємодії факторів виробництва. Одним із способів прогнозування розвитку складних економічних систем, до числа яких належить і аграрна сфера в умовах сталого розвитку, є виробнича функція. Найпоширенішою серед виробничих функцій є виробнича функція Кобба-Дугласа, що поєднує випуск (або інший кінцевий показник) із розмірами виробничих факторів у вигляді добутку обсягів застосованих факторів із визначеними степеневими коефіцієнтами.

Вплив трудового потенціалу на кількість виробленої продукції, можна описати рівнянням виробничої функції:

$$Y = f(K, L, N) \quad (1)$$

Параметрами в цьому рівнянні виступають в тому чи іншому вигляді: сумарний обсяг використаних виробничих фондів (площа сільгоспугідь, кількість основних та виробничих фондів у вартісному вигляді) та сукупні витрати живої праці (кількість зайнятих працівників у сільському господарстві, витрати робочого часу та ін.). В такому вигляді виробнича функція характеризує лише кількісний вплив одного або кількох факторів виробництва на обсяг продукції, а зростання обсягів виробництва за рахунок розширеного використання всіх видів ресурсів (екстенсивне економічне зростання) досить обмежене. В сучасній економічній теорії чільна роль у складі факторів виробництва належить таким факторам як праця, земля, капітал та підприємницькі здібності. Оскільки трудовий потенціал – інтегральна величина, що характеризується як кількісними, так і якісними параметрами

(стать, вік, стан здоров'я, освіта, кваліфікація, мотиваційна та соціальна сфера) [14, с. 643], враховуючи складові сталого розвитку аграрної сфери, доцільно використовувати чотирьохфакторну функцію Кобба-Дугласа:

$$Y = a_0 K^{a_1} L^{a_2} I^{a_3} E^{a_4} \quad (2)$$

де Y – обсяг продукції (валова продукція сільського господарства, у постійних цінах 2010 року);

K – обсяг основного капіталу або обсяг основних фондів, що використовуються (капітальні інвестиції);

L – витрати живої праці (кількість зайнятого населення у сільському господарстві);

I – інтегральний коефіцієнт інтелектуальних активів;

E – викиди забруднюючих речовин;

a_0 – коефіцієнт, що враховує вплив якісних детермінант трудового потенціалу, вплив факторів, що не піддаються кількісній оцінці;

a_i – коефіцієнти еластичності, що характеризують внесок зростання капіталу, праці, інтелектуальних активів та викидів забруднюючих речовин у зростання випуску Y (тобто a_i є частками факторів). Сума коефіцієнтів еластичності $a_1 + a_2 + \dots + a_n$ характеризує ефект масштабу виробництва: зростаючий ефект, якщо $a_1 + a_2 + \dots + a_n > 1$; постійний ефект, якщо $a_1 + a_2 + \dots + a_n = 1$; спадаючий, ефект якщо $a_1 + a_2 + \dots + a_n < 1$.

Для розрахунків виробничої функції Кобба-Дугласа використані дані таблиці 1.

Таблиця 1

Статистичні дані для розрахунків виробничої функції

Т, рік	Y(T), млн. грн	K(T), млн. грн	L(T), тис. осіб	I(T)	E(T), тис. т	$y_1=\ln$ Y	$x_1=\ln$ K	$x_2=\ln$ L	$x_3=\ln$ I	$x_4=\ln$ E
2008	101451	16682	3322,1	0,5	7210,3	11,1	9,7	8,1	-0,6	8,9
2009	96274	9295	3152,2	0,5	6442,9	11,1	9,1	8,1	-0,7	8,8
2010	90792	11311	3115,6	0,6	6678,0	11,3	9,3	8,0	-0,4	8,8
2011	117111	17981	3410,3	0,6	6877,3	11,6	9,8	8,1	-0,6	8,8
2012	110072	18564	3506,7	0,6	6821,1	11,6	9,8	8,2	-0,5	8,8
2013	133683	18175	3389	0,6	6719,8	11,8	9,8	8,1	-0,5	8,8
2014	139058	18388	3091,4	0,6	5346,2	12,0	9,8	8,0	-0,5	8,6
2015	131919	29310	2870,6	0,5	4521,3	12,4	10,3	8,0	-0,7	8,4
2016	145119	49660	2866,5	0,5	4498,1	12,5	10,8	8,0	-0,7	8,4
2017	140535	63401	2860,7	0,5	3879,1	12,6	11,1	8,0	-0,8	8,3
2018	158307	65059	2937,6	0,4	3866,7	12,8	11,1	8,0	-0,8	8,3

Джерело: Розраховано автором на основі [15,16]

Для розрахунків здійснене логарифмування обох частин рівняння виробничої функції:

$$\ln Y = \ln a_0 + a_1 * \ln K + a_2 * \ln L + a_3 * \ln I + a_4 * \ln E$$

Після відповідних заміन отримана лінійна функція:

$$Y_1 = a_0 + a_1 * X_1 + a_2 * X_2 + a_3 * X_3 + a_4 * X_4, \text{ де } a_0 = \ln a_0.$$

Після розрахунків із застосуванням методу найменших квадратів виробнича функція Кобба-Дугласа набуває вигляду:

$$Y = 341,0671K^{0,083528121}L^{1,709695}I^{0,322244}E^{-0,98789} \quad (3)$$

Згідно проведених розрахунків множинний коефіцієнт кореляції становить $R=0,892$, стандартна помилка апроксимації становить $0,107$. F-критерій Фішера розрахунковий дорівнює $9,26$, є більшим від F-критерія Фішера табличного (з 99% довірчою ймовірністю, достовірністю), який дорівнює $8,45$. Це означає, що з 99% ймовірністю знайдена виробнича функція Кобба-Дугласа (3) відповідає вихідним даним задачі.

Отримана виробнича функція відзначається надійними статистичними характеристиками. Значення множинного коефіцієнта кореляції свідчить про високу тісноту зв'язку результативного показника з відібраними факторами, варіація обсягу валової продукції на $89,2\%$ залежить від коливання включених у рівняння факторів і лише на $10,8\%$ – від факторів що не враховуються. Це свідчить, що у складі моделі враховані найважливіші фактори. Крім множинного коефіцієнта кореляції, про адекватність рівняння свідчить і мале значення середньої помилки апроксимації, яка характеризує середнє відносне відхилення між фактичними і теоретичними значеннями на основі побудованого рівняння (рис.1).

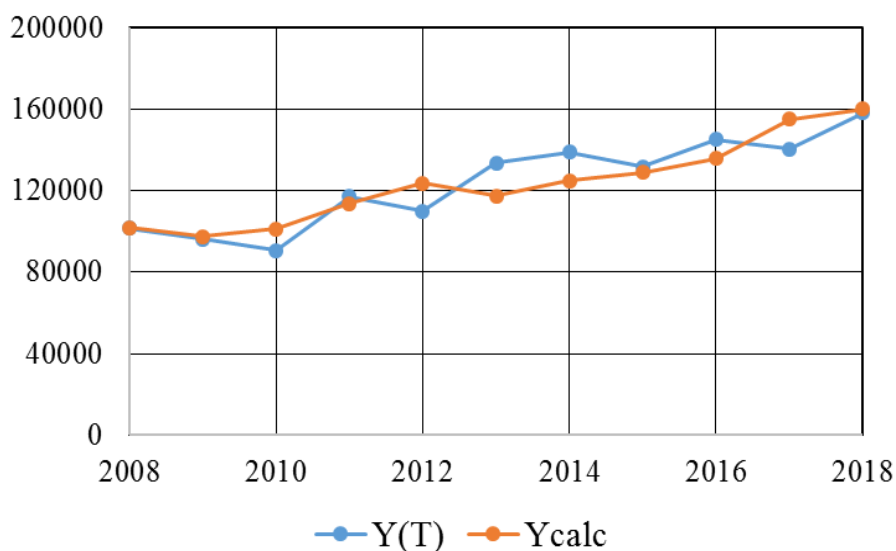

Рис.1. Фактичні ($Y(T)$) та розраховані (Y_{calc}) значення валової продукції

Таким чином, отримане рівняння відповідає всім вимогам і може бути використане для проведення економічного аналізу. Отже, ріст кількісних та якісних показників трудового потенціалу аграрної сфери має безпосередній вплив на зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, оскільки між ними існує пряма залежність.

Економічний аналіз виробничої функції Кобба-Дугласа проведений на базі коефіцієнтів еластичності, що відображають характер впливу чинників на результативну ознаку. Наприклад, у рівнянні (3) коефіцієнти еластичності $a_2=1,709695$ та $a_4=-0,98789$ відображають характер впливу факторів на результативну ознаку. Оскільки a_2 є значно більшим від 1, то це означає, що основну роль у зростанні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції відіграє кількість зайнятого населення. У разі збільшення кількості зайнятого населення у сільському господарстві на 1 % слід очікувати зростання обсягу валової продукції сільського господарства на 1,709695 %. Коефіцієнт еластичності a_4 взагалі є від'ємним, це можна пояснити ще й тим, що на кількість та якість праці мали деструктивний вплив екологічні фактори, а саме – викиди забруднюючих речовин погіршували якість життя сільського населення та негативно впливали на урожайність сільськогосподарських культур. Значне відхилення коефіцієнтів еластичності (3) від одиниці може пояснюватись ще й тим, що вплив на ситуаційну змінну (зокрема, обсяг продукції сільського господарства) можуть мати й інші фактори, наприклад політичні, соціальні та адміністративні.

Таким чином, найбільш суттєвими в економічному зростанні є формування кількісних та якісних показників трудового потенціалу, які в економетричному аналізі використовувались через кількість зайнятого населення (L) та інтегральний коефіцієнт інтелектуальних активів (I). Сукупний вплив факторів $(a_1 + a_2 + a_3 + a_4)$ є більшим від 1: $(a_1 + a_2 + a_3 + a_4) = 1,72 > 1$, що свідчить про зростаючу силу впливу факторів, а також про резерв виробничих ресурсів в аграрній сфері України.

Економетричний аналіз з використанням виробничої функції Кобба-Дугласа, що враховує еколого-соціально-економічні фактори, показав, що економічне зростання в аграрній сфері, в першу чергу, пов'язане з формуванням кількісних та якісних характеристик трудового потенціалу, а в другу – зі зростанням капітальних інвестицій та зниженням кількості викидів забруднюючих речовин. Сталий розвиток аграрної сфери можливий за умови гармонізації еколого-соціально-економічних факторів на засадах системності, збалансованості та соціальної справедливості. Ключовим моментом сталого розвитку як інноваційного розвитку є не матеріальні та фінансові ресурси, а

людські ресурси, їх здібність працювати з майбутнім, їх здатність вибудовувати нові інституції та механізми, на яких формується інноваційна освіта та інноваційна економіка.

Література

1. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січ. 2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/conv> (дата звернення 03.11.2020).
2. Антонюк В. П. Потенціал трансформації соціально-економічного розвитку України на засадах сталості. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер.: Економічні науки*. 2013. Вип. 33(2). С. 31-35.
3. Антонюк В. П. Людський капітал в моделі ендогенного зростання як стратегічний чинник розвитку для України. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. 2017. Вип. 12(2). С. 6-14.
4. Антонюк В. П. Підричева І. Ю. Пріоритетні вектори модернізації економіки України. *Стратегічна панорама*. 2017. № 2. С. 116-123.
5. Антонюк В. П. Проблема бідності та соціальні ризики для розвитку України. *Вісник економічної науки України*. 2016. № 1. С. 6-14.
6. Корчинський І. О. Аграрна сфера: суспільно-економічний та організаційно-технологічний конструкт з позицій архітекτονіки. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2018. № 1. С. 74-81.
7. Цимбалюк І., Риковська Л. Теоретичний аналіз сутності та складників дефініції «аграрна сфера». *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 4. С. 13-19.
8. Іртищева І. О., Стройко Т. В. Економічна діагностика ринкової інфраструктури для цілей сталого розвитку. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2012. С. 114-122.
9. Катан Л. І. Еколого-економічні засади фінансового забезпечення раціонального використання агроландшафтів України. *Вісник Одеського національного університету. Економіка*. 2013. Т. 18, Вип. 3(2). С. 15-18.
10. Бобух І. М. Макроекономіка. Підручник. Тема 29. Сталий розвиток: сутність, принципи і показники виміру. *Економічна теорія*. 2015. № 3. С. 95-118.
11. Стройко Т. В. Інституціональна інфраструктура агропродовольчої сфери: теоретичний аспект. *Економіка та держава*. 2012. № 7. С. 64-65.
12. Васильєва О. О. Застосування штучних нейронних мереж для оцінки трудового потенціалу аграрної сфери. *Побудова інформаційного суспільства: ресурси і технології : матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19-20 вересня 2019 р. [Електронний ресурс]*. Київ : УкрІНТЕІ, 2019. С. 76-79.
13. Васильєва О. О. Стан продуктивності праці у сільському господарстві України. *Економічні інновації*. 2013. Випуск 54. С. 26-33.
14. Войнич Л. Й. Функція Кобба-Дугласа як інструмент управління трудовими ресурсами сільських територій. *Молодий вчений*. 2018. № 3(2). С. 642-646.
15. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 01.11.2020).
16. Карпенко А. В. Розвиток інтелектуальних активів людського потенціалу: теорія та практика: монографія. Запоріжжя: ФОП В. В. Мокшанов, 2018. 510 с.

3.10. The financial potential of the enterprise as an object financial management

Фінансовий потенціал підприємства як об'єкт фінансового управління

Сучасний етап розвитку національної економіки супроводжується зміною організаційних форм управління підприємством, надання йому повної економічної самостійності та відповідальності за результати своєї діяльності з одного боку, та з іншого – виникнення конкурентної боротьби за ринки збуту. Підприємство являє собою самостійний господарський суб'єкт, який здійснює виробничу, науково-дослідну та комерційну діяльність з метою максимізації прибутку. Стан фінансів суб'єкта господарювання залежить від його фінансового потенціалу, що є основою діяльності. В цьому контексті особливої уваги заслуговують дослідження й оцінка наявного фінансового потенціалу підприємства та виявлення можливостей його нарощування.

Фінансовий потенціал можна розглядати як відносини, що виникають між суб'єктами господарювання з приводу виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ, що по'язані з накопиченням і примноженням фінансових активів, наявністю, розміщенням та їх використанням. Він є ключовим важелем, який формує механізм динамічної трансформації ресурсів у результати господарської діяльності підприємства [1, с. 155]. В узагальнюючому вигляді потенціал розглядають як засоби, запаси та джерела, які є в наявності та можуть бути мобілізовані для досягнення визначеної мети, виконання виробничої програми і розв'язання існуючих проблем [2, с. 213-214].

Поняття та специфіка фінансового потенціалу, його оцінка та вплив на господарську діяльність розглянуто в працях багатьох вчених (І. Бритченко, О. Коренков, Ю. Ряснянський, І. Отенко, Л. Хом'яков, І. Должанський, В. Ковальова, В. Бикова, О. Белова [2]). Узагальнюючи результати досліджень зізних науковців можна стверджувати, що чим вищим є фінансовий потенціал суб'єкта господарювання, тим більш конкурентоспроможним та інвестиційно привабливим є підприємство. У зв'язку з цим, однією з базових характеристик економіки підприємства в сучасних умовах, є їх фінансовий потенціал.

Отже, на підставі аналізу наукових джерел можна визначити основні риси фінансового потенціалу, а саме фінансовий потенціал:

- є ширшим поняттям, ніж фінансові ресурси підприємства;
- визначає фінансові можливості підприємства і їх реалізацію за певних умов;
- впливає на фінансову стійкість та конкурентоспроможність підприємства;

– обумовлює досягнення позитивних фінансових результатів внаслідок його використання.

Оцінка фінансового потенціалу підприємства важлива як для внутрішніх, так і зовнішніх користувачів інформації оскільки він:

– передбачає управління ресурсами підприємства, які є основою його діяльність;

– забезпечує реалізацію цілей та напрямів розвитку суб'єкта господарювання;

– закладає основу для діяльності підприємства, тобто визначає шляхи мінімізації збитків та максимізації прибутків;

– впливає на фінансовий стан не лише окремих підприємств, а й держави в цілому [3].

Варто зазначити, що фінансовий потенціал не існує окремо, це складова економічного потенціалу підприємства, яка функціонує поряд із виробничим, організаційним та маркетинговим потенціалом підприємства. Фінансовий потенціал є основним елементом структури конкурентного потенціалу і забезпечує: фінансування витрат на формування структури управління; фінансування процесу управління кадрами; фінансування інвестиційних процесів у виробництві; фінансування проведення маркетингових досліджень.

Рівень фінансового потенціалу підприємства визначається обсягом та якістю наявних фінансових ресурсів, що є необхідною умовою ведення господарської діяльності. Процес управління фінансовим потенціалом базується на фактичному фінансовому потенціалі та включає декілька етапів. До цих етапів можна віднести аналіз фінансового потенціалу, вироблення управлінських рішень та їх реалізація, порівняння планових та фактичних результатів.

Маркетинговий потенціал пов'язаний зі здатністю підприємства ефективно виявляти, формувати і задовольняти потреби споживачів. У складі маркетингового потенціалу окремо виділяють таку складову, як логістичний потенціал (логістика постачання, логістика виробництва, логістика розподілу чи збуту; логістика персоналу; логістика матеріалів та готових товарів; логістика енергетичних й інформаційних потоків).

Маркетинговий потенціал тісно пов'язаний з виробничим. Під час формування виробничої стратегії та виробничої програми підприємства мова йде про комплексне врахування його ресурсних і ринкових можливостей, При цьому і виробничий, і маркетинговий потенціали підприємства слід розглядати й досліджувати в нерозривній єдності та взаємозв'язку [8, с. 176].

Управлінський потенціал проявляється через стабільний фінансовий стан підприємства, його прибутковість і рентабельність, реалізацію визначених стратегічних завдань підприємства. Економічний потенціал підприємства являє собою сукупність органічно взаємопов'язаних ресурсів та їх здатність забезпечувати основні бізнес-процеси в заданих межах ризику з метою набуття економічної вигоди [9, с. 19].

Важливим елементом управління фінансовим потенціалом підприємства є здійснення ретроспективного, оперативного та стратегічного аналізу фінансово-господарської діяльності. Оцінювання фінансового стану базується на оцінці ефективності роботи підприємства, визначенні обсягів виробництва, чистого доходу, прибутку, рентабельності капіталу, розміру робочого капіталу, ліквідності та платоспроможності, фінансової стійкості, ділової активності тощо. Результати аналізу показників фінансового стану підприємства дають змогу виявити резерви зміцнення потенційних можливостей підприємства. Рівень фінансового потенціалу дає змогу більш ґрунтовно визначати потребу підприємства у капіталі; оцінювати вартість джерел формування капіталу й обирати найбільш вигідні з них, а також визначати структуру капіталу відповідно до обраної стратегії розвитку підприємства.

Слід зазначити, що на практиці для аналізу впливу факторів фінансового середовища підприємств часто використовуються такі методи: PEST-аналіз; SWOT-аналіз; SNW-аналіз; аналіз сценаріїв; портфельний аналіз тощо.

Використання результатів оцінювання для прийняття управлінських рішень

- формування елементів стратегії управління фінансовим потенціалом (планування та контроль фінансових потоків і ресурсів, організаційно-правове оформлення, вибір фінансових інструментів, аналіз і оцінка фінансових ризиків, податкове планування);

- розробка і реалізація стратегії управління фінансовим потенціалом в рамках стратегічних планів;

- аналіз і контроль стратегії управління фінансовим потенціалом;

- використання результатів аналізу для конкретизації стратегічних напрямків розвитку підприємства.

Управління фінансовим потенціалом підприємства передбачає збереження фінансової стійкості, рівноваги та ліквідності, оптимізації грошових потоків, підвищення конкурентоспроможності суб'єкта господарювання. Тобто, важливими елементами управління фінансами підприємства є планування, організація, контроль забезпеченості підприємства фінансовими ресурсами для ведення виробничо-господарської діяльності з урахуванням стратегічних перспектив, а також забезпеченість власним капіталом в обсязі, необхідному

для виконання умов ліквідності та фінансової стійкості. Визначення фінансового потенціалу та якісне управління ним є однією з першочергових потреб підприємства та умовою забезпечення його ефективної діяльності.

Для сучасних підприємств характерною є динамічна зміна факторів зовнішнього та внутрішнього середовищ та комплексність вирішуваних задач, що проявляється в єдності економічних, управлінських, соціальних, психологічних та інших аспектів, що в свою чергу зумовлює необхідність використання комплексного системного підходу до управління фінансовим потенціалом підприємства. Тому виникає необхідність дослідження та використання механізму управління фінансовим потенціалом, що є одним з елементів стратегічного управління фінансово-господарською діяльністю.

На рис. 1 автором запропоновано модель механізму управління фінансовим потенціалом підприємства.

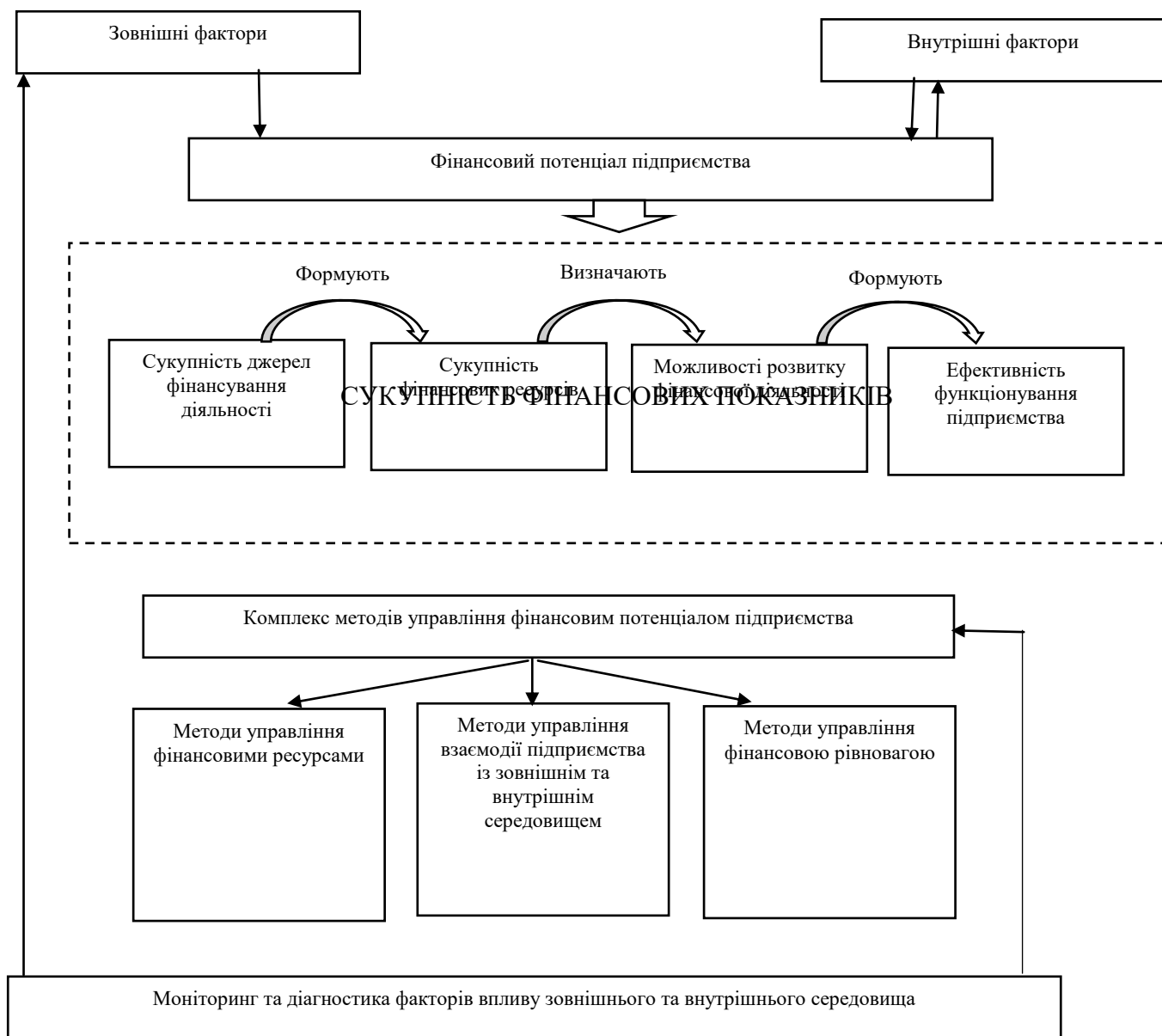

Рис.1. Модель механізму управління фінансовим потенціалом підприємства

Джерело: розроблено автором

Описуючи механізм управління фінансовим потенціалом підприємства слід зазначити що він має включати такі складові як: діагностика та прогнозування фінансового потенціалу підприємства; стратегічне і тактичне планування; вибір ефективних фінансових інструментів, у тому числі в рамках прийнятих інвестиційних рішень; управління фінансовими ризиками; податкове планування; організаційно-правове оформлення та подальший контроль фінансових потоків. Необхідно відзначити, що зазначені елементи стратегії управління фінансовим потенціалом зрештою визначають конкурентоспроможність будь-якого підприємства, що має своєю метою вилучення позитивного економічного ефекту. Досягнення саме цієї мети і повинна забезпечити в перспективі система менеджменту в цілому.

Фінансовий потенціал підприємства базується на принципах та меті, на нього впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори. Внутрішні фактори та фінансовий потенціал пов'язані двостороннім впливом один на одного. Важливими елементами запропонованої моделі є комплекс методів управління фінансовим потенціалом підприємства, ефективне використання яких має приводити до стійкого функціонування. Для визначення якості функціонування підприємства використовуються критерії ефективності, що встановлюються відповідно до мети. Якщо результати моніторингу є позитивними, то поставлена мета досягнена та підприємство може підтримувати отриманий результат або встановити нову мету. У випадку, коли результати моніторингу не є позитивними, необхідно повернутись до етапу вибору комплексу методів управління фінансовим потенціалом [6, 7].

Основними факторами ефективного управління фінансовим потенціалом є:

- удосконалення фінансового потенціалу за рахунок збільшення вхідних та зменшення вихідних грошових потоків (за рахунок збільшення виручки від реалізації; скорочення вихідних грошових потоків можна досягти за рахунок: зниження витрат, які відносяться на собівартість продукції та які покривають за рахунок прибутку);

- мобілізація внутрішніх резервів (проведення реструктуризації активів підприємства; сукупність заходів, пов'язаних зі зміною структури та складу активів балансу; перетворення в грошову форму наявних матеріальних та фінансових активів підприємства);

- врахування впливу конкуренції;

- необхідність оптимального розподілу й перерозподілу фінансових ресурсів;

- розробка й прийняття рішень по досягненню певного компромісу між вимогами прибутковості, надійності й ліквідності капіталу підприємств;

- регулювання структурних перетворень у фінансовому потенціалі;
- використання методів управлінського впливу на фінансові ресурси [1, с. 161-171].

На основі вище викладеного матеріалу, можна зробити висновок, що управління фінансовим потенціалом підприємства представляє собою складний поетапний процес, що передбачає прийняття управлінських рішень з метою оптимізації фінансових і грошових потоків, співвідношення витрат та результатів, а також збільшення позитивного фінансового результату відповідно до обраної стратегії.

Зокрема, для підвищення ефективності управління фінансовим потенціалом необхідно враховувати всі можливі фактори, що матимуть позитивний вплив на управління економічними ресурсами підприємства і його загальний розвиток.

Література

1. Боронос В. Г. Формування механізму оптимізації структури капіталу та його вплив на фінансовий потенціал підприємства / В. Г. Боронос / Механізм регулювання економіки. 2010. Т. 1, № 3. С. 154-166.
2. Бова В. А. Сутність фінансового потенціалу підприємства / В.А. Бова, О. С. Хринюк // Збірник наукових праць молодих вчених факультету менеджменту та маркетингу КПІ ім. І. Сікорського «Актуальні проблеми економіки та управління». 2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ape.fmm.kpi.ua/article/view/102585/97661>
3. Методичні підходи до управління фінансовим потенціалом підприємства / Т.Б. Кузенко, Н. В. Сабліна // Економіка та управління національним господарством. 2015. С.123-130.
4. Прохорова В.В. Економічний розвиток підприємства: теоретико-методологічний аспект: Монографія. – Харків: УкрДАЗТ. 2010. С.523.
5. Курінна О. В. Теоретичні аспекти управління фінансовим потенціалом підприємств / О. В. Курінна // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Економіка. 2014. Вип. 1. С. 161-171.
6. Семенов Г.А. Діагностика фінансово-економічного стану підприємства / Г. А. Семенов, О. В. Яровская // Вісник економічної науки України. 2011. №1. С.137-141.
7. Brigham, E.F., Gapenski, L.C. (1994). Financial Management: Theory and Practice. Cusago; New York; San Francisco: Dryden Press. 425 p.
8. Сабецька Т. І. Теоретичні аспекти визначення виробничо- маркетингового потенціалу підприємства / Т.І. Сабецька // Економічний простір. 2014. № 85. С. 174-186.
9. Скоробогата Л. В. Оцінка та технології обліку економічного потенціалу діяльності підприємств : дис. ... кандидата екон. наук : 08.06.04 / Скоробогата Лариса Вікторівна. К., 2005. 220 с.

3.11. Features of goodwill valuation and accounting as intangible asset with the negative depreciation/obsolescence

Особливості визначення та обліку вартості гудвілу як нематеріального активу з від'ємним зносом

Серед усього розмаїття об'єктів, що відносяться до нематеріальних активів, особливе місце займають об'єкти, що принципово відрізняються від більшості активів за особливістю їх зносу. У той час, як переважна більшість матеріальних активів здатні лише втрачати свою вартість, демонструючи додатний знос, деякі специфічні нематеріальні активи протягом терміну їх економічного життя здатні змінювати вартість у обох напрямках – як у напрямку її зменшення, так і у напрямку збільшення. Це стосується, насамперед, гудвілу і особливих об'єктів інтелектуальної власності, які є його відокремлено ідентифікованим втіленням – брендів (товарних знаків, торгових марок). Зростання вартості успішних брендів і, відповідно, гудвілу компанії означає наявність від'ємного зносу цих активів, який жодним чином не враховується у документах бухгалтерського обліку, оскільки може бути виявлений лише періодичним виконанням економічних вимірювань, що здійснюються методами незалежної експертної оцінки. Натомість діюча нормативна база бухгалтерського обліку жодним чином не враховує можливості виникнення від'ємного зносу і встановлює лише додатні або нульові показники амортизації цих активів, що часто вочевидь суперечить фактичній моделі зміни їх вартості в часі. Складність коректного визначення вартості таких нематеріальних активів, зумовлена, зокрема, власне цією особливістю їх зносу.

У п. 4 П(С)БО 8 "Нематеріальні активи"²⁰⁸ міститься наступне визначення: «Нематеріальний актив - немонетарний актив, який не має матеріальної форми та може бути ідентифікований». Гудвіл відповідає першому критерію цього визначення, але не відповідає другому: він не має матеріальної форми, але не може бути ідентифікований. У п. 3 цього стандарту спеціально обумовлено, що цей стандарт не поширюється на гудвіл. Бухгалтерський облік гудвілу виконується згідно П(С)БО 19 «Об'єднання підприємств»²⁰⁹. Це Положення (стандарт) визначає порядок відображення в обліку і звітності придбання інших підприємств, гудвілу, який виник при придбанні, злитті підприємств, а також регламентує розкриття інформації про об'єднання підприємств. Визначення

²⁰⁸ Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 "Нематеріальні активи", затверджений Наказом Міністерства фінансів України N 242 від 18.10.1999 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99>.

²⁰⁹ Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 19 "Об'єднання підприємств", затверджений Наказом Міністерства фінансів України N 163 від 07.07.99 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0499-99>.

гудвілу в нормативних актах України міститься у цьому ж П(С)БО 19 «Об'єднання підприємств» та у Податковому кодексі України²¹⁰. Згідно п. 4 П(С)БО 19, «Гудвіл – перевищення вартості придбання над часткою покупця у справедливій вартості придбаних ідентифікованих активів, зобов'язань і непередбачених зобов'язань на дату придбання». Згідно п. 14.1.40. Податкового Кодексу України, гудвіл (вартість ділової репутації) - нематеріальний актив, вартість якого визначається як різниця між ринковою ціною та балансовою вартістю активів підприємства як цілісного майнового комплексу, що виникає в результаті використання кращих управлінських якостей, домінуючої позиції на ринку товарів, послуг, нових технологій тощо. Вартість гудвілу не підлягає амортизації і не враховується під час визначення витрат платника податку, щодо активів якого виник такий гудвіл. Як бачимо, з точки зору вимог нормативної бази бухгалтерського обліку гудвіл не визнається нематеріальним активом, у той час як положення Податкового кодексу та нормативної бази незалежної оцінки вважають його таким. Однак загально визнаний нематеріальний актив – товарний знак – є складовою частиною гудвілу. Ці формальні суперечності створюють нормативно-правову колізію, яка є джерелом невизначеності при оцінці вартості гудвілу та його важливої складової – товарного знака. Останній і у бухгалтерських стандартах визнається відокремлено ідентифікованим активом, який можна розглядати як одиницю, що є первинним джерелом генерування потоків додаткових прибутків.

І. В. Кривов'язюк підкреслює нерозривний зв'язок гудвілу з товарним знаком: «найбільш повно переплетіння складових частин гудвілу може проявлятися в товарному знаку (знаку обслуговування) і фірмовому найменуванні. Останні є втіленим результатом зусиль персоналу з розробки й просування продукту на ринок, що призвели до формування стійкої прихильності покупців до продукції, яка маркується відповідним чином. У цьому разі вартість гудвілу дорівнює вартості товарного знака»²¹¹. Як гудвіл організації Абдуллаєва Н.А., Колайко Н.А. пропонують сприймати «...частину нематеріальних активів підприємства, яка визначається діловими зв'язками, популярністю фірмового найменування, торгової марки та інших елементів...»²¹². Аналогічної позиції дотримуються також А.Г.Грязнова, М.А. Федотова²¹³, згідно з думкою яких, «...гудвіл – частина нематеріальних

²¹⁰ Податковий кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112) URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#FindText>.

²¹¹ Кривов'язюк І. В. Економічна діагностика. 2-ге вид. [текст]: навч. посіб. / І. В. Кривов'язюк. К.: Центр учбової літератури, 2017. 456 с.

²¹² Оценка стоимости предприятия (бизнеса). Учебное пособие под редакцией Абдуллаева Н.А., Колайко Н.А. М.: «ЭКМОС», 2015. 352 с.

²¹³ Оцінка бізнесу: Підручник для вузів / Під ред. А.Г. Грязнова, М.А. Федотової. М.: Фінанси і статистика, 1999. 509 с.

активів підприємства, обумовлена доброю репутацією, діловими зв'язками, популярністю фірмового найменування, фірмової марки. Гудвіл виникає, коли підприємство отримує стабільні високі прибутки, що перевищують середній рівень в даній галузі...». У фаховій літературі товарний знак одностайно розглядається як найважливіший складовий елемент гудвілу.

Згідно з міжнародними стандартами USPAP-2002 (UNIFORM STANDARDS OF PROFESSIONAL APPRAISAL PRACTICE, Уніфіковані стандарти професійної оціночної практики), BVS (Business Valuation Standards, Стандарти з оцінки бізнесу), прийнятими Американським товариством оцінювачів (American Society of Appraisers, ASA)²¹⁴, гудвіл визначається як «добре ім'я» і включає нематеріальні активи компанії, які складаються із престижу підприємства, його ділової репутації, взаємовідносин з клієнтами, місцезнаходження, номенклатури продукції/послуг тощо. Окремо зазначено, що ці фактори спеціально не виділяються і не враховуються у звітності підприємства, але є реальним джерелом прибутку. При цьому гудвіл незаперечно віднесений до нематеріальних активів, оскільки його розуміння цілком відповідає їх визначенню у стандарті: «нематеріальна власність (нематеріальні активи) – нефізичні активи, у тому числі, але не обмежуючись: франшизами, торговими марками, патентами, авторськими правами копірайту, гудвілом, акціонерними капіталами, правами на прибуток з продажу природних ресурсів, охоронними правами, контрактами – що відрізняються від фізичних активів, таких як, наприклад, обладнання і устаткування».

Виконаний огляд джерел дає підстави констатувати велике значення досліджуваного активу для діяльності підприємств, його нерозривний зв'язок з вартістю інших нематеріальних активів компаній та відсутність загальновизнаного методичного підходу до оцінки та обліку вартості гудвілу, оскільки документами діючої нормативної бази бухгалтерського обліку він не визнається нематеріальним активом (п. 3²¹⁵; п. 1.1²¹⁶).

Невирішеною частиною проблеми є методологічна невизначеність виконання оціночних процедур, які дали би можливість врахування вказаної вище більш складної моделі зміни вартості подібних нематеріальних активів в часі, що передбачає можливість виникнення двонаправленого знакозмінного зносу протягом окремих періодів.

²¹⁴UNIFORM STANDARDS OF PROFESSIONAL APPRAISAL PRACTICE. DEFINITIONS. URL: <http://www.appraiser.ru/default.aspx?SectionId=246&Id=2066>

²¹⁵ Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 "Нематеріальні активи", затверджений Наказом Міністерства фінансів України N 242 від 18.10.1999 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99>.

²¹⁶ Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку нематеріальних активів, затверджені Наказом Міністерства фінансів України № 1327 від 16.11.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/en/v1327201-09>.

Метою роботи є обґрунтувати підходи до розробки коректної методики визначення оціненої вартості гудвілу та брэнда; визначити можливості опрацювання алгоритмів отримання кількісних оцінок похибок економічних вимірювань цих показників; сформулювати практичні рекомендації щодо оцінки вартості гудвілу, спрямовані на підвищення достовірності визначення цих показників.

На підставі виконаного аналізу джерел фахової літератури можемо констатувати, що гудвіл є фінансовим втіленням вартості тих нематеріальних активів, що безпосередньо не відображаються або лише частково відображаються в бухгалтерському балансі. До елементів гудвілу слід віднести: висококваліфікований персонал менеджменту, накопичений діловий досвід, позитивну ділову репутацію підприємства, вигідне економіко-географічне розташування, добре налагоджену систему збуту продукції та послуг, підібраний і добре навчений склад співробітників, персональні якості керівників та ключових фігур, систему управління підприємства в цілому, якість обслуговування клієнтів, бази даних клієнтів, довгострокові контракти і інші нематеріальні фактори, що впливають на прибутковість підприємства, а значить, і на його вартість²¹⁷. Гудвіл звичайно розглядається як сукупна оцінка потенційними покупцями визначальних особливостей нематеріальних активів підприємства, які приносять йому прибуток понад той, який одержує аналогічне пересічне підприємство, що не має вказаних властивостей, за рівних інших умов. Його основою служать такі нематеріальні об'єкти, як відома торгівельна марка, відомий товарний знак, гарна репутація як ділового партнера, широко відома назва фірми, традиційні налагоджені зв'язки з постачальниками та споживачами продукції, авторитет окремих фахівців і професійність колективу в цілому, контакти та можливості впливу у політичних колах. Вважається, що гудвіл є специфічним нематеріальним активом, який безпосередньо не використовується в процесі виробництва продукції й не піддається будь-якому виду зношування, внаслідок чого не повинен підлягати амортизації²¹⁸.

Це обережне твердження, на наш погляд, є лише почасти вірним і з цим можна частково погодитися – в тому сенсі, що він не повинен підлягати амортизації. Але цього вочевидь недостатньо, оскільки і гудвіл, і брэнд, як його втілення, в успішних компаніях багаторазово збільшують свою ринкову

²¹⁷ Гоц, Л. Методики визначення вартості гудвілу / Л. Гоц. // Прометей. – № 1 (37). 2012. С. 140-143; Волков, Л. Деловая репутация промышленных предприятий: сущность и содержание экономической категории / Л. Волков // Вестник Московского государственного областного университета. № 3. 2012. С. 132-138; О.В. Черних. Сутність та оцінка гудвілу як нематеріального активу підприємства/ URL: http://ier.donetsk.ua/publish/sbor/all_text/b2012/17.pdf.

²¹⁸ Бачевський Б. С., Заблодська І. В., Решетняк О. О. Потенціал і розвиток підприємства: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2009. – 400 с.

вартість протягом періоду існування компанії. Бухгалтерський підхід до визначення та обліку вартості гудвілу – а, відповідно, і вартості товарного знака - є надто спрощеним та умовним, оскільки не бере до уваги значно більш складної закономірності зміни вартості цих нематеріальних активів в часі. Стверджувати, що гудвіл не піддається будь-якому виду зношування, можна лише з тим застереженням, що це може бути справедливо тільки на короткочасовому проміжку, значно меншому від року. І лише тому, що моніторинг та переоцінка вартості брендів, які можуть слугувати достовірним індикатором вартості гудвілу, зазвичай здійснюються з періодичністю у один рік. Адже прямим наслідком цього твердження є висновок про незмінність в часі вартості таких нематеріальних активів, що ніяк не узгоджується з реальністю для достатньо тривалого проміжку часу.

Нами було проаналізовано декілька незалежних джерел²¹⁹, що містять результати щорічної оцінки вартості найдорожчих брендів світу, станом на 2018 р., та розглянуто дані за попередні періоди. Усі вони однозначно підтверджують факти щорічного зростання ринкової вартості найбільш вартісних брендів, з невеликими винятками, коли ця вартість на короткочасному проміжку зменшувалася. Як можна припустити, вартість брендів та вартість гудвілу пов'язані між собою додатним кореляційним зв'язком, який іноді набуває характеру функціонального зв'язку. Це дає підстави для висновку про переважно від'ємний знак зносу гудвілу на довгочасовому проміжку. Попередніми нашими дослідженнями було встановлено, що найбільш впливові ціноформуючі фактори, що визначають показники зносу та відповідної зміни вартості нематеріальних активів у вигляді товарного знака та гудвіла, мають переважно інформаційний характер. До таких факторів відносяться, насамперед, проведення заходів з їх інформаційно-рекламної підтримки, що спричиняють від'ємний моральний знос, або, наприклад, публікація конкурентами компрометуючих компанію-власника матеріалів та організація антирекламних кампаній, що може спричинити додатний зовнішній знос. Під впливом цих інформаційно обумовлених ціноформуючих факторів ці обидва притаманні товарному знакові та гудвілу види зносу можуть неодноразово змінювати знак протягом економічного життя таких активів, залежно від розмірів коштів, спрямованих на створення інформаційного впливу. При можливих невеликих втратах вартості розглянуті

²¹⁹ Brand Finance Global 500 2018. The world's most valuable brands of 2018. URL: http://brandirectory.com/league_tables/table/global-500-2018 <http://brandfinance.com/knowledge-centre/reports/brand-finance-global-500-2018/>; Rankings - 2018 - Best Global Brands - Best Brands - Interbrand. URL: <https://www.interbrand.com/best-brands/best-global.../2018/ranking>; 2018 MBO: Global Top 100 Brands 2018. TOP 100 MOST VALUABLE GLOBAL BRANDS. 2018 BrandZ Top 100 Global Brands. URL: <http://www.millwardbrown.com/brandz/rankings-and-reports/top-global-brands/2018> <http://brandz.com/charting/54>.

види зносу кваліфікуються як додатний усувний знос (Curable, or removable, Depreciation/Obsolescence), який при обвальному падінні вартості цих активів може набирати характеру неусувного (Incurable, or removable no, Depreciation/Obsolescence). При достатніх обсягах фінансування рекламної підтримки цих нематеріальних активів, здійснюваної власником, має місце від'ємний моральний знос, який ми також кваліфікуємо як усувний. Підставою для цього є виявлений дослідженнями динамічний характер зміни вартості цих активів у обидвох можливих напрямках, з відповідною зміною знаку зносу у моменти зміни трендів зміни вартості в часі.

Отже, можна вважати встановленим, що показники вартості досліджуваних активів визначаються балансом потужностей інформаційного впливу, внутрішнього та зовнішнього. Реальні показники вартості та зносу таких активів, як товарний знак та гудвіл, можуть бути встановлені лише на підставі аналізу результатів моніторингу вартості, здійснюваного шляхом виконання періодичної незалежної експертної оцінки (переоцінки). Очевидно, що дані фінансової звітності підприємства-власника щодо розміру амортизації об'єкта оцінки, які встановлюються на підставі стандартів бухгалтерського обліку, не враховують реальної моделі зміни його вартості в часі і в жодному випадку не можуть використовуватися для виконання оцінки²²⁰.

Безсумнівно доведеним є факт багаторазового збільшення вартості таких активів, за умови систематичного фінансування їх власником заходів, спрямованих на їх підтримку та розвиток. Отже, припущення про відсутність їх зносу та незмінність в часі їх вартості не можна вважати достатньо обґрунтованим та коректним. В дійсності картина динаміки вартісних характеристик цих нематеріальних активів є набагато складнішою. Вони можуть змінювати вартість як у напрямку збільшення, так і у напрямку зменшення первісної вартості. Адекватна реальності модель, що відображає фактичні закономірності зміни вартості цих активів в часі, має враховувати знакозмінний характер зносу – оскільки його динаміка залежить від того, чи у достатньому обсязі проводяться власниками систематичні заходи, спрямовані на їх розвиток і підтримку. Якщо такі заходи проводяться і відбувається регулярне і достатнє інвестування коштів у розвиток гудвілу та підтримку товарного знака, їх вартість зростає. У випадку, якщо такі заходи не проводяться, або, наприклад, були припинені чи обмежені протягом певного періоду часу, спостерігатиметься зменшення їх вартості – або, принаймні, припинення її росту. Внаслідок наявності цілком зрозумілих причинно-

²²⁰ Поздняков, Ю. В., Лапішко, М. Л. Вплив видів зносу товарного знака на зміну його вартості в часі. / Ю.В. Поздняков, М. Л. Лапішко // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. 2018. № 6 (17). 842 с., с. 728 – 735. URL: [http:// www.easterneurope-ebm.in.ua/17-2018-ukr](http://www.easterneurope-ebm.in.ua/17-2018-ukr).

наслідкових зв'язків обмеження обсягів чи повне припинення таких інвестицій буде зменшувати вартість цих активів. Тому що з економічної точки зору, систематичні заходи з розвитку гудвілу і підтримки товарного знака збільшують потенційні можливості цих нематеріальних активів як джерел генерування потоків додаткових майбутніх прибутків.

Як показано вище, з точки зору економічного змісту гудвіл та товарний знак мали би амортизуватися у обох напрямках - як у напрямку збільшення, так і у напрямку зменшення їх первинної вартості, для чого мало би бути введено поняття від'ємної амортизації та від'ємного зносу таких нематеріальних активів. Технічна складність здійснення довготривалого моніторингу фактичних показників вартості гудвілу та товарного знака протягом періоду їх використання, який може складати десятки років, вимагає застосування інструментів незалежної оцінки вартості майна та майнових прав. На даний час методична база виконання економічних вимірювань вартості подібних нематеріальних активів, показник зносу яких може міняти знак та абсолютну величину багаторазово протягом довготривалого періоду їх використання, недостатньо повно опрацьована, і очевидно вимагає подальшого розвитку та вдосконалення. Вирішення цієї актуальної проблеми потребує докладання об'єднаних зусиль науковців та практиків у галузі незалежної оцінки.

Зауважимо, що динаміка змін справедливої вартості гудвілу може бути дуже високою, особливо – в напрямку зменшення його ринкової вартості. Зокрема, у світовій практиці відомі факти обвальної втрати вартості гудвілу у випадках, коли засобами масової інформації поширювалися відомості про порушення власниками відомих брендів норм екологічної безпеки чи коли громадськості ставали відомі факти злочинної недбалості чи прихованої діяльності власників брендів, спрямовані на завдання шкоди здоров'ю або інтересам споживачів. В таких випадках можливим є різке падіння вартості гудвілу аж до від'ємних показників: траплялися ситуації, коли після публікації відомостей про завдання прихованої шкоди інтересам споживачів буквально протягом однієї доби розпочинається масове бойкотування продукції/послуг підприємства, і маркована його брендом продукція різко втрачає попит на ринку. Зрозуміло, що подальше використання цього товарного знака здатне принести власникові замість додаткових прибутків лише додаткові збитки – а це означає, що вартість бренду за один день із багатомільйонної перетворилась на від'ємну. І тут мова йтиме не лише про від'ємний гудвіл у розумінні бухгалтерського обліку при злитті підприємств, але і про його від'ємну вартість з точки зору незалежної оцінки. А саме, про одномоментну повну втрату вартості цього дорогого нематеріального активу, яка створювалася протягом багатьох років шляхом акумулювання коштів, спрямованих на підтримку та

розвиток гудвілу і товарного знака. З погляду теорії оцінки, цей факт можна кваліфікувати як типовий прояв економічного (зовнішнього) зносу, викликаного дією зовнішніх факторів. Приведений вище приклад підтверджує можливість різких змін вартості гудвілу та невіддільного від нього товарного знака як у напрямку збільшення, так і у напрямку зменшення початкової вартості. Але навіть і без таких екстраординарних випадків наявність повільних змін вартості цих нематеріальних активів не підлягає сумніву – і при цьому за показниками бухгалтерської звітності показники вартості гудвілу залишаються сталими. Між тим, зміни ринкової вартості гудвілу та бренду найнаочніше показують, наскільки ефективною були якісний рівень менеджменту, маркетингова стратегія підприємства, правильність вибраних ринкових пріоритетів і ефективність роботи фінансових консультантів²²¹.

Таким чином, можемо констатувати, що коли вартість гудвілу адекватно не відображається у документах бухгалтерського обліку нематеріальних активів, накопичений обсяг фактичного збільшення (зменшення) його вартості та відповідного зростання ступеня капіталізації активів підприємства може бути віднесений саме до торгової марки (товарного знака). Адже з точки зору теорії незалежної експертної оцінки, гудвіл відноситься до нематеріальних активів – і у цьому полягає законодавчо-нормативна колізія між вимогами нормативних баз бухгалтерського обліку та оцінки. З використанням методологічної бази оцінки вартість гудвілу може бути визначена, але не може бути надалі належним чином використана при веденні бухгалтерського обліку активів підприємства. Отже, виявлена вище суперечність не залишає іншої можливості, ніж врахування зростання ступеня капіталізації цих нематеріальних активів у вартості товарного знака, який відповідає обов'язковому критерію ідентифікованості, на відміну від гудвіла. Цей важливий висновок частково підтверджується дослідженнями всесвітньо відомого авторитета в галузі незалежної оцінки Асвата Дамодарана (Aswath Damodaran), на думку якого у випадку злиття компаній вартість набуття насамперед має долучатися до вартості матеріальних активів, а надалі надлишкова вартість додаватися до будь-яких нематеріальних активів – таких, як патенти чи торгові марки²²².

На підставі результатів дослідження ми приходимо до висновку, що гудвіл підприємства та його товарний знак, який є символічним втіленням цього гудвілу, є вельми специфічними нематеріальними активами, для яких кількісні показники вартості/зносу можуть міняти не лише розмір, але і знак – причому

²²¹ Татауров А.Н. Оценка стоимости товарных знаков. URL: <http://www.ocenchik.ru/docs/286.html>.

²²² Дамодаран, А. Инвестиционная оценка. Инструменты и техника оценки любых активов./ Пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. 1342 с.

багаторазово протягом терміну існування. Своєрідність та унікальність цих видів активів полягає у тому, що внаслідок цього вони можуть характеризуватися як додатнім, так і від'ємним поперіодним зносом на окремих проміжках часу їх використання. Тобто їх вартість може у окремі періоди зростати або зменшуватися, залежно від дій власника цих активів та зовнішніх змін ринкової ситуації. Це сильно ускладнює можливості достовірного бухгалтерського обліку їх вартості, оскільки справедлива ринкова вартість активів у цьому випадку може бути визначена лише із застосуванням методичного апарату незалежної експертної оцінки. Подібні процедури економічних вимірювань на даний час є достатньо складними, працемісткими та високовартісними, і тому не можуть проводитися з високою частотою.

Таким чином, з матеріалів дослідження можна зробити висновок про високу ступінь гомогенності ціноформуючих факторів вартісних характеристик гудвіла та бренда компанії, які з точки зору теорії економічних вимірювань слід вважати складовими нематеріальних активів підприємства. Гудвіл не може бути відокремлено ідентифікований, але за економічною сутністю його можна вважати інтегральним показником - агрегатором, що об'єднує в собі вартість цілої низки складових нематеріальних активів підприємства, не будучи сам по собі таким, з точки зору нормативної бази бухгалтерського обліку. При цьому бренд доцільно розглядати як відокремлено ідентифікований нематеріальний актив, що є втіленням гудвіла і, у певній мірі, носієм його ціннісних якостей. Звідси випливає висновок про доцільність застосування підходів до визначення вартості гудвіла, аналогічних до використовуваних методик оцінки вартості бренда. Відповідно, до оціненої вартості гудвіла можуть бути застосовані запропоновані авторами алгоритми отримання кількісних оцінок її похибок²²³, як також і методики встановлення наявності кореляційного або функціонального зв'язку між показниками оціненої вартості і похибками їх визначення²²⁴. Можна також з впевненістю констатувати, що гудвілу у тій самій мірі, як і бренду, притаманні викладені вище закономірності зміни вартості в часі, з можливістю наявності періодів додатного та від'ємного зносу протягом економічного життя. Синергетичне поєднання у вартості гудвіла вартісних показників усієї сукупності нематеріальних активів компанії, зазвичай зі значним переважанням вартості бренда, дозволяють частково розповсюдити на нього висновки щодо джерел формування цінності і ціноформуючих факторів, отримані у попередніх дослідженнях для бренда.

²²³ Поздняков, Ю.В. Кількісна оцінка точності визначення вартості об'єктів інтелектуальної власності. // Ю.В. Поздняков, Ю.П. Садовенко. / Економіка та суспільство. 2018. №19. URL: <http://economyandsociety.in.ua>.

²²⁴ Поздняков, Ю. В. Статистичний зв'язок результатів оцінки вартості брендів з їх абсолютними похибками. // Ю. В. Поздняков, М. Л. Лапішко // Економіка та суспільство. 2019. № 2. URL: <http://economyandsociety.in.ua>.

Зроблені на підставі результатів дослідження висновки можуть бути корисні при теоретичному обґрунтуванні та розробці практичних методик виконання оцінки вартості нематеріальних активів цього класу. Значний практичний та теоретичний інтерес для подальших розвідок та досліджень у цьому напрямку становить аналіз похибок отриманих результатів, який у межах інформаційно-метрологічної парадигми незалежної експертної оцінки, на нашу думку, є вельми перспективним шляхом подальшого розвитку її методологічної бази.

Література

1. *Polozhennya (standart) buhgalterskogo obliku 8 "Nematerialni aktyvy"* [Principle code (standard) of accounting 8 "Intangible Assets", ratified by finance Ministry of Ukraine Order N 242 from 18.10.1999]. <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99>> (2018, November, 22). [in Ukrainian].
2. *Polozhennya (standart) buhgalterskogo obliku 19 "Ob'jednannja pidprijemstv"* [Principle code (standard) of accounting 19 " Association of enterprises", ratified by finance Ministry of Ukraine Order N 163 from 07.07.1999]. <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0499-99>> (2018, November, 22). [in Ukrainian].
3. *Podatkovyj kodeks Ukrainy* [Internal revenue code of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). – Verkhovna Rada of Ukraine Bulletin*. Kyiv: 2011, № 13-14, № 15-16, № 17. <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#FindText>> (2018, November, 22). [in Ukrainian].
4. Kryvov'jazjuk, I. V. (2017). *Ekonomichna diagnostyka*. [Economic diagnostics]. 2-ge vyd. [tekst]: navch. posib. / Kyiv: Centr uchbovoi' literatury. 456 p. [in Ukrainian].
5. *Ocenka stoimosti predprijatija (biznesa). Pod redakciej Abdullaeva N.A., Kolajko N.A.* [Enterprise (business) valuation]. Moscow: «EKMOS», 2015.- 352 p. [in Russian].
6. *Ocenka biznesa. Pod redakciej A.G. Grjaznoj, M.A. Fedotovoj.* [Business valuation]. Moscow: Finansy i statistika, 2009, 736 p. [in Russian].
7. Uniform standards of professional appraisal practice. Definitions. <<http://www.appraiser.ru/default.aspx?SectionId=246&Id=2066>> (2018, November, 22).
8. *Metodychni rekomendatsiyi z buhgalterskogo obliku nematerialnyh aktyviv* [Methodical recommendations for the Intangible Assets accounting, ratified by finance Ministry of Ukraine Order N 1327 from 16.11.2009]. <<http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/en/v1327201-09>>. (2018, November, 22). [in Ukrainian].
9. Goc, L. (2012). *Metodyky vyznachennja vartosti gudvilu* [Methodologies of Goodwill value determination] *Prometej*. No. 1 (37). p. 140-143. [in Ukrainian].
10. Volkov, L. (2012). *Delovaja reputacija promyshlennyh predprijatij: sushhnost' i sodержanie jekonomicheskoy kategorii* [Business reputation of industrial enterprises: essence and maintenance of economic category]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta*. No. 3. 132-138. [in Russian].
11. Chernyh, O.V. (2012). *Sutnist" ta ocinka gudvilu jak nematerial'nogo aktyvu pidprijemstva* [Goodwill essence and valuation as Intangible Assets of enterprise]. <http://iep.donetsk.ua/publish/sbor/all_text/b2012/17.pdf> (2018, November, 22). [in Ukrainian].

12. Bachevs'kyj B. Je., Zablods'ka I. V., Reshetnjak O. O. (2009). *Potencial i rozvytok pidpryjemstva: Navch. Pos.* [Potential and development of enterprise.] Kyiv: Centr uchbovoi' literatury. 400 p. [in Ukrainian].
13. Brand Finance Global 500 2018. The world's most valuable brands of 2018. <<http://brandfinance.com/knowledge-centre/reports/brand-finance-global-500-2018/>> (2018, November, 22).
14. Rankings - 2018 - Best Global Brands - Best Brands - Interbrand. <<https://www.interbrand.com/best-brands/best-global.../2018/ranking>> (2018, November, 22).
15. 2018 MBO: Global Top 100 Brands 2018. TOP 100 MOST VALUABLE GLOBAL BRANDS. 2018 BrandZ Top 100 Global Brands. <<http://www.millwardbrown.com/brandz/rankings-and-reports/top-global-brands/2018> <http://brandz.com/charting/54>> (2018, November, 22).
16. Pozdnjakov Ju. V., Lapishko M. L. (2018) *Vplyv vydiv znosu tovarnogo znaka na zminu jogo vartosti v chasi* [Trademark depreciation types influence on it's value time changes model choice]. *Shidna Jevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnja*. No. 6 (17). – pp. 728 – 735. < [http:// www.easterneurope-ebm.in.ua/17-2018-ukr.](http://www.easterneurope-ebm.in.ua/17-2018-ukr.) > (2018, November, 22). [in Ukrainian].
17. Tataurov, A. N. Ocenka stoimosti tovarnyh znakov. [Trademarks valuation]. – <<http://www.ocenchik.ru/docs/286.html>. [in Russian].
18. Damodaran, Aswath. (2004). *Investicionnaja ocenka. Instrumenty i tehnika ocenki ljubyh aktivov*. [Investment valuation. Tools and techniques for determining of any asset]. Trans. from Eng. Moscow: Al'pina Business books, 1342 p. [in Russian].
19. Pozdnjakov, Ju.V., Sadovenko, Ju.P. (2018). Kil'kisna ocinka tochnosti vyznachennja vartosti ob'ektiv intelektual'noi' vlasnosti. [Quantitative estimation of intellectual property objects evaluation accuracy]. *Ekonomika ta suspil'stvo*. [Economy and society]. No. 19 [in Ukrainian].
20. Pozdnjakov, Ju. V., Lapishko, M. L. (2019). Statystychnyj zv'jazok rezul'tativ ocinky vartosti brendiv z i'h absoljutnymy pohybkamy. [Brands valuation results statistical relationship with their absolute errors]. *Ekonomika ta suspil'stvo*. [Economy and society], no. 2. [in Ukrainian].

3.12. Managing change in a post-industrial production and exchange environment

Управление изменениями в постиндустриальной производственно-обменной среде

В Украине пользование новыми или значительно модернизированными производствами затрудняется из года в год высокими темпами на протяжении 30-ти-40-ка лет точно также как и введение в действие усовершенствованных технологий выпуска продукта. Замечена следующая тенденция, которая имеет концептуальное значение для данного исследования: *потенциал гигантов*

*тяжелой промышленности теряется более быстрыми темпами^{225,226}, а потенциал хозяйств малых и средних образований и производств, наоборот, наполняется ускоренными темпами. За таким замещением наступает момент, когда среда хозяйств форм малой и средней величины остается единственным вариантом сохранения в переходных обществах равновесности полиструктурных факторов производственно-обменной среды²²⁷. За их счет поддерживается функция насыщения рынка товарами и услугами. Крупные же предприятия в лучшем варианте налаживания отношений тоже спускаются до уровня кустарного производства, отступаясь от производственной мощности и сохраняя в своем составе одну-две технологические линии. Не обращая внимания даже на то обстоятельство, что чаще приходится использовать такие технологии, которые устарели еще 50-60 лет и более до этого, удовлетворению потребностей населения на их основе все же дается ход, ибо амортизационный фонд утерян безвозвратно. Если такому процессу давать комментарий с позиции развития путей обновления искомого хода, то целесообразно каждый раз вспоминать о том, что повсеместно наблюдается процесс разрушения, за которым скрывается масса недостаточно загруженных, повсеместно консервируемых или производств, напрочь прекращающих функционирование. Такое *разрушение*, что представляется множеством форм своего проявления, носит в современной среде Украины объективный характер, ибо *ничто новое и более эффективное построить или создать невозможно до тех пор, пока не разрушено старое, а замещение устаревающего новым как раз и есть в экономике тем самым путем, которым ускоряется развитие воспроизводственных процессов на основе сочетания процессов производства и обслуживания.**

Основной причиной сложившегося положения, приводящего к разрушению относительно эффективных производств и переходу государства на «завоз» на свою территорию давно устаревших технологий, выступает несогласованность в действиях управленческого труда во всех его стратах, а за этим – и уничтожение материального, и исчерпание финансового ресурсов во благо отдельных управленцев. Это вносит в систему несогласованности, и из-за такой несогласованности множатся и вступают в противоречие относительно друг друга разнотипные социально-экономические внутригосударственные системы и уклады, в которых новые организации, находя нишу в рыночном

²²⁵ Амоша, О. І., Булеєв, І. П., & Залознова Ю. С. (2017). Промисловість України 2014-2016: невикористані можливості, шляхи відновлення, модернізації та сучасної розбудови: наукова доповідь. Київ, НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 554.

²²⁶ Папаика, А. А., Саенко, В. Г., & Саенко, Г. В. (2003). Развитие экономических отношений в среде преобразования промышленного региона. Донецк, ДонДуЭТ, 720.

²²⁷ Брянецв, И. И. (2016). Направления совершенствования системы управления интеграционными образованиями. Среднерусский вестник общественных наук, 11(6), 355-361.

пространстве, в тоже время не могут одновременно «обозначить свое равноправное существование как выгодное для всех партнеров»²²⁸. Не могут они также выполнить и свою производительную функцию перед обществом и сохранить государству динамическую равновесность в цепочке производственно-обменной среды.

О таком состоянии следует начинать разговор каждый раз в тех случаях, когда в анализе получают очертание условия восстановления и приведения в соответствие общественных процессов в «осколочном народном хозяйстве». К числу таких хозяйств следует отнести и народное хозяйство Украины, восполняющего свою целостность уже долгие годы после утраты в 1991 году потенциала промышленной индустрии СССР, составленной до события ее распада на части из множества региональных и коллективных образований по принципу комплементарности и дополнительности. После распада такой индустрии, подчинявшейся административной системе управления и распределения, когда цельное хозяйство разделилось между несбалансированными его составными, а за этим и функционально утратило поставщиков сырья, гибкость в переброске квалифицированного труда, централизованную систему накопления средств, а взамен получило процессы растерянности, смятения и рассогласованности в платежеспособности потребителей продукта, собственно и наступает разруха или регистрируются «изменения в производственно-обменной среде». Наравне с названным мотивом осложнений и экономического дискомфорта, здесь можно вспомнить и о других вариантах изменений, что выводят себя в переходных средах на уровень факторов, тормозящих процессы самообеспечения территории. Это, к примеру, неравномерность в рассредоточении аграрных и промышленных секторов экономики, отсталость в освоенности сырьевых и энергетических ресурсов территории, техническая недостаточность использования природно-климатических особенностей, нарушенность в снабжении населения товарами и услугами из-за территориальной разобщенности и т.п.

В такой ситуации в регулирующей среде государства, которую следует восстанавливать со структурных основ, *менеджмент*, которому отдается предпочтение как самостоятельной системе организации производства и труда, *входит в противоречие с жестким административным управлением*. Исходя из того, что менеджмент, расценивающийся как наиболее прогрессивное средство распространения демократических отношений в Украине, только завоевывает площадки для объективного применения. Однако, он, менеджмент, уже более 29 лет проявляет себя на азбучных основах и положениях своего

²²⁸ Парахина, В. Н., & Перов, В. И. (2008). Принципы симбиоза – новые современные принципы развития социально-экономических систем. Вестник СГСЭУ, 3(22), 18.

восприятия, которые в европейских странах давно утвердились, превратились в образ жизни во всех общественных структурах и вытеснили жесткие формы управления общественными процессами. Такое азбучное начало, которое можно оценить как замедляющее его движение к зрелому способствованию развития любого наугад взятого события, воспринимается той частью современного окружения, в памяти которого сохранилась информация о высоких темпах роста экономики в СССР, достигавшихся на естественных условиях развития плановой экономики.

В подтверждение такого мнения свидетельствует следующий факт. Так, за «естественными условиями», до 1991 года, до момента распада хозяйства СССР на осколки, на пути к демократии и рынку наукой организации и управления отстаивалась парадигма планово-распределительного воздействия на производственные коллективы. В соответствии с таким подходом, отношения выстраивались за логикой технико-экономического обоснования утверждаемых проектов, их согласования в аппарате управления и неукоснительного движения без отклонений в хозяйственном пространстве с непреклонным соблюдением режима экономии и повсеместной экономии времени. Методические подходы, предлагаемые менеджментом, в этих проектах не воспринимались, а их полезность отрицалась в принципе по той причине, что приемами менеджмента признавался *вероятностный исход* действия. Поскольку подходы к управлению поглощали подходы менеджмента еще некоторое время и после 1991 года, т.е. на переходной фазе движения хозяйства после развала структуры СССР, то директивные отношения исчезли не сразу, и медленными темпами замещаются эластичными процессами спроса и предложения. Об этом говорится, к примеру, в источниках^{229,230}. То есть, создался управленческий симбиоз организации общественно-производственных процессов, в котором движение подчиняется по-прежнему и иногда приоритетно административно-командным формам, способам, системам, мотивам и настроениям внешнего вмешательства и управления, регулирования и ручного режима мониторинга хода. Это позволяет владельцам капитала свободно продолжать реализацию концепции насильственного разрешения любой организационной или экономической проблемы в пользу частного капитала, попутно отдавая дань моде и выставляя перед общественностью ложное движение искусственного управления как бы исполнения управления с соблюдением условий менеджмента. Причина такого симбиоза двух

²²⁹ Бурлай, Т. В. (2019). Соціально-економічна конвергенція: теорія та практика. Київ, НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 364.

²³⁰ Saienko, G. V. (2019). Polylectic reflection of the shadow economy in the midst of social contradictions. Improving the Life Quality: View of Scientists. Volume of Scientific Papers. Opole, The Academy of Management and Administration in Opole, 210-224.

инструментариев регулирования отношений заключается в том, что трудно реализовать концепцию ненасильственного предложения управленческого разрешения любой проблемы, зная о потере рычагов распределения и потребления результата производства. Такая подмена наносит ущерб, ибо благополучие общества, которое во все времена имеет мнимый характер, ибо нарушается факторами научно-технического прогресса, связывается в действительности с взаимно благополучным взаимодействием множества новообразований и устаревших конструкций мышления на ограниченной административной территории полезности в органической структуры элементов. В этой структуре элементов *управленческое безальтернативное регулирование занимает место неантагонистической среды по отношению к менеджменту, которому вместо методической цельности отводится роль искусственного гибрида.*

В пользу высказанного тезиса можно смело упомянуть здесь также и о следующем положении: *наукой созданы органические положения и по-прежнему постоянно обосновываются все новые и новые искусственные условия слияния и развития органической среды общественного взаимодействия с государственным и частным присвоением результата от коллективного действия.* В нем способы управленческого безальтернативного регулирования занимают позицию оболочки, которая доукомплектовывается массой способов менеджмента, воспринимаемых практикой. За таким обстоятельством восприятия объективности их множества, распределительная властная структура пользуется неразберихой в суждениях и обращается к ней без контроля и отчета за действия. Это обращение имеет свои последствия, ибо такой симбиоз¹⁾ управленческого новообразования трансформирует психику персонификатора общественных функций, выводя его на мутационные пути жизнеобеспечения. Причина одна – производственно-обменная среда взаимодействия не располагает идеологическим началом, а предлагаемая в качестве основы рыночная среда не может пока что занять в среде хозяйствования место идеологической из-за того, что она агрессивная.

На фоне описанного состояния движения отношений, активизировались психологические факторы развития личности, обладающей предпринимательской идеей, и пока она оттачивает свое мастерство и собственно предпринимательскую функцию, властные объединения ввели в государстве полный контроль за действием²³¹, объявив себя персонификаторами государственного контроля и управления. Это создало

¹⁾ В греческом языке термин «симбиоз» происходит от $\sigma\mu\mu$ - – совместно и $\beta\acute{\iota}\omicron\varsigma$ – жизнь, что в словосочетании $\sigma\mu\mu$ - $\beta\acute{\iota}\omicron\varsigma$ означает «совместная жизнь».

²³¹ Олуйко, В., & Саенко, В. (2004). Зарубіжний досвід організації державної служби. Вісник державної служби України, (3), 34-39.

односторонне оправданную систему поведения не части, а всех его членов и слоев населения, нашедших определенный вариант подступиться к распределению блага и богатства. Это отношение, и его требуется воспринимать как состояние, ибо оно активизировало такие условия, к которым подключается лавинообразно практически все слои общества. В таких отношениях незаметно начали утверждаться односторонне «мутуалистические пары», обладающие свойством, ресурсом и способностью к «присвоению бросового продукта»²⁾. Одними из этих формирований есть сочетания того множества пар, взаимодействие которых основывается на ориентации мышления на паразитизм²³², неадекватные действия²³³, нетрудовое присвоение²³⁴, отступление от стандартов²³⁵, эгоистическую культуру²³⁶. Бытует мнение, что именно такой круг моментов создает предпосылки для преодоления переходных трудностей, и они в период их преодоления отражают собой минусовые позиции отношений. Нужно напомнить здесь и о том, что процессами, которые способствуют восстановлению равновесности, выступают процессы кумуляции энергии человека для организации бизнеса²³⁷, пространственной экономики²³⁸, сервисного обслуживания²³⁹, цифровизации отношений²⁴⁰, фрагментарных воспитательных моментов²⁴¹. Здесь названы те процессы, что уже получили временную идеологическую основу для перехода государства в цивилизованный рынок более быстрыми темпами. Предваряя вопросы, которые могут возникнуть по поводу неординарности высказываний,

²⁾ Термин «Бросовой» отражает возможность «приобретения объекта по сниженной цене как не располагающего промышленной или потребительской ценностью».

²³² Ник Левый (2019). Паразитизм и социально-экономические модели общества. Москва, 198.

²³³ Алиева, М. Б., Магомедова, Е. Э., Раджабова, Р. В., Умариева, С. З., & Цахаева, А. А. (2017). Психология управления. Киев, ООО "Финансовая Рада Украины", 146.

²³⁴ Альпидовская, М. Л., & Грязнова, А. Г. (2019). Политэкономические императивы развития. Москва, Проспект, 576.

²³⁵ Саенко, В. Г., & Толчева, А. В. (2018). Объективность обращения к инструментарию клептократии в экономиках с тотальным безденежьем. *Contemporary Problems of Improve Living Standards in a Globalized World: International Scientific and Practical Conference, Opole, WSZiA*, 296-306.

²³⁶ Саенко, В. Г. (2018). Проблемы органической перестройки мышления в области оценочной деятельности. Трансформація національної моделі фінансово-кредитних відносин: виклики глобалізації та регіональні аспекти: Зб. III Всеукр. наук.-практ. конф., Ужгород, Вид-во УжНУ «Говерла», 411-415.

²³⁷ Саенко, В. Г. (2017). Кумулятивная эффективность спортивного бизнеса и ее наполнение – экспериментальная основа инновации. *Інвестиції: практика та досвід*, 2, 8-15.

²³⁸ Saienko, G. V., & Saienko, V. G. (2019). Technological imperatives of spatial economics: positions for recognition and control. *Modern Technologies in Economy and Management, Collective Scientific Monograph. Opole, The Academy of Management and Administration in Opole*, T. 1, 375-387.

²³⁹ Saienko, V. (2019). Relationship processes in business, monograph. Opole, Publishing house of the Academy of management and administration in Opole, 160.

²⁴⁰ Saienko, G. V., & Saienko, V. G. (2019). The digital economy occupies the dominant heights in managing processes in a post-industrial economy. Mechanisms of stimulation of socio-economic development of regions in conditions of transformation, *Collective Scientific Monograph. Opole, The Academy of Management and Administration in Opole*, 213-223.

²⁴¹ Полулященко, Ю. М., Саенко, В. Г., & Толчева, Г. В. Категоризація патріотизму за властивостями фізичної культури. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах, Запоріжжя, КПУ, 65(1), 57-63.

осознается следующий тезис: *бурный рост процессов*, в том числе и экономических, *носит*, пока что, *только технический характер*. По этой причине надеяться на позитивное их проявление или на подтверждение продуктивного сдвига в скором времени не представляется возможным по одной причине: *все до единого представителя структурной вертикали производительной силы государства пронизаны личностными потребительскими намерениями и не готовы воспринять и подчиниться объективно требованиям общественного контроля и отчуждения труда в общественные фонды потребления*. Это означает, что пока что только накапливается число фактов движения безотносительно овеществления идей в проектах. Следовательно, не «опредмечивается планка» или хотя бы «оценочная платформа», с которых начинается вступление государства в среду эффективности. Об этом вести речь рано. Достаточно для сглаживания противоречий и демонстрации сказанного обратить внимание специалистов и сослаться на ряд государственных решений, принятых к реализации на программных положениях – в статистической отчетности стадия их использования не входит в фазу эффективности. Речь идет об аналогах государственных постановлений и указов.

Возвращаясь к проблеме управления, представленное выше, позволяет определиться с идеей данного исследования концептуального характера, сводящейся к следующему: *отличие менеджмента от управления в данном анализе заключается в формализации ситуаций взаимодействия, во взвешивании по эффективности проектов развития и в предложении лучших их вариантов по инновационной направленности*. Это позволяет говорить более-менее уверенно о «нечто общем и полезном» для общества. Этим «нечто общим и полезным» выступает инициатива, которая подчиняется следующей закономерности: *среда ожидает более весомых изменений, чем значительно оказываются отклонения от траверсного направления развития*.

Относительно высказанного тезиса исторически подтвержденной есть позиция поступательной роли теории инновационного движения производственной системы, источниками «плавучести» которой выступают адекватные среды, в числе которых одной из них является система управления, что обладает неизменно приоритетом административно-командной, насильственной, структуры ведения экономики, а другая – система менеджмента, что обладает приоритетом эластичного налаживания отношений во всех без исключения сферах жизнеобеспечения. Гармоничное сочетание этих систем выступает обязательным условием успешности организации производства, его инновационного движения и позволяет объединить их

полезности и преимущества в теорию, но ее механизм эффективен уже в среде постиндустриальной схемы организации отношений.

Чтобы перейти к выяснению истины с позиции теории инновационного движения производственной системы, которая находится в зоне влияния «нестыковочных», размытых и слабо очерченных ходов и действий, свойственных переходной среде, требуется провести исследование ее предназначений методического характера: 1) как предмета управления действием, 2) как результата от применения действия и, наконец, 3) как процесса в действии.

Ценность действия сводится к следующему постулату: *введение организационно-структурных преобразований и технико-технологических нововведений должно в обязательном порядке повлечь за собой изменение общественной ценности и потребительских качеств, извлекаемых потребителем из доставляемого ему ресурса изделий и услуг.* В соответствии с этим постулатом, следует развивать убежденность творческого актива государства в том, чтобы устремляться к развитию инновационного движения производственной системы. Если рассматривать общий план развития инновационного движения этой системы, то можно присоединиться к развитию следующих моментов его позиционирования. Их три, а именно:

поддерживать экономическую концепцию Й. Шумпетера²⁴², заключающуюся в следующем: *чтобы коллективу сохранять и развивать производство, специалистам требуется работать почти непрерывно над новыми комбинациями факторов производства.* Методическая основа движения к цели, которая всегда известна, требует перенастройки действия, направляемого на использование а) нового или б) усовершенствованного решения;

воспринимать концептуальный подход к организации производства П. Друкера²⁴³ заключающегося в следующем: *чтобы коллективу сохранять и развивать производство, специалистам требуется пользоваться особым организационно-методическим инструментом, который предоставляется в их распоряжение маркетингом, менеджментом и предпринимательством.* Методическая основа такого действия требует перестройки управления под такое средство, с помощью которого когнитивно настроенный а) владелец капитала и б) обладатель идеи бизнеса стремятся осуществить новый вид производства продукта или услуги;

²⁴² Schumpeter, J. A. (1908). Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Duncker & Humblot.

²⁴³ Drucker, P. (2012). Post-capitalist society. Routledge.

руководствоваться детализацией избранного движения, основываясь на коллективном мнении^{244,245}. Методические требования заключаются в следующем: а) *учет любого изменения во внутренней структуре хозяйственного организма путем перехода от первоначального состояния к новому*; б) *развитие творческой мысли и преобразование бизнес-идеи в готовое изделие, продуктивный процесс или эффективную систему*; в) *внедрение нового по отношению к отрасли, ее окружению или процессу*.

Обозначенное одновременно с теоретической ценностью обладает еще и алгоритмическим содержанием, ибо упрощает выбор пути движения мысли в системе менеджмента, которая занимает более приоритетное место в регламентации деятельности, в поддержании динамических форм налаживания связей и в удержании равновесности полиструктурных образований на симбиозе управленческо-регулятивных структур производственно-обменной среды. Такое в природе происходит всегда, несмотря даже на то обстоятельство, что в реальности целостного мира, формируемой переходными экономиками, на менеджмент организации накладываются ограничения, выходящие из требований, выдвигаемых политической, социальной или экономической средам. Последние среды, как известно, обладают особым свойством объединения синергии в результирующую, на которых основываются правительственные постановления, распоряжения и указы. Множество ограничений, которые подчиняются требованиям государственной регламентации отношений, проявляют себя в структурно объективных движениях и замещениях связей, формы которых ожидают уточнения в каждом отдельном варианте отношений с позиции полезности компонентов для окружения.

Естественным в государственной регламентации отношений выступает привязка движения, проработка и подстройка мысли менеджмента к цепочке событий, воспринимаемых в качестве компонентов окружения. Руководством к действию выступает зависимость логического содержания, которую следует здесь показать и дать владельцу капитала критические рекомендации, касающиеся организации поведения. В их цепочке, цепочке переходов от события к событию, воспринимаемых в качестве компонентов окружения, свое место отдельной фазы занимают явления:

²⁴⁴ Распопов, В. Б. (2019). О компьютерно-математическом моделировании взаимовлияния олигархата и коррупции в постперестроечной экономике. Проблемы і перспективи інноваційного розвитку економіки в контексті інтеграції України в Європейський науково-інноваційний простір: зб. XXIV Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, Фенікс, 180-185.

²⁴⁵ Хребтов, А. О. (2019). Эффект коллективной экономической безопасности симбиотических структур. Проблемы і перспективи інноваційного розвитку економіки в контексті інтеграції України в Європейський науково-інноваційний простір, Київ, Фенікс, 154-159.

1) *застоя*. Физический смысл фазы застоя сводится к состоянию, в котором производство продукта не удовлетворяет спрос потребителя по качеству. Рекомендация менеджмента владельцу капитала – *начать разработку новой формы совместной собственности*. Например, расширение числа учредителей. Цель – спасти хотя бы 30-40 % капиталовложений и сохранить собственное производство на основе предпринимаемого проективного действия;

2) *кризиса*. Физический смысл фазы кризиса сводится к состоянию, в котором производство продукта превышает потребление. Рекомендация владельцу капитала – *всячески стимулировать более содержательный труд*. Например, вовлечение собственных работников в процессы, пополняющие фонды предприятия капиталом на условиях сохозяев. Цель – не только сохранить, но и приумножить потенциал достижений и успехов производства;

3) *технического перевооружения производства*. Физический смысл фазы технического перевооружения производства сводится к состоянию, в котором превалирует задержка производства продукта. Рекомендация владельцу капитала – *переключиться временно на производство сопутствующего продукта*. Например, вести поиск высокопроизводительной технологии и нового ассортимента и качества продукта. Цель – сохранить производство за счет создания технологически эффективных условий наращивания объемов производства за счет модернизации морально устаревшей техники в цепочке технологического процесса;

4) *трансформации*. Физический смысл фазы трансформации сводится к состоянию, в котором должны сохраняться воспроизводственные пропорции развития экономики, объединяющие поступательную синхронизацию производств. Рекомендация владельцу капитала *включиться в активизацию промышленно-инновационной политики*. Например, активизировать научный поиск, разработку новшеств и перейти к обмену идеями научно-технического прогресса. Цель – сохранить производство за счет извлечения новых бизнес-проектов, подходящих идей, программ развития и технологий переоснащения производства;

5) *переворота*. Физический смысл переворота сводится к состоянию, в котором общество отказывается от потребления производимого вида продукта или услуги, сырья или энергии. Рекомендация владельцу капитала – *нужно в экстренном порядке перенести деятельность или производство в другой регион*. Например, определиться с регионом с достаточным дешевым людским и богатым сырьевым ресурсом. Цель – продолжение воспроизводственного процесса на новом месте.

Располагая исходной цепочкой переходов к событиям и к выстраиванию под них повеления владельцами капитала, с этого момента можно предполагать, что любая из систем искусственного происхождения, известная человечеству, в своем движении приближается к смене строго очерченных событий функционального предназначения. В ней, одна вслед за другой, сменяются события «подъема производства» и «стабилизации производства», достигающие «высоты цели производства», с вершины которой неизбежно наступает период «спада потребления» или «кризиса перепроизводства», и далее – ее «подъема» или «распада». Естественным здесь признается то, что начальный процесс «подъема» и конечный процесс «распада» в полной мере зависят от волевого решения, т.е. сугубо жесткого управленческого воздействия, а промежуточные процессы – от сплава «давления», «структурного скелета», «предложения среды» и «реакции на предложение», т.е. преимущественно эластичного воздействия. Названное указывает в очередной раз на присутствие в общественной среде «некоторого» механизма цикличности, но, опять же, которая подобным образом уже проявляла себя на начальном этапе движения производственных отношений в индустриальном обществе²⁴⁶. Ожидает пояснения механизм цикличности.

Пояснение первое – научное. Закономерность искомой цикличности связана с движением, которое является основой жизнедеятельности любой, опять же известной практике, системы вне зависимости от ее происхождения и структуры. Как происхождение, так и структура системы согласно теории фрактальности²⁴⁷ могут быть образованы под давлением естественно-природного или искусственно-скоординированного воздействия. Фотографическим общим для них выступает то, что данное положение, *положение «движения»*, ложится в основу отсчета координат организационной системы действия, воплощающей в себе в обязательном порядке подход радикального волевого и демократического управления миром, средой, системой. Исходное требование к действию одно: *действие человека следует подчинить системности движения*²⁴⁸.

Пояснение второе – практическое. На пути к решению проблемы системности встает не менее важная *проблема психологической устойчивости в последовательности исполнения*. Исходя из этого положения, *организационная система менеджмента может быть представлена по нескольким нюансам проявления предназначения, которые, в свою очередь, тем или иным образом формируют среду базисных преобразований сфер деятельности*,

²⁴⁶ Леонтьев, А. Н. (2005). Деятельность. Сознание. Личность. Москва, Смысл, Академия, 352.

²⁴⁷ Мандельброт, Б. (2002). Фрактальная геометрия природы. Минск, Книжный Дом, 656.

²⁴⁸ Клейнер, Г. Б. (2013). Системная экономика как платформа развития современной экономической теории. Вопросы экономики, 6, 4-28.

представляемых множеством структур и предназначения, и собственно предложения. Высказанное в большей мере напоминает тезис, чем утверждение, ибо требует доказательств и становится после изучения нюансов этих доказательств более воспринимаемым. Поскольку позиции системы менеджмента в переходный период развития экономики в Украине не утвердились из-за сложности их конструкции и непоследовательности изменений, то исследование на данном этапе ограничивается рассмотрением нюансами проявления, предназначения и выбора трех структурных составляющих. В их числе внимание уделяется выбору:

1) *методов возрождения экономики.* Этим обеспечивается обращение внимания на механизмы усиления одного ряда функций по отношению к другому. Если исключить процессы милитаризации экономики, ужесточения диктата власти и авторитарного способа распределения богатства, то к теме данного изучения имеют прямое отношение процессы демонополизации экономики, углубления демократических преобразований и способ распределения благ. Тогда:

а) демонополизация дает метод развития национальной экономики. Действие означает ограничение товаропроизводителя по критерию монопольной деятельности на рынке товаров и услуг государством, которое, собственно, и сковывает развитие экономических процессов замещения устаревающего продукта новым и морально сношенной техникой современными производительными технологическими аналогами. Средства воздействия: динамическая уравновешенность производителей, конкурентная пропорциональность товаров и услуг на рынке, регуляторные законодательные акты и экономические меры, связывающие расширение воспроизводства. Направления: взаимодействие конкурентоспособных субъектов хозяйствования, либерализация рынков, либертарианство выбора действия;

б) углубление демократических преобразований дает гражданину свободу действия, а государству условия расцвета. Действие означает верховенство закона, деидеологизацию экономики, регулирующую роль государства и программность политических и экономических реформ. Направления: вариативность исторического опыта, зрелость гражданского общества, надлежащий уровень общей и политической культуры, стойкие традиции, конституционные средства воздействия;

в) система распределения благ дает свободу деятельности и перемещения граждан с территории на территорию. Действие означает нормирование потребления, наделение человека правами на свободы, на собственность и на собственное мнение. Направления: земельные отношения, политика

коммунальных услуг, схема налогообложения, социального обеспечения, семейного права, благотворительности;

2) *органической системы формализации социально-экономических явлений*. Этим обеспечивается динамика регулирования системно-обусловленных отношений. К теме данного изучения имеют прямое отношение модельные подходы, какими есть:

а) системная модель. Означает изучение сложной системы по траектории ее движения во времени и пространстве в комплексе ее элементов и последовательного их взаимодействия. Цель действия: получение структурированной базы знаний о субъекте деятельности. Дает органическое представление громоздкой или слабо различимой ситуации в модельной форме. Имеются аналоги научной апробации в источниках^{249,250};

б) комплементарная модель. Означает изучение сложной системы по построениям, обладающим логическим содержанием. Цель действия: уточнение закономерностей или тенденций развития события. Дает содержательное представление о построения конструктивной последовательности, применяемой при анализе ситуаций. Имеются аналоги научной апробации в источниках^{251,252,253};

в) фрактальная модель. Означает установление элементов отражения сложного движения, возникающего в динамической системе, которой свойственна вероятностная основа проявления, размытость очертаний и непредсказуемость траектории перемещения в пространстве. Цель действия: развитие качественного отражения реальности исследуемой экономической системы, точность которой в полной мере зависит от изначальных координат и выбранных параметров под использование инструментария ситуационного менеджмента. Имеются аналоги научной апробации в источниках^{254,255};

²⁴⁹ Смоляр, Л. Г., & Коба, Н. В. (2008). Знання як стратегічний ресурс сучасного підприємства. Вісник Національного університету "Львівська політехніка", 628, 641-647.

²⁵⁰ Щенников, А. Н. (2018). Неопределенность и комплементарность. Славянский форум, 4(22), 85-90.

²⁵¹ Буянов, Д. А. (2014). Теории транзакционных издержек и комплементарных активов как теоретические платформы для построения модели ИТ-аутсорсинга. Вестник Омского университета. Серия «Экономика», 2, 160-165.

²⁵² Розенберг, И. Н., & Цветков, В. Я. (2014). Когнитивная и пространственная логика в ситуационных центрах. Наука и технологии железных дорог, 2, 3-16.

²⁵³ Саенко, В. Г., & Саенко, Г. В. (2017). Переориентация расчетов финансирования среды сервисной деятельности на синтетические характеристики. Трансформація національної моделі фінансово-кредитних відносин: виклики глобалізації та регіональні аспекти: Зб. матер. II Всеукраїн. наук.-практ. конф., Ужгород, Вид-во УжНУ «Говерла», 249-252.

²⁵⁴ Астраханцева, И. А. (2010). Основные принципы фрактальной теории управления стоимостью компании. Экономика и управление, 2(63), 124-128.

²⁵⁵ Саенко, В. Г., & Саенко, Г. В. (2017). Метод распознавания, описания и формализации фрактальных систем бизнеса. Стратегічний розвиток організації, міст та регіонів: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф., Ужгород, Вид-во УжНУ «Говерла», 186-189.

г) феноменологическая модель. Означает поиск сущности, природы и закономерностей, определяющих взаимосвязь предложения и спроса в системе регулирования отношений и управления ими. Цель действия: обозначение информационных потоков в социально-экономических новообразованиях. Имеются аналоги научной апробации в источниках^{256,257,258,259};

3) *целевых функций организации бизнеса, предпринимательства и сервиса*. Этим обеспечивается поддержка деятельности, находящаяся в зависимости от некоторого числа факторов потребления продукта или услуги, и на нее обращается внимание в тех случаях, которые можно в работе назвать особенными. В экономику такая деятельность включается по данным расчетов, выполняемых с использованием целевых моделей развития, в которых отражается сущность экономического движения и его оптимизация, как:

а) производная от базисных преобразований сферы деятельности;

б) субъект, обладающий ресурсом для обогащения социально-экономической среды и подстраивающийся функционально под технологические изменения, которые, в свою очередь, следуют за кривой научно-технического прогресса.

Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы.

В современном обществе, как в экономике, так и в производственно-обменной среде приоритетное положение принадлежит интеграционным образованиям, в которых сочетаются два инструментария – инструментарий менеджмента и инструментарий управления, что в корне изменяет ориентацию и суть организационных и управленческих функций.

Тенденция развития отношений складывается таким образом, что управление, которое основывается на жестких волевых и обязательных насильственных способах ведения хозяйства, постепенно замещается ненасильственными и демократическими способами менеджмента.

Сочетание менеджмента и управления создает благоприятные условия для ускоренного перевода организаций и предприятий из среды индустриального производства в среду постиндустриальных отношений.

²⁵⁶ Гумеров, М. Ф. (2017). Феноменологическая модель распределения и движения информации в системах организационного менеджмента. *Управленческие науки*, 1, 75-84.

²⁵⁷ Сумцов, В. Г., & Филиппова, И. Г. (2010). Україна: моделі економічного зростання. Формування ринкової економіки: зб. наук. праць, Київ, КНЕУ, Т. 3, 336-346.

²⁵⁸ Полулященко, Ю. М., Саєнко, В. Г., & Толчева, Г. В. Категоризація патріотизму за властивостями фізичної культури. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, Запоріжжя, КПУ, 65(1), 57-63.

²⁵⁹ Полулященко, Ю. М., Саєнко, В. Г., Толчева, Г. В., & Błaszczyszyn, M. (2019). Феноменологічна редукція ідеї підготовки учителя фізичної культури для виховання патріотичних цінностей. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки)*, Старобільськ, Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 4(327), Ч. 1, 71-83.

Отрасль управления изменениями следует подвергнуть исследованию и уточнению повторно по мере расширения круга характеристик производственных и экономических отношений, свойственных сугубо постиндустриальной производственно-обменной среде, складывающейся в Украине, по схеме, представленной в источнике²⁶⁰.

Литература

1. Drucker, P. (2012). Post-capitalist society. Routledge.
2. Saienko, G. V. (2019). Polylectic reflection of the shadow economy in the midst of social contradictions. Improving the Life Quality: View of Scientists. Volume of Scientific Papers. Opole, The Academy of Management and Administration in Opole, 210-224.
3. Saienko, G. V., & Saienko, V. G. (2019). Technological imperatives of spatial economics: positions for recognition and control. Modern Technologies in Economy and Management, Collective Scientific Monograph. Opole, The Academy of Management and Administration in Opole, Т. 1, 375-387.
4. Saienko, G. V., & Saienko, V. G. (2019). The digital economy occupies the dominant heights in managing processes in a post-industrial economy. Mechanisms of stimulation of socio-economic development of regions in conditions of transformation, Collective Scientific Monograph. Opole, The Academy of Management and Administration in Opole, 213-223.
5. Saienko, V. (2019). Relationship processes in business, monograph. Opole, Publishing house of the Academy of management and administration in Opole, 160.
6. Schumpeter, J. A. (1908). Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Duncker & Humblot.
7. Алиева, М. Б., Магомедова, Е. Э., Раджабова, Р. В., Умариева, С. З., & Цахаева, А. А. (2017). Психология управления. Киев, ООО "Финансовая Рада Украины", 146.
8. Альпидовская, М. Л., & Грязнова, А. Г. (2019). Политэкономические императивы развития. Москва, Проспект, 576.
9. Амоша, О. І., Булеєв, І. П., & Залозна Ю. С. (2017). Промисловість України 2014-2016: невикористані можливості, шляхи відновлення, модернізації та сучасної розбудови: наукова доповідь. Київ, НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 554.
10. Астраханцева, И. А. (2010). Основные принципы фрактальной теории управления стоимостью компании. Экономика и управление, 2(63), 124-128.
11. Брянцев, И. И. (2016). Направления совершенствования системы управления интеграционными образованиями. Среднерусский вестник общественных наук, 11(6), 355-361.
12. Бурлай, Т. В. (2019). Соціально-економічна конвергенція: теорія та практика. Київ, НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 364.
13. Буянов, Д. А. (2014). Теории трансакционных издержек и комплементарных активов как теоретические платформы для построения модели ИТ-аутсорсинга. Вестник Омского университета. Серия «Экономика», 2, 160-165.

²⁶⁰ Saienko V.: Relationship processes in business, monograph. Publishing house of the Academy of management and administration in Opole, Opole 2019, 160.

14. Гумеров, М. Ф. (2017). Феноменологическая модель распределения и движения информации в системах организационного менеджмента. *Управленческие науки*, 1, 75-84.
15. Клейнер, Г. Б. (2013). Системная экономика как платформа развития современной экономической теории. *Вопросы экономики*, 6, 4-28.
16. Леонтьев, А. Н. (2005). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва, Смысл, Академия, 352.
17. Мандельброт, Б. (2002). *Фрактальная геометрия природы*. Минск, Книжный Дом, 656.
18. Ник Левый (2019). *Паразитизм и социально-экономические модели общества*. Москва, 198.
19. Олуйко, В., & Саенко, В. (2004). Зарубіжний досвід організації державної служби. *Вісник державної служби України*, (3), 34-39.
20. Папаика, А. А., Саенко, В. Г., & Саенко, Г. В. (2003). Развитие экономических отношений в среде преобразования промышленного региона. *Донецк, ДонДуЭТ*, 720.
21. Парахина, В. Н., & Перов, В. И. (2008). Принципы симбиоза – новые современные принципы развития социально-экономических систем. *Вестник СГСЭУ*, 3(22), 18-20.
22. Полулященко, Ю. М., Саенко, В. Г., & Толчева, Г. В. Категоризація патріотизму за властивостями фізичної культури. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах, Запоріжжя, КПУ*, 65(1), 57-63.
23. Полулященко, Ю. М., Саенко, В. Г., Толчева, Г. В., & Własczyszyn, M. (2019). Феноменологічна редукція ідеї підготовки учителя фізичної культури для виховання патріотичних цінностей. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки), Старобільськ, Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”*, 4(327), Ч. 1, 71-83.
24. Распопов, В. Б. (2019). О компьютерно-математическом моделировании взаимовлияния олигархата и коррупции в постперестроечной экономике. *Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки в контексті інтеграції України в Європейський науково-інноваційний простір: зб. XXIV Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, Фенікс*, 180-185.
25. Розенберг, И. Н., & Цветков, В. Я. (2014). Когнитивная и пространственная логика в ситуационных центрах. *Наука и технологии железных дорог*, 2, 3-16.
26. Саенко, В. Г. (2017). Кумулятивная эффективность спортивного бизнеса и ее наполнение – экспериментальная основа инновации. *Инвестиції: практика та досвід*, 2, 8-15.
27. Саенко, В. Г. (2018). Проблемы органической перестройки мышления в области оценочной деятельности. *Трансформація національної моделі фінансово-кредитних відносин: виклики глобалізації та регіональні аспекти: Зб. III Всеукр. наук.-практ. конф., Ужгород, Вид-во УжНУ «Говерла»*, 411-415.
28. Саенко, В. Г., & Саенко, Г. В. (2017). Метод распознавания, описания и формализации фрактальных систем бизнеса. *Стратегічний розвиток організації, міст та регіонів: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф., Ужгород, Вид-во УжНУ «Говерла»*, 186-189.
29. Саенко, В. Г., & Саенко, Г. В. (2017). Переориентация расчетов финансирования среды сервисной деятельности на синтетические характеристики. *Трансформація національної моделі фінансово-кредитних відносин: виклики глобалізації та регіональні аспекти: Зб. матер. II Всеукраїн. наук.-практ. конф., Ужгород, Вид-во УжНУ «Говерла»*, 249-252.

30. Саенко, В. Г., & Толчева, А. В. (2018). Объективность обращения к инструментарию клептократии в экономиках с тотальным безденежьем. Contemporary Problems of Improve Living Standards in a Globalized World: International Scientific and Practical Conference, Opole, WSZiA, 296-306.
31. Смоляр, Л. Г., & Коба, Н. В. (2008). Знання як стратегічний ресурс сучасного підприємства. Вісник Національного університету "Львівська політехніка", 628, 641-647.
32. Сумцов, В. Г., & Филиппова, І. Г. (2010). Україна: моделі економічного зростання. Формування ринкової економіки: зб. наук. праць, Київ, КНЕУ, Т. 3, 336-346.
33. Хребтов, А. О. (2019). Эффект коллективной экономической безопасности симбиотических структур. Проблемы і перспективи інноваційного розвитку економіки в контексті інтеграції України в Європейський науково-інноваційний простір, Київ, Фенікс, 154-159.
34. Щенников, А. Н. (2018). Неопределенность и комплементарность. Славянский форум, 4(22), 85-90.

3.13. The economic significance of selecting a wealthy personality for management position

Экономическое значение отбора состоятельной личности на управленческую должность

В предыстории позиционируемой проблемы, проблемы структурирования и отбора психологически состоятельной личности для включения ее в среду управленческого труда, проявляет себя след, обладающий прагматическим смыслом. Сводится он к следующему: *в матрице жизнеобеспечения человечества обществом регистрируется некоторое множество фактов, которые кажется, что носят случайный характер, но в действительности частое их проявление, а также то, что они соотносятся с существенным ущербом, наносимым действиями исполнителя, их требуется мониторить как не случайные.* При объединении таких фактов в цельную совокупность, выясняется первопричина их проявления. Она, первопричина, связана 1) технологической и 2) личностной основой взаимодействия. В данном исследовании исключительным моментом выступает то их общее состояние, в согласии с которым факты проявляют себя по психической или психомоторной неготовности исполнителя к приспособлению к должностным обязанностям, профессиональным функциям или инженерным работам. Названное требует от исполнителя, а) либо темпового осуществления действия, б) либо принятия решения в условиях дефицита времени, в) либо мобилизации ресурса адаптационных реакций и резистентности организма. Темповое

убыстрение функций организма по данным²⁶¹ всегда считалось процессом сложным и в учебе и в работе. Связано это с тем, что в итоге, быстрый, и в особенности сверхбыстрый, темп изменения движения, которого работнику требуется придерживаться в течении рабочего дня, приводит потенциально как к нарушению мыслительного процесса, так и к потере способности выполнять выработанный ряд мышечных сокращений в установленной последовательности. Сочетание того и другого свойственно работникам управленческого труда. Объясняется это тем, что описанное состояние сопровождается торможением операционно-технологического процесса, а за этим, и недопроизводством продукта, материальным ущербом, понесенным коллективом. Сказанного достаточно, чтобы стало возможным приступить к разработке теоретических положений структурирования позиций переустройства отношений, вращающихся вокруг ущербности реализации большинства отношений.

Исходя из представленного, *цель исследования сводится к следующему:* требуется 1) изучить а) механизм проявления ущербности действия или поведения человека в среде управленческой деятельности, и на этой основе выработать критическое отношение к работнику умственно-программной или производственно-управленческой деятельности, склонного к ошибкам в продуктивном возрасте, и на полученных сведениях б) развить позиции переориентации и переустройства отношений; 2) выполнить идентификацию содержания отношений, чтобы сводить к минимуму ущербность производства из-за действия человека и его решений; 3) отразить в комплексной оценке проявление всех тех факторов, что участвуют в регуляции нейроэндокринной деятельности мозга и гомеостаза организма, обращая в первичном виде внимание на фактор деменции. Обеспечение цели требует рассмотрения А) позиций восприятия сути взаимодействия, отличающихся органичностью восприятия сути ущербности, и Б) методических основ постановки проблемы, отличающихся качеством отношений, детерминированных деменцией. Содержание этих позиций представляется в представленной последовательности следующим образом.

А. Восприятие сути взаимодействия возможно достичь, если известна совокупность параметрически отличающихся органических соединений, составленной по семи выделенным позициям, а именно: *технической, функциональной, концептуальной, методической, философской, прагматической и органической*. Их содержание следующее.

²⁶¹ Гаркави, Л. Х., Квакина, Е. Б., & Уколова, М. А. (1990). Адаптационные реакции и резистентность организма. Ростов-на-Дону, Изд-во Ростовского ун-та, 223.

Позиция первая – техническая. Общественное явление, воспринимаемое как *техничко-технологическое явление торможения действия*, обуславливается сочетанием условий организационно-технологической основы производства и личностной предрасположенности человека к повторению ошибочных движений. Ошибочные движения вызываются одновременно или попеременно под давлением дегенерации, имбецильности, олигофрении или несовершенства психики личности. Время проявления каждого из названных свойств человека по отдельности не поддается точной оценке, а поэтому с большой долей вероятности можно считать, что оно может в любой момент появиться в нарушении бдительности или утрате концентрации внимания человеком, находящегося в зоне рабочего места и занятого либо выполнением технологической операции, либо разработкой программы деятельности. Предрасположенность состояний психики названного порядка у специалиста, находящегося на рабочем месте, подлежит оценке и взвешено по прагматической полезности действия и по источнику опасности для окружения.

Позиция вторая – функциональная. С достаточной вероятностью точности прогноза можно утверждать, что нарушение бдительности и концентрации внимания человека в большинстве случаев сказывается на результате деятельности, что только усиливает значение учета показателей потерь общества, требует введения в систему мониторинга критерия ущерба действия или нестандартного поведения человека. Очерчиваемый комплекс, называемый «Ущербность действия или поведения человека» (сокращенно далее представляется как «Ущербность действия») собственно и интересует данное исследование.

Позиция третья – концептуальная. Сущность ущерба воспринимается за спектром особенностей, что группируются 1) как объективное достижение производительной части общества, где участвует человек, 2) как предмет философского обихода и восхождения к установлению истины реальности, где предметом познания выступает человек, и, наконец, 3) как фрагмент гностического расстройства личности, вызывающего нарушение корковых функций. Данный спектр особенностей привязывается к ряду научных разработок. Так, в таких из них^{262,263}, наравне с теоретической основой понятия «Ущербность», справедливо возводимого в ранг экономической категории, развивается также мысль а) о методологическом его предназначении, б) о возможности концептуального отражения содержания и в) о некой конструктивности многофакторной пирамиды различий. Это опыт, и

²⁶² Лопатюк, И. (2020). Ущербность как новая категория Психологии. Прикладная психология. URL: <https://appliedpsychology.ru/ushherbnost-kak-novaya-kategoriya-psixologii>.

²⁶³ Мальцев, О. В. (2020). Психология фотографа. Днепр, Середняк Т. К., 147.

обобщение этого опыта позволяет предположить следующее: *такая ущербность, как техническое явление, проявляет себя изначально не на пустом месте, что она сформировалась неодномоментно, а является итогом исторической проверки объективности процессов человеческой деятельности.* Для получения практического признания остается соединить воедино знания, распределенные между смежными науками, и тогда такое соединение позволит приступить к расщеплению ущерба, являющегося следствием неадекватного действия или поведения человека, вызываемых технологической средой окружения.

Позиция четвертая – методическая. Тезис объективности имеет методическое значение, позволяющее обращать внимание аналитиков на суть ущербности, как на носителя объективно сформировавшейся характеристики общественной жизни. Создающиеся обстоятельства вероятностного характера проявления труда, положения размытости и ситуации неопределенности, вызываемые ущербностью взаимодействия, требуют внимания и надлежащей критической оценки реальности. Это внимание требуется проявлять в таких областях человеческой деятельности, какими есть: 1) государственное регулирование экономиками²⁶⁴, 2) управление бизнесом и предпринимательством²⁶⁵, 3) организация сервисных отношений в обществе^{266,267}. Эти области управленческой деятельности функции управления все чаще входят в конфликт с вероятностной сущностью проявления социально-производственных и общественно-экономических отношений.

Позиция пятая – философская. На ущербность человека, этого единственного творца среды, культурного окружения и самого себя, как реальности собственного существования, а за этим и на ущербность его действий, обращалась мысль философов еще в эпоху Нового времени. Квинтэссенцией их наследия считаются следующие положения: 1) *что человек несовершенен*, 2) *что ум человека слаб*, 3) *что понимание человеком реальности искажается содержанием его домыслов и вносимыми «смысловыми непонятками».* Философские раздумья принимаются в качестве философской точки рассуждений, что выступает также и отправной координатой для движения исследования в намеченном направлении. В исследование вносится ограничение – предстоит уточнить не все стороны сути

²⁶⁴ Петросян, Д. С. (2016). Государственное регулирование национальной экономики. Новые направления теории: гуманистический подход, учебное пособие. Москва, НИЦ ИНФРА-М, 300.

²⁶⁵ Воробйова, О. П. (2015). Сучасні управлінські моделі New Public Management і Good Governance та їх запровадження в Україні. Ефективність державного управління, 42, 230-234.

²⁶⁶ Саенко, В. Г. (2017). Кумулятивная эффективность спортивного бизнеса и ее наполнение – экспериментальная основа инновации. Інвестиції: практика та досвід, 2, 8-15.

²⁶⁷ Saienko, V. (2019). Relationship processes in business, monograph. Opole, Publishing house of the Academy of management and administration in Opole, 160.

явления, а только той его части, что отражается через семейство управленческих решений человека. Управленческие решения согласовываются с требованиями, что выдвигаются целеполаганием современной, постиндустриальной, экономики.

Позиция шестая – прагматическая. Руководствуясь формулой *целеполагания*, человечеством во все времена поддерживается прагматическая полезность любой, взятой «наугад», человеческой деятельности. Смысл такой полезности связан с экономической целесообразностью, эффективностью или последовательной направленностью на использование энергии и выработанного продукта, и без такой направленности, что считается системной, она, экономика, теряет характерный смысл, либо усиливается эмоциональными настроениями и ущербностью производства. Однако, известно и другое – структура отношений меняется объективно, а поэтому и в данном случае, случае оценки экономической целесообразности для постиндустриального общества, требуется переосмысливать и подчинять исполнение намерений инструментарию нескольких наук. Если придерживаться мнения, приведенного в источнике²⁶⁸, то этими науками выступают две из них. Это наука:

1) *социономика*. В ней подвергаются изучению истоки и последствия эндогенной человеческой социальной динамики;

2) *социоэкономика*. В ней подвергаются структурированию социальных результатов и последствий экономических изменений.

В плоскости названных наук план данного исследования подтверждается за переходом источников и последствий искомой динамики к обращению социальных результатов и последствий экономических изменений, сочетающихся с психофизиологическими функциями и антропологическими характеристиками человека. Это источник формирования функциональной составляющей изменений. Исходная функциональная составляющая изменений, которая обозначается как ущербность и относится в исследовании условно к разряду синтетических, получает в свое распоряжение условия развития по одной из двух траекторий движения. Признавая такое утверждение как объективное, мониторинг развития движения связывается траекторией а) «*благоприятности*», что отражается через доходность действия, прибыльность производства или удовлетворение потребности человека на гуманитарной основе, или б) «*неблагоприятности*», что отражается через потери государства, слабости человека и его действий, перерасход энергии и ресурсов на восстановление технологического процесса.

²⁶⁸ Шарков, Ф. И. (2019). Социономика как научная основа разработки концепции развития социального государства. Уровень жизни населения народов России, 2(212), 85-90.

Позиция седьмая – органическая. Рассуждения строятся на промежуточном выводе об органической основе изучаемого явления. Искомое сочетание действий человека требуется отразить технически через совокупность показателей, связанных с ущербностью действия, а за этим, такое же требуется согласовать и логически по тактическому содержанию изменения движения в пространстве искусственно связанных процессов жизнеобеспечения. И в том, и в другом вариантах движения основа целесообразности обладает уже не теоретическим, а прагматическим приоритетом движения отношений по спирали. Поэтому, чтобы осуществить план постановки проблемы, требуется легализовать вопрос функциональной ущербности движения, сопряженной с ущербностью вмещающей среды. Это именно и есть реальностью той ущербности, что приносит обществу потери действием. В итоге, требуется определиться с идейным отношением аналитической среды к данному исследованию.

Идейное отношение сводится к следующему: *искомые показатели ущербности должны быть связаны с описанием динамики или уровней промышленной аварийности, производственного травматизма и профессиональной заболеваемости, что вызывается как ущербностью личности работника, так и давлением на его психику условий протекания технологического процесса.* Упомянутые термины «динамика» и «уровни» признаются здесь современной наукой как достоверные, пока что, только для исполнительского труда, т.е. для рабочих профессий, а для управленческой сферы труда они остаются еще размытыми. Причина такого состояния достоверно известна: для одной группы профессий, *исполнительско-трудо*вой, преобладает среда рабочих движений, действий и операций, в конструкции которой действие проявляет себя по структурно-следственной связи интегральной интенсивности, физической тяжести и нервной напряженности труда. А это указывает уже на то, что такое ощущается физически и может быть измерено достаточно точно. В другой, *управленческой*, среде, по-прежнему, превалирует неопределенность, которую можно представить в относительных оценках. Например, это – биты, индексы, пиксели, проценты, энтропия, соотношения прироста показателей. Но и та, и другая группы труда, опять же, могут быть объединены в целое, если вводить в обращение и измерять результат приложения усилий явными потерями или ущербом. Факторов, тормозящих усилия человека, насчитывается множество.

Из источников^{269,270} устанавливается следующая связь, определяющая главные факторы. Согласно этой связи, содержание изучаемого труда

²⁶⁹ Терехова, Н. Р., & Борисов, В. В. (2010). Научно-технический прогресс и инженерный труд: теоретическое обоснование взаимосвязи. Вестник ИГЭУ, 1, 1-5.

обуславливается по двум факторами, а именно: а) «неуклонным движением науки и техники», что проистекает в ускоренном темпе, и б) «несвоевременностью подстраивания навыков человека к изменениям», что требуют осваивать все новые и новые знания и конструктивно отличающиеся технологические функции. Как следствие, в описываемом значении воспринимаются сочетания духовной, физической и умственной сил, но, наравне с этим, не исчезает, а продолжает проявлять себя также и слабость исполнителя – даже в случае автоматизации, компьютеризации и роботизации рабочих мест. Уместно напомнить здесь и о том, что сколько бы сторон качества ни объединялось бы воедино, в человеке движение поддерживается антропометрическими и нервно-психическими компонентами организма²⁷¹. Такое сочетание качеств переносит человека в итоге 1) либо в более эффективные структуры проявления условий труда, повышенной работоспособности, продуктивного воплощения идей и использования способности, 2) либо выталкивает его за пределы общественной практики и полезности.

Зная наперед такие исходы и рассчитывая, в конечном счете, на получение общественно полезного продукта, государство зачисляет в пассив механически также и разнородные потери, что нередко достигают особо крупных масштабов. Оно, государство, в ту же минуту мирится с большинством из них, непременно погашает их и занято мобилизацией доступных ресурсов из стабилизационных фондов, ибо эти потери, как следствие взаимодействия, воспринимаются как неотвратимые. Для признания в режиме ожидания наступления этого следствия окружением обращается внимание на ряд причин. Эти причины объясняются: а) *первично* – единственным состоянием или комплексом состояний человека, возникающих спонтанно по причине его усталости, профессионального, психического или физического несовершенства²⁷², и б) *вторично* – непомерной физической тяжестью труда, нервно-психической напряженностью или сверхдопустимой интенсивностью технологического процесса, трудового движения, операции, работы²⁷³.

Наряду с таким суждением, процесс ущербности все чаще выставляется на показ аналитиками, напоминающими о *сложности труда*, дополняющейся слабостями 1) умственного восприятия инженерного труда²⁷⁴,

²⁷⁰ Чумаков, А. Н. (2016). Глобализация. Контуры целостного мира, монография. Москва, Проспект, 525.

²⁷¹ Саенко, Г. В., Саенко, В. Г., & Нікітенко Н. А. (2012). Педагогічна система розвитку підприємницької здібності людини. Луганськ, СПД Резніков В.С., 480.

²⁷² Горбов, Ф. Д., & Лебедев, В. И. (1975). Психо-неврологические аспекты труда операторов. Москва, Медицина, 208.

²⁷³ Зайцев, С. Л., & Саенко, Г. В. (1980). Физиолого-экономические вопросы труда рабочих угольных шахт. Киев-Донецк, Вища школа, 168.

²⁷⁴ Ларионов, И. К. (2019). Интеллектуальный труд в многомерной экономике. Москва, Дашков и К, 450.

2) переосмысливания технологической сингулярности²⁷⁵ или 3) терапии неврологических расстройств человека²⁷⁶.

Однако в материалах исследований остается, по-прежнему, без внимания ряд обстоятельств, что для результата действия имеет исключительно важное значение. Этот ряд обстоятельств связан с ситуацией, в которой исполнитель на рабочее место попадает без должного обоснования, случайно или по ошибочно принятому решению, не обладая нужным уровнем профессиональной подготовки или не располагая минимально допустимым арсеналом духовной стойкости, умственного ресурса или физической закалки организма. Редко обращается внимание также и на наличие в личном деле специалиста достоверных сведений о результатах тестирования или даже поверхностной критической оценки его деловых качеств и психических свойств. Уместно отметить здесь также и о следующем положении: *если за рабочим местом подозревается риск проявления ущербности, то специалист должен изначально, а после этого и периодически вновь и вновь, проходить комплексную экспертизу* соответствия психических качеств нормативным требованиям к профессии. Достигается такое посредством обращения к методикам тестирования и оценки здоровья организма, уточнения личностных характеристик, предрасположенностей, привычек и склонностей. После сопоставления характеристик и ознакомления с выводами, рекомендациями и ориентациями экспертов на эффективное действие и после устранения выявленных недостатков специалист может получать доступ к избираемой сфере деятельности. Примерный инструментарий обследования представлен в источнике²⁷⁷.

Если продолжить разговор об ущербности личности специалиста, то следует обратить внимание и на следующее обстоятельство: *особую опасность для окружения представляют случаи формального устранения причин* недостаточной подготовленности работника к выполнению целевых операций, оговоренного ряда работ или инструктивно закреплённых профессиональных функций. В этом случае вновь и вновь, посредством переобучения и повторного тестирования, каждому требуется доказывать обществу свою профессиональную пригодность. Такая пригодность коррелирует с особенными характеристиками человека, приспособлением его к шкале 1) рабочей, либо 2) инженерно-управленческой среды.

²⁷⁵ Курцвейл, Р. (2018). Эволюция разума, или Бесконечные возможности человеческого мозга, основанные на распознавании образов. Москва, Эксмо, 317.

²⁷⁶ Яхно, Н. Н. (2006). Когнитивные расстройства в неврологической клинике. Неврологический журнал, Т. 11, Прил. 1, 4-12.

²⁷⁷ Киршева, Н. В., & Рябчикова, Н. В. (1995). Психология личности: тесты, опросники, методики. Москва, Геликон, 236.

Для рабочей среды широта охвата функций и работ позволяет *вводить предварительные расчеты в одном направлении*: однородной средой промышленного производства, транспорта, пооперационного управления движущимися аппаратами, машинами и механизмами, в которой преобладают операции, работы и функции, выполняемые в условиях дефицита времени на обдумывание последовательности повторения движений. В этой среде *оценка степени предрасположенности исполнителя к ущербу всегда определялась как очень весомая*. Истинное соответствие этому мнению подтверждается приростом аварийности и производственного травматизма по вытекающим из этого показателям. Данное положение подтверждается измерителями, показанными в собственном обобщении²⁷⁸. Но в данном анализе, его материалы следует истолковывать иначе – как средство демонстрации доступности выявления и последующей оценки условий труда в отраслевых экономиках и производствах. В число таких экономик и производств включаются отрасли аппаратного обслуживания, машиностроения, металлообработки, металлургического цикла, транспорта и управления стационарными установками, где занят труд рабочих профессий, который сочетается с высокой интенсивностью, тяжелой физической или нервно-напряженной нагрузками. Такой труд приводит ситуацию нередко не только к аварийности и травматизму, но и к профессиональному заболеванию. С содержанием труда ряда профессий, имеющих межотраслевое значение, можно ознакомиться по материалам следующего ряда источников^{279,280,281}. Из этого ряда можно прийти к выводу о том, что и двигательная-физическая тяжесть, и нервно-психическая напряженность, и организационно-управленческая сложность труда отличаются как по структуре, так и по собственной динамике развития. Наряду с этими разработками, можно сослаться и на ряд методик, в которых содержатся предупреждения о существующей потенциальности ущерба, которой можно избежать. Это источники^{282,283,284}. Эти предупреждения обретают ценностью именно при рассмотрении отраслевого их предназначения и использования.

²⁷⁸ Зайцев, С. Л., Рыбалко, В. И., & Саенко, Г. В. (1991). Социальные аспекты труда на угольных шахтах. Москва, Недра, 182.

²⁷⁹ Горбов, Ф. Д., & Лебедев, В. И. (1975). Психо-неврологические аспекты труда операторов. Москва, Медицина, 208.

²⁸⁰ Киколов, А. И. (1967). Умственно-эмоциональное напряжение за пультом управления. Москва, Медицина, 176.

²⁸¹ Маришук, И. Л., Платонов, К. К., & Плетницкий, Е. А. (1969). Напряженность в полете. Москва, Воениздат, 120.

²⁸² Горбов, Ф. Д., & Лебедев, В. И. (1975). Психо-неврологические аспекты труда операторов. Москва, Медицина, 208.

²⁸³ Зайцев, С. Л., & Саенко, Г. В. (1980). Физиолого-экономические вопросы труда рабочих угольных шахт. Киев-Донецк, Вища школа, 168.

²⁸⁴ Саенко, Г. В. (1991). Организация рабочих процессов угольных шахт. Москва, ЦНИЭИуголь, 304.

Для инженерно-управленческой среды широта охвата функций позволяет вводить предварительные расчеты в двух направлениях: как для среды государственной регуляторной, так и для среды отраслевой управленческой деятельности. В этих средах поведение специалиста или принимаемые им решения проявляют себя с опозданием – по ходу исполнения стратегического (планового, программного или даже иногда оперативного) решения, т.е. когда процесс уже начался и сопровождается потерями. Причины такого состояния заключаются в следующем: этот процесс наделен изначально чертами неопределенности, а после его начала, еще и элементом существенной полезности или ущербности, и его, вслед за движением процесса исполнения, можно поддавать лишь коррекции, но не восстановлению. Для выявления этого момента истины следует уточнять и методы оценки труда, и состав информативных показателей. На их выявление накладывают влияние и следующие мотивы: регуляторный и управленческий труд частично получает свое отражение в творческом ресурсе, ресурсе опыта и в ресурсе изначальных профильных знаний специалиста. Тогда, явление удержания или торможения как профессионального, так и умственного ресурса человека на траектории рациональной управленческой деятельности попеременно сопровождается как стратегическими достижениями государства, так и тактическими потерями порций живого и овеществленного труда. Последнее приводит государство к решению проблемы восполнения стойких потоков потерь материальных и финансовых накоплений. Это все то, на что здесь, собственно, акцентируется внимание уже несколько раз, и выступает «последствием» или «ущербом». Как характеристика наступившего состояния, он, **ущерб**, связывается в человеке своим результатом проявления физиолого-патологического отклонения действия, вызываемого явлением, что в медицине и психиатрии воспринимается как «Деменция». Деменция – это заболевание человека, объясняемое приобретённым личностью слабоумием, стойким снижением его познавательной деятельности, тяги к знаниям, освоению навыков и умений. Сопровождается эта болезнь полной потерей адаптационной реакции и способности к приобретению нового опыта.

Включение в рассмотрение процессов и механизмов деменции, на которые экономистами в своих тестах, как правило, не обращается внимание, пододвигают здесь мысль отступить от рассмотрения позиций восприятия содержания взаимодействия и приступить к описанию их сути, а, вслед за этим, и к переориентации исследования на решение основного вопроса – вопроса постановки изучаемой проблемы отбора.

Б. Структура постановки проблемы описывается по алгоритму конструкции, состоящей из пяти платформ методического содержания. В этой

конструкции свое место занимают позиции по налаживанию отношений, которые должны располагать *теоретической, научной, функциональной, методологической и прагматической основами*. Их содержание сводится к следующему.

1. Теоретическая основа постановки проблемы. Под термином «деменция» (от лат. «dementia», где «de» – это приставка, означающая «отсутствие, утрату», а «mens, . mentis» – «ум, разум», а в их соединении – «безумие», «слабоумие») в источниках^{285,286} и др. описываются состояния стойкого ослабления познавательной деятельности человека, сочетающейся со снижением его критичности, памяти и эмоциональной реакции. По этой причине и само явление требуется воспринимать по данным о процессах хронического, общего и, даже, необратимого снижения когнитивных функций личности, поражающих все без исключения аспекты познавательной деятельности. Как заболевание человека, это проявление лечению на поздних стадиях не поддается, но неврологические его симптомы регистрируются как достоверные, что позволяет их диагностировать, структурировать и устанавливать степень предрасположенности личности, что обследуется, к потере при известных обстоятельствах физической, подвижностной и физиологической ценности, своевременно. Поддается оценке и уровень таких потерь, ибо он может быть поставлен в зависимость от того – ранняя (легкая) это, промежуточная (умеренная) это или поздняя (выраженная) это стадия развития болезни. Как следует из источника²⁸⁷, цепочки развития, замещения и лечения когнитивных расстройств человека известны, они «сочетаются с изменениями в эмоционально-поведенческой сфере, будучи объединенными общим патоморфологическим и патофизиологическим субстратом». За таким восприятием болезни, само собой разумеется, что когнитивные функции специалиста нарушаются, но поддаются еще в некоторый период их развития восстановлению, и особенно в тот период, когда процесс развивается в легкой и умеренной формах патологического начала. Руководством к вмешательству является заключение: *в такой среде наступили и проявляют себя процессы слабости адаптации, внимания, памяти, письма, практик, речи, счета, чтения.*

2. Научная основа постановки проблемы. Научное значение деменции проявляется в средах государственного управления, производственных и сервисных экономик, что затрагивает отдельные страты общества, которые должны быть готовыми к признанию реальности явления. В области анализа

²⁸⁵ Блейхер, В. М., & Крук, И. В. (1995). Толковый словарь психиатрических терминов. Воронеж НПО "МОДЭК", 640.

²⁸⁶ Билич, Г. Л., & Назарова, Л. В. (2002). Популярная медицинская энциклопедия. Москва, Вече, 464.

²⁸⁷ Захаров, В. В. (2016). Когнитивные расстройства без деменции: классификация, основные причины и лечение. Эффективная фармакотерапия, 22.

освещаемого профиля имеются такие разработки, например^{288,289}, пользуясь которыми можно ситуацию с деменцией человека рассматривать как последствие. Вместе с тем, общество должно научиться принимать решение по выводу специалиста со среды управленческого труда своевременно, не ожидая наступления последствий, т.е. на начальной фазе развития деменции. Это означает, что делать следует все возможное, чтобы не допустить наступления момента нанесения исполнителем своими действиями вреда обществу. Естественно в этом то, что мера предупредительная, и она вводит данный анализ в разряд актуальных уже по той причине, что позволяет упреждать, отстранять и выводить из управленческих структур своевременно специалистов, предрасположенных к нейродегенеративным расстройствам психики, и тех, кто связан с ее нестойкостью по отношению к множеству раздражителей. В источнике²⁹⁰ подтверждается момент возникновения начальной фазы заболевания, и после ее регистрации можно начинать проводить предупредительные действия. В исследованиях^{291,292} проводится мысль еще и о том, что а) синдром деменции достаточно изучен и может быть воспринят по всем номинациям его зарождения, но что б) на это не всегда обращается внимание, в) что есть различие в структуре «дементных» и «недементных» когнитивных нарушений. В данном анализе важны не их классификационные различия, а 1) собственно момент признания того, что исследуемое семейство заболеваний неизбежно приводит к потерям общества посредством нанесения ущерба на рабочем месте или потери здоровья самим работником, но может быть и 2) предупреждено его развитие своевременно за счет отстранения носителя беды от условий деятельности, минуя риск получения более значительных потерь. Но, чтобы прийти к такому заключению и отстаивать его в дальнейшем, следует осознать значение для общества *проблемы взвешенного отношения к состояниям психологически структурированной личности и к надобности обоснования социального значения собственно структурирования личности.*

3. *Функциональная основа постановки проблемы.* В этом отношении требуется согласиться с существованием проблем развития, профилактики и лечения психических нарушений и расстройств у достаточно большой части

²⁸⁸ НИИ труда Минтруда и соцзащиты Беларуси. (2019). Деменция как новый социальный вызов, пособие для руководителей и специалистов. Программа поддержки Беларуси. Минск, Колорград, 312.

²⁸⁹ Всемирная организация здравоохранения. (2013). Деменция: приоритет общественного здравоохранения. Всемирная организация здравоохранения, 102. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/112502>.

²⁹⁰ Локшина, А. Б., & Захаров, В. В. (2006). Легкие и умеренные когнитивные расстройства при дисциркуляторной энцефалопатии. Неврологический журнал, 11, 57-64.

²⁹¹ Захаров, В. В. (2016). Когнитивные расстройства без деменции: классификация, основные причины и лечение. Эффективная фармакотерапия, 1, 22-30.

²⁹² Екушева, Е. В. (2018). Когнитивные нарушения – актуальная междисциплинарная проблема. Русский медицинский журнал, 12, 32-37.

личностей, что вызываются «деградацией когнитивной функции» человека²⁹³. Одушевление круга предмета рассмотрения позволило установить следующее. Так, исследователи²⁹⁴ «когнитивными нарушениями называют снижение одной или нескольких из шести когнитивных способностей (память, праксиз, гнозис, речь, «управляющие» функции, внимание) по сравнению с исходным уровнем». В данной постановке с представленными положениями следует согласиться, а также пополнить их еще и той мыслью, что такое состояние психики переводит ее персонификатора из группы активно настроенной на деятельность производительной силы общества в группу социально обеспечиваемой. В этой группе обществом удастся поддерживать формально и преимущественно психическое и физиологическое существование человека. Осуществляется такое на эмоциональном уровне восстановления биологической энергии²⁹⁵. Это тоже потери, и надо сказать на них отвлекается значительные средства государства. Но, однако, чтобы рассчитать состав полного спектра общественного достояния или пассива экономических потерь, признания только этого спектра явления недостаточно. Этот спектр поддается исследованию, если пользоваться результатами научных исследований. Усилиями ряда ученых написаны научные статьи, в которых освещаются положения по решению ситуаций, возникающих попутно с упорядочением процессов деменции. В них рассматривается пять направлений, связанные с областью: 1) изучения явления деменции^{296,297}; 2) актуализации явления деменции на международном уровне²⁹⁸; 3) защиты прав людей, имеющих когнитивные нарушения и разлады²⁹⁹; 4) выявления потребностей и возможностей тех, кто поражен болезнью³⁰⁰; 5) формирования эффективных моделей коммуникации и создания дружественной среды^{301,302}.

²⁹³ НИИ труда Минтруда и соцзащиты Беларуси. (2019). Деменция как новый социальный вызов, пособие для руководителей и специалистов. Программа поддержки Беларуси. Минск, Колорград, 312.

²⁹⁴ Гимоян, Л. Г., & Силванян, Г. Г. (2013). Нарушение когнитивных функций: актуальность проблемы, факторы риска, возможности профилактики и лечения. Архив внутренней медицины, 2(10), 37.

²⁹⁵ Саенко, Г. В., & Саенко, В. Г. (2013). Біологічна енергія і інформація: ознаки утворення, взаємодії і реального використання. Економічний універсум: метафізика пізнання. Ч. 2. Мат-ли Рег. наук.-прак. конф. Бердянськ, БДПУ, 365-374.

²⁹⁶ Буртовая, Е. Ю., & Аклеев, А. В. (2017). Результаты исследования отдалённых когнитивных нарушений у лиц, подвергшихся хроническому радиационному воздействию. Тюменский медицинский журнал, 19(3), 32-39.

²⁹⁷ Гимоян, Л. Г., & Силванян, Г. Г. (2013). Нарушение когнитивных функций: актуальность проблемы, факторы риска, возможности профилактики и лечения. Архив внутренней медицины, 2(10), 35-40.

²⁹⁸ Всемирная организация здравоохранения; Международная организация по проблемам болезни Альцгеймера (2013). Деменция: приоритет общественного здравоохранения. Женева, 112.

²⁹⁹ Конвенция, О. О. Н. (2006). о правах инвалидов. (принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН 31 декабря 2006 г.).

³⁰⁰ Колпина, Л. В. (2015). Эйджизм в обслуживании пожилых граждан учреждениями здравоохранения и социальной защиты, монография. Ульяновск, Зебра, 128.

³⁰¹ Малофеев, И. В. (2013). Услуги в системе социального обслуживания: теория и практика, монография. Профессиональная библиотека работника социальной службы. Москва, Социальное обслуживание, 6, 256.

³⁰² Пауэлл, Дж. (2012). Помощь в общении при деменции, Информационно-координационный пункт инициативы федеральной земли Северный Рейн-Вестфалия «Деменция-сервис». Кельн, 130.

4. *Методологическая основа постановки проблемы.* Несмотря на существование ряда научных обоснований, например^{303,304}, все же, практические сдвиги проблемы выявления, а за этим, и предупреждения развития болезни в среде профессионально подготовленного к труду населения, находящегося в зрелом трудовом возрасте, отсутствуют. Исключение составляют публикации популярного предназначения. Например, вопросы профессиональной деформации психики освещаются в источнике³⁰⁵, но на тестирование знаний они, по-прежнему, не распространяются, а следовало бы. И делать это надо было бы со времен И.М. Сеченова³⁰⁶, открывшего феномен центрального торможения, свойственный нервной системе человека. Тогда, теоретиками должны бы быть разработаны паллиативные меры движения человека к прогрессу. Признавая фундаментальность и научное значение данного открытия, общество, по-прежнему, остается неподвижным к мониторингу явления и мало заинтересованным в применении множества исходных характеристик. Распространяется такое и на сферы регулирования взаимных отношений человека с природной средой окружения, и на взаимодействие с искусственной средой, которую он же, человек, и создает. Должного внимания не обращается даже на то обстоятельство, что инструментарий простой в обращении, что выходит он из среды физиологического установления дуальности «полезность – вредность», что механизм исходит из психического уровня, обуславливаемого а) нервной нагрузкой на организм человека, б) тяжелым физическим трудом и, наконец, в) составом его функциональной деятельности. Являясь методом оценки состояния нервного механизма, предназначенного для противостояния человека внешнему воздействию, и применяя его особенности в менеджменте на ранних этапах оценки профессиональной пригодности личности, *можно избежать большинства потерь не только технического, но и экономического содержания.*

5. *Прагматическая основа постановки проблемы.* Гражданские отношения, которым свойственна структура «гладких», мало напряженных, контактов в ограниченном социуме, нередко не позволяют визуально выявить развития психического разлада на начальной фазе, свойственный отдельному гражданину. В момент вступления такого гражданина в среду, требующую от человека длительного сосредоточения внимания, большего времени на принятие решения, исполнения функций в интенсивном ритме, процессы

³⁰³ Холостова, Е. И. (2001). Технологии социальной работы. Москва, ИНФРА-М, 400.

³⁰⁴ Яцемирская, Р. С., & Беленькая, И. Г. (2012). Социальная геронтология. Москва, Владос, 265.

³⁰⁵ Стасенко, И. (2013). Деформация «эйчара от психологии». Современные технологии управления персоналом, 5, 11-16.

³⁰⁶ Сеченов, И. М. (2015). Рефлексы головного мозга. Москва, АСТ, 352.

разлада в психике и недоумства проявляются незамедлительно или по прошествии весьма непродолжительного времени. Если такой гражданин получает статус «руководителя-управленца», наделяемого функцией «вершителя» с правом принятия обобщающего решения, то проявляется закономерность, согласно которой в нем *«недостача коммуникативных навыков замещается эмоционально-волевыми свойствами»*. Последних в нем непременно оказывается в избытке и действуют они неустанно на правах компенсатора. В этом случае «подсистема «детерминационного поля» управленческого взаимодействия... характеризуется наличием в своем составе как стабильных компонентов, обладающих устойчивостью к изменению социоэкономического и организационно-культурного фона реализации СоУД (Совместной управленческой деятельности. – Авт.), так и компонентов, обнаруживающих сенситивность к подобным изменениям»³⁰⁷. Такое совпадение неизбежно приводит к «латентной напряженности и недоброжелательной настороженности»³⁰⁸ и в кругах менеджмента, и в кругах совместной деятельности.

Таким образом, о потребности диагностирования, выявления своевременно несостоятельности специалиста, желающего, но не в состоянии в обществе поддерживать статус распорядителя благ, регулятора программных преобразований в стратегических сферах общественной, политической и экономической жизни, управленца процессами, и планомерной профилактики его здоровья стыдливо замалчивается. В то же время, неадекватные его поступки при исполнении обязанностей обходятся обществу невосполнимыми потерями. Потери усиливаются как личной состоятельностью, так и тем моментом, что индустриальное общество передало современности ряд производств и управленческих функций, отличающихся достаточно высокой физической тяжестью и нервно-психической напряженностью труда. Это требует продолжения оптимизации психофизиологических факторов труда, которым ранее организаторами технологических процессов уделялось особое внимание, а в постиндустриальном обществе выпало из поля внимания исследователей. Научные источники обращают внимание и рекомендуют осуществлять процессы мобилизации особенных и компенсаторных функций организма человека, чтобы как-то снизить ущербность производства, регистрируемой в отношениях. Такая мобилизация в среде труда нередко сопровождается неадекватными действиями исполнителя, а за этим, и локальным или масштабным материальным ущербом. Такое состояние было

³⁰⁷ Флоровский, С. Ю. (2005). Личностные факторы регуляции совместной управленческой деятельности в условиях организационно-экономических изменений. Человек. Сообщество. Управление, 4, 88-104.

³⁰⁸ Флоровский, С. Ю. (2010). Совместная управленческая деятельность руководителей как источник угроз для безопасности организации. Южно-российский журнал социальных наук, 3, 4-13.

типичным для индустриального общества, и тем более остается непонятным безразличное отношение специалистов к постановке и развитию проблемы в постиндустриальном обществе, отличающегося достаточно высокими требованиями, выдвигаемыми к антропометрическим данным специалиста, к мыслительным его свойствам, к осуществлению установленной последовательности движений, операций и функций. Методической основой проявления ущербности действий выступает структура организационных и технологических нововведений, развивающаяся лавинообразно, бурным ростом числа вероятностных и слабо различимых процессов, развивающихся в формах бизнеса, предпринимательства и сервисной деятельности. Это активизирует проблему отбора психологически структурированной личности, назначаемой на ответственные посты или на руководящие должности.

Позиции упорядочения отношений в государственной структуре отбора психически состоятельной личности на управленческую должность, а за этим и в среде переустройства отношений затрагивают несколько направлений деятельности. Поэтому:

1) в области государственного и целевого управления процессами жизнеобеспечения следует эмоциональное подчинить рациональному;

2) в среде эмоционального и мнимого мышления граждан требуется вводить способы сглаживания деменции, сообразуясь с тремя ее степенями выраженности (легкой, умеренной и тяжелой) и научиться из регуляторно-распределительной и экономико-управленческой систем государства выводить на плановой основе специалистов, нервная система которых имеет предрасположенность к тяжелому когнитивному нарушению;

3) в правилах рациональных построений социального государства следует отдавать предпочтение социомике, а за ней, и социоэкономике, чтобы изучать своевременно истоки и прогнозировать последствия эндогенной человеческой социальной динамики, чтобы использовать социальные результаты экономических изменений в отборе специалистов;

4) в системе характеристик об аттестации работников должна занять свое прочное место процедура использования в тестовом варианте ряда показателей, отражающих ущерб от аварийности, производственного травматизма и профессиональной заболеваемости, потенциально провоцируемых поведением работника.

Литература

1. Saienko, V. (2019). Relationship processes in business, monograph. Opole, Publishing house of the Academy of management and administration in Opole, 160.
2. Билич, Г. Л., & Назарова, Л. В. (2002). Популярная медицинская энциклопедия. Москва, Вече, 464.

3. Блейхер, В. М., & Крук, И. В. (1995). Толковый словарь психиатрических терминов. Воронеж НПО "МОДЭК", 640.
4. Буртовая, Е. Ю., & Аклеев, А. В. (2017). Результаты исследования отдалённых когнитивных нарушений у лиц, подвергшихся хроническому радиационному воздействию. Тюменский медицинский журнал, 19(3), 32-39.
5. Воробйова, О. П. (2015). Сучасні управлінські моделі New Public Management і Good Governance та їх запровадження в Україні. Ефективність державного управління, 42, 230-234.
6. Всемирная организация здравоохранения. (2013). Деменция: приоритет общественного здравоохранения. Всемирная организация здравоохранения, 102. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/112502>.
7. Всемирная организация здравоохранения; Международная организация по проблемам болезни Альцгеймера (2013). Деменция: приоритет общественного здравоохранения. Женева, 112.
8. Гаркави, Л. Х., Квакина, Е. Б., & Уколова, М. А. (1990). Адаптационные реакции и резистентность организма. Ростов-на-Дону, Изд-во Ростовского ун-та, 223.
9. Гимоян, Л. Г., & Силванян, Г. Г. (2013). Нарушение когнитивных функций: актуальность проблемы, факторы риска, возможности профилактики и лечения. Архивь внутренней медицины, 2(10), 35-40.
10. Горбов, Ф. Д., & Лебедев, В. И. (1975). Психо-неврологические аспекты труда операторов. Москва, Медицина, 208.
11. Екушева, Е. В. (2018). Когнитивные нарушения – актуальная междисциплинарная проблема. Русский медицинский журнал, 12, 32-37.
12. Зайцев, С. Л., & Саенко, Г. В. (1980). Физиолого-экономические вопросы труда рабочих угольных шахт. Киев-Донецк, Вища школа, 168.
13. Зайцев, С. Л., Рыбалко, В. И., & Саенко, Г. В. (1991). Социальные аспекты труда на угольных шахтах. Москва, Недра, 182.
14. Захаров, В. В. (2016). Когнитивные расстройства без деменции: классификация, основные причины и лечение. Эффективная фармакотерапия, 1, 22-30.
15. Киколов, А. И. (1967). Умственно-эмоциональное напряжение за пультом управления. Москва, Медицина, 176.
16. Киршева, Н. В., & Рябчикова, Н. В. (1995). Психология личности: тесты, опросники, методики. Москва, Геликон, 236.
17. Колпина, Л. В. (2015). Эйджизм в обслуживании пожилых граждан учреждениями здравоохранения и социальной защиты, монография. Ульяновск, Зебра, 128.
18. Конвенция, О. О. Н. (2006). о правах инвалидов. (принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН 31 декабря 2006 г.).
19. Курцвейл, Р. (2018). Эволюция разума, или Бесконечные возможности человеческого мозга, основанные на распознавании образов. Москва, Эксмо, 317.
20. Ларионов, И. К. (2019). Интеллектуальный труд в многомерной экономике. Москва, Дашков и К, 450.
21. Локшина, А. Б., & Захаров, В. В. (2006). Легкие и умеренные когнитивные расстройства при дисциркуляторной энцефалопатии. Неврологический журнал, 11, 57-64.
22. Лопатюк, И. (2020). Ущербность как новая категория Психологии. Прикладная психология. URL: <https://appliedpsychology.ru/ushherbnost-kak-novaya-kategoriya-psixologii>.

23. Малофеев, И. В. (2013). Услуги в системе социального обслуживания: теория и практика, монография. Профессиональная библиотека работника социальной службы. Москва, Социальное обслуживание, 6, 256.
24. Мальцев, О. В. (2020). Психология фотографа. Днепр, Середняк Т. К., 147.
25. Марищук, И. Л., Платонов, К. К., & Плетницкий, Е. А. (1969). Напряженность в полете. Москва, Воениздат, 120.
26. НИИ труда Минтруда и соцзащиты Беларуси. (2019). Деменция как новый социальный вызов, пособие для руководителей и специалистов. Программа поддержки Беларуси. Минск, Колорград, 312.
27. Пауэлл, Дж. (2012). Помощь в общении при деменции, Информационно-координационный пункт инициативы федеральной земли Северный Рейн-Вестфалия «Деменция-сервис». Кельн, 130.
28. Петросян, Д. С. (2016). Государственное регулирование национальной экономики. Новые направления теории: гуманистический подход, учебное пособие. Москва, НИЦ ИНФРА-М, 300.
29. Саенко, В. Г. (2017). Кумулятивная эффективность спортивного бизнеса и ее наполнение – экспериментальная основа инновации. Інвестиції: практика та досвід, 2, 8-15.
30. Саенко, Г. В. (1991). Организация рабочих процессов угольных шахт. Москва, ЦНИЭИуголь, 304.
31. Саенко, Г. В., Саенко, В. Г., & Нікітенко Н. А. (2012). Педагогічна система розвитку підприємницької здібності людини. Луганськ, СПД Резніков В.С., 480.
32. Саенко, Г. В., & Саенко, В. Г. (2013). Біологічна енергія і інформація: ознаки утворення, взаємодії і реального використання. Економічний універсум: метафізика пізнання. Ч. 2. Мат-ли Рег. наук.-прак. конф. Бердянськ, БДПУ, 365-374.
33. Сеченов, И. М. (2015). Рефлексы головного мозга. Москва, АСТ, 352.
34. Стасенко, И. (2013). Деформация «эйчара от психологии». Современные технологии управления персоналом, 5, 11-16.
35. Терехова, Н. Р., & Борисов, В. В. (2010). Научно-технический прогресс и инженерный труд: теоретическое обоснование взаимосвязи. Вестник ИГЭУ, 1, 1-5.
36. Флоровский, С. Ю. (2005). Личностные факторы регуляции совместной управленческой деятельности в условиях организационно-экономических изменений. Человек. Сообщество. Управление, 4, 88-104.
37. Флоровский, С. Ю. (2010). Совместная управленческая деятельность руководителей как источник угроз для безопасности организации. Южно-российский журнал социальных наук, 3, 4-13.
38. Холостова, Е. И. (2001). Технологии социальной работы. Москва, ИНФРА-М, 400.
39. Чумаков, А. Н. (2016). Глобализация. Контуры целостного мира, монография. Москва, Проспект, 525.
40. Шарков, Ф. И. (2019). Социономика как научная основа разработки концепции развития социального государства. Уровень жизни населения народов России, 2(212), 85-90.
41. Яхно, Н. Н. (2006). Когнитивные расстройства в неврологической клинике. Неврологический журнал, Т. 11, Прил. 1, 4-12.
42. Яцемирская, Р. С., & Беленькая, И. Г. (2012). Социальная геронтология. Москва, Владос, 265.

3.14. Organization of trade via the Internet in terms of social distancing

Організація торгівлі через інтернет-мережу в умовах соціального дистанціювання

В сучасних умовах пандемії особливої актуальності набуває застосування дистанційної торгівлі, торгівлі через інтернет. Інтернет-торгівля – це організація і технологія процесу купівлі-продажу товарів, в якому весь цикл комерційної транзакції або її частина відбувається електронним способом із використанням телекомунікаційних мереж та електронних фінансово-економічних інструментів за допомогою реклами й розповсюдження товарів і послуг у мережі Інтернет.

Інтернет-торгівлі може здійснюватися за допомогою реклами та реалізації товарів (виробів чи послуг) через власний сайт інтернет-магазину, дошки оголошень, соціальні мереж, торгові центри характеристика яких наведена нижче.

Соціальні мережі: використовують як підприємці-початківці для створення нового бізнесу, так і великі компанії для формування додаткового каналу збуту або забезпечення в'язків із громадськістю. Ступінь успішності продажів залежить від унікальності продукту. Чим більше стандартизований товар, тим складніше його продавати, тим більший дисконт необхідно запропонувати покупцеві. Через наявність високого ризику ціна продукту є дуже вагомим фактором. Соціальні мережі потрібно розглядати як засіб просування продукції, ефективний спосіб формування торгової марки, доступний і дешевий спосіб розпочати підприємницьку діяльність.

Торгові центри: платформи для продажів товарів і послуг в Інтернеті, що об'єднують тисячі компаній з різних галузей бізнесу. Відомими прикладами такого ресурсу можна назвати Ebay.com, Amazon.com, Prom.ua. Розміщення інформації про організацію та її товари може бути як платним, так і безкоштовним. Від вартості обраного платного пакета залежать зовнішній вигляд сайту на платформі, рейтинг серед інших конкуруючих організацій, обмеження функціональних можливостей, обмеження в кількості товарних позицій тощо.

Власний сайт інтернет-магазину: дозволяє повноцінно представити себе в Інтернеті, максимально розповісти про свою компанію і товари споживачеві, розвивати товарну марку, виділитися серед конкурентів, відстежити дії відвідувачів. Проте розроблення сайту інтернет-магазину – це лише початковий етап. Щоб забезпечити обсяги продажу, необхідно просувати сайт у пошукових системах, удосконалювати його структуру та контент. Історія створення

інтернет-магазинів показує, що за наявності якісного веб-ресурсу та використання технологій і методів інтернет-маркетингу можна досягти збільшення продажів у кілька разів.

Електронні дошки оголошень: веб-сайти для зберігання та публікації оголошень, де кожен бажаючий може викласти свою рекламну інформацію. Для зручності використання такого майданчика віртуальна дошка оголошень, зазвичай, поділена на розділи згідно з тематикою оголошень. Рекламна публікація на дошці оголошень може бути як платною, так і безкоштовною. Як правило, це впливає на рейтинг реклами на сайті. Як самостійний спосіб продажів дошки оголошень можуть бути цікаві лише приватним особам для одноразових операцій, здебільшого продажу вживаних товарів. Дошку оголошень можна використовувати як додатковий інструмент маркетингу.

Залежно від сфери застосування і засобу застосування розрізняють наступні форми електронної торгівлі:

- для взаємодії кінцевих споживачів з кінцевими споживачами (customer – to-customer) використовуються електронні торгові майданчики, так звані барахолки;

- для взаємодії бізнес-структур з кінцевими споживачами (business-to-customer) використовуються інтернет-магазини;

- міжфірмова торгівля в Інтернеті (business - to - business) здійснюється через системи електронної торгівлі, за допомогою організації торгових майданчиків, на яких компанії можуть бути як замовниками (покупцями), так і постачальниками (продавцями).

Слід зазначити, підприємства, які займаються інтернет торгівлею, мають перебувати на загальній системі оподаткування відповідно до пп. 2. 2. 1 Розділу XIV “Спеціальні податкові режими” Податкового кодексу України де зазначається, що спрощена система оподаткування не поширюється на суб’єктів господарювання (юридичних та фізичних осіб-підприємців), що здійснюють продаж товарів (послуг) через інтернет. Зокрема підприємство має бути платником ПДВ.

Найзручніша та найрозповсюдженіша форма торгівлі товарами через інтернет – це інтернет-магазин. Інтернет-магазин – це не тільки його сторінки, а й забезпечення можливості управління каталогами товарів, інформаційними сторінками, анонсами, новинами, фотозображеннями товарів, а іноді пряма його інтеграція зі складськими базами даних, бухгалтерськими програмами й службою доставки з підключенням до вибраних платіжних систем (повнофункціональний інтернет-магазин). Продаж через інтернет-магазин може вважатися одночасно як продаж товару на замовлення, так і дистанційною торгівлею

Інтернет-магазини зобов'язані перш за все дотримуватися правил торгівлі, які затверджені постановою КМУ від 15.06.2006 р. № 833, а також правил продажу окремих груп продовольчих і непродовольчих товарів.

У відповідності до вимог Закону України “Про електронну комерцію” № 1977-VIII від 23.03.2017 р. ст. 7 реалізація товару дистанційним способом передбачає укладення електронного договору на підставі ознайомлення покупця з описом товару, наданим продавцем, шляхом забезпечення доступу до каталогів, проспектів, буклетів, фотографій тощо з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем, телевізійним, поштовим, радіозв'язком або в інший спосіб, що виключає можливість безпосереднього ознайомлення покупця з товаром або із зразками товару.

Головною ознакою дистанційної торгівлі є те, що покупець не може безпосередньо ознайомитися з товаром або його зразками при укладенні такого договору. Якщо ж покупцю у відповідь на його електронне повідомлення доставляють у визначене місце зразки пропонованого товару, з яких він наживо обирає підходящий йому примірник, такі відносини виходять за межі е-комерції.

Продавець товарів, робіт, послуг в електронній комерції під час своєї діяльності та у разі поширення комерційного електронного повідомлення зобов'язаний забезпечити прямий, простий, стабільний доступ інших учасників відносин у сфері електронної комерції до такої інформації:

- повне найменування юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи-підприємця;
- місцезнаходження юридичної особи або місце реєстрації та місце фактичного проживання фізичної особи-підприємця;
- адреса електронної пошти та/або адреса інтернет-магазину;
- ідентифікаційний код для юридичної особи;
- відомості про ліцензію (серія, номер, строк дії та дата видачі), якщо господарська діяльність підлягає ліцензуванню;
- щодо включення податків у розрахунок вартості товару, роботи, послуги та, у разі доставки товару, - інформація про вартість доставки;
- інші відомості, що відповідно до законодавства підлягають оприлюдненню.

Між продавцем і покупцем повинен бути укладений електронний договір шляхом пропозиції його укласти (оферти) однією стороною та її прийняття (акцепту) другою стороною. Пропозиція укласти електронний договір може бути зроблена шляхом надсилання комерційного електронного повідомлення, розміщення пропозиції (оферти) у мережі Інтернет або інших інформаційно-

телекомунікаційних системах. В який спосіб не була б здійснена оферта, вона повинна містити істотні умови, передбачені законодавством для відповідного договору, і виражати намір особи, яка її зробила, уважати себе зобов'язаною у разі її прийняття.

Покупець, отримавши від Інтернет-магазину комерційне електронне повідомлення, може акцептувати його, надіславши відповідь продавцю, яка може мати форму:

- електронного повідомлення особі, яка зробила пропозицію укласти електронний договір;

- заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття такої пропозиції;

- вчинення дій, що вважаються прийняттям пропозиції укласти електронний договір, якщо зміст таких дій чітко роз'яснено в інформаційній системі, в якій розміщено таку пропозицію, і ці роз'яснення логічно пов'язані з нею. З цього моменту договір уважатиметься укладеним та прирівнюватиметься до договору, укладеного у письмовій формі.

Факт надання інформації повинен бути підтверджений письмово або за допомогою електронного повідомлення. Інформація, підтверджена таким чином, не може бути змінена продавцем в односторонньому порядку. Якщо послуга надається засобами дистанційного зв'язку і оплачується через оператора телекомунікаційних послуг, то підтвердження інформації не вимагається.

Слід відмітити, що покупець (замовник, споживач) товарів, робіт, послуг у сфері е-комерції за обсягом своїх прав та обов'язків прирівняний до споживача в разі укладення ним договору поза торговими чи офісними приміщеннями та в разі укладення договору на відстані.

Згідно з п. 1.3 Правил продажу товарів на замовлення та поза торговельними або офісними приміщеннями, затвердженого Наказом Міністерства економіки України 19.04.2007 № 103 асортимент товарів, що реалізуються через інтернет-магазин, визначається суб'єктом господарювання самостійно, крім товарів, продаж яких заборонено згідно із діючим законодавством. Такими, зокрема, є:

- вогнепальна і холодна зброя;
- радіоактивні матеріали;
- наркотики і нарковмісні речовини;
- неліцензоване програмне забезпечення, аудіо- та відеоматеріали;
- матеріали антидержавної спрямованості;
- матеріали, що пропагують ксенофобію (людиноненавистництво);
- товари і матеріали кримінальної спрямованості;

– фашистська атрибутика.

Також прямо заборонені до продажу через Інтернет лікарські засоби.

Процес відвідування інтернет-магазину може мати декілька варіантів роботи. Один із яких передбачає, що покупець заходить на сайт інтернет-магазину та, відповідно до наведених на ньому описів товарів та представлених їхніх фотографій, вибирає потрібний товар та складає його у віртуальний кошик.

Тобто, технологічний процес реалізації товарів (робіт, послуг) через інтернет передбачає, що через мережу Інтернет покупець за допомогою браузера заходить на Web-сайт інтернет-магазину. Web-сайт має електронну вітрину, на якій представлено каталог товарів (з можливістю пошуку) і необхідні інтерфейсні елементи для введення інформації, формування замовлення, проведення платежів через Інтернет, оформлення доставки, отримання інформації про компанію-продавця і on-line допомогу. Обраний товар доставляється покупцеві в місце, зазначене при оформленні замовлення, або такий покупець здійснює самовивіз товару зі складу. При отриманні товару покупцю надається завірений печаткою один екземпляр бланку замовлення, розрахунковий документ (чек реєстратора розрахункових операцій (далі – РРО)), товарний чек, накладна), який підтверджує здійснення покупки.

Після вибору товару від покупця вимагається заповнити форму-заявку, в якій вказується як буде здійснена оплата і доставка. Сформоване замовлення і його реєстрація містить інформацію про покупця, яка надходить з електронної вітрини у торговельну систему інтернет-магазину. У разі, якщо оплата здійснюється при передачі товару покупцеві (кур'єром або після оплатою), потрібне підтвердження факту замовлення. Найчастіше це відбувається за допомогою електронної пошти або телефоном. У разі оплати через Інтернет, підключається платіжна система. Після повідомлення про проведення on-line платежу торговельною системою формується замовлення для служби доставки.

Отже, інтернет-магазини мають дотримуватися правил торгівлі, спеціальних правил, що регулюють продаж товарів на замовлення і поза торговими або офісними приміщеннями, а також правил продажу окремих груп продовольчих і непродовольчих товарів. Інтернет-магазин зобов'язаний надати покупцю інформацію про свої повні реквізити (реєстраційні, податкові, поштові тощо); наявність ліцензій (у разі ліцензування свого виду господарської діяльності); включення податків до вартості товару; вартості доставки товару.

Електронні правочини та правочини, що вчиняються в іншій формі, передбаченій законодавством, мають однакову юридичну силу. При цьому правочин не може бути визнаний недійсним у зв'язку з його вчиненням в електронній формі. Існує низка товарів, продаж яких не може здійснюватися

дистанційно. Серед них лікарські засоби, алкогольні напої та тютюнові вироби, ювелірні вироби тощо.

Література

1. Про затвердження типових форм первинного обліку об'єктів права інтелектуальної власності у складі нематеріальних активів: Наказ Міністерства фінансів України від 22.11.2004 р. № 732 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1580-04>.
2. Правила продажу товарів на замовлення та поза торговельними або офісними приміщеннями: Наказ Міністерства економіки України від 19.04.2007 р. № 103 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1181-07>.
3. Положення про електронні гроші в Україні: Постанова Національного банку України від 25.06.2008 р. № 178 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0688-08>.
4. Про веб-сайт як об'єкт авторського права: Лист Держдепартаменту інтелектуальної власності від 22.01.2007 р. № 16-14/231 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1466.0>.
5. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.
6. Дахно, І. І. Зовнішньоекономічний менеджмент : навч. посіб. [Текст] / І. І. Дахно, Г. В. Бабіч. К. : Центр навчальної літератури, 2012. 568 с.
7. Дубовик, Т. В. Інтернет-торгівля в Україні [Текст] / Т. В. Дубовик // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2013. № 1(87). С. 20–28.
8. Правил продажу товарів на замовлення та поза торговельними або офісними приміщеннями: Наказ Міністерства економіки України від 19.04.2007 № 103 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1181-07>
9. Правила продажу товарів на замовлення та поза торговельними або офісними приміщеннями: Наказ Міністерства економіки України від 19.04.2007 р. № 103 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1181-07>.
10. Положення про електронні гроші в Україні: Постанова Національного банку України від 25.06.2008 р. № 178 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0688-08>.
11. Про веб-сайт як об'єкт авторського права: Лист Держдепартаменту інтелектуальної власності від 22.01.2007 р. № 16-14/231 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1466.0>

ANNOTATION

Section 1

SPIRITUALITY AS A FACTOR IN IMPROVING THE LIFE QUALITY AND STRENGTHENING THE PERSONAL RESOURCE OF HUMAN

1.1. Khrystyna Shaparenko, Tetyana Bakumenko, Maxim Roganov. Over-professional skills «soft skills» in the process of personal self-improvement of future teachers of higher educational institutions. The article reveals the actual problem of our time, personal self-improvement in the context of training future teachers of higher education, which is fundamentally important for the scientific substantiation of the ways and means of effectively ensuring the quality of this process of professional training of a teacher. It is emphasized that the «soft qualities» of a person play a leading role in the process of personal self-improvement. The importance of «soft skills» in the process of self-improvement of future teachers of higher education is revealed. The views of domestic and foreign scientists on solving the problem of soft skills formation are generalized. The content of the main soft skills is determined in relation to pedagogical activities for personal self-improvement of a teacher of a higher educational institution: complex multi-level solution of pedagogical problems; critical thinking as a professionally oriented type of thinking that contributes to the productivity of learning, etc.

1.2. Vektoriia Bedan, Tatiana Tretiakova. Faith as a resource for personal growth. The article is devoted to the study of faith as a resource of personal growth and self-development of the individual. The views of scientists on the definition of self-development and faith are considered. The results of an empirical study aimed at determining the characteristics of personal religiosity in people with high and low levels of self-development are presented. The relationship between indicators of personal religiosity and self-development has been established. It is established that groups of people with different levels of self-development differ in the specifics of personal religiosity. The descriptive characteristic of profiles of personal religiosity of persons with different level of self-development is given, their psychological portrait is made.

1.3. Nelly Bondarenko, Vasyl Kyzenko, Serhii Kosianchuk. Asking questions as a universal life-affirming skill of the XXI century. The authors analyzed the problem of asking and the process of finding answers to these asking. The publication states that it is an important tool for successful self-realization of the individual in all spheres of life, which develops in the face of global challenges. The authors explored the possibility of creating an algorithmic model of asking questions in order to use them in the educational activities of pupils.

1.4. Eleonora Vlasenko. Spiritual determinant of creative self-realization of personality of future teacher-musician. In the article determinations of creative self-realization of future teacher-musician is considered from positions of humanistic psychology, philosophy, christian anthropology. It is exposed necessities, axiology and having activity in basis going near the study of creative self-realization of personality. In the context of that has activity in basis it is marked on that methodology of musical pedagogics has binary character, as a result a musical and pedagogical process combines in itself carrying out potential of musical art and theoretical base of study of art and pedagogical science. The patterns of axiology in musical pedagogics find personality senses and understand a man in the process of mastering of culture. Spiritual determinations of creative self-realization come forward as integrity of three aspects: axiology important aim, process of having a special purpose transformation of personality qualities, result of conscious, active, independent activity of personality.

1.5. Oksana Voroshchuk. The child as the most important value in the modern humanistic paradigm (from the experience of the scientific pedagogical school N. Lysenko). The author reviews the experience of work on the recognition of humanistic and environmental values in real educational practice. In particular, the author's program of the scientific school N. Lysenko, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Researchers examines innovative programs of social protection, effective use of spiritual potential, creative self-realization of each child, humanization of pedagogical process; personal activity of each child; tolerance; establishing harmony of family and school education. The developed provisions of the concept of humanistic and ecological values are applied in real educational practice, training of students and it is introduced into the content of professional training of future educators in Ukrainian universities.

1.6. Volodymyr Huz, Nataliya Huz. Innovative pedagogical activity in primary school as a factor of ensuring quality of life during the coronavirus pandemic. In article analyses the importance of introducing innovative technologies in the pedagogical process of primary school in order to create a qualitatively new pedagogical practice in the postcoronavirus era. The terms innovative pedagogical activity, readiness for innovative pedagogical activity, innovative culture, innovative potential of a teacher are revealed. Problems in education that have arisen as a result of quarantine measures in the country have been identified. Peculiarities of monitoring and management of innovation activity in an educational institution are indicated.

1.7. Alexander Yemets, Anastasiia Zakharchuk. The stylistic devices of expressing humanism and tolerance in the contemporary American short stories. The article considers the stylistic device of foregrounding and its emotional effect in the flash fiction stories of the contemporary American writers. It is stressed that stylistic convergence as the major type of foregrounding functions mainly in strong positions, especially the endings of the texts. This device emphasizes the ideas of humanism and sympathy (L. Wilson, J. Updike), tolerance (G. Paley) to ordinary people in difficult life situations. Convergences include biomorphic metaphors and parallelism. Stylistic convergences are the manifestation of quantitative aspect of foregrounding (G. Leech), and due to the concentration as well as redundancy of original extended metaphors and other devices, the fragments and texts with convergence verbalize conceptual metaphors like FATHER IS A TREE, OLD WOMAN IS A FADED FLOWER, LOVE IS MEMORY. Therefore, the abovementioned flash fiction stories produce the effect of modern parables of love, sympathy and tolerance.

1.8. Valentyna Kostiukova. Applied arts basis of teaching individualization in specializing educational sphere at Kyiv State Academia of Decorative and Applied Art and Design named after Mykhailo Boychuk. Considered artistic and practical aspects of teaching and the development of professional artists and teachers of the Academy, whose work is connected with the Ukrainian folk tradition. An analysis of the basic principles and methods of individualization of artistic orientation in the organization of educational and artistic process of specialization of artistic embroidery and costume modelling, Department of Textiles, Faculty of Decorative and Applied Arts of Kyiv State Academy of Decorative and Applied Arts and Design named by Mykhailo Boychuk. The samples fund collection traces the path forming distinctive features of embroidery as a part of Ukrainian schools. The main traditional compositions (embodied in embroidered things of decorative

interior decoration) are interpreted from the point of view of modern individual-author's artistic searches.

1.9. Svitlana Kravets. Key competencies as the factors in personal and professional development of prospective skilled workers. The article indicates the main areas in the reforms in the national system of professional education under the principles of developing the system of vocational education and training in European countries. It shows that competency-based education creates conditions for developing transversal and soft skills, additional competencies and lifelong learning skills in prospective skilled workers. It presents foreign and legislative initiatives for revealing the personal and professional potential of applicants. Finally, the article specifies the content of key competencies, as well as the ways of developing such competencies in prospective skilled workers under the principles of psychopedagogy.

1.10. Halyna Lemko. Education of humanistic values of schoolchildren. The article is devoted to substantiation of importance and research of features of humanistic education of schoolchildren. The concept of values is necessarily connected with humanistic education. The terminological apparatus is defined; the actual problems of formation of pupils' values and humanistic education are analyzed; their role in realization of life plans, attitude to parents, friends, and other members of society is defined. Based on the analysis of psychological and pedagogical research related to the content of humanistic education, the level of development of humanistic values in junior schoolchildren was measured; interactive forms and methods of humanistic education were considered.

1.11. Inna Liubchenko. Art therapy as the factor of strengthening the personal resource of life activities. The article seeks to substantiate the potential of art-pedagogy as a current support in the professional training of future teachers as well as to show the interrelation of art-pedagogy and general pedagogy, and to demonstrate the specificity of attracting art into the learning process. The method is aimed at the individual perception of education and self-development, and understanding of its value. Art-pedagogy helps to optimize the process of educational interaction and to create conditions for a creative self-realization of teachers. As the main areas of art and educational activities can be considered promotion and organization of independent art teacher participants of the educational process and creation of educational space system of moral and aesthetic interaction through the integration of art, education, psychology and other areas of human nature.

1.12. Olena Maydanets-Bargylevych. Ukrainian decorative art in the harmonization of the human environment. The article considers the aesthetic functions of Ukrainian decorative art and their role in art therapy, the formation of the living environment that affects the psycho-emotional state and resilience of man in a globalized world. In particular, the development of one of the types of decorative art - artistic textiles is analysed in the historical aspect. The influence of the symbolism of Ukrainian decorativism on the actualization of mentality, preservation of ethnic memory and identity, important for the socio-cultural quality of life, has been studied.

1.13. Kristina Petryk. Humane pedagogy as a fundamental vector of preparation of the future primary school teacher for the organization of interactive educational interaction of students. The article highlights the pedagogical conditions for modernizing the professional preparation of future primary school teachers based on the implementation pedagogy of partnership ideas, including the following: formation of teachers' professional identity; creation of a student-centred environment while studying at higher education institutions; activation of students' reflective position. The experimental study was aimed at the implementation of these pedagogical conditions and took place in three stages, each of which involved the introduction of a system of interactive-professional tasks (didactic and methodical). The inclusion of a system of interactive and professional tasks allowed to form the readiness of future primary school teachers to realize the ideas pedagogy of partnership in the real elementary school educational process.

1.14. Nataliia Svitlychna, Anzhelika Laptii. Features of overcoming behaviour in individuals with different loci of control. In psychology, there are many theoretical explanations for such phenomena as decision-making, coping strategies, and locus of control. All these terms are directly related to a person's decision-making, awareness of problems and ways to solve them. To study the problem of coping strategies and decision factors in NUGZU cadets and students with different levels of locus control, we assumed that there are significant differences in the use of coping strategies and decision factors in individuals with different types of locus control. It has been proven that individuals with an external focus of the control locus are dominated by such behavioral strategies as problem avoidance, confrontational coping, distancing, and escape-avoidance. And individuals with the internal type of locus of control are more likely to adopt strategies such as problem solving, seeking social support, self-control, taking responsibility, planning for problem solving, and positive reassessment.

1.15. Alona Uskova. The development of the spiritual worldview of the future choreographers as a factor in strengthening personal resources and improving the quality of life. The current situation in the country forces teachers to respond flexibly to any changes, especially to rethinking the teaching of choreographic disciplines using information and communication technologies. Our future depends on a generation that may lose interest in spiritual development through Internet resources, which are rapidly replacing live communication with SMS in a gadget. Therefore, we have analysed scientific publications and researches on the development of the spiritual worldview of future choreographers, which will become one of the factors in strengthening the personal resource to improve the quality of their own lives. We have found that teachers, philosophers and scientists pay due attention to such concepts as spiritual education, spiritual culture and values, and the question of the development of a spiritual worldview is not studied. That is why we theoretically substantiated the concepts of "spirituality", "future choreographers", "personal resource", "quality of life" and for the first time the definition of the concept of "spiritual worldview" was given.

1.16. Robert Rauziński. Education and employment of employees with higher education in Śląsk Opolski until 2050. The author considers the problem of education, employment and unemployment of graduates of Opole universities as the main problem of the regional policy of employment and education for the coming years. The author analyses the demographic forecasts of the future shape and structure of the population in Śląsk Opolski. Using the method of demographic analysis, the author proposes to determine the size of the supply of young people aged 19 who want to get a higher education, using the scholarization coefficients.

1.17. Valentyna Bielikova. Periodization of the Ukrainian music culture development as a basis for the formation of music education. The author considers the first three periods of development of Ukrainian culture (music as well), historical preconditions for the appearance of the first examples of Ukrainian music before our era, the role and importance of fraternities and especially National University of "Kyiv-Mohyla Academy", development of choral art, influence of historical-political and social changes, formation, development and prosperity of Ukrainian national culture in general and music separately.

1.18. Lidiya Cherednyk. Tolerance in the context of pedagogical culture of a teacher of higher education. The processes of globalization, European integration and reform of the modern education system outline the space that is built

on the establishment of a person as the greatest social value, the principles of humanism, child-centeredness and tolerance, and require the teachers' readiness for dialogue by establishing relations of trust, cooperation, compromise camaraderie, empathy and psychological comfort. Nowadays a significant increase in interest in the problem of forming personal qualities of teachers in general and future professionals in higher education becomes a statement. This has been instigated by a number of factors, among which one of the determinants is the global trend of transition from the industrial model of development to information, which causes changes in goals, content, and in the functions and objectives of modern education. The outlined change of priorities requires from the modern teacher of degree education institutions the formed tolerant position, readiness to carry out educational processes on humanistic and democratic bases, principles of tolerance, subject-subject interaction.

Section 2

THE ROLE OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS IN THE HEALTHY LIFESTYLE FORMATION

2.1. Nataliya Belikova, Svitlana Indyka, Anatoliy Tsios. Students attitude towards health and healthy lifestyle during the Covid-19 pandemic. Measures to prevent the spread of Covid-19 virus directly affected the system of organization of educational process in higher education. Therefore, studying the attitude of students towards their health in terms of distance learning, identifying the impact of education in the field of physical culture and sports on the formation of health-preserving behaviour is an urgent scientific issue. The research used the following methods: "Health attitude index", "Self-assessment of health during quarantine", and "Your lifestyle. It has been determined that the entire sample (110 students) demonstrate insufficient constructive attitude to their health during the pandemic and partial self-isolation.

2.2. Tadeusz Pokusa, Filip Pokusa. Olympism and its ideas as a source of value and quality of an athlete's life. The aim of this study is to present Olympism and its ideas in terms of social good, and its value in relation to the education and quality of life of an athlete. The values present in sport, as well as the attitudes, relations taking place here or moral and social principles, can be treated as a kind of "means" of educating young and not only young sports adepts. The research material

was collected through conversation and interview, where the obtained statements were properly systematized. Qualitative research methods were used here, referring to the phenomenological and hermeneutic methods as well as the diagnostic survey method.

2.3. Serhiy Borshchov, Svitlana Ivanchenko. Theoretical and methodological substantiation of the formation of professional and applied knowledge and skills and positive motivation of students to systematic independent physical education and sports. The article considers the process of formation of professional-applied knowledge and skills in the process of independent physical exercises. The development of positive motivation of students will be successful if the set of pedagogical conditions is observed: formation of a positive attitude to physical culture and sports; purposeful motivation and stimulation of physical activity; formation of students' physical culture interest; mastering by students of knowledge on physical culture and formation of ability to independent occupations by physical exercises.

2.4. Ivica Gulašová, Nadiya Dubrovina, Viktoriia Klymenko, Volodymyr Babienko, Vira Dubrovina. Development of local public health programs prevention and treatment of diabetes mellitus in Slovakia. In the article the problems of community health and support of programs for patients with diabetes mellitus (DM) are considered. The evolution of the tendencies of the decentralization of public health system is shown on the example of the USA and other countries, and the development of community nursing as theoretical issue and practical direction are characterized. The main focus in this article is oriented on the role of community, individuals and community nurses in the program for the support of the public health on local level. The problem of the increasing tendency of patients with diagnosis DM is considered on the example of Slovakia and the main preventive and monitoring programs in communities are described.

2.5. Yuliia Muskharina, Alexandr Kholodnij. The explanation of the effectiveness of using health-improving techniques during physical education with schoolchildren. The purpose of this work is to study the impact of a specially designed health program with elements of Buteyko breathing techniques, exercises and acupressure on the functional state of the body of children in the process of physical education. Studies have shown that the introduction of recreational breathing exercises and self-massage in the practice of physical education of schoolchildren will significantly increase the health effects of physical education lessons, help strengthen children's health, teach them to take care of their own health.

2.6. Igor Fed. Formation of a healthy lifestyle of student youth by means of physical culture in the practice of European universities. The article raises an issue of the formation of a healthy lifestyle of student youth by means of Physical Culture in the practice of European Universities. Various approaches to the study of this problem have been analysed. In the practice of European universities the formation of a healthy lifestyle is possible by Platonic «external» schools, that is «gymnastic» German-Scandinavian or «game» British types. The Aristotelian «internal» paradigm of the organization of the human body is more important in the East. The study of life quality is possible in the context of a more general cultural and philosophical issue of the Movement and Peace. Theories of Western and Eastern sciences allow realizing their possible combinations in human education. At present, the formation of a healthy lifestyle of student youth by means of Physical Culture is usually limited to the Eastern model of additional physical exercises for balance.

2.7. Alexandr Kholodnij, Yuliia Muskharina. Formation of sanogenic thinking of schoolchildren. The article is devoted to the study of socio-pedagogical factors in the development of sanogenic thinking of schoolchildren and the formation of health knowledge in the process of physical education. The analysis of formation of sanogenic thinking of schoolboys in the course of physical education is carried out. The specificity of the impact of physical education on the health of children is highlighted. It is determined that the priority educational and health-improving goal of physical education of schoolchildren is development, training in effective cognitive-health-improving activity, both in the conditions of school, and in the conditions of family and leisure of the person.

2.8. Valentyna Chernii, Olena Nievorova. Influence of health-improving exercises on the physical development of high school girls. The article substantiates the expediency of using health-improving exercises to improve the physical development of high school girls. The comparative analysis of the indicators of physical development of the subjects is considered. Positive changes in the indicators of physical development of high school students under the influence of health-improving classes were revealed. The study shows that the experimental program of physical culture and health classes allows you to choose adequate forms, methods, tools aimed at ensuring the physical development of student youth.

2.9. Olga Shevchenko, Anastasiia Melnik. Improving the sense of rhythm in students of the Faculty of Physical Education. The article substantiates the effectiveness of the influence of rhythmic classes on the formation of the general culture of movements in students of the faculties of physical education. It has been

found that in order to improve the general physical fitness of student youth, it is best to engage in various types of physical activity that will allow you to improve your fitness faster. It is determined that one of the important disciplines in preparing students for the professional activity of a physical education teacher is «Rhythmics and choreography», which is aimed at improving the physical, musical and motor culture of students. Rhythmic is a system of physical exercises accompanied by music, which aims to develop mental and aesthetic perception, sense of rhythm, musical memory and hearing, attention, plastic expression of movements.

2.10. Inna Shorobura, Liudmyla Hutsal, Valentyna Stoliar. Formation of a healthy lifestyle by tourism. Successful mastery of higher education is possible only with a sufficiently high level of health of young people. The formation of a healthy lifestyle is a necessary condition for the comprehensive development of personality, self-improvement and self-realization of the modern student. Tourism classes with students are one of the best sports and wellness activities for the prevention of diseases of all body systems and the continuation of an active lifestyle. Tourism is a powerful tool for physical, aesthetic, labour, moral and ethical, patriotic education of students.

2.11. Anatoly Shchelkunov, Sergij Witsko, Sergij Chernobaj. Method of using moving games for purposeful formation of mental processes in preschool children. The article reveals the formation of mental processes of preschool children by means of physical education. The experience of conducting play classes with preschool children allowed us to state that taking into account the organizational and methodological features when conducting physical exercises significantly increases their effect. In the context of the above, it becomes obvious the absolute predominance of playful forms of development of mental processes of preschool children over all others.

2.12. Kostiantyn Shcherchuk. Differentiation and individualization of learning in the lesson of physical culture. The article reveals the importance of differentiation and individual approach to students in physical education lessons. The substantiation of the essence of the differentiated approach for schoolboys-teenagers taking into account their typological features of the higher nervous activity at physical culture lessons is presented. The study established a direct correlation between academic success in physical education and such individual psychological characteristics as extroversion, activity, "motivation". All this gave grounds for the compilation of differentiated and individual programs for students, taking into account certain characteristics.

Section 3
FINANCIAL AND ECONOMIC INSTRUMENTS
FOR IMPROVING LIFE QUALITY

3.1. Piotr Blaik. The concept of logistics management as a subsystem of enterprise management. The subject of the article is an attempt to identify the essence, role and place of the concept of logistic management in the enterprise management system. The mutual relations between key categories such as logistics, logistics management and logistics management in the context of development and integration with the enterprise management system were discussed. Against the background of development and management revaluation, a general structuring and prioritization of the key functions of the integrated logistics management process and its basic orientation has been made. The undertaken theoretical and model considerations end with an attempt to situate the concept of logistics management (goals, strategies and management tools of logistics, etc.) in the enterprise management system.

3.2. Bartosz Olszewski. Management control as a management function. Management control is one of the functions of management. Its task is to ensure that the goals set by the head of the organizational unit are effectively achieved. Management control should therefore be combined with the entity's management processes. The most important is monitoring by means of task metrics, which makes it an effective tool for measuring the performance of the organization. As a priority, each unit should aim to eliminate or at least reduce the risk that may become a positive phenomenon. Knowledge in the field of risk management is necessary, which can make the management of the entity aware of the benefits of skilful implementation of management control.

3.3. Natalia Ryzhikova, Nataliia Birchenko. Market and state in innovative economy. The article clarifies that surmounting the effects of the economic crisis and transition to a sustainable growth depend on efficiency of the state and business efforts in the context of economic diversification, increase of the level of its innovation and formation of the conditions for creative abilities of people in Ukraine with the European level of awareness. Dealing with the challenges of transition to an innovative path of development requires development of the methodological tools and implementation of the systematic analytical research and forecast assessments, especially in terms of identification of parameters of the national innovation system.

3.4. Michał Potwora. Towards modern management. The article presents selected concepts of management theory that have appeared in the literature over the last several decades. The article has a theoretical-cognitive character. Noteworthy include an attempt to show the evolution of the theory in the context of contemporary management problems.

3.5. Witold Potwora. Innovation management – practical aspect. The article presents selected aspects of innovation management processes. The considerations are theoretical-cognitive. The author's attention is focused on explaining the role and importance of innovative processes in the economy, including in the context of the requirements contained in the new edition of the Oslo Manual.

3.6. Adam Walawender. Public services as tasks of the commune. Public management models have evolved in response to the challenges of public management reform processes. These processes have increased emphasis on the economic aspects of spending public funds, and on improving the quality of public services. The reform of public management assumes that the implementation of new management concepts will affect the more effective implementation of tasks that the state fulfils towards citizens. New public management introduces a managerial approach to public sector management. The novelty of this management model is the adaptation of management methods and techniques used in the private sector to the conditions of managing public organizations.

3.7. Władysław Wornalkiewicz. Existing and intended logistic projects. Currently, we are witnessing quite dynamic undertaking of new projects in the field of logistics. This applies to the construction or modernization of express roads, including motorways and expressways. New initiatives in Europe are surprising, including for instance the *Three Seas Initiative*, *Via Carpatia* route and others. Despite the sanitary difficulties, Europe is accelerating to unblock the routes to the "*factory of the world*", where the main sphere of production of various components is currently concentrated in China in coastal areas. As cheap components produced there, they tempt not only European but also American businesses. In addition, the study analyses innovative activities on other continents. The collected materials, mainly from Internet reports, are surprising. We can admire the bold solutions in the construction of large-span bridges in Africa. Information technology supports the chains of mutual business cooperation more and more boldly. It is surprising that we are getting closer to constructing a main road from Hamburg to Shanghai and other large cities in the south of China. The Beijing-Urumqi motorway, leading through the Gobi Desert towards Europe, has already been constructed.

3.8. Denys Vasylychev, Sergiy Tsviliy, Darya Gurova. Innovation of the organizational and economic system of the restaurant business enterprise in the context of ensuring quality of consumption. The specific features of the restaurant management system are considered. It is determined that change management is the essence of the restaurant development process and determines the structure, elements and mechanism of their management. The signs of strategic and operational management of restaurant innovations are singled out. Factors for ensuring effective changes in the functioning of business structures of the restaurant business are identified. Consumer values in the management of innovative development of business structures of the restaurant sector of the economy are formed. It is concluded that in the postcoronavirus economy the philosophy of the restaurant business should be focused on the innovation of its organizational and economic system to ensure sustainable development of consumption quality.

3.9. Olena Vasyl'yeva. Formation of the agrarian sphere labour potential in the sustainable development conditions. The article considers the components of sustainable development of the agricultural sector. The possibility of using the Cobb-Douglas production function to estimate the degree of influence of production factors on the volume of agricultural production is shown. It is established that the main role in economic growth is given to the quantitative and qualitative characteristics of the labour potential of the agricultural sector. The growing influence of the human factor on the efficiency of agricultural production is associated with investment in human capital, the formation of quantitative and qualitative parameters of labour potential.

3.10. Kateryna Kuzminska. The financial potential of the enterprise as an object financial management. The article is devoted to the actual questions of research of scientific approaches to the management of financial potential of the enterprise. The approaches to management of financial potential have been determined. It is established that the combination of the investigated approaches will increase the efficiency of implementation of the general strategy of enterprise development. The mechanism of management of financial potential of the enterprise with the consideration of financial strategy and models of its estimation is offered. The essence of improvement of planning of financial potential of the enterprise due to optimization of the structure of capital using the mechanism of financial leverage is disclosed. Management of financial potential on the basis of realization of the basic functions of management allows to provide the priority directions of enterprise development with sufficient amount of financial resources due to planned, organized and controlled influence on their structure and volumes.

3.11. Yuri Pozdnyakov, Maria Lapishko. Features of goodwill valuation and accounting as intangible asset with the negative depreciation/obsolescence. Self-contradictions and legal collision between accounting and independent valuation standards normative bases requirements are considered. It is shown that the legal collision of these requirements causes an uncertainty of goodwill appraised market value and distortion its price characteristics in the financial reporting. It is obtained and analyzed some most influenced price-forming factors, determined the Depreciation/Obsolescence indexes and value time changes dynamics of goodwill. It is shown that in valuation procedure goodwill must be considered as an intangible asset. It is shown that the goodwill value time changes models are used in the accounting documents not corresponds to real economic conditions, because it does not take into account possibility of goodwill value increase. The ways to overcome of the educed collision contradictions between accounting and independent valuation normative bases requirements are offered. Suggestion of solutions, which gives an opportunity to avoid the uncertainty caused by the presence of the normatively-legal collision contradictions are set. The homogeneity of main economic descriptions and price-forming factors of goodwill and trademark is educed.

3.12. Volodymyr Saienko. Managing change in a post-industrial production and exchange environment. The article examines the conditions for maintaining dynamic forms of regulation of economic relations by maintaining the equilibrium of polystructural formations on the symbiosis of managerial tools for farming when the production and exchange environment enters the post-industrial relations environment. It is revealed that the state's entry into market relations at the same time directs society towards the regulation of relations, the methods and forms of which displace directive orders from circulation and are included in the action based on the provisions of the theory of innovative management movement.

3.13. Grygorii Saienko. The economic significance of selecting a wealthy personality for management position. The article raises the problem of systemic control of a person's professional readiness for managerial work in a post-industrial society, which is lost in the environment of intensive work. It is proposed to diagnose personal qualities related to the psychophysiological function of a person, according to the characteristics of which the structure of his ability is established in relation to the requirements of the present. The criterion of the inferiority of a person's action acts as a governing determinant. When choosing a specialist for a managerial position, it is recommended to be guided by data on indicators of a comprehensive assessment of the properties, traits and predispositions of his psyche to neurological disorders activated by dementia.

3.14. Odarka Chabaniuk, Kateryna Kuzminska. Organization of trade via the Internet in terms of social distancing. The essence and features of the organization of Internet trade are considered. The characteristics of the types of platforms for advertising and sales of goods (products and services) in online commerce are given, namely: social networks, shopping centres, own website of the online store, electronic bulletin boards. Special attention is paid to the forms of e-commerce and trade rules that business entities must follow when carrying out remote sales of goods. Authors describe the technology of trade processes in e-commerce, documentation of these operations, which affects the organization of accounting for sales of goods.

ABOUT THE AUTHORS

Section 1

SPIRITUALITY AS A FACTOR IN IMPROVING THE LIFE QUALITY AND STRENGTHENING THE PERSONAL RESOURCE OF HUMAN

- 1.1 Khrystyna Shaparenko** – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate professor, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Ukraine
Tetyana Bakumenko – Senior Lecturer of the Department of Theory and Methods of Preschool Education, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Ukraine
Maxim Roganov – Master of Information Technology, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Ukraine
- 1.2 Vektoriia Bedan** – PhD in Psychology, National University «Odessa Academy of Law», Ukraine
Tatiana Tretiakova – PhD, National University «Odessa Academy of Law», Ukraine
- 1.3 Nelly Bondarenko** – PhD in Pedagogy, Senior Research Fellow, Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Ukraine
Vasyl Kyzenko – PhD in Pedagogy, Senior Research Fellow, Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Ukraine
Serhii Kosianchuk – PhD in Pedagogy, Kyiv Gymnasium of Oriental Languages № 1, Ukraine
- 1.4 Eleonora Vlasenko** – Senior Teacher, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine
- 1.5 Oksana Voroshchuk** – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine
- 1.6 Volodymyr Huz** – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine
Nataliya Huz – PhD in Psychology, Associate Professor, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine
- 1.7 Alexander Yemets** – PhD in Philology, Professor, Khmelnytsky National University, Ukraine
Anastasiia Zakharchuk – Khmelnytsky National University, Ukraine
- 1.8 Valentyna Kostiukova** – PhD in Arts, Associate Professor, Kyiv State Academia of Decorative and Applied Art and Design named after Mykhailo

Boychuk, Ukraine

- 1.9 **Svitlana Kravets** – PhD in Pedagogy, Institute of Vocational Education and Training of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Ukraine
- 1.10 **Halyna Lemko** – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine
- 1.11 **Inna Liubchenko** – PhD in Pedagogy, Communal Higher Education Institution «Uman Taras Shevchenko College of Education and Humanities», Ukraine
- 1.12 **Olena Maydanets-Bargylevych** – PhD in Arts, Associate Professor, Kyiv State Academy of Decorative and Applied Art and Design named after Mykhailo Boychuk, Ukraine
- 1.13 **Kristina Petryk** – PhD in Pedagogy, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine
- 1.14 **Nataliia Svitlychna** – PhD in Psychological Sciences, National University of Civil Defence of Ukraine
Anzhelika Laptii – Master, National University of Civil Protection of Ukraine
- 1.15 **Alona Uskova** – PhD in Pedagogy, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine
- 1.16 **Robert Rauziński** – prof. dr hab., Academy of Management and Administration, Poland
- 1.17 **Valentyna Bielikova** – PhD in Arts, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Ukraine
- 1.18 **Lidiya Cherednyk** – PhD in Pedagogy, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Ukraine

Section 2

THE ROLE OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS IN THE HEALTHY LIFESTYLE FORMATION

- 2.1 **Nataliya Belikova** – Doctor of Science in Pedagogy, Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine
Svitlana Indyka – Ph.D. in Physical Education and Sports, Associate Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine
Anatoliy Tsios – Doctor of Science in Physical Education and Sports, Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine
- 2.2 **Tadeusz Pokusa** – dr prof. WSZiA, Academy of Management and Administration, Poland
Filip Pokusa – Academy of Management and Administration, Poland

- 2.3 Serhiy Borshchov** – PhD in Physical Education and Sports, Associate Professor, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
Svitlana Ivanchenko – Senior Teacher, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
- 2.4 Ivica Gulašová** – Prof. PhDr., PhD., MHA., Trnava University in Trnava, Slovakia
Nadiya Dubrovina – CSc., PhD, Associate Professor, School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, Slovakia
Viktoriia Klymenko – Doctor of Medical Sciences, Professor, Kharkiv National Medical University, Ukraine
Volodymyr Babienko – Doctor of Medical Sciences, Professor, Odessa National Medical University, Ukraine
Vira Dubrovina – Senior Lecturer, Kharkiv Institute of Trade and Economics of KNTEU, Ukraine
- 2.5 Yuliia Muskharina** – PhD in Pedagogy, Associate Professor, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
Alexandr Kholodnij – PhD in Pedagogy, Associate Professor, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
- 2.6 Igor Fed** – Doctor of Philosophy, Professor, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
- 2.7 Alexandr Kholodnij** – PhD in Pedagogy, Associate Professor, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
Yuliia Muskharina – PhD in Pedagogy, Associate Professor, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
- 2.8 Valentyna Chernii** – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian Pedagogical University, Ukraine
Olena Nievorova – PhD in Physical Education and Sports, Associate Professor, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian Pedagogical University, Ukraine
- 2.9 Olga Shevchenko** – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian Pedagogical University, Ukraine
Anastasiia Melnik – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian Pedagogical University, Ukraine
- 2.10 Inna Shorobura** – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Ukraine
Liudmyla Hutsal – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Ukraine
Valentyna Stoliar – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Ukraine

- 2.11 Anatoly Shchelkunov** – PhD in Physical Education and Sports, Associate Professor, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
Sergij Witsko – PhD in Pedagogy, Associate Professor, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
Sergij Chernobaj – Senior Teacher, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine
- 2.12 Kostiantyn Shcherchuk** – Master's Student, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Ukraine

Section 3

FINANCIAL AND ECONOMIC INSTRUMENTS FOR IMPROVING LIFE QUALITY

- 3.1 Piotr Blaik** – prof. zw. dr hab., Academy of Management and Administration, Poland
- 3.2 Bartosz Olszewski** – dr, Academy of Management and Administration, Poland
- 3.3 Natalia Ryzhikova** – Doctor of Economic Sciences, Professor, Kharkiv Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture, Ukraine
Nataliia Birchenko – PhD in Economics, Associate Professor, Kharkiv Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture, Ukraine
- 3.4 Michał Potwora** – Academy of Management and Administration, Poland
- 3.5 Witold Potwora** – dr prof. WSZiA, Academy of Management and Administration, Poland
- 3.6 Adam Walawender** – dr inż., Academy of Management and Administration, Poland
- 3.7 Władysław Wornalkiewicz** – dr prof. WSZiA, Academy of Management and Administration, Poland
- 3.8 Denys Vasylychev** – PhD in Economics, Associate Professor, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Ukraine
Sergiy Tsviliy – PhD in Economics, Associate Professor, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Ukraine
Darya Gurova – PhD in Economics, Associate Professor, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Ukraine
- 3.9 Olena Vasyly'eva** – PhD in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Ukraine

- 3.10 Kateryna Kuzminska** – PhD in Economics, Lviv University of Trade and Economics, Ukraine
- 3.11 Yuri Pozdnyakov** – Ukrainian Appraisers Association, Ukraine
Maria Lapishko – PhD in Economics, Professor, National University «Lviv Polytechnic», Ukraine
- 3.12 Volodymyr Saienko** – DSc. in Organization and Management, Professor, Academy of Management and Administration, Poland
- 3.13 Grygorii Saienko** – DSc. in Economics, Professor, Academy of Management and Administration, Poland
- 3.14 Odarka Chabaniuk** – PhD in Economics, Associate Professor, Lviv University of Trade and Economics, Ukraine
Kateryna Kuzminska – PhD in Economics, Lviv University of Trade and Economics, Ukraine

The Academy of Management and Administration in Opole

Organizational problems of life quality management in the conditions of globalization

Marian Duczmal, Tetyana Nestorenko (editors)

Editorial Office:

The Academy of Management and Administration in Opole
45-085 Poland, Opole, 18 Niedziałkowskiego Str.
tel. 77 402-19-00/01
E-mail: info@poczta.wszia.opole.pl

Publishing House:

The Academy of Management and Administration in Opole
45-085 Poland, Opole, 18 Niedziałkowskiego Str.
tel. 77 402-19-00/01

ISBN 978 – 83 – 66567 – 20 – 7

ISBN 978 – 83 – 66567 – 20 – 7